

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ НИШ

Мр Иван Ђекић

**УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА СТАЊЕ И
ПЕРСПЕКТИВУ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ**

- ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА -

- У Нишу, 2014. године -

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ НИШ

Мр Иван Ђекић

**УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА СТАЊЕ И
ПЕРСПЕКТИВУ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ**

- ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА -

Ментор
Проф. др Зоран Аранђеловић

- У Нишу, 2014. године -

Ментор: **Др Зоран Аранђеловић, редовни професор
Економског факултета у Нишу**

Чланови комисије:

**1. Др Мирослав Ђорђевић, ванредни професор
Економског факултета у Крагујевцу**

**2. Др Горица Бошковић, ванредни професор
Економског факултета у Нишу**

Датум одбране: _____

НАУЧНИ ДОПРИНОС ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Научни допринос докторске дисертације под називом **УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВУ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ** је у идентификацији стања у којем се налази привреда Србије, достигнутог нивоа прогреса и успеха предузетих привредних реформи "Транзиције" и утицаја и последица светске економске кризе на домаћу привреду, а затим утврђивању приоритета и начина динамизирања привредног раста и развоја и изласка из дуготрајне економске кризе. Стање у привреди Србије је сагледано са аспекта временског узрочно-последичног следа. У раду су дати и анализирани кључни привредни односи и кретања у Србији током период њеног социјалистичког развоја, периода 90-их година и периода 2000-их година. Констатује се спрега између садашњег лошег привредног стања и пропуста економске политике и одабраних развојних модела у прошлости. Посебна пажња се поклања процесу транзиције у Србији, где се сагледава спровођење и ефекти сваког од елемената из стандардног транзиционог пакета мера реформи: приватизација предузећа, либерализација цена и спољне трговине, финансијске реформе, реформе банкарског сектора, развој тржишта капитала, фискална реформа, макроекономска стабилизација, институционална реформа и изградња тржишних институција. Овом приликом потврђује се почетна хипотеза да је економска криза у Србији последица спорог и неадекватног спровођења реформи.

У делу рада који се односи на утицај светске економске кризе на привреду Србије расветљен је и детаљно анализиран механизам преливања кризе на домаћу привреду и последице економске кризе. Преливање светске економске кризе се дешава кроз три канала - контракцију кредитне активности, опадање спољнотрговинске размене и смањење прилива страних директних инвестиција. Потврђује се хипотеза да је светска економска криза само продубила домаћу економску кризу. Суштина економске кризе у Србије је унутрашњег карактера, односно домаћа економска криза је појачана утицајима од споља. Кризу провоцирају недовршене и лоше спроведне реформе, погрешан модел раста и развоја привреде и веома лоша општа друштвена клима. Перспектива Србије за опоравак и излазак из дубоке економске кризе је лоша, с обзиром на високу незапосленост и презадуженост, слабе управљачке капацитете, неререформисан и велики јавни сектор, неразвијено тржиште капитала, одсуство владавине права, раширену корупцију итд.

Кључни допринос докторске дисертације огледа се у утврђивању приоритета и мера динамизирања раста и развоја привреде Србије. Садашње незавидно стање у привреди умногоме је последица периода дезинвестирања, ниске ефикасности и неадекватне структуре инвестиција, а узроци су неповољан инвестициони амбијента, неразвијен финансијски систем и дестимулативна економска политика. Продуктивност рада је ниска као последица системских пропуста и недовољног улагања у људски капитал. Динамичан привредни раст, свакако, захтева повећање продуктивности и конкурентности привреде. Промена структуре привреде у којој ће индустрија добити приоритетно место и чинити основ повећања извоза је неизбежна. Већи извоз у нашем случају смирује већину макроекономских неравнотежа. Решење је реиндустријализација привред Србије, како повећање учешћа индустрије у укупној привреди, тако и промена учешћа појединачних грана унутар саме индустрије. На крају, привредни раст и развоја је немогућ и непожељан без раста животног стандарда и квалитета живота свих становника земље.

SCIENTIFIC CONTRIBUTION OF DOCTORAL DISSERTATION

The scientific contribution of the doctoral thesis titled **THE WORLD ECONOMIC CRISIS INFLUENCE TO THE SERBIAN ECONOMY PROSPECT AND SITUATION** is to identify situation in which there is the Serbian economy, the level of progress achieved and the success of economic reforms undertaken "transition" and the impact and consequences of the world economic crisis to the domestic economy, and then setting priorities and the way of speeding up economic growth and development and exiting from the long-term economic crisis. Situation of the Serbian economy is perceived from the point of view of time causal sequence. This paper presents and analyzes key economic relationships and trends in Serbia during the period of socialist development, the period of the 90s and the period of the 2000s. It notes the connections between the current poor economic situation and the failure of economic policy and development models selected in the past. Special attention is paid to the transition process in Serbia, where it considers the implementation and effects of each of the elements from the standard set of measures of reforms: privatization of enterprises, liberalization of prices and foreign trade, reform of the banking sector, capital market development, fiscal reform, macroeconomic stabilization, institutional reform and building institution of a market economy. On this occasion, confirming the initial hypothesis that the economic crisis in Serbia is the consequence of the slow and inadequate implementation of the reforms.

The part of the work relating to the impact of the world economic crisis to the Serbian economy clarified and analyzed in detail the mechanism of the spillover of the crisis to the domestic economy and the consequences of the economic crisis. Spillover of the world economic crisis is happening through three channels - a contraction of credit activity, decrease of foreign trade and reduce the inflow of foreign direct investment. It confirms the hypothesis that the world economic crisis has only deepened the domestic economic crisis. The essence of economic crisis in Serbia is internal character, and domestic economic crisis has been increased by outside. The domestic economic crisis is provoked by incomplete and poorly implemented reforms, the wrong model of growth and development and the very poor overall social climate. Perspective Serbia recovery and out of the deep economic crisis is poor, due to the high unemployment and indebtedness, weak management capacity, unreformed and a large public sector, underdeveloped capital market, the absence of the rule of law, widespread corruption and so on.

The key contribution of the doctoral dissertation is reflected in establishment of priorities and measures accelerate growth and development of the Serbian economy. The present precarious condition of the economy is largely a consequence of time of disinvestment, low efficiency, and inadequate structure of investments, and the causes are unfavorable investment environment, underdeveloped financial system and discouraging economic policy. Labour productivity is low as a result of system failures and lack of investment in human capital. Dynamic economic growth, of course, requires increasing the productivity and competitiveness of the economy. Change of the structure of the economy in which the industry will get a priority place and form the basis of increasing export is inevitable. High export in our case soothes most macroeconomic imbalances. The solution is re-industrialization of the Serbian economy in order to increase the share of industry in the economy and to change the share of individual branches within the industry. Finally, economic growth and development is impossible and undesirable without growth of standard of living and quality of life for all inhabitants of the country.

**ИЗЈАВА МЕНТОРА О САГЛАСНОСТИ ЗА ПРЕДАЈУ УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Овим изјављујем да сам сагласан да кандидат Мр Иван Ђекић може да преда Реферату за последипломско образовање Факултета урађену докторску дисертацију под називом **УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВУ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ**, ради организације њене оцене и одбране.

(Потпис ментора: проф. др Зоран Аранђеловић)

**STATEMENT OF MENTOR'S CONSENT FOR SUBMISSION OF COMPLETED
DOCTORAL DISSERTATION**

Herby, I declare that I agree that the candidate M. Sc. Ivan Djekic, can submit completed doctoral dissertation to the officer for postgraduate education of the Faculty under the name of **THE WORLD ECONOMIC CRISIS INFLUENCE TO THE SERBIAN ECONOMY PROSPECT AND SITUATION** for the purpose of its evaluation and defense.

(mentor's signature: prof. dr Zoran Arandelović)

ИЗЈАВА

Под пуном материјалном и моралном одговорношћу изјављујем да је приложена докторска дисертација резултат сопственог научног истраживања и да је коришћена литература на адекватан начин цитирана, без преузимања идеја, резултата и текста других аутора на начин којим се прикрива оргиналност извора. У потпуности преузимама одговорност за спроведено истраживање, анализу, интерпретацију података и закључака.

Својеручни потпис:

У Нишу, дана _____ године

STATEMENT

With due material and moral responsibility, hereby I declare that the doctoral dissertation is the result of personal scientific research and that the references used are cited adequately without use of ideas, results and texts of other authors in the way that hides the source's originality. I take the full responsibility for conducted research, analysis, date interpretation and conclusions.

Signature:

Niš, _____

УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВУ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ

- Сажетак -

Привреда Србије је још пре распада СФРЈ била у дубокој кризи. То се нарочито односи на период после 1980. године. Стопа раста друштвеног производа опада из године у годину, инфлација расте - од двоцифрене почетком 80-их година до четвороцифрене на крају ове декаде, а упоредо опадају запосленост и продуктивност рада, док дефицит платног биланса и спољнотрговинска ликвидност земље постају забрињавајући. Економска криза, наравно, није била феномен који је овладао само југословенским простором, већ су се готово све социјалистичке земље суочавале са кризом. Као одговор на кризу уследила је транзиција из социјализма у капитализам глобалних размера.

Резултати транзиције привреде Србије били су веома разочаравајући у првих десет година. Озбиљну дилему на почетку процеса транзиције представљао је избор пута и модела приватизације предузећа. Уместо свеобухватне приватизације, подржано је друштвено власништво. Уследили су године економских санкција, хиперинфлације и рата. Као последица тога социјалне разлике су постале изражене, а раст производње и БДП имале су низак ниво или негативан тренд. Са политичким променама од октобра 2000. године покренут је процес интензивних привредних реформи. Реформе су биле најинтензивније у прве три године, с тим да је касније дошло од осцилирања у њиховом интензитету. Резултат наведених процеса јесте видан социоекономски напредак Србије. Међутим, релативно висока стопа привредног раста постигнута је уз растући фискални и спољнотрговински дефицит, незадовољавајући ниво инфлације, високу незапослености, ниску домаћу штедњу и висок ниво спољног дуга. Макроекономске неравнотеже и ризици из године у годину нарастају, првенствено због неизграђености институција, високе јавне потрошње, спорог процеса приближавања Србије Европској унији, недовољног извоза и прилива страних директних инвестиција. У целини посматрано привреда Србије се још увек налази у фази надокнађивања дубоког пада насталог током деведесетих година.

Светска економска криза стиже у Србију крајем 2008. године и прекида процес реформи. Наша земља је погођена, пре свега, услед мање расположивости инокапитала, што је редуковало кредитирања и оборило домаћу тражњу. Ствар додатно отежава и пад извоза који је условљен и падом производње и увозне тражње у скоро свим европским земљама, нашим трговинским партнерима. После осам година напретка, светска економска криза је довела до знатног пада реалних плата, потрошње и производње.

Докторска дисертација под називом “Утицај светске економске кризе на стање и перспективу привреде Србије“ даје одговоре на горе наведене изазове, односно одређује начин и приоритете за излазак из економске кризе и даљи развој привреде Србије. У том погледу се најпре сагледава стање привреде Србије до момента преливања светске економске кризе, а затим се даје увид у утицај кризе на домаћу привреду. Кључни део рада јесте визија будућег привредног развоја Србије и начин њеног остварења.

Кључне речи: глобализација, транзиција, приватизација, привредни развој, привредни раст, привредна структура, светска економска криза.

THE WORLD ECONOMIC CRISIS INFLUENCE TO THE SERBIAN ECONOMY PROSPECT AND SITUATION

- Summary -

Economy of Serbia before the breakup of the SFRY was in deep crisis. This particularly applies to the period after the 1980th year. The growth rate of GDP declines from year to year, inflation is rising - from the early 80th double-digit to four-digit at the end of this decade, and parallel decline employment and labor productivity, while the deficit and external liquidity of the country are becoming alarming. Economic crisis, of course, was not a phenomenon that is mastered only Yugoslavia, but almost all socialist countries faced with crisis. The transition from socialism to capitalism on a global scale was followed as a response to the crisis.

The results of the transition of Serbian economy were very disappointing in the first ten years. Serious dilemma at the beginning of the transition process represented a choice of the way and the model of privatization of enterprises. Instead of a comprehensive privatization, supported social ownership. Followed years of economic sanctions, hyperinflation and war. As a result of social differences have become prominent, and the production and GDP growth were low or negative trend. With the political changes of October 2000. the running process of intensive economic reforms. The reforms have been most intense in the first three years, but they later came the swing in their intensity. The result of these processes is obvious socio-economic progress of Serbia. However, the relatively high rate of economic growth achieved by increasing fiscal and trade deficit, is unsatisfactory level of inflation, high unemployment, low domestic savings and high level of external debt. Macroeconomic imbalances and risks have been growing year after year, primarily due to unformed institutions, high public spending, the slow process of Serbian approaching the Europe union, insufficient export and inflow of foreign direct investment. Overall Serbian economy is still in the stage of reimbursing the deep fall caused during the nineties.

The world economic crisis has arrived in Serbia at the end of 2008th year and it has interrupted the process of reforms. Our country is affected, primarily due to less availability of foreign capital, which reduce lending and knocked domestic demand. Matter further aggravates the decline in exports, which is driven by the decline in production and import demand in almost all European countries, our trading partners. After eight years of progress, world economic crisis has led to a significant decline of real wages, consumption and production.

Doctoral dissertation, entitled "The world economic crisis influence to the Serbian economy prospect and situation", provides answers to the above challenges, and determine the manner and priorities for the exit from the economic crisis and further development of economy of Serbia. In this respect, the first examines the state of economy of Serbia until spilling the world economic crisis, and then gives insight into the impact of the crisis on the domestic economy. A key part of the work is the vision of the future economic development of Serbia and the manner of its realization.

Key words: globalization, transition, privatization, economic development, economic growth, economic structure, world economic crisis.

СПИСАК ТАБЕЛА

Табела бр. 1. Реални раст БДП (у %)	53
Табела бр. 2. Оцена ефеката три основна модела приватизације	85
Табела бр. 3. Реални БДП/НМП у земљама у транзицији (1989. год. = 100)	113
Табела бр. 4. Транзициони прогрес 2007. године	116
Табела бр. 5. Друштвени производ Републике Србије у мил. динара (у ценама 1994. год)	124
Табела бр. 6. Просечне годишње стопе промена друштвеног производа, инпута и односа продуктивности Републике Србије у периоду 1953-1988. године (1972=100)	125
Табела бр. 7. Структура привреде Србије у периоду 1955-1989. године (у %)	127
Табела бр. 8. Стопе раста - индустрија и пољопривреда	128
Табела бр. 9. Кретање друштвеног производа Србије (у ценама 1994. год.)	132
Табела бр. 10. Промене привредне структуре Србије (ДП) у периоду 1990-2000. год. (у %)	135
Табела бр. 11. Стопе раста - индустрија, пољопривреда, услуге (у %)	136
Табела бр. 12. Број запослених, стопа раста запослених и број незапослених	138
Табела бр. 13. Кретање стопе раста БДП и инфлације (у %)	140
Табела бр. 14. Макроекономска кретања у Србији у периоду 2001-2008. године	148
Табела бр. 15. Кретање бруто друштвеног производа у периоду 2001-2008. године	150
Табела бр. 16. Употреба БДП-а (у %)	151
Табела бр. 17. Секторска структура БДВ Србије (у %)	152
Табела бр. 18. Индустријска производња, физички обим - стопе раста (у %)	153
Табела бр. 19. Консолидовани биланс прихода и расхода државе	154
Табела бр. 20. Спољна трговина Србије у периоду 2001-2008. године	156
Табела бр. 21. Дефицит спољнотрговинске размене и дефицит текућих трансакција	157
Табела бр. 22. Платни билас Србије - финансирање дефицита текућег рачуна (у мил. евра)	158
Табела бр. 23. Основни показатељи запослености и незапослености	158
Табела бр. 24. Структура запослености према облику својине	159
Табела бр. 25. Модели приватизације у Србији и њихове компоненте	171
Табела бр. 26. Приватизована предузећа у Србији у периоду 13.08.1990- 30.04.1994. године	175
Табела бр. 27. Резултати приватизације предузећа од 2002. до 2010. године	177
Табела бр. 28. Промет на Београдској берзи и структура промета	185
Табела бр. 28. Показатељи банкарског сектора	189
Табела бр. 29. Структура прихода у буџету Републике Србије	191
Табела бр. 30. Промена просечних царинских стопа у Србији	200
Табела бр. 31. Кључни макроекономски индикатори	218
Табела бр. 32. Међугодишњи раст агрегатне тражње у Србији у %	224
Табела бр. 33. БДП, индустријска производња и спољна трговина	226
Табела бр. 34. Кредити банака дати привреди и становништву	234
Табела бр. 35. Стопа раста становништва Србије	240
Табела бр. 36. Употреба БДП-а у %	241

Табела бр. 37. Платни биланс по кварталима 2007-2008. године (у % БДП).....	243
Табела бр. 38. Индикатори рањивости привреде Србије.....	245
Табела бр. 39. Извоз робе, по секторима СМТК, у %	295
Табела бр. 40. Пољопривреда, физички обима - стопе раста (у %)......	304
Табела бр. 41. Структура индустрије Србије (у %)......	312
Табела бр. 42. Вредност просечне и минималне потрошачке корпе.....	329

СПИСАК ГРАФИКОНА

Графикон бр. 1. Привредни циклус.....	37
Графикон бр. 2. Реални раст БДП (у %) - САД, Европска унија и еврозона.....	54
Графикон бр. 3. Раст друштвеног производа Србије (у %)......	133
Графикон бр. 4. Реални раст БДП, у %	150
Графикон бр. 5. Реални раст бруто зарада и раст продуктивности, у %	160
Графикон бр. 6. Прогрес транзиције у Србији (ЕБРД индикатор - средња вредност).....	208
Графикон бр. 7. Приватизација и реструктурирање предузећа (ЕБРД индикатор).....	209
Графикон бр. 8. Либерализација и конкуренција (ЕБРД индикатор).....	210
Графикон бр. 9. Реформа финансијског система и инфраструктура (ЕБРД индикатор).....	211
Графикон бр. 10. Прилив страних директних инвестиција у Србији (у мил. евра).....	220
Графикон бр. 11. Утицај светске економске кризе на смањење прилива страних директних инвестиција у Србији (у мил. евра).....	222
Графикон бр. 12. Агрегатна тражња (M_2R) и привредна активност (BDP_{na}).....	223
Графикон бр. 13. Курс динара према евра - реални и номинални.....	231
Графикон бр. 14. Допринос тромесечној стопи раста кредита банака.....	235
Графикон бр. 15. Реални БДП (1989=100) - транзиционе криве.....	237

СПИСАК ФИГУРА

Фигура бр. 1. Модел социјалистичког привредног система.....	62
Фигура бр. 2. Модел капиталистичког привредног система.....	62

САДРЖАЈ

УВОД	1
I глава	
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА	5
1. ТРЕНДОВИ РАЗВОЈА СВЕТСКЕ ЕКОНОМИЈЕ.....	6
1.1. Глобализација - теорија и суштинска обележја.....	9
1.1.1. Дефиниција и различита схватања глобализације.....	10
1.1.2. Мултидимензионалност феномена глобализације.....	12
1.1.3. Процес глобализације.....	14
1.1.4. Фактори глобализације.....	16
1.1.5. Институционалне основе глобализације.....	19
1.1.6. Карактер глобализације.....	21
1.2. Транзиција као нужност и светски процес.....	24
1.2.1. Транзиција развијених тржишних привреда.....	27
1.2.2. Транзиција постсоцијалистичких привреда.....	29
1.3. Научно технолошка револуција.....	32
2. ГЛОБАЛНА КРИЗА И СЛАБЉЕЊЕ СВЕТСКЕ ЕКОНОМИЈЕ.....	34
2.1. Појам и типови криза у економији.....	35
2.1.1. Рецесија и привредни циклуси.....	37
2.1.2. Финансијске кризе и финансијски поремећаји.....	39
2.2. Појаве и карактеристике великих економских криза.....	42
2.2.1. Велика економска криза 1929-1933. године.....	44
2.2.2. Економске кризе у периоду 1965-1997. године.....	45
2.2.3. Криза у источној Азији 1997-1998. године.....	48
2.3. Светска економска криза 2008-2012. године.....	50
2.3.1. Узроци светске економске кризе.....	55
2.3.2. Карактеристике светске економске кризе и изгледи за опоравак.....	58
II глава	
ТРАНЗИЦИОНИ ПРОЦЕСИ И ПОСЛЕДИЦЕ (ТЕОРИЈСКИ УВИД)	60
1. ЕКОНОМСКА СУШТИНА ПРОЦЕСА ТРАНЗИЦИЈЕ.....	61
2. ЦИЉЕВИ ТРАНЗИЦИЈЕ.....	64
2.1. Савремена тржишна привреда и њени модели.....	66
3. ПРИСТУПИ ТРАНЗИЦИЈИ.....	68
4. ПРОГРАМ ТРАНЗИЦИЈЕ И ЊЕГОВИ ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ.....	71
4.1. Приватизација.....	74
4.1.1. Приватизација у функцији реструктурирања и ефикасности економије.....	77
4.1.2. Критички осврт на процес приватизације.....	80
4.1.3. Модели или типови приватизације.....	83
4.1.4. Приватизација и искуства постсоцијалистичких држава.....	87
4.2. Макроекономска стабилизација.....	90
4.2.1. Макроекономска стабилизација и структурне реформе.....	93
4.3. Економска либерализација и дерегулација.....	95
4.3.1. Либерализација цена.....	97

4.3.2. Спољнотрговинска либерализација.....	100
4.3.3. Дерегулација тржишта.....	102
4.4. Институције, институционална инфраструктура и институционалне реформе.....	104
4.4.1. Изградња институција тржишне привреде и пратеће инфраструктуре.....	106
4.4.2. Препреке на путу институционалних реформи и могућа решења.....	109
5. РЕЗУЛТАТИ И КРИТЕРИЈУМИ УСПЕШНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ.....	111
5.1. Искуства и резултати процеса транзиције у постсоцијалистичким земљама.....	113

III глава

ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ СРБИЈЕ ПРЕ И ПОСЛЕ 2000. ГОДИНЕ.....	119
1. ПРИВРЕДНОСИСТЕМСКЕ ПРОМЕНЕ И ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1945. ДО 1990. ГОДИНЕ.....	120
1.1. Динамика и квалитет привредног раста.....	124
1.2. Промене у привредној структури.....	127
2. ПРИВРЕДНИ ТОКОВИ У СРБИЈИ У ПОСЛЕДЊОЈ ДЕЦЕНИЈИ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА.....	130
2.1. Привредни раст.....	132
2.2. Привредна структура и основни правци промена.....	135
2.3. Незапосленост и запосленост.....	137
2.4. Кретање инфлације.....	140
2.5. Ескалација сиромаштва и неједнакости.....	143
2.6. Утицај негативних фактора на економске прилике у земљи.....	144
3. ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА У СРБИЈИ НА ПОЧЕТКУ 21 ВЕКА.....	148
3.1. Привредни раст.....	150
3.2. Промене у привредној структури и развој важнијих сектора.....	152
3.3. Растућа фискална неравнотежа.....	154
3.4. Спољнотрговински и текући дефицит.....	156
3.5. Тржиште рада и незапосленост.....	158

IV глава

ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ.....	161
1. ТРАНЗИЦИОНИ ОКВИР У СРБИЈИ.....	162
2. ТРАНЗИЦИОНИ ПРОЦЕСИ У СРБИЈИ.....	165
2.1. Приватизација и њени ефекти на привреду Србије.....	168
2.1.1. Модели приватизација.....	171
2.1.2. Резултати процеса приватизације.....	175
2.1.3. Узроци лоших резултата приватизација.....	179
2.2. Реформа финансијског система.....	181
2.2.1. Развој тржишта капитала.....	183
2.2.2. Реформе у банкарском систему.....	186
2.3. Реформа фискалног система.....	190
2.4. Макроекономска стабилизација.....	192
2.5. Економска либерализација и дерегулација.....	196
2.5.1. Либерализација цена.....	197
2.5.2. Спољнотрговинска либерализација.....	199

2.6. Институционалне реформе, изградња тржишта и тржишних институција.....	202
2.6.1. Недостаци институционалних реформи и неизграђеност тржишних институција.....	205
3. ОЦЕНА УКУПНИХ ТРАНЗИЦИОНИХ ПРОЦЕСА У СРБИЈИ.....	207

V глава

УТИЦАЈ ГЛОБАЛНЕ КРИЗЕ НА ПРИВРЕДУ СРБИЈЕ.....	213
1. СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА И КАНАЛИ ТРАНСМИСИЈЕ.....	214
2. УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА СТАБИЛНОСТ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ.....	217
2.1. Ефект пада прилива страних директних инвестиција на привреду Србије.....	220
2.2. Ефекат пада агрегатне (извозне и домаће) тражње на привреду Србије.....	223
2.2.1. Утицај светске економске кризе на смањење спољнотрговинске размене Србије и његов ефекат на привреду Србије.....	226
2.3. Ефекти редукације расположивих кредитних пласмана на привреду Србије.....	228
2.3.1. Утицај светске економске кризе на промену курса динара и њене последице.....	230
2.3.2. Утицај светске економске кризе на смањење кредитне активности банака и његов ефекат на привреду Србије.....	233
3. ПРАВИ РАЗЛОЗИ УСПОРАВАЊА ДОМАЋЕ ПРИВРЕДЕ У УСЛОВИМА СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ.....	237
3.1. Друштвена криза у Србији.....	239
3.2. Погрешан концепт раста и развоја Србије у периоду 2001-2008. године.....	241
4. СПРЕМНОСТ СРБИЈЕ ДА СЕ СУОЧИ СА КРИЗОМ.....	245
4.1. Квалитет државног управљања као фактор адекватног одговора на кризу.....	248
4.2. Програми мера Владе Србије и Народне банке Србије као одговор на светску економску кризу.....	250
4.3. Оцена мера економске политике у време кризе.....	253

VI глава

ПУТЕВИ ИЗЛАСКА СРБИЈЕ ИЗ КРИЗЕ.....	256
1. УПРАВЉАЊЕ КРИЗОМ.....	257
2. ПРИОРИТЕТИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА.....	259
2.1. Изазови уласка Србије у Европску унију.....	262
2.1.1. Процес европске интеграције.....	264
2.1.2. Процес приступања Србије Европској унији и услови интеграције.....	267
2.1.3. Економски приоритети Србије на путу ка Европској унији.....	270
2.2. Динамичан и стабилан привредни раст.....	272
2.3. Продуктивно запошљавање радно способног становништва.....	275
2.3.1. Институционални аспекти функционисања тржишта рада.....	277
2.3.2. Унапређење људског капитала.....	280
2.4. Повећање обима и ефикасности инвестиција.....	282
2.4.1. Ризици и ограничења у креирању повољног инвестиционог амбијента.....	285
2.4.2. Мере за унапређење инвестиционог амбијента.....	288
2.5. Унапређење извозних способности привреде.....	292

2.5.1. Карактеристике извоза Србије.....	294
2.5.2. Пuteви и мере повећања извоза Србије.....	298
2.6. Промена привредне структуре и развоја сектора размењивих добара.....	301
2.6.1. Стање и карактер сектора пољопривреде.....	303
2.6.2. Унапређење и развој сектора пољопривреде.....	308
2.6.3. Стање и карактер сектора индустрије.....	311
2.6.4. Унапређење и развој сектора индустрије.....	317
2.7. Стабилизација привреде, девизног курса и цена.....	321
2.7.1. Монетарна политика и девизни курс.....	323
2.7.2. Фискална политика у функцији стабилизације и развоја.....	325
2.8. Раст животног стандарда и квалитета живота становништва.....	329
2.8.1. Социјално укључивање и смањење сиромаштва.....	332
3. МИШЉЕЊЕ АУТОРА О СТРАТЕШКИМ ГРЕШКАМА У ТРАНЗИЦИЈИ И КРИЗИ.....	335
ЗАКЉУЧАК.....	338
ЛИТЕРАТУРА.....	343

УВОД

Светску привреду данас динамизирају три мегатренда: глобализација, транзиција и научно-технолошка револуција. Глобализација представља економско, политичко, друштвено и културно обједињавање света. Сви делови земљине кугле захваљујући савременим технологијама и либерализму бивају повезани, цео свет постаје једно глобално село. Ширум света долази до уједначавања, тако да сви делови света постају мање-више слични један другом. У економском смислу глобализација подразумева међусобно повезивање и ширење слободе у погледу производње, трговине и финансија. Као одговор на глобализацију и научно-технолошку револуцију јавља се транзиција као светски процес, која свој специфични израз налази у постсоцијалистичким земљама. У овим земљама транзиција подразумева радикалан и свеопшти прелаз, промену и замену претходне социјалистичке структуре новом тржишном капиталистичком структуром. У питању је промена каква није виђена у људској историји, а једино се може поредити са преласком капитализма у социјализам по размерама, само што је супротног смера.

Процеси глобализације и транзиције социјализма у спрези су са појавом транзиционе кризе и светске економске кризе. Транзициона криза представља рецесију која настаје у постсоцијалистичким земљама на самом почетку процеса транзиције, а траје све док не заживи пуна тржишна привреда. Ову кризу проузрокује сам прелаз из социјализма у капитализам, тј. промена привредног система. За разлику од транзиционе рецесије, која је стриктно везана за процес транзиције, светска економска криза представља типичну рецесију спрегнуту са финансијском кризом. Типична рецесија је феномен који карактерише ширење тржишта и тржишну привреду. Привредна активности у тржишној привреди исказује цикличну смену успона и падова, експанзију и рецесију. Економска криза из 2008. године има одређену специфичност с обзиром да достиже глобалне размере. Рецесија је спрегнута са финансијском кризом, а оба феномена су прожета и подржана процесом глобализације, који детерминише ширину и јачину ове кризе.

Предмет истраживања ове докторске дисертације јесте сагледавање утицаја светске економске кризе на домаћу привреду, као и спремности Србије да се избори са изазовима транзиције и домаће економске кризе. Рад ће дати увид у могућности и ограничења привредног развоја Србије у атмосфери глобализације путем анализе тока транзиције. Докторска дисертација ће посебну пажњу поклонити идентификацији стања у којем се Србија налази ослањајући се на привредна кретања у периоду пре и после 2000. године. Нарочита пажња биће посвећена светској економској кризи, пошто се она јавила као један од битнијих чиниоца који одлучујуће утиче на привредни раст и развој земље.

Циљ ове докторске дисертације јесте да укаже на правац изласка привреде Србије из кризе и одреди приоритете и начин економског развоја у наредном периоду.

Из тог разлога у раду ће бити обрађени:

- Глобални економски феномени и светски трендови
- Транзиција као економски феномен
- Привредна кретања и структурне промене у Србији пре и после 2000. године
- Транзиција у Србији
- Утицај светске економске кризе на привреду Србије
- Визија и модел привредног развоја Србије

Докторска дисертација пружа одговор на изазове економске кризе којом је погођена привреда Србије. Циљ рада јесте јасан предлог мера које би требало предузети како би се изашло из дуготрајне економске кризе, окончала транзиција, одговорило на изазове европских интеграција, превазишла неразвијеност и заосталост Србије, остварио задовољавајући привредни раст и развој и анулирали негативни ефекти економске кризе.

Управо смо предочили основне примесе на којима се темљи рад пред вама, његова концепција, садржина и идеја водила.

Рад је подељен на шест целина. У првом делу рада, који носи назив “Глобализација и светска економска криза“, биће сагледани трендови развоја светске економије, са посебним нагласком на глобализацији, транзицији и научно-технолошкој револуцији. Феномен глобализације биће подробно анализиран из више углова (димензија). Процес глобализације биће сагледан са аспекта историјског развоја и промена у свету. Посебно ће бити изложени фактори глобализације и институционални чиниоци, који детерминишу овај процес. На крају биће разматран карактер глобализације, као и њени позитивни и негативни ефекти. Транзиција се посматра као светски процес, који свој аутентични израз има како у постсоцијалистичким земљама, тако и у развијеним земљама и земљама у развоју. Научно-технолошка револуција биће анализирана као феномен и са аспекта промена које индукује у свету. У делу који се тиче глобалне кризе у кратким цртама се даје теоријски осврт на рецесију и финансијске кризе, а потом се врши историјски преглед појаве великих економских криза и искуства и мере земаља за њихово превазилажење. Предмет разматрања биће и светска економска криза, њени површински узроци, место настанка и путања развоја и ширења. Посебна пажња биће посвећена дубљим узроцима светске економске кризе, карактеру кризе, те изгледима за опоравак светске привреде.

Други део рада, који носи назив “Транзициони процеси и последице (Теоријски увид)“, даће увид у економску суштину транзиције узимајући при томе у обзир особености социјалистичког и капиталистичког привредног система, динамику прелаза из једног у други систем, и кључне механизме који детерминишу сам прелаз. Економска ефикасност јесте централни циљ економске транзиције, разлог и сврха овог процеса, а савремена тржишна привреда јесте средство тога циља, али и циљ сам за себе. У теоријском и практичном смислу транзицију је могуће реализовати на два начина: постепено и убрзано, а то је условило устоличење два приступа: градулизам и шок терапија.

Процес транзиције је веома комплексан и састоји се од више компоненти: приватизација, макроекономска стабилизација, либерализација и институционалне реформе. Програм транзиције представља рецепт, који се састоји од правог следа појединачних компонентни, и одлучујуће детерминише успех целокупног процеса. Прво ће бити одређена приватизација, њен значај и циљ, њени теоријски модели или типови, као и процес и поступак њеног спровођења. Посебно биће представљена искуства процеса приватизације у појединим земљама у транзицији. Затим се анализирају ефекти либерализације на спољном и унутрашњем плану, као и дерегулације, а потом се даје увид у значај макроекономске стабилности на укупни привредни напредак и спровођење транзиције. Институционалне реформе јесу веома битан елемент успешне транзиције. На крају биће разматрани критеријуми и индикатори оцене резултата успешности транзиције. Искуства и резултати процеса транзиције у појединачним постсоцијалистичким земљама биће посматрани кроз призму макроекономских и транзиционих индикатора, и међусобно компарирани у циљу сагледавања успешности реформи и њених ефеката на привреду.

Трећи део рада, који носи назив “Привредни развој Србије пре и после 2000. године“, даће увид у привредна кретања и промене привредне структуре. Овом приликом се посебно анализира период пре и после 1990. године. Прво се даје преглед привредних кретања и промена привредне структуре у спрези са променама унутар привредног система у периоду доминације социјалистичких друштвених односа. Социјалистички привредни систем, екстензиван привредни раст и нефункционална привредна структура се појављују као мотив из којег произилази потреба за предстојећом транзицијом. Затим се сагледавају привредна кретања и промене у структури привреде Србије, који су настали у току 90-их. година, и које детерминише нагли прекид започетих реформи, увођење економских санкција, НАТО бомбардовање и снажна економска криза. У овом периоду од економских проблема издвајају се: висока инфлација, промене на релацији запослени-незапослени и ескалација сиромаштва, те се они анализирају са посебном пажњом.

Политичке промене октобра 2000. године биле су предуслов за убрзање реформи и социоекономски напредак у периоду 2001-2008. године. Релативно висок привредни раст Србије се посматра узимајући у обзир растуће структурне и макроекономске неравнотеже. При анализи промене привредне структуре посебна пажња је усмерена на процес деиндустријализације Србије и раст утицаја услужног сектора у генерисању привредног раста. Најизраженији макроекономски проблеми у овом периоду тичу се ескалације спољне неравнотеже и проблема на тржишта рада, те се они посебно анализирају.

Четврти део рада, који носи назив “Транзиција у Србији“, посвећен је транзицији домаће привреде. Транзиција у Србији биће сагледан кроз приватизацију, реформе финансијског и фискалног система, макроекономску стабилизацију, либерализацију и институционалне реформе. Приватизација се анализира са правног аспекта; одабраних и примењених модела приватизације; досадашњих резултата процеса приватизације; ефеката приватизације на привреду Србије, повећање ефикасности и промену привредне структуре; а затим се даје увид у недостатке овог процеса. При анализи недостатака приватизације посебна пажња је посвећена узроцима одуговлачења процеса приватизације и погубних ефеката приватизације на привреду Србије. Реформа финансијског система се посматра као реформа у банкарском систему и реформа тржишта капитала. Реформа фискалног система се углавном односи на реформу пореског система. Макроекономска кретања у Србији посматрају се у светлу успешности мера Владе и Народне банке Србије за постизање стабилности. Посебно се даје увид у спољнотрговинску либерализацију и либерализацију цена. Затим се разматра институционална реформа, изградња институције приватне својине и регулисање својинских односа, изградња институције тржишта и заштита функционалне конкуренције. На крају се анализирају и оцењују резултати и ток транзиције у Србији, где се као подршка оцене аутора користе ЕБРД индикатори.

Пети део рада, под називом “Утицај глобалне кризе на привреду Србије“, започеће увидом у начине каналисања, односно ширења глобалне кризе на регион Западног Балкана и Србију. Утицај светске економске кризе на привреду Србије биће сагледан у светлу продубљивања домаће кризе. Нагласак је при томе стављен на пад извозне и домаће тражње, смањење кредитне активности привреде и становништва и стопирање прилива страних директних инвестиција. Смањење домаће тражње посматра се са аспекта смањења кредитне активности и ограничења раста плата и пензија. Посебно се анализира утицај пада увозне тражње у главним спољнотрговинским партнерима Србије на пад домаћег извоза. Редукција кредитне активности се посматра у светлу повлачења депозита привреде и грађана и редукције прилива средства из иностранства. Све ове категорије (тражња,

кредити и СДИ) се посматрају у контексту њиховог утицаја на динамику привредне активности. Затим се разматрају прави разлози успоравања привреде Србије у периоду деловања светске економске кризе, са освртом на друштвену кризу и лош концепт економског раста и развоја Србије, који су и довели до ескалације домаће економске кризе. Спремност Србије да се избори са кризом биће сагледана кроз низ индикатора, који говоре о бројним ризицима којима је привреда Србије изложена. Анализа се даље ослања на квалитет државног управљања као предуслова за борбу са кризом. На крају се излаже и оцењује успех програма Владе Републике Србије, мера Народне банке Србије и осталих мера за сузбијање последица светске економске кризе у Србији и домаће економске кризе.

У шестом делу рада, који носи назив “Путеви изласка Србије из кризе“, биће приказан преглед решења изласка из економске кризе, односно план и програм привредног развоја Србије. При чему су могуће мере и решења сврстане и сагледане у оквиру процеса интеграције Србије у Европску унију, динамизирања привредног раста, мера за увећање броја продуктивно запослених, структурног прилагођавања у привреди, раста конкурентности и извоза, као и унапређења инвестиционе и пословне климе ради привлачења и активирања страних и домаћих инвестиција. Европске интеграције се посматрају у светлу процеса приступања Србије Европској унији и економских мера које је неопходно спровести како би се дошло до циља - чланства Србије у Европској унији. Повећање запослености и продуктивно ангажовање радне снаге захтева, поред динамизирања привредног раста, институционалну надоградњу тржишта рада и унапређење људског капитала инсистирањем на образовању и обуци. Раст конкурентности, промена структуре извоза и географска диверсификација извоза јесу предуслови за раст извоза. Финансирање, привлачење и активирање домаћих и страних инвестиција које улазе у производне делатности и извоз посматра се као један од најбитнијих фактора привредног раста и развоја. Посебно се анализирају ризици и ограничења која детерминишу инвестициону климу у земљи, да би у наставку биле предложене мере за уклањање ових ограничења и побољшање опште инвестиционе и пословне климе. У делу који се тиче структурних прилагођавања посебно се говори о потреби развоја сектора размењивих добара (индустрија и пољопривреда). Пољопривреда се види као сектор у којем Србија има бројне компаративне предности, а тиме и потенцијале за развој. Индустрија јесте кључан сектор када је у питању привредни раст и развој, пошто одлуђујуће доприноси расту продуктивности и конкурентности привреде. Макроекономска стабилизација привреде се разматра са нагласком на смањењу високе инфлације и буџетског дефицита мерама монетарне и фискалне политике. На крају се даје оцена нивоа животног стандарда становништва у Србији и могућности за његово унапређење са фокусом на решавање проблема сиромаштва и социјалне искључености.

Базични проблем писања ове докторске дисертације јесте чињеница честих промена и увођења новина на пољу одређивања, класификације и мерења мароекономских варијабила, те последично постојање великог несклада и немогућности да се одређени период сагледа на прави начин. Проблем чини и сиромашна база података за Србију из периода пре 2000. године, нарочито у периоду пре 1990. године, што умногоме отежава анализу. Ради решавања ових проблема аутор је уложио додатан напор како би премостио информацијски јаз у изради дисертације, и то прикупљањем и коришћењем великог броја научних и стручних публикација домаћег и страног порекла.

I глава

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА

1. ТРЕНДОВИ РАЗВОЈА СВЕТСКЕ ЕКОНОМИЈЕ

Промене у светској привреди у последње три деценије динамизирају три макро тренда развоја: глобализација, транзиција и научно-технолошка револуција. Док се глобализација појављује као резултат високе међузависности појединих друштава у свету, пре свега, њихових националних економија, транзиција се појављује као неопходни пратилац глобализације, односно реформски одговор на глобализацију, првенствено, у смислу преласка из нетржишне у тржишну привреду. Све то је употпуњено научно-технолошком револуцијом, која омогућава технолошке промене у начину производње, систему обављања послова, креира нова радна места и захтева већу едукацију и обуку радника.¹ Захваљујући овим процесима трансформација националних привреда у светску привреду добија снажан замах и доноси квалитативну промену у економским односима и токовима светског привређивања. На сцени су интензивни процеси чији је продукт глобални систем привређивања и стварање динамичног и флексибилног светског економског поретка.

Осамдесетих година прошлога века динамика привредног раста у појединим деловима света је прилично неуједначена. Развијене земље оствариле су солидан темпо привредног раста од 3,5% у периоду 1980-1989. године имајући у виду остварени висок ниво друштвеног производа. То говори да су ове земље успешно пребродиле структурну кризу светске привреде из 70-их година и да су реafirмацијом тржишног механизма и либералном економском политиком успеле да остваре неопходну равнотежу између макроекономске стабилности и солидног привредног раста. Земље у развоју, у просеку, се развију успореним темпом од 4,3%, нарочито када је реч о стопама раста друштвеног производа по становнику од 2,3%. Треба, међутим, имати у виду да током 80-их година долази до наглашене поларизације ове некада у погледу неразвијености много хомогеније групе земаља, тако да просечне величине стопа привредног раста не говоре много о стварним кретањима у земљама Азије, Африке и Латинске Америке. Када је реч о две најмногољудије земље, Кина успева наставком започетих реформи крајем 70-их година да у осмој деценији оствари стопу привредног раста од 10,1%, док Индија остварује спорији раст од 5,6%. Најзад, централно-планске привреде Источне Европе током 80-их година улазе у стагнацију, односно остварују минималну просечну стопу привредног раста од свега 1,4%. Без успеха су се показале привредне реформе које су покушале да елементима тржишног механизма подстакну економску активност, пошто су се у пракси судариле са основним ограничењима командне привреде и једнопартијског политичког система.²

Почетак деведесетих година карактеришу радикалне економске промене на светском нивоу, али и политички, војни и технолошки заокрети који су довели до нове констелације снага у свету. Светска привреда се динамично развијала током 90-их година, тако да је светски БДП достигао 30.000 млрд. долара 2000. године. Привреда САД је успела да повећа релативну разлику у нивоу БДП по становнику током ове деценије, тако да се Јапан налази на 75% нивоа САД (1990. је ниво био 79%), ЕУ на 67% (71%) и светска привреда 15% (18%). Стопа раста америчке привреде била је готово двоструко виша од оне у Европској унији, при чему је инфлације износила 2,2% (циљни ниво за ЕМУ је 5,5%), а незапосленост 4,2% (9,2% у Европској унији). Успех привреде САД налази се у

¹ Жика Станојевић, Драган Петровић, Глобализација и технолошки развој - могућности и изазови, Београд, 2007, стр. 39.

² Љубинка Јоксимовић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 444.

софистицираности финансијског система, виталности фирми и интензивном улагању у научно-истраживачке послове. Описане карактеристике привреде САД, комбинација одрживог привреденог раста и ниска незапосленост без пораста инфлације, навела је једна број економиста на идеју да је рођена “Нова економија“ у САД.³ Печат променама у свету дао је динамичан раста производње великог броја азијских земаља, а пре свега, Кине од 11,1% и Индије од 6,1% у периоду 1990-1998. године. Уочава се почетак процеса померања гравитационог центра светске индустријске производње из региона Западне Европе и Северне Америке у регион Источне и Југоисточне Азије. Затим, долази до распада источно-европских социјалистичких земаља и напуштања социјалистичког начина привређивања, а излазак из дубоке економско кризе се налази у транзицији ка тржишној привреди. Међутим, са транзицијом у постсоцијалистичким земљама долази до појаве транзиционе рецесије, односно затварања многих фабрика, губљења великог броја радних места, појаве високе инфлације, оштрог пада производње и великог смањења укупне економске активности. У земљама у транзицији исказане су, пре свега, негативне стопе привредног раста од око -10% на почетку овог процеса у периоду 1990-1992. године, а у неким од ових земаља и више до -20%. У једном броју привреда у транзицији већ у 1993. години заустављен је пад економске активности и долази до извесног економског опоравка. Остварење позитивних стопа привредног раста у Чешкој, Пољској, Мађарској, Словачкој и Словенији имало је посебну вредност, јер су чиниле доказ успешно спроведене транзиције. Међутим, већина постсоцијалистичких земаља настала из бившег СССР-а налази се у зони негативних стопа раста.⁴ Током 90-их година одвијају се и процеси регионализације и формирања нових центара финансијске моћи и капитала, као што су Северно-америчка унија, Европска унија и Источно-азијска унија. Наравно, све се то дешава под притиском и у оквиру технолошког прогреса, промена привредне структуре развијених земаља и земаља у развоју, промена на тржишту рада и тржишту капитала.⁵

Чињеница која је у овом периоду снажно дошла до изражаја јесте да само отворене привреде које су спремне да прихвате нову логику тржишта у пуном смислу и прилагоде своју структуру и институције тим процесима могу да рачунају на бољитак. Домаћа тржишта не могу више бити изолована од спољне конкуренције нити се могу поставити као оквир за привредну и тржишну експанзију.⁶ Стога, карактеристика 90-их година јесте тенденција повећања отворености националних привреда, односно светска трговина је имала знатно вишу стопу раста у поређењу са трендовима у светској производњи. Па тако, учешће светског извоза у светском БДП повећано је са 10 на 20%, а када се узме у обзир и брзо растући извоз услуга учешће извоза је порасло са 15 на 22%.⁷ То све иде у прилог констатацији да се извори и подстицији укупног економског раста у савременим условима налазе у укључивању у светско тржиште. У дефинисању односа на светском тржишту значајно место имају и улагања у иностранству - порфолио и директна улагања. На путу

³ Небојша Савић, Стратегија придруживања ЕУ – случај Југославије/Србије, Југословенска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001, стр.1- 2.

⁴ Љубинка Јоксимовић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 445.

⁵ Видоје Стефановић, Глобализација – појава изазвана технолошким променама, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 77.

⁶ Миле Јовић, Глобални односи и феномени савременог светског тржишта и Југославије, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 33.

⁷ Властимир Лековић, Глобализација светске привреде - кључни фактори и носиоци, Економски хоризонти, бр. 1-2,1999, стр. 127.

ка глобализацији светске привреде оваква улагања су имала значајан допринос због њиховог кумулативног дејства на подизање укупног нивоа међународне размене и обима светске производње. Раст светске привреде, наиме, био је значајним делом омогућен захваљујући либерализацији међународне трговине и финансијској либерализацији.⁸

После релативно убрзаног раста током деведесетих година, западне економије ушле су у нови век са озбиљним структурним проблемима, који су скоро преполовили стопе привредног раста. Јапан већ две деценије бележи просечне стопе привредног раста ниже од 1%, што практично указује на стагнацију. Просечне стопе привредног раста САД износи само 1,6% у периоду 2002-2011. године. Стање је нешто лошије у еврозони, односно остварен је слаб привредни раст од 1,3%. Истовремено, Кина, друга економија света и водећа земља у развоју, наставља снажан тренд из деведесетих и у раздобљу 2001-2010. године бележи просечан привредни раст од 10%. Индија током истог периода има нешто нижу просечну стопу привредног раста 7,2%, док Русија расте умереније 5,3%.

Несумњиво се може говорити о ребалансирању економске моћи у свету, од развијених земаља ка земљама у развоју, које већ поседују више од половине глобалног БДП израженог у куповној моћи. Најважнији разлог слабљења релативног економског значаја развијених земаља на почетку 21 века је њихова деиндустријализација и драматичан индустријски раст земаља у развоју, пре свих, Кине. Светска економска криза, која је избила у 2008. години, и снажно погодила Америку и Европу, знатно је убрзала овај процес.⁹ Прерасподела економске моћи је узела и политичку форму кроз Г20 и БРИКС, које делимично преузимају улогу Г7, као форума за глобално креирање политике.¹⁰ Дакле, са слабљењем економске и политичке моћи САД свет постаје све више мултиполаран.

Процес глобализације успорава у периоду 2008-2012. године, а као прилог томе имамо лоше показатеље глобалне економије: опадање стопа раста глобалног извоза, успоравање кретања страних инвестиција и смањење обима страних кредита на глобалном нивоу, који су кључни чиниоци раста амаричке и кинеске привреде. Последња рунда трговинских преговора Светске трговинске организације нема потршку, а уочава се и рат валутама ради одржавања компаративних предности националних привреда. Финансијска либерализација, укључујући слободан проток капитала, такође је под знаком питања широм света. Банке постоју све више националне. Инвестициони капитал се све теже креће преко граница. Еврозона је у центру овог деглобализационог тренда. Европске банке су традиционално биле извор око 80% финансирања спољнотрговинске размене земаља у развоју, а сада су те банке озбиљно поткапитализоване и приморне да капитал враћају у матице. Оскудица капитала у комбинацији с потребом банака да задрже више капитала, отежава финансирање глобалне трговине и производње.¹¹ Дакле, у току је одређено краткотрајно посустајање глобализацијског тренда, али са изгледима да се ускоро процес глобализације поново убрза, пошто у овом периоду није дошло до формирања чвршћих баријара или реметилачких чиниоца, који могу трајније да успоре и поткопају овај процес.

⁸ Стана Љ. Петровић, Иновациона политика, Београд, 1998, стр. 31.

⁹ Горан Николић, Глобална привредна стагнација и ребалансирање економске моћи: положај Србије, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 93-94.

¹⁰ Зоран Стојановић, Путеви и странпутице српске транзиције, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 5.

¹¹ Драган Николић, Тектонске промене у глобалној економији и њихов потенцијални ефекат на Србију, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија и привреде Републике Србије, Београд, 2012, стр. 19.

1.1. Глобализација - теорија и суштинска обележја

Глобализација представља савремени економски, технолошки и културолошки процес. Глобализација означава својеврсни мегатренд који обликује токове данашњице. У питању је процес ширења међузависности земаља и региона као последица динамичног развоја економских, културних, друштвених, политичких и других односа. Ови односи су омогућени и олакшани новим системима комуникације и транспорта, ширењем нових технологија (сателити, компјутерске мреже, Интернет), свеопштом либерализацијом и интеграцијом, као и пропадањем комунизма у целом свету. Глобализација је процес успостављања повезаности света снагом тржишта, а не снагом држава, у коме народи нису одвојени једни од других протекционистичким баријерама или било каквим границама.¹²

Глобализацију је веома тешко дефинисати и одредити из разлога што она обухвата све области друштвеног живота, од економије, преко политике и друштва, до културе и екологије. У питању је веома комплексан феномен. Једна од димензија глобализације на коју се овај феномен често своди јесте његова економска димензија. Међутим, глобализацију се не може посматрати искључиво само са економског аспекта, јер могуће је разликовати њену политичку, друштвену, културну, еколошку и многе друге димензије.

У средишу глобализације, посматране као економски феномен, јесте растућа економска међузависност између привредних субјеката из различитих националних економија и самих националних економија. Економски интереси повезују људе чак и онда када су на потпуно различитим идеолошким позицијама. Економска глобализација има амбицију да цео свет прихвати правила тржишне привреде, чији би крајњи продукт био слободно и јединствено светско тржиште. Глобализацију покрећу интереси најмоћнијих земаља света и мултинационалних корпорација. Таква глобализација заобилази све постојеће заједнице, чак и саме државе. Отвореност према светском тржишту, дубока међународна интеграција и револуција у економији знања одликује глобализацију као процес са све мањим могућностима националних држава да утичу на економске процесе у свом дворишту.¹³

Глобализацију данас динамизирају три фактора: међународна трговина, финансијски токови и нове технологије. Већ неколико деценија кључно обележје савремених кретања у светској привреди чини импозантан раст обима међународних трансакција роба и услуга. Динамични раст светске трговине у знатној мери надмашује динамику раста светске производње. Све то долази као резултат ГАТТ преговора и одлука да се изврши свеопшта трговинска либерализација, тако да су скоро све земље света снизиле баријере за међународну трговину. Наглашена динамика раста кретања међународне размене роба и услуга не би била могућа без снажне акцелерације раста кретања токова капитала, и то у два најважнија облика - стране директне инвестиције и мађународни зајмови банака. Међународни токови капитала практично су креирали нову тражњу и активирали недовољно искоришћене потенцијале и тржишта, изазивајући тако снажне мултипликоване ефекте на укупни светски привредни развоја.¹⁴ Раст финансијских токова долази са финансијском либерализацијом, која се интензивира 80-их година прошлог века.

¹² Слободан Цветановић, Мирослав Ђорђевић, Марко Царић, Економија, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, 2006, стр. 255.

¹³ Милан Ковачевић, Иззови глобализације, Економске теме, бр 2, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 62.

¹⁴ Томислав Поповић, Актуелна кретања у међународном окружењу и Југославији - модел транзиције и транзициони потенцијал Југославије, Иззови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 4.

Коначно, техничко-технолошки прогрест у виду снижења трошкова транспорта, информисања и комуникације условио је уклањање баријера времена и простора.

Процес и токови глобализације су највећим делом под контролом привредно најразвијенијих земаља и водећих транснационалних корпорације, али значајан утицај на обликовање овог процеса имају и регионалне групације (европска, северно-америчка и азијско-пацифичка) и три водеће глобалне институције (ММФ, Светска банка и СТО).

Карактер глобализације и њене последице су веома контроверзне. За неке глобализација представља нове пословне шансе, брз раст знања и иновација, обједињавање света или перспективу света који је сувише међусобно повезан да би ратовао.¹⁵ За друге глобализација изазива негативне тенденције: заостајање у развоју низа земаља у развоју и целих региона, повећање неједнакости између и унутар држава, уништавање природне средине; повећање незапослености и сиромаштва. Дакле, глобализација носи предности и могућности, али и цене и ризике.

1.1.1. Дефиниција и различита схватања глобализације

Савремени израз "Глобализација" није прецизно одређен, односно опште прихваћена дефиниција глобализације не постоји. Стога је ова неодређена и моћна метафора у последње три деценије постала један од најчешће коришћених израза, реч која се употребљава у бројним контекстима и у различите сврхе, некад у смислу процес који доноси корист свима, а некад као реметилачки фактор и извор бројних проблема. У суштини о феномену глобализације различити аутори тврде исто на различите начине, и то уз помоћ другачијих показатеља. Према једнима, глобализација се односи на активности транснационалних корпорација, по другима глобализација је процес условљен развојем новим технологија. Трећи тврде да се подстицај процесу глобализације може пронаћи у смањењу утицаја државе, док четврти повезују овај процес са повећањем обима међународне трговине и страних директних инвестиција у свету. Тачно је све наведено.

О феномену глобализације се нарочито говори и пише од почетка седамдесетих година прошлог века. Касније, развојем процеса, било је потребно дефинисати га подробније, те су се јавиле бројне дефиниције. Објашњењем и дефинисањем глобализације се бави врло велико број истраживача најразличитијих професионалних вокација, а такође и не мали број људи ван научних кругова. Од оних аутора који покушавају да јасно дефинишу глобализацију поменућемо најистакнутије. Први је Ким (Samuel S. Kim) који каже: "...дефинишем глобализацију као серију сложених, независних или повезаних процеса којим се шире, интензивирају и убрзавају светске међувезе у свим областима људских односа и трансакција - економских, социјалних, културних, еколошких, политичких, дипломатских и безбедносних - тако да догађаји, одлуке и деловања у једном делу света одмах имају последице за појединце, групе и државе у другим деловима света". Један други познати стручњак за питање глобализације, Ентони Гиденс каже: "Глобализација се може дефинисати као интензивирање друштвених односа на светском плану, које повезује удаљена места на начин да локална збивања уобличавају догађаји који су се одиграли километрима далеко".¹⁶ Корисну дефиницију нуди и Урих Бек који пише: "Глобализација преставља нестајање граница свакодневног деловања у разним димензијама привреде,

¹⁵ Michael P. Todaro, Stephen C. Smith, Економски развој, Сарајево, 2006, стр. 553.

¹⁶ Entoni Gidens, Последице модерности, Филип Вишњић, Београд, 1998, стр. 69.

информисања, екологије, технике ...нешто што елементарно мења свакодневницу и све присиљава на прилагођавање. Новац, технологија, роба, информације прекорачују границе као да и не постоје. Чак и ствари, особе и идеје које би владе радо држале изван земље (дрога, илегални имигранти, критике повреде људских права) проналазе пут. Тако схваћена, глобализација значи укидање удаљености... или дефинисано с ослонцем на Entoni Gibensa - деловање и (заједнички) живот кроз и преко удаљености (привредно раздвојених светова националних држава, религија, региона, континента)".¹⁷ Штиглиц (Džozef E. Stiglic) види глобализацију као чвршћу интеграцију земаља и народа света до које се долази значајним смањењем трошкова транспорта и комуникација, као и рушењем вештачких баријера за проток робе, услуга, капитала, знања и људи преко граница.¹⁸

Хелд (David Held) је различитост ставова савремених теоретичара о глобализацији сврстао у три велике групације: хиперглобалисте, скептике и трансформационисте. Хиперглобалисти глобализацију посматрају као законит и незадржив историјски процес, који води ка изградњи светског поретка заснованог на тржишту и наднационалним институцијама. Улога националне државе у регулисању економских активности и процеса се значајно смањује и преноси на наднационалне институције. Мултинационалне корпорације концентришу огромне ресурсе, тако да постају главни носици економске активности на глобалном нивоу. Глобализација се види као квалитативно нова ера у развоју цивилизације, без преседана у досадашњем току људске историје. При томе, наведени процес се оцењује као прогресиван и друштвено пожељан.¹⁹ Скептици имају супротан став, те негирају закономерност, историчност и прогресивност овог процеса. Повећање међународних токова новца и капитала јесте тренутна потреба, која је настала услед повећања интеракције између економија развијених земаља. Улога државе, по овом схватању, веома је битна и никако не сме да слаби. Процес глобализације је предимензиониран, а сами носиоци процеса мултинационалне компаније имају јаку националну компоненту-припадност, јер је седиште компанија и даље веома битан елемент. Основна мисао скептика јесте да је свет подељен на блокове. Међу појединим блоковима, услед специфичних потреба, повећава се обим трансакција, а процес глобализације је феномен који прати те потребе. У том смислу логично је да глобализацију подржавају развијене земље на челу са САД. Наиме, они сматрају да ће процес глобализације још више поделити свет блокова који постоје, и да ће разлике између развијених и неразвијених бити све веће. Процес глобализације је креиран и вођен, како би се развијене земље још више обогатиле, и то опет на рачун земаља у развоју. Посебан проблеме представља унификација света, која рађа све бројније конфликте. Коначно, трећи правац чине трансформационисти који представљају извесну врсту средине између скептика и хиперглобалиста.²⁰ Они глобализацију посматрају у ширем контексту од хиперглобалиста који су фокусирани на њен економски аспект, тако да у обзир узимају и друштвени аспект промена. Глобализација се посматра на нивоу промена у организацији друштва, интеграцији тржишта и убрзања друштвено-економске динамике.

¹⁷ Демал Хатибовић, О глобализацији још једном; Глобализација, тржишне, Европска заједница; Београд, април 2002, стр. 29.

¹⁸ Džozef E. Stiglic, Противуречности глобализације, СБМ-х, Београд, 2004, стр. 23.

¹⁹ Зоран Д. Стефановић, Еволуционистички приступ у економској теорији и савремени токови светске привреде, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 219.

²⁰ Исидора Љумовић, Процес финансијске глобализације и трансформација банкарског сектора Србије, Економски факултет, Ниш, 2010, стр. 8.

Трансформационисти су много умеренији и опрезнији у погледу истицања закономерности и историчности процеса глобализације, као и у процени његове прогресивности и позитивног исхода процеса. Они истичу неке његове негативне ефекте, као што је на пример повећање јаза и разлике између богатих и сиромашних земаља.

Ова три главна правца схватања глобализације треба посматрати само као орјентире, јер глобализација је комплексан и противуречан процес. У најширем значењу она представља све израженију повезност поједних економија и друштва преко информационо-комуникационих система, тржишта и капитала под контролом најмоћнијих земаља света и наднационалних институција као његовог чувара и усмеривача у најпрофитабилније употребе. Иделошка основа су јој вредности тржишног привредног система, а циљ њено ширење на све просторе света и све области људског рада и деловања. Приватно власништво, индивидуалне слободе, мултикултуралност и демократија су јој лице, економска ефикасност и интензивна конкуренција покретачка снага, а профит и увећање капитала основни циљ. Расподела богатства, социјална сфера, очување природе, разарање различитих друштвених структура и поништавање суверенитета земаља, те многобројне претеће друштвене појаве (криминал, корупција) њено су наличије. Знање, новац и војна моћ снажна су основа њеног ширења и јачања, па је тешко предвидети где јој је крај и какав ће бити њен коначни исход.²¹

1.1.2. Мултидимензионалност феномена глобализације

Глобализација је изузетно комплексан феномен, која обухвата скоро сва подручја индивидуалне и колективне људске егзистенције.²² Промене које она иницира обухватају све друштвене нивое и све свере људског деловања. Глобализација свој израз има не само у свери економије и тржишта, већ се протеже и на сверу политичких односа и снага, организације друштва, културног уједначавања, еколошких проблема, технолошких промена, развоја знања и сл. У питању је један сложен феномен, који услед своје вишеслојности захтева сагледавање из различитих углова. У фокусу релевантних аутора и истраживача су економска, политичка, друштвена и културна димензија глобализације.

Најистраживанија димензија глобализације је несумљиво економска. Економска глобализацију подразумева процес интеграције националних привреда у јединствену, светску привреду, односно процес трансформације националних привреда у правцу глобалне производње, потрошње и промета. У питању је процес раста међународних токова роба, услуга, капитала и људи, а све је то подржано путем либерализације и развоја нивих технологија.²³ Свет се интегрише на економској основи. Тржиште постаје глобално. Светска привреда се трансформише у јединствен светски привредни организам, кога карактерише нова организација, нови начин функционисања и нови стил управљања. Светски економски простор постаје јединствено поље за најразноврсније пословне игре крупног бизниса. У економији која добија глобалне размере врата су отворена свима, и за веће ризике и за веће могућности, а фирме су приморане на драматична побољшања не

²¹ Бранислав Митровић, Процес глобализације и транзиције привреде Србије, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 77.

²² Елија Бекер, Економски аспекти глобализације, Привредна изградња, бр 3-4, Београд, 2005, стр. 135.

²³ Љубодраг Савић, Глобализација као светски процес – перспективе, Економске теме, бр. 2. Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 13.

само да би се надметале и ишле напред, већ и да би преживеле.²⁴ Као последица глобализације, национални и светски односи замењују улоге. На сцени је редукција суверенитета националних држава. У строго економском смислу, националне државе су све слабије у могућности да регулишу привредне процесе и кретања.²⁵ Пораст моћи финансијских тржишта и трговине, приморавају владе да ускладе и прилагоде своје економске политике, док је улога и моћ транснационалних корпорација еноормно порасла. Транснационалне корпорације су спремне да реалочирају производњу и инвестиције у било којем делу света и да омогуће улазак тзв. глобалне робе. Данас је сваки производ постао широко доступан, а то значи и глобализован, и више не постоји недоступност.

Политичка димензија глобализације огледа се у новим формама владавине и ауторитета, новим сферама и пољима политичког деловања, тзв. "детериторијализацији" или "реконфигурацији друштвеног простора", односно, "свету без граница". Политика је све више глобална, она није ствар искључиво саме државе, а њене последице имају глобално значење. Одговорност државе не престаје пред националним границама већ се пружа и преко њих. Ако су некада међународне организације биле креиране од стране држава оне данас креирају и саме државе. Државе данас мање доносе правила игре, а све више су принуђене да их поштују.²⁶ На пример, многе државе, па и наша држава, у различитим аспектима својих правних система, међународном праву дају првенство у односу на унутрашње законодавство и тиме умањују свој суверенитет схваћен на класичан начин. Такође, чланство у међународној организацији као што је НАТО поткопава суверенитет схваћен као монопол на употребу силе изван граница државе, а поједини чланови повеље УН и других међународних аката у погледу заштите људских права могу се тумачити тако да дозвољавају мешање других држава у унутрашње послове суверене државе без њене сагласности уколико се у њој драстично и у великом обиму крше људска права па на тај начин доводе у питање и монопол на употребу силе унутар саме суверене државе. Према поменутиим схватањима државни суверенитет се не може схвати у апсолутном смислу, већ само као део интегралног система признавања суверенитета.²⁷ На тај начин ауторитет државе се растаче и претаче у нове форме организовања, као што су наднационалне творевине. И коначно, захваљујући интернету као средству које омогућује нове облике пословања и трансакција, државне границе и закони имају смањен и промењен утицај, а различити послови и комуникација одвијају се значајно независније и слободније.

Друштвена димензија глобализације односи се на стварање глобалног друштва и свет, који све више постаје, како је Мс. Luhan предвидео, "глобално село". Технолошки напредак, промењени економски поредак и остале димензије, утичу на друштвену слику света и омогућавају формирање новог, другачијег, глобалног друштва. Нова врста комуникације омогућава стварање друштва на даљину, што је у потпуности различито од традиционалног друштва и дружења какво познајемо. Наравно, то не подразумева нестајање традиционалних облика. Дакле, географска удаљеност постаје све мање значајан комплекс мреже међузависности. Животи људи су постали помешани са догађајима који се одигравају и одлукама које се доносе далеко од њих. Обрасци

²⁴ Душанка Јововић, Економске димензије глобализације, Косовска Митровица, 2007, стр. 14-15.

²⁵ Nash Kate, "Contemporary Political Sociology: Globalization, Politics and Power, Blackwell, 2000, p. 49.

²⁶ Entoni Gidens, Социологија, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 64.

²⁷ Милорад Ступар, Светски поредак, глобализација и питање суверенитета, Филозофија и друштво XXI века, Филозофски факултет, Београд, стр. 275.

међусобне зависности све више се развијају. Друштвену глобализацију интензивира повећана миграција људи преко граница, а тиме успостављање нових друштвених веза.²⁸

Културна димензија глобализације је можда и најконтроверзнија. Глобализација културе подразумева отварање граница локалних култура и политичких заједница, повезивање различитих културних достигнућа и развој глобалне културе. Електронски медији, а пре свега телевизија, омогућавају гледање и праћење догађаја широм света, и посредно учествовање у њима. Доминација енглеског језика као светског језика доприноси премештавању лингвистичких баријера. Држави је теже да контролише токове информација, с друге стране, грађанима је лакше да дођу до пожељних информација. Ентони Гибенс наводи да је телевизија као медиј одиграла значајну улогу у пропасти социјализма у свету.

Глобална култура путем масовних медија врши хомогенизацију и стандардизацију вредности. Мада глобализација подразумева растућу културну повезаност, чињеница је да највећи број аутора инсистира на промоцији западног система вредности. Стога не изненађује чињеница да критичари глобализације у овој њеној димензији препознају својеврсни културни империјализам Запада. Из такве перспективе постоји опасност поништавања "малих" култура и националних идентитета. Феномен уједначавања култура и стварања светске културе прети да уништи културну разноликост света.

1.1.3. Процес глобализације

Процес глобализација се уобичајно односи на укупност промена у свету које су отпочеле крајем 20 века. Међутим, треба имати на уму да је у питању процес који је отпочео много раније.²⁹ Почетак глобализације тешко је тачно утврдити. Једна број истраживачка полази од става да се одређене назнаке глобализације срећу још у римском царству, које представља пример светске државе и уједначавања култура. Назнаке глобализације могу се наћи и у 16 и 17 веку у виду колонизације Јужне и Северне Америке и Африке од стране европљана, а тиме и ширења трговине и европске културе. Ипак, уобичајно је да се за почетка глобализације узимају седамдесете године 19 века.

Процес глобализације у деветнаестом веку темељио се углавном на интеграцији тржишта сировина. Период који започиње 1870. године и траје све до избијања Првог светског рата означио је велики техничко-технолошки помак у сектору саобраћаја, који доводи до бржег и јефтинијег кретања роба, људи и капитала.³⁰ У наведеном радобљу није било већих трговинских и осталих баријера у виду царина и пореза, обима трговине, инвестиција, што је погодовало ширењу међународне трговине и последично јачању процеса глобализације. Кретање радне снаге између европских империјалних сила и њихових колонија је такође значајно унапредовало. Процењује се да је захваљујући слободном кретању радне снаге дошло до великог таласа миграције од 50 милиона људи.

Плиму глобализације смењује велика осека, драстичан прекид, који је плод троструких историјских збивања. Прво, он је резултат све оштријих сукоба великих сила, чија је кулминација Први светски рат. Друго, социјалистичка револуција створила је Совјетски савез, тј. свет ауторитарног социјализма, који је економски и политички контраст

²⁸ Дејвид Хелд, Дебата о глобализацији, стр. 48.

²⁹ Слободан Покрајац, Технологија, транзиција и глобализација, Београд, 2001, стр. 190.

³⁰ Биљана Ракић, Глобализација версус национална економија, Економске теме, бр 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 100.

западном.³¹ Треће, Велика економска криза из 1929-1933. године, када долази до уверења да државе могу да предупредe процес економског назадовања предузимањем протекционистичких мера. Услед јачања протекционистичких тенденција у свету и последично свођења међународне трговине на минимум, период између два светска рата означава стагнацију и поништавање остварених резултата дотадашње глобализације.

Након другог светског рата долази до интензивирања процеса глобализације што је у спрези са поновном либерализацијом, која узрокује пораст међународне трговине. Концетришући пажњу на послератни период могуће је разликовати три фазе глобализације светске привреде. Прва фаза настаје након завршетка Другог светског рата и траје све до краја шездесетих година прошлог века. У њој главну улогу има међународна трговина, а ниво интернационализације се најчешће исказивао учешћем у светском извозу. У овом периоду долази до интензивирања економске сарадње, нарочито међу привредно најразвијенијим земљама, што је за последицу имало конвергенцију у нивоу развијености у оквиру ове групације земаља. Земље у развоју су остале изван магистралних токова роба и капитала.³² Овај период представља и време формирања међународних организација и закључења важних споразума, које ће одиграти кључну улогу у усмеравању и интензивирању процеса глобализације у будућности. У питању су Светска банка, Међународни монетарни фонд и Општи споразум о царинама и трговини (ГАТТ-а).

Другу фазу глобализације, која се временски може сместити у седамдесете године прошлог века карактерише доминација страних директних инвестиција. У питању је нарочит облик кретања капитала у којем се задобија и задржава потпуна контрола над објектом инвестирања без обзира што се цео подухват дешава у земљи која није замља порекла инвеститора. Велике транснационалне корпорације се јављају као носиоци и усмеривачи токова страних директних инвестиција. У овом периоду, конкуренција између транснационалних корпорација постаје све израженија и интензивнија, док значај и величину једне привреде или неког предузећа детерминише учешће њених производних капацитета ван земље матице и реализована продаја на међународном тржишту.³³

Најзад, трећа фаза глобализације започиње осамдесетих година прошлог века и траје несмањеним интензитетом до данашњих дана. Основу трећег таласа глобализације чине нове технологије, у оквиру које посебно место припада интернет технологији. Персонални рачунари и интернет формирају ново схватање бизниса, економије и начина живота. Једна од посебних обележја ове фазе глобализација је брз развој финансијског сектора и интеграција финансијских тржишта, као последице финансијске либерализације широм света. Паралелно са финансијском либерализацијом долази до јачања либерализације међународне трговине. Међународни финансијски токови у овом периоду били су више десетина пута већи од вредности трговине робом.³⁴ Поред развоја нових технологија и финансијског сектора, неопходан предуслов за развој ове фазе глобализације био је пропаст социјализма у свету и транзиција постсоцијалистичких земаља ка тржишном моделу привређивања, што је условило већу интеграцију између Запада и Истока.

³¹ Мирослав Печуљић, Глобализација: Два лика света, Београд, 2005, стр. 50.

³² Душанка Јововић, Економске димензије глобализације, Косовска Митровица, 2007, стр. 22.

³³ Бранислав Митровић, Процес глобализације и транзиција привреде Србије, Економске теме, бр 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 76.

³⁴ Милош Годоровић, Основне полуге процеса глобализације, Економске теме, бр. 11, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 29.

1.1.4. Фактори глобализације

Глобализација представља веома сложен процес, који је условљен великим бројем фактора како економске, тако и технолошке природе. Три кључна фактора глобализације су: међународна трговина, финансијски токови и научно-технолошке промене. Ова три фактора су се током историје глобализације смењивала по интензитету и свом доприносу овом процесу. У првим фазама глобализације доминатно место је заузимала међународна трговина, много касније примат добијају финансијски токови и савремене технологије. Особеност садашње фазе глобализације јесте преплитање ефеката сва три поменута фактора и њихово међусобно појачање. У даљем делу рада биће изложене специфичности сваког од поменута три фактора глобализације и њихов допринос убрзању овог процеса.

Важан фактор глобализације после Другог светског рата јесте раст светске трговине, који у целом постратовском периоду надмашује раст светске производње, што указује на све израженији утицај трговине на укупна светска економска кретања. Ако упоредимо бруто национални производ и раст међународне трговине глобално у периоду 1990-2000. године, уочићемо троструко бржи раст трговине у свету у односу на глобални раст бруто домаћег производа, а у периоду 2000-2006. године, уочићемо двоструко бржи раст трговине у свету у односу на глобални раст бруто домаћег производа. Овај тренд је нарочито уочљив у Азији, где доминира раст кинеског извоза од преко 20% из године у годину, али и скок раста извоза Европске уније и Аустралије.³⁵ Раст светског бруто друштвеног производа и светске трговине је успорен у периоду 2008-2012. године због избијања светске економске кризе и њених последица на привреде САД, ЕУ и Јапана.

Либерализација трговина се интензивира након Другог светског рата, што резултира знатним повећањем обима међународне трговине. Повећање улоге међународне трговине започето је под окриљем Општег споразума о царинама и трговини (ГАТТ-а) из 1947. године, настављено снижењем царина и отклањањем бројних нецаринских баријера после завршетка Уругвајске рунде мултилатералних трговинских преговора из периода 1986-1993. године, и продубљено оснивањем Светске трговинске организације 1995. године.³⁶ Последично, царине у међународној трговини смањене су са просечно 40% 1950. годне на просечно мање од 5% данас. Тржиште се препознаје као најважнији развојни ресурс и стога је слободан приступ тржишту (либерализација трговине) један од најважнијих циљева и средство напретка.³⁷ То је условило значајне промена на светском тржишту: конкуренција се интензивира, до изражаја долазе неценовни фактори конкурентности, а економски снажнији субјекти лакше шире своју доминацију. Вредност светског извоза је повећана са 59 млрд. долара 1948. године на 11.783 млрд. долара 2006. године.³⁸

Раст међународне трговине почива пре свега на доминацији земаља Тријаде (САД, Немачка, Јапан), ревитализацији положаја САД у смислу запоседања водеће позиције и снажном продору земаља азијског региона, као што су: Кина, Јужна Кореја, Тајван, Сингапур и Малезија. Са регионалног аспекта, посматрано по вредности робног извоза и

³⁵ Драгана Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 140; Радван Ковачевић, Савремене тенденције у светској трговини, Београд, 2004, стр. 24.

³⁶ Ђурица Ацин, Станислав Ацин Сигулински, Глобализација у свету који се мења, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 12.

³⁷ Слободан Цветановић, Мирослав Ђорђевић, Марко Царић, Економија, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, 2006, стр. 258.

³⁸ Драгана Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 142.

увоза, доминира регион Западне Европе, а следи Азија и Северна Америка. Специфичност светске трговине у овом периоду била је растућа улога земаља у развоју у укупној светској трговини, захваљујући земљама Азије и у мањој мери Латинске Америке.³⁹ У погледу глобалне структуре размене, водеће учешће имају индустријски производи у поређењу са производима из пољопривреде и рударског сектора, тако да претежа део међународне трговине отпада на производе из прерађивачког сектора у односу на примарне производе.

Остварена вредност светског извоза је достигла вредност од преко 8.976 млрд. евра 2004. године, од чега 70% светског робног извоза остварују развијене земље. Више од 3/4 извоза развијених земаља се реализује на тржишту развијених земаља, при чему 2/3 извоза чине индустријски производи, док у међународној трговини са земљама у развоју, развијене земље увозе углавном примарне производе и горива. Водећих десетак земаља оствараје 75% светског извоза, а седам најразвијенијих земаља (група Г7) чак 50%.⁴⁰

Финансијски токови преко националних граница расту знатно брже од међународне трговине почев од 80-их година двадесетог века, стога је то други генератор глобализације по важности. У овом периоду долази до интензивирања интеграције финансијских тржишта, нарочито тржишта капитала, и појаве различитих иновација и софистицираних финансијских инструмената.⁴¹ Уместо расцепканих националних финансијских тржишта формира се светско финансијско тржиште, чиме привредни субјекти добијају веће могућности за прикупљање слободних финансијских средстава.⁴² Просечне дневне трансакције на светским девизним берзама порасле су са 15 млрд. долара 1973. године на 880 млрд. долара 1983. године, односно на 1300 млрд. долара 1995. године и преко 1.600 млрд. долара 2001. године. Просечне дневне трансакције на берзама деоница, међутим, нису забележиле спектакуларан раст - порасле су са око 500 мил. долара 1970. године на око 2 млрд. долара 2001. године. Обим страних директних инвестиција забележио је спектакуларан раст са 25 млрд. долара 1970. године на 470 млрд. долара 1980. године и 1800 млрд. долара 1993. године, да би онда дошло до пада на 1388 млрд. долара 2000. године и поновног раста на 1979 млрд. долара 2007. године.⁴³ Све ово почива и потпомогнуто је процесом финансијске либерализације и дерегулације који је започет касних 60-их и почетком 70-их година, а чија суштина представља елиминацију утицаја држава на усмеравање кредита, каматних стопа, власништва банака и на слободу кретања капитала. Кључну улогу овде има мрежа међународних монетарно-финансијских институција (ММФ, Светска банка, Лондонски клуб, Париски клуб), које уређују правила игре на светском тржишту капитала и доприносе интенационализацији и глобализацији финансијских тржишта.⁴⁴ Свако, велики значај има и развоја информационо-комуникационих технологија и нових знања у сфери прикупљања и обраде информација.

³⁹ Радован Коваћевић, *Савремене тенденције у светској трговини*, Београд, 2004, стр. 43.

⁴⁰ Саша Ђорђевић, *Борба за доминацију транснационалних корпорација у процесу глобализације*, Економски факултет, Ниш, 2008, стр. 35.

⁴¹ Mojmir Mrak, *Globalization: Trends, Challenges and Opportunities for Countries in Transition*, United Nations, 2000, p. 6.

⁴² Ерић, Д. *Финансијска тржишта и инструменти*, Београд, 2003, стр. 105.

⁴³ Љубомир Савић, *Економика индустрије*, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 35; Поповић-Аврић Снежана, Видас-Бубања Марјановић, *Међународна економија*, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009, стр. 229-230.

⁴⁴ Фикрет Чаушевић, *Финансијска глобализација и економски суверенитет*, Социологија, Економски факултет, Сарајево, 2004, стр. 72.

Посебан значај за глобализацију имају токови страних директних инвестиција, које представљају преовлађујући облик међународног кретања капитала и чине око 3/4 укупног међународног кретања капитала.⁴⁵ Највећи део страних директних инвестиција у иностранству одвија се преко транснационалних корпорација. Од укупног обима страних директних инвестиција у свету скоро 3/4 одлази у развијене земље 2001. године, нешто више од 1/4 је пласирано у земље у развоју, док је свега 1,3% страних директних инвестиција инвестирано у европске земље у транзицији.⁴⁶ Значај страних директних инвестиција огледа се у томе што доприносе економском развоју појединих земаља и њиховом јачем укључивању у шири економски простор који нуди светска економија.

Технологија је један од главних носиоца глобализације. Велику улогу у интеграцији различитих светова и култура имала је управо савремена технологија, које је на далекосежан начин утицала на функционисање модерних друштава, а сходно томе и на процес глобализације. Раст светске трговине у другој половини 20 века у великој је мери био условљен научно-технолошким прогресом, јер су тадашња достигнућа у сфери саобраћаја, телекомуникација и пољопривреде била изразито велика, што је позитивно утицало на развој привреде и унапређење извоза. Деведесетих година прошлог века, динамичан технолошки напредак и експанзиван развој научно фондираних области производње дали су нови импулс невиденом привредном расту у индустријски развијеним земљама. Кључни фактори економског напретка данас су, пре свега, компјутерски и телекомуникациони системи.⁴⁷ Интернет и развој глобалних ТВ мрежа су омогућили да се сваком становнику на планети пренесу вести са било које друге тачке на свету у реалном времену. То је створило услове за упознавање са новим производима, односно да реклама не буде ограничена само на уско национално тржиште.⁴⁸ Нови милинијум означава даљу афирмацију дигиталног начина функционисања. Дигиталне технологије, укључујући дигиталне комуникационе мреже, рачунаре, софтвере и друге пратеће информационе технологије неопходне за функционисање умрежених компјутера, чврсто су уклопљене и интегрисане у пословању, трговини и финансијама, у друштвеним и културним активностима, политици, забави, науци и образовању. Сасвим је јасно да ће дигиталне технологије у овом веку превазићи постојеће границе у свим сферама живота и људског деловања и тиме значајно убрзати даљи процес глобализације и интеграције света.

Савремене технологије су кључни чинилац који је допринео достизању и одржавању доминантне позиције САД-а и земаља Западне Европе у свету. Захваљујући научно-технолошком прогресу и примени његових достигнућа у западним економијама, социјалистички блок земаља је посустао у конкурентској борби на економском плану, што је затим отворило перспективу процесу транзиције и глобализације. Значај савремених технологија је посебно битан за земље Источне и Југоисточне Азије, које су на таласу научно-технолошке револуције успешно развиле своје економије, смањиле развојни геп у односу на Америку и земље Западне Европе и оствариле укључење у светску привреду.

⁴⁵ Предраг Бјелић, Међународна трговина, Економски факултет, Београд, 2008, стр. 237.

⁴⁶ Љубомир Савић, Стране директне инвестиције као фактор динамичног развоја Србије, Иностранни капитал као фактор развоја земаља у транзицији, Зборник радова, Економски факултет, Крагујевац, 2008, стр. 98.

⁴⁷ Слободан Цветановић, Мирослав Ђорђевић, Марко Царић, Економија, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, 2006, стр. 258.

⁴⁸ Милош Тодоровић, Иван Марковић, Конкуренција на светском тржишту у условима глобализације, Економске теме, бр 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 84.

1.1.5. Институционалне основе глобализације

Процес глобализације је био институционално неорганизован у дужем периоду историје, а његови покретачи биле су моћне државе. Права институционална подршка овом процесу настаје у другој половини 20 века, а као носиоци глобализације данас издвајају се: развијене капиталистичке земље, регионалне економске интеграције, водеће економске и финансијске међународне институције и транснационалне корпорације.

Најзначајнији институционални носиоци процеса глобализације јесу свакако најразвијеније капиталистичке земље, а пре свега САД. Пет економски водећих држава (САД, Немачка, Јапан, Француска и Велика Британија) остварују 45% светске трговине индустријском робом и близу 50% вредности трговине услугама.⁴⁹ Оне су истовремено и носиоци финансијских токова, првенствено страних директних инвестиција. Познато је да већина страни директних улагања у свету потиче и да се реализује у најразвијенијим земљама. Лигично је стога да оне имају и највеће користи од либерализације и дерегулације светске трговине и финансијских токова У све либерализованијим међународним економским, трговинским и финансијским односима јасно је да САД као најразвијенија земља света намеће своје критеријуме, интересе и свој систем вредности.

Значајан стимуланс глобализацији дале су регионалне економске интергације појединих земаља. Ово се посебно манифестује кроз формирање Северноамеричке уније (САД, Канада, Мексико), Европске уније (27 земаља Европе), и Источноазијског економског процеса (АСЕНА). Регионални аранжмани три напред побројане целине имају различите институционалне облике. Северноамерички споразум о слободној трговини створио је слободну трговинску зону са свега неколико формалних институција, без заједничке царинске политике и без заједничког тржишта. Карактеристика Пацифичко-азијског регионализма јесте стварање слободног и отвореног региона за трговину и инвестиције, али уз одсуство заједничке царинске политике према трећим земљама, веома низак ниво институционализованости, и задржавање врло високих царина од стране сваке земље појединачно.⁵⁰ Коначно, Европску унију карактерише потпуна интеграција, развијене и јаке институције, заједничко тржиште, монетарна унија чланица и јединствена економска политика у области конкуренције, државне помоћи, пољопривреде, транспорта и пореза.

Најзначајније међународне финансијске институције које су у функцији развоја процеса глобализације светске привреде су Међународни монетарни фонд и Међународна банка за обнову и развоја (Светске банка). Поред њих, важан чинилац економске глобализације на пољу међународне трговине јесте Светска трговинска организација.

Међународни монетарни фонд и Међународна банка за обнову и развој резултат су међународне монетарне и финансијске конференције Уједињених нација у Бретон Вудсу у САД 1944. године посвећеној изналажењу начина финансирања обнове Европе након ратних разарања. Циљ ММФ је био да помогне раст светске трговине кроз пуну конвертибилност валута земаља чланица, стабилизацију девизних курсева и обезбеђивање краткорочне финансијске помоћи чланицама да би уравнотежиле платни биланс. Ових

⁴⁹ Слободан Цветановић, Мирослав Ђорђевић, Марко Царић, Економија, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, 2006, стр. 260.

⁵⁰ Слободан Цветановић, Мирослав Ђорђевић, Марко Царић, Економија, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, 2006, стр. 261.

циљева Међународни монетарни фонд се придржава и данас.⁵¹ Прецизније речено, ММФ врши надзор над међународним монетарним системом и пружа помоћ у платнобилансном прилагођавању једне или групе земаља како би спречио избијање и ширење економске кризе. Својим активностима ММФ умногоме трасира пут глобализације, а такође значајно делује на природу и карактер монетарног и финансијског управљања широм света.

Међународни монетарни фонд, када је у питању пружање финансијске помоћи, функционише тако што обезбеђује ликвидност у виду зајмова оним земљама у којима је очигледна економска стагнација, и још важније пружа гаранције, односно поспешује притицање средстава из других извора, као што су кредити из других држава или приватних комерцијалних банака. Фонд се, заправо, јавља као најстрожији кредитор и због тога улива поверење другим кредиторима. Па када ММФ некој држави одобри кредит то представља сигнал за улагање осталим релевантним инвеститорима. С тим што, кредити које ММФ даје земљама чланицама условљени су крутим захтевима у погледу либерализације цена, либерализације увоза, дерегулације тржишта, промене курса националне валуте, приватизације, примене различитих монетарних и фискалних мера.⁵²

Међународна банка за обнову и развоја (или Светска банка) има за циљ да се обезбеди финансирање оних пројеката који су значајни за националну привреду, а за које приватни капитал није заинтересован. У почетку то су били најчешће инфраструктурни пројекти, попут изградње путева, електричних водова, железница, ауто путева, иригационих система, водоснабдевања и неких индустријских постројења. Од скоро мањи проценат зајмова се одобрава за инфраструктурне пројекте, а већи проценат је оних усмерених на образовање и здравствени систем. Најновија стратегија развоја Светске банке иде ка преорјентисању од финансирања великих пројеката у склопу програма структурног прилагођавања у привреди ка претварању Банке у саветодавца земаља у развоју и даваоца помоћи, првенствено у стварању потребних услова за доток иностраног капитала.⁵³

Светска трговинска организација (СТО) је основана 1995. године када престаје да постоји ГАТТ-а. СТО је институција која дефинише међународне трговинске односе, креира пословни амбијент који омогућава слободне трговинске односе и пораст спољнотрговинске размене у свету.⁵⁴ Појавом СТО установљен је глобални систем правила, који је усмерен ка стварању услова за усаглашавање и надзор националних спољнотрговинских политика и решавање трговинских спорова насталих између земаља чланица. У питању је међународна институција која дефинише како државе чланице морају да обликују и примењују домаћу регулативу и прописе у вези са трговином међу собом, односно како да спроводе међународну размену по датим правилима.⁵⁵

Транснационалне корпорације (или мултинационалне компаније) представљају врло значајан институционални облик глобализације светске привреде. Оне доминирају светским тржиштем робе, услуга, капитала и технологија. Кључни носиоци система међународне производње су управо 100 највећих транснационалних корпорација, које су

⁵¹ Драгана Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр.150.

⁵² Саша Ђорђевић, Борба за доминацију транснационалних корпорација у процесу глобализације, Економски факултет, Ниш, 2008, стр. 42.

⁵³ Драгана Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 244.

⁵⁴ Душанка Јововић, Економске димензије глобализације, Косовска Митровица, 2007, стр. 36.

⁵⁵ Саша Ђорђевић, Борба за доминацију транснационалних корпорација у процесу глобализације, Економски факултет, Ниш, 2008, стр. 44.

лоциране углавном у развијеним земљама. У основи глобализације налази се мрежа транснационалних корпорација која је успоставила квалитативно нову глобалну поделу ресурса и нов начин управљања развојем.⁵⁶ Ове корпорације учествују са 1/3 у укупној светској производњи, са 2/3 у укупној светској трговини, са 80% у директним инвестицијама у иностранству и 70% у патентним правима и трансферу технологија.⁵⁷

Пословна филозофија транснационалних корпорација говори да је цео свет једно једнствено тржиште, и томе се оне прилагођавају. Основни њихов интерес јесте да своју конкурентност не црпе из ресурса матичне или било које појединачне економије, већ да се слободно крећу по целом свету, да се хомогенизују тржишна правила и да располажу глобалним ресурсима. Транснационалне корпорације лоцирају своје центре активности свуда где могу реализовати најефикаснију комбинацију технологија, капитала, радне снаге и тржишта, да би напрофитабилније пословале и пласирале своју робу.⁵⁸

1.1.6. Карактер глобализације

Глобализација је противуречан процес са позитивним и негативним потенцијалима. Поборници глобализације сматрају да је глобализација нужност, објективан и спонтан процес, који ствара нови и бољи свет. Процес који вуче ка друштвеном прогресу у свим његовим аспектима (економско-политичком, научно-технолошком, друштвено-културном), доприноси општем богатству свих људи широм света. Они посебно апострофирају чињеницу да глобализација води расту конкурентности и ефикасности, што у крајњем скору има за резултат позитиван ефекат у дугом року не само за развијене земље, већ и за земље у развоју.⁵⁹ И заиста, повећање обима трговине на глобалном нивоу, као и интензивирање инвестиционих односа, невероватан научно-технолошки прогрес, свеопште отварање националних привреда, брзо повезивање људи широм света новим комуникационим везама, интернационализација идеја и информација, представљају могућности које глобализација нуди, а које се могу искористити за људски напредак.⁶⁰ Насупрот томе, противници глобализације сматрају да је глобализација пројекат најразвијених земља и да доприноси искључиво њима, а на штету свих осталих. Садашње тенденције у свету указују да су могућности или потенцијали глобализације неравномерно распоређени и да, у складу са тим, продукују дискриминацију и неправду, још више продубљујући глобалне разлике и проблеме. Захваљујући неолибералној политици, као иделошком темељу глобализације, јачају парадокси у виду све већег јаза између богатих и сиромашних. Профитни циљеви тржишних играча и жудња за присвајањем што већег материјалног и финансијског богатства, анулирали су остварање хуманих циљева и деформисали суштину концепта развоја, а то је ширење и увећавање богатства људи у

⁵⁶ Душанка Јововић, Економске димензије глобализације, Косовска Митровица, 2007, стр. 63.

⁵⁷ Демал Хатибовић, О глобализацији још једном; Глобализација, тржишне, Европска заједница; Београд, април 2002, стр. 37.

⁵⁸ Слободан Цветановић, Мирослав Ђорђевић, Марко Царић, Економија, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, 2006, стр. 266.

⁵⁹ Reinert, Е, Глобална економија - Како су богати постали још богатији и зашто сиромашни постају још сиромашнији? Београд, 2006, стр. 64.

⁶⁰ Емилија Бекер, Економски аспекти глобализације, Привредна изградња, 2005, стр 146.

свим деловима света. Укратко, док за једне глобализација означава интеграцију света и стварање глобалне економије и културе, за друге она означава поделе и сукобе.⁶¹

Глобализација свако нуди широко поље могућности за све, и прецизније речено могуће је идентификовати следеће њене позитивне ефекте: (1) значајно смањење просторне и временске границе између земаља, региона и континената; (2) позитивно утиче на процесе демократизације у земљама у развоју и значајно доприноси поштовању људских права и слобода у недемократским режимима;⁶² (3) доприноси већем степену дерегулације и либерализације, односно омогућује бржи трансфер капитала и савремених технологија у недовољно развијене земље; (4) снижава трошкове производње и промета, омогућује боље искоришћавање природних и људских ресурса, и доприноси општем технолошком напретку;⁶³ (5) подстиче конкуренцију, која се преноси на међународни план, чиме се повећава број учесника у тржишној утакмици, те подстиче и мотивише на раст продуктивности на локалном и глобалном нивоу; (6) омогућава учешће већег броја земаља у међународној економији, трговини и финансијама, укључујући ту и земље у развоју; (7) повећава се степен економске, политичке и културне међузависности између земаља у свету.⁶⁴ У бити у данашњем глобализацијом захваћеном свету веома је једноставно обављати производне активности тамо где је то најјефтиније са становишта производних ресурса и продавати тамо где се може остварити највећи профит. Тржиште промовише ефикасност кроз конкуренцију и поделу рада, тј. специјализацију која омогућава људима и привредама да се преусмере на оно што најбоље умеју да раде и што им се највише исплати. Сама глобализација нуди привредним субјектима веће могућности уласка на велики број тржишта широм света, што значи да је данас лакше приступити капиталу, новим технологијама, јефтинијем увозу и већим извозним тржиштима. Међутим, тржишта не могу увек обезбедити да сви учествују у расподели користи насталих повећаном економске ефикасност, што неумитно баца сенку на нови приступ либерализму који представља окосницу глобализације, и води заостравању неједнакости у могућностима.⁶⁵

Искуства и размишљања већег броја аутора по питању негативних ефеката глобализације могуће је сумирати у следећем: (1) глобализација је у интересу економски развијених и политички моћних земаља, те шири јаз између развијених и неразвијених земаља; (2) неразвијене земље су услед глобализације посебно осетљиве на цикличне поремећаје у најразвијеним земљама, који се брзо шире по читавом свету и лако нарушавају њихову стабилност; (3) међународне финансијске институције (ММФ и Светска банка) својим тврдим захтевима и ограничењима, уместо да подстичу, коче економски и друштвени развој земаља у развоју; (4) земље у развоју немају адекватну и довољно развијену мрежу институција (правних, политичких, економских) које су неопходне за развој тржишне привреде и равноправно учешће у процесу глобализације, што их уствари доводи у маргиналну позицију;⁶⁶ (5) стварање амбијент у коме се сви

⁶¹ Миодраг Ђорђевић, Глобализација и транзиција, Теме, Часопис за друштвену науку, бр. 1, 2007, Универзитет, Ниш, стр. 61.

⁶² Петар Веселиновић, Глобализација – сурова тржишна утакмица, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 57.

⁶³ Душанка Јововић, Економске димензије глобализације, Косовска Митровица, 2007, стр. 19.

⁶⁴ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 138.

⁶⁵ Ђорђе Митровић, Развој институција у земљама у транзицији и процес глобализације, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 258.

⁶⁶ Петар Веселиновић, Глобализација – сурова тржишна утакмица, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 58.

облици друштвеног живота подрвргавају економском примату, потискујући у други план цивилизацијске вредности и достигнућа појединих делова света;⁶⁷ (б) наметање модела друштвеног развоја, културних образаца и начина живота од стране најразвијених земаља.⁶⁸ Суштина је у томе да глобализације, не спорећи евидентно високе стопе раста светског бруто домаћег производа, раст светске трговине робом и услугама и раст токова страног капитала у виду страних инвестиција и кредита није деловале у правцу смањивања великих разлика у нивоу економске развијености између појединих земаља и региона света. Напротив, готово сви доступни подаци упућују на супротну чињеницу, односно на непрекидно и све израженије продубљивање јаза између економски нејразвијенијих и привредно заосталих земаља. Примера ради, петина светског становништва из економски најразвијенијих земаља располаже са око 86% светског БДП, док насупрот њима 20% најсиромашнијих располаже са мање од 1% светског БДП.⁶⁹

Независно од чињенице да глобализација доводи до повећања јаза између богатих и сиромашних земаља у свету, потенцијално добре стране глобализације су можда и највећа управо за земље у развоју. Глобализација нуди нове могућности за широк економски развоја. Пружајући бројне врсте интеракција са људима у другим земљама, глобализација може помоћи сиромашним земљама кроз културну, друштвену, научно-технолошку размену, као и кроз конвенционалну трговину и финансије. Брза дифузија продуктивних идеја, тј. краће време између иновација и усвајања нових технологија, могло би помоћи земљама у развоју да брже ухвате корак са развијеним светом. Укратко, глобализација омогућава земљама у развоју да лакше апсорбују знања, што је једна од основа богатства развијених земаља. Лоше стране глобализације су такође веће за сиромашна земље, јер постоји реална могућност да се сиромашне држава заглаве у обрасцу зависности или да неке од сиромашних земаља глобализација у потпуно заобиђе.⁷⁰ Неразвијене земље су посебно подложне негативном утицају глобалних криза, које лако доводе до брзог одлива капитала из ових земља. Наравно, ту је и проблем маргинализације њихових култура и губитка идентитета под ударима глобализације у култури и стварања светске културе.

Посматрајуће земље у развоју са аспекта добитника и губитника глобализације, Кина, Индија и Бразил користе глобализацију као могућност за смањење развојног гепа у односу на развијени свет тако што се од њега брже развијају. Међутим, у другим деловима света неједнакости се додатно продубљују, а такав случај јесу бројни примери земаља Африке.

Дугорочни утицаји глобализације нису још увек потпуно јасни, а нису ни систематски изучени. Потпуно је јасно да глобализација има истовремено и позитивне и негативне ефекте. Знајући да је тренд глобализације незаустављив и иреверзибилан, произилази да економски слабе и технолошки неразвијене земље морају осмислити адекватне мере заштити од негативних последица глобализације.⁷¹ Свака земља у овај процес улази са сопственим специфичностима, предностима и недостацима. Важно је имати у виду да ни једна земља у процес глобализације не улази искључиво са предностима, нити искључиво са недостацима. То наравно не доводи у питање чињеницу да постоје крупне разлике у степену моћи и утицаја на ток глобализације између појединих земаља. Различите стартне

⁶⁷ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 357.

⁶⁸ Љубодраг Савић, Глобализација као светски процес – перспективе, Економске теме, бр. 2. Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 6.

⁶⁹ Душанка Јововић, Економске димензије глобализације, Косовска Митровица, 2007, стр. 57.

⁷⁰ Michael P. Todaro, Stephen C. Smith, Економски развој, Сарајево, 2006, стр. 554.

⁷¹ Душанка Јововић, Економске димензије глобализације, Косовска Митровица, 2007, стр. 19.

позиције са којих поједине земље улазе у глобализацију условљавају њихово различито виђење и интересе, што овај процес чини противуречним и конфликтним. У сваком случају, глобализација означава незаустављив процес који се не може избећи. Земља која би то евентуално покушала била би осуђена ма политичку, економску и сваку другу могућу изолацију. С друге стране, активно учествовање у процесу глобализације отвара могућности бржег трансфера нових технологије и интензивирање привредног раста и развоја. Рационални приступ ослобођен политичких и идеолошких оптерећења упућује на став да глобализација као објективан друштвено-економски ток, само по себи, није ни позитиван ни негативан. И да испољавање позитивних и негативних ефеката глобализације зависи, превасходно, од тога како се овај процес обликује и усмерава.⁷²

1.2. Транзиција као нужност и светски процес

Транзиција, као појам или израз, данас је у масовној употреби у свету, с циљем да се њиме означи прелаз из једне привидно стабилне фазе привредно-друштвеног развоја у другу, потенцијално стабилнију и просперитетнију. У питању је спонтан и/или организован прелаз, односно процес свеобухватног прилагођавања структурног, институционалног и организационог поретка дате привреде и друштва у складу са захтевима глобализације и научно-технолошке револуције. Транзиција се, најчешће, схвата и интерпретира као системски прелаз, тј. као радикална промена привредног и друштвеног система (пример, постсоцијалистичке земаље), али и као промена унутар већ постојећег система (пример, капиталистичке земаље) где се путем унутар-системских иновација и сам систем мења и перцепира као другачији с обзиром на претходно стање.

Транзиција се под дејством многобројних противуречности у последњих тридесет година, које се испољавају у облику економских и друштвених криза, наметнула као нужност у светским размерама. Економска криза из 70-их година (стагфлација) наметнула је транзицију Запада, док је криза из 80-их година (колапс социјализма) наметнула транзицију Истока. Повод транзиције у оба случаја лежи у тоталитету међуусловљених фундаменталних промена у светској привреди, пре свега, у области савремене технологије, финансија и институција и њима примереног распореда моћи, утицаја и односа у свету. Главни чинилац који условљава и детерминише транзицију, свако, јесте научно-технолошка револуција, односно примена савремених технологија у процесу производње и свакодневном животу људи. Сагласно овом чиниоцу транзицију је могуће карактеризирати као развојну етапу, прелаз из индустријског у постиндустријско или информатичко друштво, где процес воде најразвијеније земље, а следе их све остале земље широм света. Овај прелаз означава смену индустријских технологија информатичко-комуникационим технологијама и настанак новог начина производње, трговине, и уопште пословања, који кореспондирају са процесом трансформације природе људског рада. Реч је квалитативној промени у којој знање постаје кључни фактор привредног раста и развоја. Истовремено се у многим земљама света остварују транзициони процеси у смислу промене старог економског система и карактера друштвеног уређења у складу са новим тенденцијама у најразвијенијим земљама света.

⁷² Петар Веселиновић, Глобализација – сурова тржишна утакмица, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 58.

Транзиција, иако обухвата читав свет, није једноличан процес. У различитим деловима света она намеће различите захтеве и испољава се на различите начин сагласно специфичностима саме земље и групе земаља у којима се одвија. У савременој економској литератури могуће је идентификовати три групе земаља захваћених неком врстом аутентичног прелаза и трансформације: прва, развијене земље; друга, земље у развоју и трећа, постсоцијалистичке земље. Наравно, важно је знати да још увек постоје земље у развоју и социјалистичке земље које су мимо светских трендова и мимо транзиције.

Транзиција за круг развијених капиталистичких земаља представља прелаз од индустријског ка постиндустријском начину производње. Њихова друштва такође престају да буду индустријска и постају постиндустријска и информатичка. Долази до промене природе и значаја индустрије у њиховој привредној структури до те мере да организовање производње у другим земљама, научно-технолошки развој и успостављање тржишне контроле постају атрактивнији и профитабилнији облици привређивања од саме производње. У привредној структури развијених земаља очита је доминација сектора услуга, и у оквору њега посебно је изражен подсектор финансијских услуга. Другу групу земаља чине земље у развоју које имају развијену тржишну структуру и припадају свету капитализма, али у технолошком смислу представљају периферију наспрам развијеног центра. Такве нове индустријске земље, које су биле релативно успешан корелат и допуна развијенијим земљама, јер су постепено улазиле са њима у конкуренцију на тржиштима класичних индустријских производа, у условима свеоште глобализације и интеграције света, морају да преструктурирају своје привреде, омогућавајући развијеним земљама да се потпуно ослободе класичних индустријских грана.⁷³ Карактеристично за ову групу земаља јесте високо учешће сектора индустрије у привредној структури. Трећи круг земаља чине постсоцијалистичке привреде, које су услед институционалног наслеђа и технолошке некомпатибилности, морале да изврше тоталну и комплексну трансформацију сопствене материјално-техничке и институционалне структуре у складу са стандардима развијених тржишних привреда и савременим светским мегатрендovima. У питању су социјалистичке земље, које су биле захваћене свеопштом економском и друштвеном кризом током 80-их година прошлог века, и које су у намери да изађу из кризе биле принуђене да мењају друштвени начин производње из централно-планског у тржишни, што се практично своди на прелаз из социјализма у капитализам.⁷⁴ Прецизније речено, на свом транзиционом путу постсоцијалистичке земље морају да превладају следеће препреке: а) институционални јаз, односно да уместо државне (или/и друштвене) својине успоставе приватну својину као доминирајући облик својине; б) структурно-технолошки јаз, тако да понише или радикално трансформишу значајан део тржишно неодрживе производне структуре формиране под утицајем административно-дистрибутивне алокације ресурса и дисторзије цене, ц) психолошко-вредносни и социјални јаз, у смислу напуштања наслеђених радних навика, пословних склоности, потрошачких избора и сл. примерених условима аутархичне и екстензивне привреде, у правцу навика, схватања и вредности примерених условима отворене-конкурентске тржишне привреде.⁷⁵

⁷³ Светислав Таборош, Транзиција мунди, Правни факултет, Београд, 1997, стр. 167.

⁷⁴ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентски информативно-издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 234. и 466.

⁷⁵ Томислав Поповић, Актуелна кретања у међународном окружењу и Југославији - модел транзиције и транзициони потенцијал Југославије, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 12.

Специфичност транзиције постсоцијалистичких друштва почива на томе што су она своју транзицију изводила под утицајем другачијих варијабила него што је то случај са капиталистичким друштвима. Па тако, Б. Церовић указујући на специфичност транзиције у постсоцијалистичким друштвима скреће пажњу на карактер њиховог привредног система. Док се у већини савремених тржишних привреда промене аплицирају на постојећу тржишну структуру, у привредама које се називају постсоцијалистичким, промене захватају управо цео привредни систем и све његове елементе.⁷⁶ Специфичност је и то, што су промене привредног система у постсоцијалистичким земљама изразито брзе ако имамо у обзир да је жељени тржишни привредни систем у савременим тржишним привредама развијан постепено деценијама и вековима. У питању је, дакле, свеобухватан и радикалан прелаз. Основе новог економског и друштвеног уређења и циљ транзиције у постсоцијалистичким земљама су доминантна приватна својина са равноправним могућностима постојања и других облика својине (државна, мешовита, задружна), тржишна економија - тржиште као основни координациони механизам, људска права и слободе, правна држава, демократија, профит као мотивациона снага, интензивна конкуренција као фактор унапређења продуктивности привреде, односно подстицања привредног развоја и раста.⁷⁷ Дакле, сам циљ и тип друштвено-економског уређења постсоцијалистичких земаља, којем су оне тежиле, није ништа ново и непознато, већ представља општу карактеристику најразвијенијих тржишних привреда, новина је сам прелаз, односно начин и брзина којим се спроводи, и размере тог прелазу у ново уређење.

Одређена специфичност процеса транзиције у постсоцијалистичким земаљама постоји у домену подстицаја и утицаја на одпочињање и ток процеса. Па тако, на транзицију у развијеним капиталистичким земљама одлучујући утицај имао је унутрашњи фактор, док је у случају транзиције постсоцијалистичких земаља то био спољни утицај, односно међународни фактор.⁷⁸ Наравно, транзиција у Кини јесте изузетак, јер је спровођена на властитим идејама и вођена властитим снагама без усмеравајућег и надзорног утицаја са стране. У већини других постсоцијалистичких земаља транзицију су предузеле водеће капиталистичке земље, глобалне финансијске организације и међународне институције. То је укључивало специфичне моделе модернизације у коме се споља дефинисаном агендом реформишу политички и економски систем и утврђује правац и динамика промена.⁷⁹ Тиме су маргинилизовани локални актери, њихове идеје и потребе, могући правци аутентичне трансформације система, сагласно природи и карактеристикама подручја где се транзиција одвија. Уместо тога, новом агендом и пројектима, а и процесом кооперације, стварају се нови локални актери и одлучујуће дефинише и води процес промена. Мешање од споља у постсоцијалистичким земљама битно је утицао на транзицију, изазивајући бројне негативне последице по привреде ових земаља.

⁷⁶ Бранислав Митровић, Слом социјалистичких привреда и перспективе њихове трансформације - пример Југославије, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 1998, стр. 111.

⁷⁷ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентски информативно-издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 234. и 466.

⁷⁸ Срђан Вукадиновић, Хетерогени карактер сегмената постсоцијалистичке транзиције, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 45.

⁷⁹ Мирослав Ружица, Држава и/или тржиште - неолиберализам и/или социјалдемократија, Како грађани Србије виде транзицију, Fridrich Ebert Stiftung, CSSD, CeSID, Београд, 2010, стр. 35.

1.2.1. Транзиција развијених тржишних привреда

У индустријски развијеним земљама у раздобљу 1945-1980. године под утицајем кејнсијства долази до ширења сфере државе благостања, а такође и остваривања водеће улоге државе у обезбеђивању економског раста и развоја. То је условило да државни расходи достижу скоро половину друштвеног бруто производа. У многим од ових земљама путем национализације се ствара обиман и моћан јавни сектор, тако да се све већи део друштвеног производа свара у државним предузећима.⁸⁰ Прецизније речено, у државном сектору Западне Европе налази се око 40% индустријских предузећа. У Аустрији и Португалији у потпуној државној својини било је око 60% индустријских предузећа, у Великој Британији и Шпанији око 40%, Италији 30%, Шведској и Француској 20%. У Аустрији, државни сектор је обухватао 45% укупне запослености у индустрији, Италији 31%, Норвешкој око 22%, Шведској 20%, а најмање у СР Намачкој, Белгији и Холандији. - по 10%. Учешће запослених у државном сектору у односу на укупан број запослених у САД порасло је са 10,9% на 16% у периоду 1950-1970. године.⁸¹ Са повећањем учешћа производње државних предузећа у бруто друштвеном производу стопе економског раста почињу да стагнирају и опадају. Државна предузећа све више исказују неефикасност и губитке, односно гомилају дугове и све лошије снабдевају привреду и становништво неопходним инпутима и услугама. Негативан утицај на динамику привредног раста и макроекономску стабилност има обим државне потрошње. Веће издвајање БДП за финансирање програма државне потрошње по правилу резултира нижим стопама економског раста, и обрнуто. То упућује на закључак да је држава, тј. њена велика потрошња у БДП и њена неефикасност, један од најзначајнијих узрока како привредне неефикасности, тако и економске кризе. Високи буџетски дефицити, који ескалирају током 80-их година, генеришу високу инфлацију и доводе до ескалације јавног дуга. Отуда и становиште да смањење обима државне потрошње и приватизација државног власништва може да допринесе економском расту и стабилизацији привреде.⁸²

У развијеним тржишним економијама у првој половини 80-их година долази до преиспитивања концепта државе благостања и последично великих промена. Заоштравање стагфлационих противуречности (високе инфлације и високе незапослености) је кејнсијску економску мисао довело у кризу. Уводи се алтернатива кензијанизму у виду неокласичне економске филозофије, односно либералистичког реформизма, која се базира на: 1) монетаристичком приступу у вођењу економске политике, 2) смањењу државне својине и њене трансформације у приватну, 3) либерализацији тржишта и 4) примени нових модела државне регулације.⁸³ У суштини радило се о редукацији утицаја државе на привреду и њеног мешања у привредни живот. Полазни став је био да јак утицај државе дестимулише приватну иницијативу и млигави ткиво капиталистичког друштва кроз претеривање у институционалној филантропији преко државе благостања. Тржишни механизам тиме добија примат у остварењу стабилног привредног раста и запослености.

⁸⁰ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999, стр. 47.

⁸¹ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 34,

⁸² Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999, стр. 48.

⁸³ Петар Хафнер, Драгослав Китановић, Глобалне друштвене промен и проблеми транзиције, Економски факултет, Ниш, 1997, стр. 92.

Главни практичари неолиберализма постају британски премијер Маргарет Тачер и амерички председник Роналд Реган. Они су заговарали слободно тржиште у својим националним државама и на међународном пољу. Да би сузбио државну контролу приватног сектора Реган спроводи либерализацију и дерегулацију тржишта у области телефоније, комерцијалног авиосообраћаја и камионског превоза како би ослободио цене и подстакao конкуренцију. Осим тога, смањују се порези, те тако порез на највеће приходе у САД бива смањен са 70% 1980. године на 33% 1986. године. У Великој Британији предузимају се мере у циљу приватизације државног власништва над предузећима и некретнинама, као и у саобраћајној инфраструктури. На тај начин смањен је државни утицај у привредном животу, а већи простор се оставља приватној иницијативи. Овај тренд убрзо захвата Немачку, Италију, Француску и друге земље.⁸⁴ Упоредо са процесом приватизације у већини развијених земаља долази до убрзане либерализације и дерегулације укупне економске активности. На међународном плану, САД и остале најразвијеније земље такође су иницирале процесе либерализације и дерегулације којима се стварају услови за слободно кретање роба, капитала, рада и знања и сужава простор за државну регулативу и интервенцију, а с друге стране, установљавају се међународни стандарди и процедуре преко којих се обезбеђује убрзавање поменутих токова у свету.⁸⁵

У свери државе благостања предузимају се акције у смеру смањења државних расхода за социјално, здравствено и пензионо осигурање. У складу са неокласичном теоријом држава је изгубила улогу на тржишту радне снаге. Утицај државе и синдиката на тржиште радне снаге је био изузетно јак све до средине 70-их година, што је омогућило одржавање високог нивоа надница, али и условило смањење запослености и појаву високе незапослености. Крајем 70-их и почетком 80-их година оцењено је да је регидност надница у кретању наниже основни узрок расуће незапослености. Да би се смањила регидност надница дошло је до смањења заштите запослених и незапослених, ослабљења синдиката и спровођења дерегулације у погледу државног регулисања услова и односа запошљавања тј. повлачења државе са тржишта рада. На тај начин јача конкуренција на тржишту радне снаге што омогућава смањивање реалних надница и њихово флексибилније прилагођавање условима и кретањима на тржишту рада и у привреди. Смањивање реалних надница подстиче предузетнике на веће запошљавање радне снаге.⁸⁶

Реафирмација тржишта и либералистички концепт економске улоге државе у већини развијених земаља Запада ипак није много угрозио стечна социјална права. Држава и дандас значајан део пореских прихода користи за разне видове социјалне сигурности - пензије, компензације за незапослене, здравствену заштиту, школство, субвенције фармерима. Очигледно је да и конзервативне владе које су током 80-их и 90-их година биле на власти у многим развијеним земљама нису смеле да задиру у област јавне потрошње и да значајније смањују социјална права. Након транзиционих реформи и успостављања новог система, расходи за социјална давања у тим земљама наставили су расту како апсолутно, тако и релативно, само је темпо тог раста нешто смањен.⁸⁷

⁸⁴ Драгана Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 62.

⁸⁵ Љубинка Јоксимовић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 136.

⁸⁶ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 45,

⁸⁷ Бранислав Митровић, Слом социјалистичких привреда и перспективе њихове трансформација - пример Југославије, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 1998, стр. 106.

1.2.2. Транзиција постсоцијалистичких привреда

У бившим социјалистичким земљама Централне Европе и СССР-а, транзиција је одпочела почетком 90-их година прошлог века, након периода стагнације 60-их и 70-их година и колапса њихових привреда 80-их година, политичке кризе, али и услед притисака међународних организација и водећих западних земаља. Посусталост социјалистичких привреда се испољила у виду стагнације и опадања производње, опадања продуктивности рада и капитала, високе скривене инфлације и незапослености, презадужености у иностранству, јачања структурних проблема у привреди, дефицитима у потрошњи и у односима са иностранством. Потреба и покушаји социјалистичких привреда да низом протржишних реформи одговоре на изазове глобализације и научно-технолошке револуције без промене самог привредног систем открила је њихову нерационалност, неефикасности и ниску конкурентности, тако да се све завршило крахом. Узроци оваквог стања у социјалистичким привредама налазе се у моделу раста и развоја, кога карактеришу: инвестиције изнад потрошње, првенство индустрије над осталим привредним секторима, првенство тешка индустрија над осталим индустријама и првенство производних у односу на непроизводне делатности; и централно-планском привредном систему, кога карактерише: државна својина над средствима за производњу и планска (бирокарска) координација свих привредних активности и процеса.⁸⁸ Ради изласка из економске кризе и дуготрајне привредне стагнације као одговор и решење јавља се програм транзиције, чију је основу чинила нео-либерална теорија и Вашингтонски консензус, а циљ је био подизање конкурентности ових привреда и одржив привреди раст. Стабилизација, либерализација и приватизација идентификоване су као главни елементи процеса трансформације социјалистичког у тржишни привредни систем.

Треба истаћи да су социјалистичке привреде у првим деценијама, дакле 50-их, 60-их, а у доброј мери и 70-их година остваривале позитивне резултати по свим критеријумима. Тако, дошло је до знатног повећања друштвеног производа, остварене су високе стопе привредног раста, дошло је до повећања запослености и животног стандарда становништва. Међутим, како је време одмицало, резултати су постајали све слабији. Тенденција смањења високих стопа привредног раст у социјалистичким земљама уочава се почетком 60-их, наставља 70-их, достижући своју кулминацију 80-их година када ове привреде улазе у кризу. Екстензиван раст, који је доминирао у социјалистичким земљама, могуће је само на кратак рок док постоје неискоришћени потенцијали који се могу мобилисати, а они били егзогено (радна снага, природни ресурси) или ендогено (капитал) одређени имају своје природне границе. После 60-их година све социјалистичке земље се суочавају са значајним падом продуктивности капитала и рада, као и глобалне факторске продуктивности. Крајем 70-их и почетком 80-их година социјалистичке земље су у просеку остваривале само 36% америчке продуктивности, развијене капиталистичке земље 84%, а Југославија једва 30%. Сам модел њиховог раста и развоја довео је до кризе, јер је подразумевао повећање производње на бази повећања количине ангажованих ресурса (рада и капитала), а не раст ефикасности и побољшање у коришћењу ресурса. Социјалистичким привредама је недостајала квалитативна димензија раста - ефикасност употребе ресурса, која је логична последица научно-технолошке револуције која је западним привредама донела квалитативне скокове у продуктивности рада и ефикасности

⁸⁸ Marie Lavigne, *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, Palgrave Macmillan, New York, 1999, p. 50.

привређивања. Компаративне предности које су поседовале неке социјалистичке земље губе на значају, а на светској сцени ступају знањем интензивне технологије што смањује и онако малу конкурентност социјалистичких привреда на светском тржишту и још више продубљује технолошки јаз у односу на развијене капиталистичке земље. Социјалистичке земље су имале шансу да одрже високе стопе привредног раста у време њиховог великог спољног задуживања (70-их), али само под условом да се та средства искористе за технолошко реструктурирање и осавремењавање привреда. Међутим, инострана акумулација је уместо да постане мотор новог привредног развоја, кулминирањем кризе дугова, постала још један терет више исцрпљеним социјалистичким привредама.⁸⁹

Карактеристично за социјалистичке привреде јесте појава структурних неусклађености (диспропорција), односно појава и опстајање појединих привредних субјеката и привредних грана, који су били у раскораку са потребама и тржиштем, и чији расходи надмашују приходе, те не могу да функционишу без константне државне помоћи. Истовремено, изостајали су читави сектори за чијом производњом су постојале друштвене потребе и тржња на тржишту. Најизраженији раскорак постојао је између грана базичне и прерађивачке индустрије, те између сектора индустрије и пољопривреде, што чини доказа да планска координација није могла да замени тржиште. Сектор услуга је такође био подцењен. Привреда је била деформисана и нефункционална, а последице су успоравање привредног раста, заштравања макроекономских неравнотежа и превелика задуженост.

Неадекватна развојна оријентација, слабе развојне перформансе и нефункционалност социјалистичких привреда последица су њихових институционалних устројстава. Две базичне институције социјалистичке привреде јесу државна (и друштвена) својина и планска (бирокупатска) координација. Недостатак колективне (државне, друштвене и сл.) својине јесте непостојање јасне веза између трошкова и користи за доносиоце одлука о употреби ресурса, што доводи до губитка мотивације и условљава неодговорно понашање када је у питању преузимање ризика. Зато се ресурси у државној (и друштвеној) својини користе мање ефикасно. У условима државне и/или друштвене својине често долази до узурпације својинских права од стране административно-бирокупатских структура или самоуправљача. Истовремено, планска координација довела је до тога да се са малим бројем одлука размештају велике количине ресурса. У таквим условима постоји врло велика вероватноћа доношења погрешних одлука на макро нивоу, сужава се могућност остварења ефикасности, тј. ефеката који се остварују премештањем ресурса са мање атрактивних на супериорније алтернативе. То је делом резултат немогућности управљачког врха да поседује сва она знања која су доступна стотинама хиљада учесника на тржишту, а делом централизованог одређивања цена, што је уништило њихову информативну функцију. Поврх свега, планска координација не оставља простор за конкуренцију. Другим речима, државном и друштвеном својином су нарушени својински односи и мотивација за чување и увећање имовине, док планско одређење производње и цена нарушило је конкуренцију и није могло да се пореди са тржишном координацијом. У пракси државна својина и планирање су се показали неефикасним. Плански системи су, услед непостојања тржишта и конкуренције, били потпуно непријемчиви за технолошко иновирање, примену савремених технологија, повећање квалитета и смањивање трошкова.

Процесом транзиције било је потребно целокупну економско-друштвену организацију и амбијент прилагодити савременој тржишној привреди. Сагласно Вашингтонском

⁸⁹ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економских факултет, Крагујевац, 1999, стр. 193-194.

консензусу, држава у транзицији се одриче централизованог планирања и спроводи се свеопшта приватизација државних (и друштвених) предузећа. Либерализација унутрашњег тржишта и економских односа са иностранством се намеће као неопходан процес који мора да прати укидање централистичког планирања од стране државе. Предузећа, као основни привредни субјекти, добијају самосталност да у складу са тржишним условима утврђују обим производње, производни програм, инвестиције и нове технологије, висину надница и сл. У циљу економске стабилизације води се рестриктивна монетарна и фискална политика, како би се смањила инфлација и ублажили дефицити.

У постсоцијалистичким земљама у периоду транзиције одвијају се бројни процеси и дешавају друштвене и економске промене, које имају велики утицај на економска кретања и стање економија тих земаља. На почетку примене мера из транзиционог програма (стабилизација, либерализација, приватизација) дошло је до избијања економске кризе (трансформациона рецесија) у свим транзиционим земљама, која се огледала у оштром паду БДП-а, нивоа инвестиција, индустријске производње, реалних зарада, енормном расту инфлације, незапослености и сиромаштва. У периоду 1990-1993. године исказане су нагativне стопе привредног раста до око 10%, а у неким земљама и више од 20%. У земаља Централне Европе после 1993. године долази до економског опоравка и достизања предтранзиционог нивоа привредне активности већ 1998. године, док у осталим постсоцијалистичким земљама економска криза траје све до 2000. године. У периоду 1990-1998. године, услед кризе већина постсоцијалистичких земаља Југоисточне Европе и бившег СССР-а изгубила је више од 1/3 БДП. При чему, у већини ових земаља предтранзициони ниво БДП достигнут је тек након 2005. године. Успех у спровођењу транзиције и задовољавајуће макроекономске резултате освариле су Чешка, Пољска, Мађарска, Словачка и Словенија, док су Русија, Молдавија и Србија доживеле прави крах у покушају да спроведу транзицију. Прва група земаља у потпуности је задовољиле све критеријуме тржишне трансформације: централно плански модел замењен је успешно тржишним моделом привређивања; тржиште роба, рада и капитала је профункционисало; приватни сектор је главни генератор БДП; а и успостављена је адекватна институционална инфраструктура. На макроекономском плану дошло је до значајних унапређења, динамичног раста производње, промене привредне структуре у складу са светским трендовима и унутрашњим потребама, као и стабилизације. Мање успешне земље, и након више од двадесет година од почетка процеса транзиције, нису у потпуности достигле наведене тржишне критеријуме, те су и позитивни макроекономски резултати изостали.

Различити учиници транзиције последица су различитог наслеђа претходних система и политика спровођених током транзиције. Кључан проблем транзиције у Источној Европи огледао се у томе што није била схваћена величина и епохалност овог процеса. Тржишна економија се није разумела у потпуности и на адекватан начин. Транзиција је биле циљ сам за себе, а транзиционе мере су примењиване механички и стихијно.⁹⁰ При чему се међу економистима ових земаља ређе доводила у питање исправност програма транзиције, већ су се спорови водили око тога да ли боље резултате дају брзе или постепене реформе.⁹¹ У истом периоду, вишедеценијска-постепена транзиција у социјалистичким земљама Далеке Азије: Кини и Вијтнаму, базирана на потпуно другачијем моделу системских промена довела је до невиђеног привредног просперитета и раста ових земаља.

⁹⁰ Joseph E. Stiglitz, *Whither Reform? Ten Years of the Transition*, World Bank, 1999, p. 3

⁹¹ Борче Трновски, *Примењивост доминантних макроекономских теорија у земљама транзиције*, Економски погледи, бр. 2, Економски факултет, Косовска Митровица, 2009, стр. 79.

1.3. Научно-технолошка револуција

Научно-технолошка револуција је почела 70-их година прошлог века са развојем низа нових технологија. Прогрес у науци се током година све више и више убрзавао, што је генерисало велике промене и прилагођавања у привредама бројних земаља и на глобалном нивоу. Па тако, са опадањем раста традиционалних грана индустријске револуције током последњих тридесет година убрзано расту нове грана које су базиране на новим научно-технолошким достигнућима и проналасцима. Промене у економији изазване технолошким прогресом су нарочито интензивне у најразвијенијим земљама, али, такође, снажно и ефективно погађају и мењају напредне земље у развоју и земље у транзицији. Ова технолошка револуција се заснива, пре свега, на коришћењу науке као основне производне снаге. Привредни раст све више детерминише фактор знање, док капитал и рад добијају пратећи или другоразредни значај. Другим речима, нова знања и технологије се виде као основи фактор повећања продуктивности, а тиме и конкурентности привреде. Интензивне промене се не реперкутују само у економији, већ свој пуни израз налазе у друштву, и то у виду креирања постиндустријског или информатичког друштва. Посебно је изражен и снажан утицај информатичко-комуникационих технологија на промене у друштву, култури и економији. У том светлу данас је битно измењен однос човек према животној средини (природи), његов однос према другом човеку, раду, средствима за рад, породици, нацији, религији, држави, те према благостању, квалитету живљења и здрављу.

Нема сумње да су информационо-комуникационе технологије водеће технологије данашњице. Она нуде смањење трошкова на свим новима репродукционог процеса и додавање вредности свим учесницима у том процесу. Компјутери, сателити, оптички каблови и мобилна телефонија представљају основ за брзо и јефтино комуницирање. Развој нових технологија је довео до тога да је информација постала кључни развојни ресурс и основ богатства. За разлику од традиционалних ресурса (природа, рад, капитал), информација је лакше доступна свима, што олакшава и убрзава раст и развој предузећа и привреде у целини. У савременој економији информације су роба, која излази на тржиште и има своју цену, која се формира посредством понуде и тражње. Информације имају своју корисност, употребну вредност, трошкове производње, своју цену и сл. Информације имају, међутим, неке специфичне особине у односу на другу врсту робе. Оне се могу вишеструко користити, јер се приликом употребе не троше, не застаревају и не губе вредност протоком времена, у чему се и састоји њихов значај у економији и друштву.⁹²

Интернет технологија, која је саставни део информационо-комуникационих технологија, је променила појмове о просторној удаљености и омогућила је потпуно другачије начине комуникације који су различити и супериорнији у односу на све пређашње. Захваљујући Интернету свет је постао мањи, чвршће спрегнут и међуповезан. Дигитална економија, коју је омогућио Интернет, главни је покретач савремене економије. У новом интернет свету дошло је до развоја електронског пословања, трговине и банкарства. Рекламирање се све чешће врши путем ове социјалне мреже. Бројне државне и приватне услуге се сада нуде и врше посредством овог медијума. Интернет се, поред осталог, појавио као веома моћан инструмент учења и ширења знања. Основни разлог због којег се бројни корисници окрећу Интернету је управо стицање знања и информација.

⁹² Драган Лајовић, Владимир Вулић, Технологија и иновације, Економски факултет, Подгорица, 2010, стр. 25.

Захваљујући Интернету знање и информације су постале свима лако доступне и јефтине. Посебно је велики утицај овог медијума на друштвене односе и начин понашања људи.

Научно-технолошку револуција међутим не треба везивати искључиво за продоре у рачунарској технологији, телекомуникацијама и опреми за аутоматизацију на бази информација. Битни технолошки продори се јављају у области биотехнологије, генетском инжењерингу, новим материјалима, роботизи, микроелектроници, оптоелектроници, енергетици, истраживању свемира, као и у другим научним пољима. Нова технолошка достигнућа, када је транспорт у питању, довела су до тога да се цена транспорта знатно смање, а квалитет услуга повећа. Технолошки продори постоје и на пољу организовања, управљања и рекламирања. Од свих познатих нових технологија генетски инжењеринг представља најконтраверзнију научну области, пошто задире у саму суштину живота.

Научно-технолошка револуција и информатичка револуција, као њен интегрални део, довели су до економске револуције. Створени су нови начини тржишног привређивања, нови начини кретања и коришћења ресурса, као и нови систем вредности. Кључан фактор економског раста и развоја у савременом свету захваљујући научно-технолошкој револуцији јесте знање. Најважнији облик конкуренције у данашњем свету између компанија и држава одвија се у сфери знања. Знање је фактор од пресудног утицаја на положај компанија, њено позиционирање на тржишту и њену профитабилност. Улагање у знање је у савременој економији најисплативија инвестиција. Основна претпоставка за пораст националног дохотка сваке земље је квалитет и количина расположивог знања. Најразвијеније земље света су данас земље које имају висок ниво улагања у образовање и науку, с обзиром да знање детерминише ниво продуктивности и конкурентности једне привреде. Може се рећи да је знање постало стратешки фактор пословног успеха и конкурентске предности савремене економије, пошто одређује економске и друштвене процесе и промене. Најразвијеније економије и најнапреднија друштва у свету су истински засновани на знању. Све економије широм света се окрећу ономе што тражи мање енергије, сировина и ручног рада и што је могуће више знања и умног рада.⁹³

Ефекти научно-технолошке револуције у свету нису равномерно дистрибуирани, већ се нове технологије углавном стварају и примењују у развијеним земљама. Масовна примена нових технологија у развијеним земљама, првенствено коришћење знања као основног фактора производње, изменила је њихову традиционалну секторску структура материјалне производње у правцу јачања индустријских сектора високе технологије. Традиционалне делатности на које се нису могле применити нове технологије, развијене земље су кроз процес деиндустријализације преселиле у неразвијене земље. У оквиру ових глобалних промена структурне природе дошло је до повећања разлика у економској моћи појединих земаља - богатих и сиромашних. Сматра се да је научно-технолошка револуција умногоме допринела слому социјализма у свету. Наиме, један од узрока пропасти социјалистичког привредног система јесте недостатак слуха за технолошке промене и достигнућа и за њихов значај и могући допринос привређивању појединачних економских субјеката и привреди у целини. У савременим условима развој технологије постао је једна од кључних покретача економског развоја и раста, а економије које то нису на време схватиле почеле су да посустају у конкурентској борби, тако да су запале у озбиљне економске тешкоће.

⁹³ Драган Лајовић, Владимир Вулић, Технологија и иновације, Економски факултет, Подгорица, 2010, стр. 28.

2. ГЛОБАЛНА КРИЗА И СЛАБЉЕЊЕ СВЕТСКЕ ЕКОНОМИЈЕ

Глобална економија је пре избијања актуелне кризе била у узлазној фази више до тридесет година. Глобализација је напредовала на свим фронтима захваљујући новим технологијама и либерализму. Међународна трговина је порасла седам пута у периоду 1980-2008. године, а стране директне инвестиције скоро за 30 пута. Допринос овоме дао је велики број земаља у развоју и транзицији које су се масовно либерализовале и укључивале у глобалну економију. Изгледало је како да позитивном тренду нема краја. Наиме, економске кризе које су се јављале након 70-их година прошлог века, ако изузмемо трансформациону рецесију у земљама у транзицији почетком 90-их година истог века, нису биле тако снажног интензитета, ширине и трајања, нити су изискивале радикалне и дубинске промене унутар економског система и економске парадигме на светском нивоу. Међутим, економска криза из 2008-2012. године је својом ширином, јачином и местима које је највише погодила најавила промене у економској мисли, као и нову прераспodelу економске и политичке моћи у свету. Неолиберална економска парадигма је постала објекат активне сумње и преиспитивања, што је изражено у јачању државног мешања у привреди и спасавања великих система од банкрота. Наравно, ту је неоинституционална теорије, која све више преузима примат у економској мисли.

Светску економску кризу из периода 2008-2012. године могуће је одредити као комбиновани ефекат неликвидности и несолвентности финансијских тржишта и општег пада тражње у реалном сектору, који је довео до пада привредне активности. Специфичност ове економске кризе је њен глобални домет. Захваљујући процесима глобализације и либерализације свака национална привреда је постала рањивија и подложнија на кризу. Уједначеност националних економија и њихова међусобна чврста повезаност условила је брзо ширење кризе. Појава економске кризе у центру светске привреде, САД-у и најразвијенијим земљама, условила је њену димамику и последице.

Светска економска кризе има два кризна таласа. Крива кризе је у облика слова W, тј. након пада привредне активности у периоду 2008-2009. године дошло је до опоравка у периоду 2010-2011. године, да би затим дошло до поновног пада привредне активности у периоду 2011-2012. године. Први талас кризе свој најачи удар извршио је у најразвијеним земљама, пре свега САД-у и земљама еврозоне, док су земље у транзицији посебно оне неуспешне показале већу отпорност на овај удар. Разгло је њихово кашњење за процесом глобализације и недовољна отвореност њихових привреда. Међутим, у другом таласу кризе САД бива донекле поштеђен захваљујући низу предузетних економских мера, док се оштрица кризе помера ка земљама еврозоне и Европске уније услед кризе дугова и земљама у транзицији и неуспешним земљама у развоју услед зависности од најразвијенијих земаља и унутрашњих привредних проблема. У низу успешних земљама у развоју, као што су Кина, Индија и Бразил негативни ефекти кризе су знатно блажи, тј. исказане стопе привредног раста су биле релативно високе, тако да се на глобалном нивоу њихова економска и политичка позиција поправља у односу на развијене земље.

Светска економска криза је резултат структурних слабости и неравнотежа у светској економији. Захваљујући глобализацији и либерализацији дошло је до великог премештања индустријске производње из Америке у Кину, а истовремено и до преорјентације унутар америчке економије ка сектору финансијских услуга. Америка се јавила као потрошач, а Кина као произвођач у светским размерама, чиме се глобална неравнотежа продубљује најављујући кризу. Узрок кризе је претерано ослањање на неолиберални концепт

привредног раста и развоја и очекивање од тржишта да својим спонтаним деловањем доведе до пожељног исхода. Извор кризе је и експеримент у финансијској свери најразвијенијих земаља, односно појава нових финансијских инструмента и институција. Прецизније, недостатак институција и регулативе на финансијским тржиштима, којима се уводи ред и сигурност у систем. Тржишни актери тиме бивају стављени у позицију да не могу да препознају ризике и опасности, тако да срљају у неизвесност и праве губитке.

У развијенијим земљама начин за превазилажење кризе се свде на два међусобно супростављена концепта. Једни заступају становиште да се криза мора савладати штедњом и смањењем потрошње, док други сматрају да је решење у подстицању тражње, односно потрошње. Прво становиште добија подршку у континенталној Европи, друго у САД-у и Британији. Услед социјално-тржишног модела привређивања, изражене социјалне компоненте и високе јавне потрошње у континенталној Европи дошло је до ескалације јавних дугова, тако да је решавање овог проблема и инсистирање на штедњи било кључно за излазак из кризе. За разлику од тога, у САД-у и Британији влада варијанта привредног система са наглашеном улогом тржишта и снажном војном индустријом, тако да се решење и одговор налази у активирању тржишта и повећању тражње и потрошње.

Специфичност предузетних мера за излазак из економске и финансијске кризе јесте по први пут свеобухватни глобални приступ решавању проблема. Па тако, први талас кризе бива сузбијен међусобном координацијом и договорима водећих земаља света: САД, ЕУ, Јапана и Кине. У другом таласу кризе долази до изражаја међусобна условљеност и повезаност региона, односно брзина решавања кризе у појединим регионима условљава кризу на светском нивоу. Па тако, криза у еврозони битно успорава опоравак Америке и Источне Европе. Резултати у Кини и Индији такође бивају знатно слабији. Особеност предузетих мера за излазак из кризе се уочава на релацији јачање државног утицаја у привреди и наглашеног протекционизма уместо опстајања на курсу неолиберализама и решавања свих проблема дерегулацијом и либерализацијом. Није препуштено тржишту да се самокоригује, а привреда спонтано опорави, већ се посеже за активним државним мерама ради успостављања равнотеже на тржишту и оживљавања производње. У питању су значајна државна издвајања ради стабилизације финансијског тржишта и подстицање тражње и јачање одређене врсте протекционизма у циљу привредног опоравка. То имплицира тренутни прекид и посустајање глобализацијског тренда.

2.1. Појам и типови криза у економији

Економска криза представља сваки изненадан прекид до тада континуалног економског развоја. Она означава посебно стање у развоју, тј. обрт ствари у односу на дотадашњи ток. Економска кризе је негативни развој привреде, као последица саме природе економских процеса и механизма, економских стања и кретања, догађаја из окружења и/или погрешних развојних потеза влада у прошлости. Свакако, мора се имати у виду да економска криза није случајна појава или догађај, иако у себи провоцира изненађење, већ је стриктно везана за појаву привредних циклуса. Прецизније речено, економска криза представља фазу привредног циклуса. Стога, можемо говорити о понављању кризе, односно појави економске кризе са времена на време у виду циклуса. То указује на предвидљивост економске кризе или могућност очекивања кризе, тако да економска криза није само изненадни догађај, већ и очекивани догађај. Можемо слободно рећи да ће се

нека нова економска криза свако десети у скоријој будућности, али не тачно и кад. Јер, свака економска криза, сваки привредни циклус је специфичан. У питању су феномени који се понављају, али који нису периодични, тј. нема правилности у појавама криза.

Када говоримо о економским кризама и кажемо да су оне стриктно везане за привредни циклус, ми свакако узимамо у обзир чињеницу да економска криза може настати и изван привредних циклуса, тј. независно, али фактори њеног настанка тада нису економске природе већ се налазе у политици, избијању рата или природној катастрофи.⁹⁴ Овакве економске кризе нису честе, тако да у даљем разматарању биће узимане у обзир само типичне економске кризе, које су преовлађујуће и стриктно везане за привредне циклусе. Наравно, појава транзиционе рецесије у постсоцијалистичким земљама је феномене сам за себе. Иако површински гледано има све особине типичне рецесије, њена природа и узроци настака су битно другачији од типичне рецесије у тржишној привреди. У питању није циклична појава већ једнократан догађај, произашао из природе социјалистичког привредног система и системског прелаза (транзиције), без изгледа да се икада понови.

Привредни циклус представља флукуацију агрегатне економске активности, тј. смену епизоде експанзије и контракције економске активности. У питању је феномен везан за реалну привреду, који обухвата већи броја њених делова и има свој исказ у кретањима више варијабила истовремено. Привредни циклус наине не можемо свести на флукуацију само производње или инвестиција, већ и цена, запослености, потрошње, каматних стопа, кредитне активности и многих других. Он има свој израз како у реалном сектору, тако и финансијском. Узроци настанка привредног циклуса су такође у обе свере економије.

Рецесија, као фаза привредног циклуса, представља негативна кретања претходно наведених варијабила. У рецесији долази до пада обима производње и инвестиција, нивоа запослености и цена, висине надница и каматних стопа. Супротно рецесији јесте експанзија, када све поменуте варијабиле исказују позитивне вредности и раст. Ове две фазе привредног циклуса су међусобно спрегнуте и условљене, пошто једна произилази из друге. Извори настанка будуће рецесије налазе се на врху претходне експанзије, и обратно, клице будуће експанзије налазе се на дну рецесије која јој претходи.

Узимајући у обзир постојање финансијске и реалне свере економије можемо разликовати типичну рецесију, с једне, и финансијске кризе и поремећаје, с друге стране. За разлику од рецесије које свој пун израз има у реалној економији, у кореспонденцији са тиме, у финансијској свери имамо појаву финансијских криза и поремећаја. Свакако, треба имати у виду да рецесије има своје последице и у финансијској свери, као што финансијске кризе и турбуленције снажно утичу на реалну економију. Штавише, негативни процеси у реалној свери могу изазвати негативне процесе и промене у финансијској свери, и обратно, дешавања у финансијској свери одлучујуће детерминишу стање и кретања у сектору реалне економије. Ово такође указује на могућност мултипликованог деловања и међусобног појачања рецесије и финансијске кризе. На то указује и пример светске економске кризе из 2008. године, које представља комбинацију два типа економских криза, тј. типичну рецесију појачану финансијском кризом.

Финансијске кризе и поремећаји нису јединствен феномен, већ је могуће разликовати више ових феномена. То упућује на немогућност дефинисања финансијске кризе без разликовања појединих њених облика. Теорија разликује четири типа финансијских криза: банкарске кризе, валутне кризе, платнобилансне кризе и дужничке кризе. Независно од

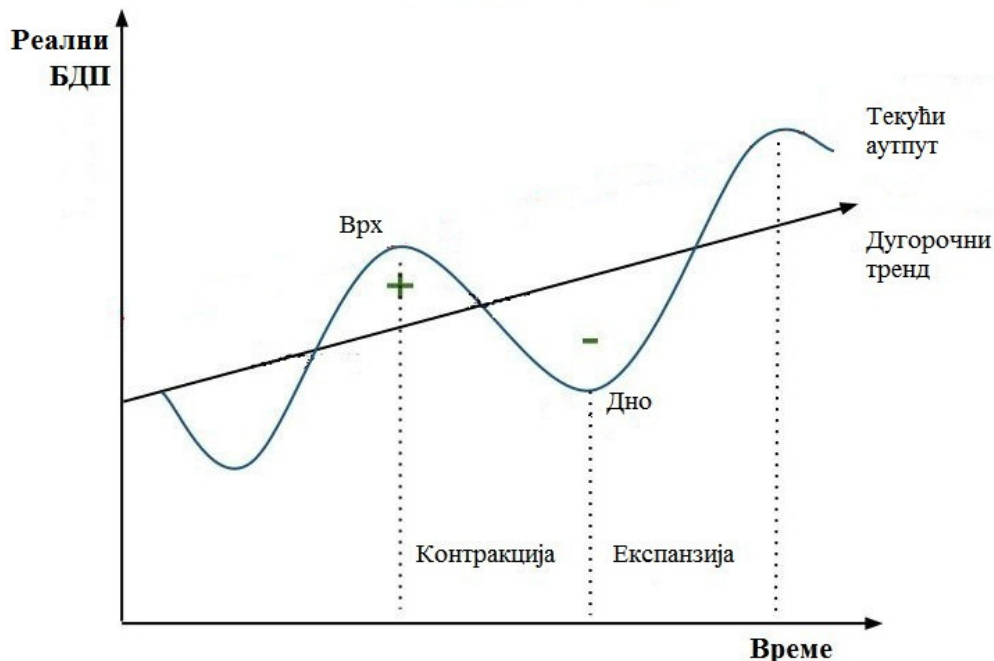
⁹⁴ Wilhelm Ropke, Crises and Cycles, William Hodge and Company, LTD., London - Edinburg- Glasgow, 1936, p. 30.

појава финансијских криза имамо и два базична финансијска поремећаја: крах цена активе и нагло смањење кредитне активности (кредитна криза). Специфичност финансијских поремећаја, као што су нагли пад кредитне активности и цена активе до којег долази након периода њихове експанзије, јесте њихова повезаност и са рецесијом и са финансијским кризама. У питању је нека врста увода у даље и веће поремећаје у финансијској и реалној сфери економије. Свакако, ови поремећаји често претходе и најављују дубљу кризу, али је исто тако могуће да до кризе и не дође или да она буде блажег интензитета.

2.1.1. Рецесија и привредни циклуси

Привредни циклуси представљају флукуације у укупној националној производњи, доходу и запослености које трају од две до десет година, а обележава их широка експанзија или криза у већини економских сектора. У теорији уобичајно је да се један привредни циклус дели на две основне фазе: рецесију (контракција) и експанзију. Пад се у привредном циклусу назива рецесијом. Рецесија је раздобље испољеног пада укупне производње, дохода и запослености које обично траје од шест месеци до годину дана, а обележава га опсежна криза у многим секторима привреде. Депресијом називамо јаку и дугу рецесију.⁹⁵ Захваљујући развоју економских наука, убрзаном научно-технолошком погресу и мерама економске политике у последњих тридесет година фаза експанзије је све снажнија, дужа и учесталија, док је фаза рецесије краћа, плића и ређа појава.

Графикон бр. 1. Привредни циклус

Извор: Петар Веселиновић, Економија, Универзитет Сингидунум, 2010, стр. 222.

⁹⁵ Пол А. Самјуелсон, Вилијам Д. Нордхаус, Економија, Београд, 2009, стр. 468.

За сваку од две поменуте фазе (рецесија и експанзија) једног привредног циклуса могу се дати одређене карактеристике. У рецесији долази до општег пада економске активности, тешкоћа у реализацији друштвеног производа, раста незапослености и сл. Производне могућности привреде битно су сужене и испод су потенцијалног нивоа. Увод у рецесију често најављују проблеми са кредитима, односно отежано враћање кредита у спрези са погоршањем услова кредитирања, и последично смањење инвестиција. Током рецесије људи троше мање него уобичајно, и продаја се смањује, што утиче на предузећа да отпуштају раднике, купују мање робе и одлажу своје планове за период економске експанзије. Радници мење зарађују па самим тим мање и троше, услед чега пословна добит и профит још више опадају. С обзиром да се произведене робе не могу у целости реализовати, процес репродукције се формално испољава као криза претеране производње, тј. хиперпродукција. Већи обим понуде од тражње нужно гура тржишне цене наниже, што има за последицу смањивање обима производње и даље повећање незапослености. Инвестиције и тражња за кредитима се такође смањују, а са њима и каматне стопе. Дно рецесије јесте тачка када је даљи пад производње готово заустављен и постепено се стварају услови који уравнотежују понуду и тражњу. Истовремено, у овој тачци се стичу претпоставке за експанзију производње до које, иначе, још не долази.⁹⁶

Пад дохотка, смањење БДП, пад тражње, инвестиција, запослености и општи песимизам у погледу очекивања која се тичу економске и социјалне сфере живота, у сваком случају, нису трајно стање. Неочекивано као што је дошла, рецесија ће се претворити у стање опровака и раста, праћено позитивним очекивањима.⁹⁷ Свакако, рецесија не пролази сама од себе, већ се на њеном врхунцу стварају услови за будућу експанзију: ниже наднице, цене и каматне стопе; притисак тражње; рационализација унутар целокупне привреде и пропаст мање успешних фирми под притиском рецесије.⁹⁸ Фаза експанзије започиње оживљавањем привредне активности, односно прекидом стагнације и благим растом производње. Као услови пословања постају бољи, фирме почињу да запошљавају нове раднике и постепено повећавају наружбине од добављача. Као резултата тога, долази до повећања производње других фирми, као и повећања броја запослених. Већа запосленост доводи од веће потрошње потрошача. Тако да расту понуда и тражња, акумулација, запосленост и најамнине. Сви економски токови приметно пулсирају, мада не пуном снагом. Са временом долази до све бржег и бржег раста производње, односно друштвеног производа. Присутан је стални и брзи раст како понуде тако и тражње роба, расте акумулација, расте запосленост, итд. Интезивна инвестициона активност, започета раније, даје сада своје максималне ефекте. Развијају се нове претпоставке за даљи раст привредне активности. Сва кретања имају карактер просперитета.⁹⁹ Али и таквим позитивним кретањима и развојним токовима има краја, у одређеној тачци се достиже врхунац експанзије, након чега започиње нова рецесија.

Узрока привредних циклуса је много, а могу се сврстати у две категорије: спољне и унутрашње. Теорије спољних узрока привредних циклуса сматрају да су привредни

⁹⁶ Марија Павловић, Значај привредних циклуса у савременим тржишним привредама, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2009, стр. 159.

⁹⁷ Петар Ђукић, Глобална и национална економска криза - изазов за реформу и одрживи раст економије, Школа бизниса, Београд, 2010, стр. 3.

⁹⁸ Wilhelm Ropke, Crises and Cycles, William Hodge and Company, LTD., London - Edinburg- Glasgow, 1936, p. 23.

⁹⁹ Марија Павловић, Значај привредних циклуса у савременим тржишним привредама, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2009, стр. 160.

циклуси резултат колебања фактора који нису део економског система - попут ратова, револуција и избора, цена нафте, миграција, откривања нових просторних и природних богатства, научних открића и технолошких иновација, климатских промена итд. Насупрот томе, теорија унутрашњих узрока привредних циклуса траже узроке унутар самог економског система који доводе до привредних циклуса. Према овом приступу сваки процват рађа рецесију и кризу, а свака криза доводи до обнове и експанзије. Важан је случај теорије мултипликатора-акцелератора, према којој брзи раст производње подстиче инвестиције. Високе инвестиције подстичу већи раст производње, а процес се наставља све док економија не достигне границу својих могућности, када се стопа економског раста успорава. Спорији раст смањује издатке за инвестиције и резултира гомилањем залиха што обично економију гура у рецесију. Цео процес тада постаје реверзибилан док се не достигне дно. Економија се тада стабилизује и поново опоравља. Један од важних узрока привредних циклуса је шок агрегатне тражње. Пад агрегатне тражње до кога долази због нпр. пада издатака за одбрану или рестриктивне монетарне политике, смањује производњу. У случају процвета ситуација је супротна, раст производње, запослености и дохотка резултира растом агрегатне тражње, који најављује привредну експанзију.¹⁰⁰

2.1.2. Финансијске кризе и поремећаји

Финансијске кризе се најчешће одређују као кризне епизоде током којих долази до масовног растакања финансијских институција и погоршања функционисања финансијског тржишта. У току кризе финансијске институције (организације) и корпорације се суочавају са великим тешкоћама у немери да измире своје финансијске обавезе.¹⁰¹ У нешто ширем прегледу, финансијске кризе асоцирају на један или комбинацију више следећих феномена: значајне промене у кредитном обиму и цени активе; озбиљне поремећаје у финансијском посредовању и снадбевању спољног финансирања за различите актере у привреди; билансне проблеме великих размера (од предузећа, домаћинства, финансијских посредника и влада), и потребе за великом владином подршком и помоћи (у форми подршке ликвидности и рекапитализације).¹⁰²

Финансијске кризе често започињу наглим повећањем кредитног обима и цена активе (акције, некретнине и др.) који се онда завршава оштрим смањењем кредитне активности и цена активе, с несагледивим последицама и штетама на све ученике у интеракцији. Феномен наглог раста цена активе, тј појава балона на финансијском тржишту, изазван је различитим факторима: макроекономским, психолошким, институционалним. Цене активе нагло расту и у кратком року достижу велике вредности захваљујући нереалним очекивањима и информационој асиметрији, а пошто немају упориште у реалној економији са неким преломним догађајем долази до пуцања балона, тако да цене активе почињу нагло да падају, што се означава као почетак кризе. Кредитна експанзија (или кредитни бум) је други чест феномен који асоцира на финансијску кризу. Кредитну експанзију узрокује шира група фактора, укључујући шокове и структурне промене на тржиштима.

¹⁰⁰ Пол А. Самјуелсон, Вилијам Д. Нордхаус, Економија, Београд, 2009, стр. 470.

¹⁰¹ Vladimir Lukić, From Financial Crisis to The Real Sector Crisis or in Reverse Order, The Challenges of Economic Science and Practice in The 21st Century, Faculty of Economics, Nis, October 2010, p. 317.

¹⁰² Stijn Claessens and M. Ayhan Kose, Financial Crises: Explanations, Types, and Implications, IMF Working Paper 13/28, International Monetary Fund, 2013, p. 3.

Шокови долазе као последица промене у продуктивности, економској политици и токовима капитала. Структурне факторе чини финансијска либерализација и технолошке иновације. Велики утицај на појаву кредитне експанзије имају и институционални недостаци, тј. пропусти у регулацији и супервизији и лоши стандарди. Појаву кредитне експанзије и неодговорно преузимање високог ризика може да прати појава кредитне кризе, тј. немогућност великог броја дужника да измире своје обавезе према повериоцима, као и немогућност повериоца да своја потраживања у пуном обиму наплате на било који начин (нпр. пружањем дужника), јер је вредност дужника нижа од вредности дуга. У питању је масовна појава лоших зајмова, који повериоце доводе у безизлазан положај, а који су дати лошим клијентима услед различитих пропусти у финансијском систему.

Финансијске кризе се могу класификовати у четири групе: 1) валутне кризе, 2) платно-билансне кризе, 3) дужничке кризе, и 4) банкарске кризе. Валутне кризе обухватају спекулативне нападе на валуту који резултирају у девалвацији (или наглој депресијацији), или приморавају ауторитете да бране валуту путем трошења великих износа девизних резерви, или значајним подизањем каматних стопа, или успостављањем контроле капитала. Платно-билансне кризе се могу дефинисати као велики (и често неочекиван) пад у приливу међународног капитала или нагло преусмервање аграгатних капиталних токова у земљи, највероватније у коњукцији са кредитном експанзијом. Дужничке кризе започињу у једној земљи када она не може (или не жели) да сервисира свој инострани дуг. Оне се могу јавити као резултат високог јавног и/или приватног дуга. У банкарским кризама, стварни или потенцијални јуриш на банке и слабости у пословању могу навести банке да суспендују конвертибилност својих обавеза или натерати владу да интервенише како би сперечила исте путем проширења ликвидности и значајне капиталне подршке.¹⁰³

Фактори који утичу на настанка финансијске кризе могу се грубо класификовати у четири групе: Прва група огледа се у нестабилној и неконзистентној макроекономској политици, односно низу тако изазваних макроекономских дисбаланса: континуирано високом и неодрживом дефициту текућег рачуна платног биланса, прецењеној домаћој валути, кредитној експанзији, виском спољњем и/или јавном дугу, ниском нивоу девизних резерви, високом фискалном дефициту и високом приливу капитала. Државе, или боље речено њихове владе, често третирају фискалну и монетарну политику као инструменте којима се искључиво попуњавају буџетски дефицити и неутралишу потенцијални социјални потреси. Процес одлучивања у таквим земљама има бројне слабости изазване недовољном независношћу централне банке, омогућавањем министарства да уместо смањења повећавају сопствену потрошњу, нестабилном политичком ситуацијом која подстиче на повећање државне потрошње. Другу групу узрочника финансијске кризе представљају структурни проблеми, и то: ниска конкурентност привреде, неразвијено финансијско тржиште, начин финансирања предузећа (зајмови или емитовање акција), слабо управљање у јавном сектору и др.¹⁰⁴ Они стоје у интеракцији са макроекономским дисбалансима па стога директно и индиректно утичу на појаву кризе. Трећи узрочник лежи у слабости финансијског система, односно слабој регулативи и лошој примени закона као зачетка финансијске нестабилности. Кризи доприносе слабе институције, односно слабо управљање како јавним, тако и приватним институцијама. Већина менаџера

¹⁰³ Stijn Claessens and M. Ayhan Kose, *Financial Crises: Explanations, Types, and Implications*, IMF Working Paper 13/28, International Monetary Fund, 2013, p. 12.

¹⁰⁴ Александар Илић, *Могућности финансијске кризе у Србији*, радни документ, Српски економски форум, Београд, 2007, стр. 5-6.

окренута је краткорочним циљевима, при чему запостављају управљање ризицима на дуг рок. Истовремено, кратковида влада најчешће се не дистанцира од појединих финансијских институција, нити препушта контролу над њима независним институцијама. Четврти узрочник односи се на структуру међународног финансијског тржишта и кретања у светској привреди. У првом реду важни узрочници кризе су погоршање односа размене (однос извозних и увозних цена) и раст каматних стопа на међународном финансијском тржишту. Земље у развоју посебно су изложене финансијској кризи услед чињенице да су њихове обавезе добрим делом деноминирани у страниој валути. Свакако, значајније померање девизних курсева у датом случају може представљати покретач кризе.¹⁰⁵

Финансијске кризе имају тешке макроекономске и финансијске последице. Финансијска криза има велики ефекат на економску активности и може да изазове рецесију. Велики је број рецесија спрегнуто са финансијском кризом. Финансијске кризе често чине рецесије горим него што би била типична рецесија пословног циклуса. Просечно трајање рецесије у спрези са финансијском кризом јесте неких шест квартала, а то је два квартала дуже од стандардне рецесије. Имамо велики пад производње у рецесији која је у спрези са финансијском кризом за разлику од других рецесија. Такође, кумулативан губитак привреде у рецесије у спрези са финансијском кризом је значајно већи него у рецесије без финансијске кризе. Финансијска криза генерално асоцира на значајан пад широког спектра макроекономских агрегата. Рецесија која следи финансијску кризу изазива значајно већи пад у потрошњи, инвестицијама, индустријској производњи, запослености, извозу и увозу, упоређењу са рецесијом без финансијске кризе. На пример, пад потрошње током рецесије у спрези са финансијском кризом је седам до десет пута већи него у случају рецесије без финансијске кризе. У рецесији без финансијске кризе, стопа раста потрошње успорава али непада испод нуле. Насупрот томе, потрошња има тенденцију да се контрахује током рецесије спрегнуте са финансијском кризом, што има велике последице на целокупно благостање у друштву. Опоравак привреде је такође знатно дужи и тежи ако је привреда поред рецесије погођена и финансијском кризом. Наиме, опоравак привреде који следи након финансијске кризе је спорији, што произилази из слабе домаће тражње и погоршаних услова кредитирања. Са фискалног аспекта, финансијске кризе су изразито скупе, пошто је неопходно утрошити значајна средства да би се успоставила финансијска стабилности и реструктурирао финансијски сектор.¹⁰⁶ Финансијска криза поред снажног утицаја на макроекономске варијабиле још већи утицај испољава на финансијске варијабиле. Финансијске варијабиле, као што су цена активе и обим кредита, уобичајно следе типични образац финансијске кризе, али њихова динамика је много радикалнија у погледу трајања и интензитета у односу на макроекономске варијабиле. У периоду кризе смањење финансијских варијабила је дуготрајније и дубље за разлику од нпр. кретања производње или потрошње. Промене ове две финансијске варијабиле (цене активе и обим кредита) често најављују промене макроекономских варијабила. Финансијска криза најизраженија утицај на реалну економију остварује управо посредством наглог смањења цена активе и оштре контракције понуде кредита.

¹⁰⁵ Ана Јоловић, Управљањем портфељем јавног дуга, Економско-финансијски односи Србије са иностранством, Економски факултет, Београд, 2008, стр. 226-227.

¹⁰⁶ Stijn Claessens and M. Ayhan Kose, *Financial Crises: Explanations, Types, and Implications*, IMF Working Paper 13/28, International Monetary Fund, 2013, p. 29.

2.2. Појава и карактеристике великих економских криза

Економске кризе су биле веома бројне у капитализму у периоду његовог настанка и у свим етапама његовог развоја. Било је више краткорочних економских рецесија проузрокованих несигурним трговачким операцијама. Прва већа економска криза избила је 1825. године у Енглеској, тада најразвијенијој индустријској земљи, погодивши њену текстилну индустрију. Уопште, кризе ширих размера прво су се јавиле у Енглеској 1836, 1847, 1857. и 1866. године, које се шире на остале капиталистичке земље изазивајући краткорочне стагнације индустријске производње, новчане и кредитне поремећаје, спољнотрговинске контракције и сл. У САД-у, које су у другој половини 19 века до Првог светског рата имале веома брз привредни успон, због несклада у производњи и потрошњи, напетости новчаног тржишта, успоравања трговинског промета и др. долазило је до јачих или слабијих економских криза и депресија и то 1873, 1882, 1890, 1900. и 1907. године.¹⁰⁷

Велика економска криза из 1929. године избија у САД-у на тржишту хартија од вредности одакле се шири на остатак финансијског тржишта и реалну економију. Имајући у виду да је привреда САД била чврсто интегрисана у светску привреду и повезана са својим партнерима у Европи, снажна економска криза убрзо захвата читав свет. Специфичност ове кризе јесте дужина трајања, јачина и ширина обухвата. Велика економска криза траје у период 1929-1933. године, али се њене последице и негативни ефекти осећају све до краја Другог светског рата. Јачина и ширина кризе су посебно изражене. Наиме, ова економска криза по интензитету надмашује све претходне и будуће економске кризе. Посебно је био изражен пад обима производње, нивоа запослености и потрошње. Може се рећи да је то прва глобална криза, пошто обухвата читав свет. Проблематично је реаговање или нереаговање на ову економску кризу, тј. уверење да ће криза бити превазиђена спонтаним деловањем тржишта или да се сопствена привреда може заштитити и опоравити затварањем у себе, тј. протекционистичким мерама, и на уштрб привреда других земаља, чиме се криза додатно појачала и продужила. У одговору на велику економску кризу решење је нађено у јачању мешања државе у привреди, којим се жели уклањање тржишних недостака и дисторзија, што говори о промени у економској мисли од либерализма ка кензијанизму. У наредном периоду држава је преко развоја јавног сектора покушавала да оствари своје економске, али и социјалне функције.

У периоду након Другог светског рата па све до почетка 70-их година прошлог века економске кризе су значајно блажег интензитета, и углавном су локалног карактера, привреди раст је непрекидан, тако да се може говорити о три деценије континуираног економског просперитета. У међувремену нарастају проблеми који свој пун израз налазе у годинама после. Након 1973. године, учесталост избијања економских кризе са знаком међународна је значајно повећана, кризни удари су значајно јачи, а последице по привреду дуготрајније и веће. Структурни промећаји кумулирани у претходних тридесет година долазе до изражаја у овој декади, као криза хране, сировина и енергије (нафте). Раскорак између прерађивачких и базичних индустрија на светском нивоу и проширење развојног гепа између развијених и неразвијених земаља, као и поремћаји на релацији САД-ЕУ-Јапан се толико појачавају да кулминирају низом поремећаја. У периоду 1974-1975. године долази до првог нафтног шока, а у период 1979-1983. године и до другог нафтног шока. Овом приликом јавља се нови феномен - стагфлације, која своје разрешење не налази у кејнзијанској мисли. Последице кризе су насагледиве како на развијене земље,

¹⁰⁷ Јован Горчић, Управљање кризом-свет и ми, Проинком, 2009, стр. 10.

тако и још више на земље у развоју. Одговори на кризу у ове две групе земља су различити, као и резултати. У развијеним земљама се напушта дотадашњи концепт привредног раста и развоја произашао из кенсијанизма, држава се види као лош привредник и генератор кризе, па се решење за изалазак из економске кризе налази у јачању улоге тржишта, слабљењу улоге државе у привреди и већој интеграцији света. У питању је победа монетаризма, која је отворила врата за каснију чвршћу доминацију неолибералне мисли, која детерминише садашњицу. У неразвијеним земљама многе од неопходних реформских мера се врше са великим закашњењем, привреде се додатно затварају, а државни утицај јача, што резултира унутрашњим кризама, које се покушавају умирити спољним задуживањем. С временом, гомилање дугова резултира појавом дужничке кризе у неразвијеним земљама 1982. године, односно немогућношћу ових земаља да сервисирају своје дугове према иностранству чиме, у коначној истанци, и развијене земље као повериоци бивају погођене, што говори о глобалном домету кризе.

Криза у источној Азији јавља се у периоду 1997-1998. године. Епицентар њеног дејства јесу индустријализоване земље југоисточне Азије, али дејство кризе се проширује на целу Азију, појачава кризу у Русији, и доводи до промена на светском нивоу. Ова криза се јавља као последица примене неолибералне мисли у пракси без узимања у обзир схватања неоинституционалне теорије. Битна карактеристика кризе у источној Азији у односу на кризе из претходног периода јесте повећана могућност брзог преноса и ширења кризе из једне земље у другу. То се објашњава већом интегрисаношћу свих делова света, тако да финансијска криза у једној земљи изазива повећање неповерења страних инвеститора за улагање у другим земљама. које су географски блиске или имају сличне привредне карактеристике, па капитал брзо напушта неко подручје на први наговештај опасности. Наиме, пошто су сва тржишта захваљујући либерализацији и интеграцији међусобно чврсто срасла и испреплетана сасвим је нормално да се проблем шири у свим правцима.

Светска економска криза из периода 2008-2012. године има свој епицентар у САД-у, одакле се у првом налету шири на еврозону и напредне азијске земље, а убрзо потом и на читав свет. Ова економско-финансијска криза је најдужа и најоштрија од свих економских и финансијских криза у послератном периоду. Пад привредне активности, запослености, инвестиција и потрошње посебно је изражен у најразвијенијим земљама (САД, ЕУ, Јапан). Узрок ове економске кризе јесте првенствено системске природе. Примена неолибералне мисли у свету у последњих тридесет година и очекивање да тржиште спонтаним деловањем доведе до позитивног привредног исхода заоштрило је глобалну неравнотежу на релацији САД-Кина, што говори и о структурном карактеру и узроку светске економске кризе. С друге стране, ослањање искучиво на слободно тржиште и одсуство адекватног регулаторног оквира, као подршке финансијском систему, чини институционални узрок кризе. Особеност светске економске кризе јесте и њен глобални домет и брзина ширења кризе. Ова економска криза се, наиме, веома брзо проширила на цео свет и све његове делове. Разгло тога јесте широка примена неолибералне мисли у свету, односно све присутна интеграција и глобализација света. Одговор на светску економску кризу је, такође, специфичан и огледа се у јачању улоге и утицаја државе у привреди, схватању значаја социјалне компоненте за будући привредни раст и развој, и подршке тржишту у виду изградње адекватног институционалног оквира, што све говори о слабљењу утицаја неолибералне мисли и најављује нове тенденције.

2.2.1. Велика економска криза 1929-1933. године

У деценијама које предходе великој економској кризи из 1929. године, привреда САД бележила је непрекидан раст. Део тог привредног напретка био је и раст берзе, на којој је читаву деценију вредност хартија од вредности константно расла, да би током летња три месеца 1929. године доживела вртоглави успон од 30 или чак 50%. На свом врхунцу 29. октобра 1929. године, долази до наглог пада вредности акција и слома берзе. Бројни инвеститори су изгубили огромна средства, пошто је 16.410.000 акција изгубило своју вредност. Богатство вредно тадашњих 30 милијарди златних америчких долара је нестало. Милиони оних који су се уздали у своје богатство на берзи, постали су сиромашни.¹⁰⁸

Слом берзе најављује слом целог финансијског тржишта, и ширење кризе из финансијске у реалну сферу економије. Привреда САД у кризном периоду 1929-1933. године доживљава прави колапс. БДП опада за 30%, стопа незапослености расте са 3% на 25%, реалне инвестиције опадају за 75%, а реална лична потрошња за 20%.¹⁰⁹ У међувремену криза се проширила на читав капиталистички свет. Дошло је до пада производње и запослености широм света, што је изазвало и пад светске трговине. Општа криза је са собом носила монетарне потешкоће и паралисала систем кредитирања у свим земљама. Целокупни банкарски систем САД пао је у конфузију и кризу, а свака друга банка је ликвидирана. Несолвентност главних банака у Европи је гурнула њихове привреде у потпуни понор. Индустрије су пошле низбрдо, производња је смањена за ¼ у периоду 1929-1932. године, а у неким земљама (Немачка, САД), чак за ½. Сваки четврти радник остао је без посла. Обим светске трговине се такође убрзано смањује. У одговору на кризу у свим водећим капиталистичким земљама у свету успостављене су царинске баријере како би се заштитила домаћа привреда од иностране конкуренције, па се и светска трговина нашла у колапсу.¹¹⁰ Размере колапса светске трговине у периоду 1929-1934. године најбоље можемо сагледати ако са 100 обележимо обим светске трговине 1929. године, 81 у 1930, 58 у 1932, 35 у 1933 и 34 у 1934. године, што говори о укупном паду од 66%. Свакако, треба имати у виду да је смањење светске трговине у периоду 1929-1930. године израз саме економске кризе, док је каснији пад трговине и њено одржавање на ниском нивоу последица увођења рестрикција у спољнотрговинској размени.¹¹¹

Негативни ефекти кризе се огледају у великом паду кредитне активности банака и последично паду инвестиција, производње и дохотка. Приватни инвеститори инвестирају ако очекују профит, а у условима економске кризе огромна неизвесност и страх су паралисали нормални привредни живот. Уосталом, приватни извори инвестирања су пресушили, а банке престале са радом, пошто су несигурни и уплашени грађани избегавали да држе свој новац у банкама. Овако понашање је у тренуцима кризе било мудро са аспекта њихових личних интереса, али је било погубно за токове новца, јер је задржавање новца од стране милиона људи узроковало недостатак средстава за улагање у производњу, што је стварало додатну незапосленост и даље продубљивало економску

¹⁰⁸ Драган Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 49.

¹⁰⁹ Ивица Стојановић, Економија, Мегатренд, Београд, 2005, стр. 21

¹¹⁰ Милорад Унковић, Светска привреда данас, Завод за економски публицитет, Београд, 1988, стр. 342.

¹¹¹ Wilhelm Ropke, Crises and Cycles, William Hodge and Company, LTD., London - Edinburg- Glasgow, 1936, p. 55-56.

кризу. У тим околностима, једино држава има могућност да инвестира, имајући на уму очување економске и политичке стабилности као примарни национални интерес.¹¹²

Према Кејнсовим саветима, САД почињу да финансирају опоравак привреде кроз намерно дефицитарно трошење новца који више нема покриће у злату. Циљ државних инвестиција је да се покрене привредни замајац кроз изградњу инфраструктуре, повећање запослености, што повратно повећава тражњу, која опет стимулише производњу у све већем броју грана и области производње и услуга. На овај начин држава се активно укључила у процес привређивања, а то је до тада била искључива надлежност тржишта и приватног сектора. При томе није избацила тржиште и деловање законитости понуде и тражње, конкуренцију и све оно што карактерише тржиште, већ је све то морало да се остварује у новим условима, и у новом моделу односа макро и микро економије.¹¹³

Многе од предузетих антикризних мера, иако, нису дале жељене резултате или су они били половични, њихов утицај на начин будућег функционисања сваке капиталистичке државе био је огроман. Другим речима, после велике економске кризе класична либералистичка теорија пада, а рађа се нова тзв. кензијанска теорија. У економској теорији и политици кензијанска револуција је одбацила класични приступ понуде по којем, сагласно Сајовом закону, понуда на слободном тржишту константно сама себи ствара одговарајућу тражњу. Кензијанци су, уместо тога, предложили владино усмеравање тражње, од које зависи и повећање понуде.

2.2.2. Економске кризе у периоду 1965-1997. године

У периоду од скоро три деценије после Другог светског рата, са изузетком и спорадичним интервалима застоја, светска привреда била је у пуном успону. Профитабилност капитала, као основни мотив и стимуланс раста и успеха, била је висока у свим капиталистичким земљама. Док су у САД-у постизани високи профити по основу надмоћне технологије, огромне тражње и положаја долара у међународном монетарном систему, у Европи и Јапану ниске наднице, висок интензитет рада и ефикасна употреба свих фактора производње, створили су повољне услове за динамичан привредни раст и постизање високих профита. Светско тржиште се, такође, налазило у експанзији уз два пропратна дејства: прво, изједначавање услова привређивања унутар и између капиталистичких земаља и друго, осваривање екстра профита у развијеним земљама на штету земаља у развоју. Трка за што већим растом и профитом развијала је светско тржиште, а интензивна конкуренција је цео развој капиталистичких земаља вукла напред. Истински просперитет трајао је до 1965. године, а од тада свет почиње да упада из једне кризе у другу. Монетарна криза се јавља у периоду 1965-1968. године, њу прати нафтна криза од 1973. године, а на крају те декаде долазе до изражаја тзв. баријере раста, тј. истовремена оскудица сировина, енергије и хране и тако настаје структурална криза.

Прва послератна озбиљна монетарна криза почиње се постепено осећати од 1965. године, са све већим америчким ангажовањем у Вијетнаму. Војно ангажовање у Вијетнаму пренапрегло је америчку привреду, учинило је рецесивном, а буџет дефицитарним. Ослабљена је финансијска снага САД, платни биланс и долар, а смањен је углед САД у

¹¹² Драган Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 51 и 54.

¹¹³ Јован Горчић, Управљање кризом-свет и ми, Проинком, 2009, стр. 16.

свету. Велики одлив капитала без реалног покрића из САД у иностранство генерисао је светску монетарну кризу. Последице ове кризе су биле велике, пошто је она настала у носећој земљи капиталистичког поретка, најачој привредној сили света и земљи која је била темељ и носилац међународног финансијског, па и светског привредног система. Монетарна криза је свет озбиљно уздрмала 1967. године да би кулминацију доживела 1971. године укидањем конвертибилности долара у злато и 1973. године укидањем фиксних и увођењем флексибилних курсева у међународном монетарном систему.¹¹⁴

Структурална криза у отвореном облику почиње да се испољава почетком 70-их година, али њене назнаке можемо уочити у целом послератном периоду. Наиме, у целокупном периоду након Другог светског рата влада сировинска и прехрамбена криза, а њима се 70-их година придружује и енергетска (нафтна) криза, прва 1973. године са главним кризним ударом 1974-1975, а друга 1979, са главним ударом 1980-1983. године.

Други нафтни удар, који се десио у периоду 1979-1983. године, је посебно био погубан за светску привреду, пошто се она није у потпуности опоравала ни од првог нафтног удара, тако да улази у дубоку рецесију. Кретање стопа привредног раста у САД-у је циклично и износи -0,3% 1980. године, 1,6% 1981. године, -1,9% 1982. године, и 2,0% 1983. године. У целокупном периоду 1979-1983. године, у Западној Европи забележен је привредни пад од преко 1%, а слично је било у Јапану. Међутим, ситуација је најтежа у земљама у развоју. Рецесија је била праћена забрињавајућим опадањем светске трговине, уз растуће притиске протекционистичких снага и отворене сукобе у међународним трговинским односима. Таквом развоју догађаја помогла је и криза међународног монетарног система, која је отежала процес дугорочног опоравка светске привреде.¹¹⁵

Структурална криза има своју секторску (прерађивачка индустрија развијала се у целокупном послератном периоду експоненцијалним трендом, а развој сировинских сектора је заостајао) и регионалну (заостајање земаља у развоју за развијеним земљама) димензију. Криза избија због структуралних разлога, односно нека гране индустрије више не испоручују оно што је потребно другим гранама индустрије. Оскудицу производње сировина, енергије и хране изазива њихов недовољан развој у односу на прерађивачку индустрију и осиромашење њихових произвођача, првенствено земаља у развоју. Осиромашење земаља у развоју и опадање њихове куповне моћи смањује и куповину робе пореклом из развијених земаља, а тиме увећава кризу. Развијене земље на други начин доживљавају ову кризу. По њима је главни узрок кризе неусклађен развој развијених земаља, а посебно однос САД-ЕЗ-Јапан. Ако се усклади и оздрави развој ових привреда, а посебно америчке, то ће повићи напред развој целог света. Главни структурни проблем по њима је неједнако ширење технологије, продуктивности рада и конкурентности у поједним светским привредама и заостајање обима инвестиција у развијеним земљама.

Дужничка криза се у отвореном облику појавила 1982. године и углавном је захватила земље у развоју, али њене последице трпе и развијене земље. Семе дужничке кризе посејано је у периоду 1974-1979. године, када је дошло до привидне експлозије понуде повољних међународних кредита, изазване петродоларима акумулираним после спектакуларног раста цена нафте током и после првог нафтног удара. Нагли раст цена нафте 1973. године поскупео је увоз земаља у развоју које нису произвођачи нафте. Овај скок цена нафте је такође веома негативно деловао на раст њиховог извоза будући да је повећана цена нафте морала бити уграђена у цене њихових производа. Смањен извоз и

¹¹⁴ Милорад Унковић, Светска привреда данас, Завод за економски публицитет, Београд, 1988, стр. 312.

¹¹⁵ Милорад Унковић, Светска привреда данас, Завод за економски публицитет, Београд, 1988, стр. 321-323.

повећан увоз водио појави високих дефицита текућег рачуна платног биланса.¹¹⁶ Истовремено, западноевропске и америчке банке биле су преплављене милијардама петродолара због тога што су земље извознице нафте код њих уложиле своје вишкове. Клијетни су нађени у земљама у развоју које су тражиле кредите да покрију своје огромне дефиците текућег раћуна платног биланса и заштите ниво потрошње становништва. У томе су предњачиле земље у Латинској Америци, али је много клијената било и у другим деловима света, укључујући и бившу Југославију.¹¹⁷ Проблем високе спољне задужености је посебно продубљен услед неефикасног коришћења средстава из иностранства, односно трошења позајмљеног капитала за текућу потрошњу, недовољно капиталних улагања и генерално неодговорне економске политике земаља дужника, што је водило неуспеху у развоју привреде и недовољном јачању извозних капацитета привреда ових земаља.¹¹⁸

Када је 1979. године дошло до новог скока цена нафте, земље у развоју су повећале своје задуживање у иностранству у намери да ублаже све већи дефицит текућег рачуна. Развијене земље су протекционистичким мерама смањивале тражњу да би умањиле инфлаторни притисак и подигле каматне стопе како би се одбраниле од тзв. друго нафтног шока. Истовремено, масовно америчко улагање у војну индустрију узроковало је растући буџетски дефицит, који је делимично финансиран великим приливом страног капитала. Ово је довело до знатног пораста каматних стопа на светском тржишту капитала, нарочито у односу на претходну деценију. Извоз земаља у развоју био је све мањи, а услови сервисирања, отплате или одлагање отплате дугова све тежи, нарочито с обзиром да страних инвестиција није било. Морали су да се ослоне само на помоћ Међународног монетарног фонда. Спољни дуг ових земаља рапидно је растао да би средином 80-их година износио преко 800 млрд. долара. На пет највећих дужника односило се 50% ове суме: Мексико, Бразил, Аргентина, Јужна Кореја и Венецуела. Сервисирање дуга износило је више од 20% вредности њиховог извоза. Мексико и Бразил су 1982. године прогласили своју неликвидност, будући да нису могли да поштују услове отплате дугова, проузрокујући тиме даље потресе на међународном финансијском тржишту.¹¹⁹ Криза је убрзо захватила целу Латинску Америку, Африку и остале земље у развоју, попут Филипина и Југославије. Дакле, долази до појаве међународне дужничке кризе, чије су последице погодиле земље у развоју услед прекида прилива страног капитала којим је финансиран њихов економски раст и развој и покриван дефицит текућег рачуна платног биланса, али и привреде развијених земаља услед немогућности наплате потраживања.

Оштрим падом понуде кредита комерцијалних банака, земљама у развоју је преостало само ММФ као извор помоћи и подршке. Осмишљен је план који је спасио банкарски систем, али је довео до онога што се често зове изгубљена деценија развоја у Латинској Америци и Африци. Проблем дуга након 1997. године престаје да се помиње, пошто је до тада око 80% заосталог дуга који су комерцијалним банкама дуговали најзадуженије земље у развоју (Мексико, Аргентина, Бразил и Венецуела) био реструктуриран.¹²⁰

¹¹⁶ Драгана Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 176.

¹¹⁷ Душан Вујовић, Глобална финансијска криза: поруке и поуке за касне транзиционе привреде, Факултет за економију, финансије и администрацију, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009, стр. 5.

¹¹⁸ Јелана Васић, Анализа спољног дуга Републике Србије са освртом на одабране земље у окружењу, Тржиште Новац Капитал, бр. 4, Привредна комора Србије, Београд, октобар-децембар 2012, стр. 53.

¹¹⁹ Драгана Митровић, Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 176.

¹²⁰ Michael P. Todaro, Stephen C. Smith, Економски развој, Сарајево, 2006, стр. 656 и 659.

2.2.3. Криза у источној Азији 1997-1998. године

Један број земаља у југоисточној Азији током 60-их, 70-их и 80-их година прошлог века, по динамици привредног раста, расту индустријског сектора, учешћу индустрије у БДП, технолошком развоју, диверсификацији привреде, нивоу дохотка по становнику, побољшању квалитета живота и смањењу сиромаштва издвојио се од осталих земаља у развоју. У питању су пет азијских земаља: Тајланд, Малезија, Јужна Кореја, Индонезија и Филипини, које су оцењене као земље економског чуда тзв. азијски тигрови. Јер, у периоду 1970-1995. године, просечна стопа економског раста ових земаља је износила близу 7% на годишњем нивоу, што је било праћено значајним повећањем животног стандарда становништва у овим земљама.¹²¹ Међутим, наведене земље југоисточне Азије, у периоду који је уследио, је погодила снажна и разорна финансијска и економска криза.

Већина нивоиндустријализованих азијских земаља је бележила прилично високе дефиците спољнотрговинског и текућег биланса почетком 90-их година. Дефицити су настали као последица великог увоза опреме, делова индустријских производа, али и луксузне робе широке потрошње. Поједине земље почеле су реализацију великих и скувих пројеката за чију изградњу нису били обезбеђени реални извори финансирања. Истовремено, већина земаља региона је водила политику фиксних или полуфиксних курсева. Таква политика је у условима прецењених домаћих валута и релативно виских домаћих камата појевтинила страну робу и страни капитал. То је стимулативно деловало на повећање увоза, привлачење шпекулативног капитала, повећање задужености у иностранству и раст дефицита у спољнотрговинским и текућим билансима. Уз све то, одсуство контроле над приливом иностраног капитала, као и раширена корупција, проузроковали су честа нерационална улагања узетих кредита. Велики део новца трошен је на шпекулације са некретнинама. Прилив страног капитала није могао да се контролише, јер је извршена дерегулација и либерализација финансијске сфере.¹²² Док је трајала коњуктура, велики, ризични и пренапрегнути кредити и други финансијски инструменти могли су да финансирају експанзивни раст. Када су настали проблеми и престанак коњуктуре, такав систем се срушио.¹²³ Нагли прекид прилива капитала и његово убрзано повлачење из ових земаља проузроковало је снажну финансијску кризу, ширење неликвидности и условило банкрот великог броја фирми, те појаву економске кризе.

Како је процес финансијско-економске кризе настајао и развијао се најбоље може да се види на примеру Тајланда, где се налази епицентар избијања кризе и одакле се криза проширила на цео регион Југоисточне и Источне Азије. У Тајланду је дефицит текућег рачуна платног биланса почео да расте од 1990. године, достигао је износ од 13,6 млрд. долара 1995. године, а износ од 14,7 млрд. долара 1996. године. Наведени дефицит платног биланса финансиран је, углавном, краткорочним зајмовима. У условима дерегулације и либерализације финансијског система, тајландски бизнисмени су капитал позајмљивали из иностранства без икаквог ограничења и контроле. Због тога, тајландски дуг страним банкама, у раздобљу од три и по године, од краја 1994. до средине 1997. године, повећан је за 40 млрд. долара. Укупни спољни дуг се са 29 млрд. долара 1993. године повећао на 69 млрд. долара 1997. године. Од износа укупног спољног дуга,

¹²¹ Благоје Бабић, *Managing Current Development in Economies in Crisis*, Мегатренд ревија, бр. 1, Мегатренд универзитет, Београд, 2004, стр. 36.

¹²² Ивица Стојановић, *Држава и тржишне реформе*, Прометеј, Београд, 2000, стр. 68,

¹²³ Јован Горчић, *Управљање кризом-свет и ми*, Проинком, 2009, стр. 18.

односно од 69 млрд. долара, око 70%, тј. око 50 млрд. долара били су краткорочни зајмови са роком доспећа мањим од једне године. У једном тренутку, инострани даваоци зајмова схватили су да тајландска привреда функционише тако што се новим краткорочним кредитима отплаћују само камате доспелих кредита, а главница се све више повећава. Тада су инострани даваоци зајмова престали да одобравају нове кредите. Отплата доспелих кредита настављена је из девизних резерви које су износиле 37,8 млрд. долара 1996. године, тако да је злата и девизних резерви било све мање. Кроз канале либерализованог и дерегулисаног финансијског тржишта креће брз и обиман одлив краткорочног капитала.¹²⁴ Настаје криза отплате дуга. Затим, 2. јула 1997. године, уводи се клизајући курс и извршена је девалвација националне валуте. Међутим, покушај умерене девалвације се отрго контроли, почела је серија замашних девалвација и криза је продубљена. То је представљао почетак валутно-финансијске кризе у Тајланду.¹²⁵

Тајланд је сам по себи привреда малог обима. Ипак, оштар пад тајландске валуте био је праћен шпекулацијама везанима за валету њеног првог суседа Малезију, затим Индонезију и на крају значајно већу привреду Јужне Кореје. Информације о почетку кризе муњевито су се шириле. Страни капитал је убрзано напуштао регион. За разлику од претходних година, када су стопе привредног раста износиле преко 5%, 1998. години стопе раста су пале на 4,2% у Тајвану и 1,0% у Сингапур, а негативне су биле у Јужној Кореји -6,2% и Хонконгу -5,3%. Стопе незапослености су у Јужној Кореји повећане четири путе, Тајланду три пута и Индонезији десет путе.¹²⁶ Као резултат, земље које су биле у константном економском успону три деценије сада су се нашле у озбиљним економским проблемима.

Узроци валутно-финансијске и целокупне привредне кризе наведених земаља су следећи: 1) спољноекономска либерализација и дерегулација финансијског система, 2) одсуство надзора и контроле од стране централних банака, 3) нереални девизни курсеви (прецењене домаће валуте), 4) велика краткорочна задуженост која је превазилазила златне и девизне резерве и 5) дефицити спољнотрговинских и текућих биланса.¹²⁷

У насталој ситуацији, у помоћ је прискочио ММФ, кроз кредитну подршку овим земљама. Додељивање кредита условљено је прихватањем пакета мера економске политике и политике структурног прилагођавања, односно стабилизације, дерегулације, приватизације и либерализације. Испуњењем захтева ММФ, да се структурно прилагоде и изврше дерегулацију и либерализацију привредног система, ове земље су пресекле снажне и бројне институционализоване привредносистемске везе које су повезивале владе, банке и компаније. На тај начин је напуштен привредни систем државног интервенционизма и регулисане тржишне привреде у коме држава има велику улогу и контролу, а прихваћен је неолиберални модел у коме је скоро све препуштено тржишту, а где је улога државе минимална.¹²⁸ Кризну ситуацију и промене у привредном систему ових земаља користе инвеститори са Запада како би утврдили и појачали своје позиције на овим тржиштима, а то резултира поновним приливом капитала и одређеним привредним опоравком.

¹²⁴ Ивица Стојановић, Привредна криза у новоиндустријализованим земљама и глобализација светске привреде, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 108.

¹²⁵ Paul R. Krugman, Maurice Obstfeld, Међународна економија: Теорија и политика, Економски факултет, Београд, 2009, стр. 643.

¹²⁶ Благоје Бабић, Managing Current Development in Economies in Crisis, Мегатренд ревија, бр. 1, Мегатренд универзитет, Београд, 2004, стр. 37.

¹²⁷ Ивица Стојановић, Привредна криза у новоиндустријализованим земљама и глобализација светске привреде, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 109.

¹²⁸ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 72.

2.3. Светска економска криза 2008-2012. године

Први знаци финансијске кризе у САД манифестовали су се маја и јуна 2007. године, а први талас кризе се испољио у другој половини 2007. и првој половини 2008. години, и то као криза неликвидности због невраћања и отежаног враћања хипотекарних кредита која је потом прерасла у хипотекарну кризу банака и других финансијских институција, кризу компанија и њихових акција, као и кризу берзи новца и капитала. Извесно је да криза није почела 2007. године, када су проблеми и грешке постали видљиви. Криза је инцирана много раније, у периоду 1990-2006. године, захваљујући тада учињеним погрешним мерама економске политике и системским пропустима.¹²⁹ Прецизније речено, одобравање кредита лицима без кредитне историје и са високим кредитним ризиком је подржано од стране америчке владе која је 1992. године покренула програм Affordable housing, који је имао за циљ да широј популацији обезбеди повољне стамбене кредите. Влада је обезбедила државно покриће за кредите које су одобравале две специјализоване приватне агенције (Fannie Mae и Freddie Mac) и подстицала пословне банке да издају хипотекарне кредите. Банке и специјализоване агенције су у трци за профитом редуковале премије на ризик за ту врсту позајмица, тако да је тржиште другоразредних кредита доживело експанзију. Међутим, ово је био само део проблема. Банке су хипотекарне кредите секјуритизовале, односно претвориле у хартије од вредности са покрићем у хипотекарним кредитима и даље их препродавале инвеститорима који су били жељни шпекулативног профита.¹³⁰ У исто време продајући те хипотекарне обвезнице, банке одмах добијају новац за одобрење нових кредита. То је отворило спиралу све новијих и новијих кредита и давело до велике кредитне мултипликације, а са друге стране откуп и препакивање тих нових кредита брзо су увећали масу хартија од вредности емитованих на бази хипотекарних кредита. Поред тога, продајом хипотекарних обвезница банке се ослобађају кредитног ризика, те и не морају да воде рачуна коме одобравају хипотекарне кредите пошто је ризик наплате пренет на купца хипотекарних обвезница.¹³¹ Како америчко финансијско тржиште није било регулисано, дистрибуција примарног ризика је доживела енормне размере. Обим пословања финансијским дериватима 2002. године је износио 106 хиљада млрд. долара, да би 2008. године достигао чак 531 хиљада млрд. долара.

Повољни кредити су довели до велике тражње за некретнинама што је вршило притисак на цена некретнина, које су у периоду 1997-2006. године порасле за 124%. У периоду највећег раста цена некретнина, одобрена је највећа вредност хипотекарних стамбених кредита. Расту цена некретнина су доста допринеле америчке Федералне резерве (FED) које су волиле експанзивну монетарну политику. Дугогодишња политика ниских каматних стопа довела је до тога да се капитал масовно пласира у некретнине. Основна каматна стопа FED-а је 2006. године износила 5,25%, а у тренутку ескалације финансијске кризе септембра 2008. године, она је износила свега 2%. То је било подстакнуто и пореском мером којом је у овој области укинут порез на капиталну добит.

С обзиром да су цене некретнина константно расле у дужем временском периоду, и пошто су хартије од вредности добиле високе оцене од рејтинг агенција, а од

¹²⁹ Виктор Раун, *The Global Economic Crisis: Causes, Dynamics, Characteristics*; Мегатренд ревија, vol. 7(1), Мегатренд универзитет, Београд, 2010, стр. 348.

¹³⁰ Сања Филиповић, *Ефекти глобалне финансијске кризе на финансијски сектор Србије, Индустрија*, бр. 3, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 80-82.

¹³¹ Јован Б. Душанић, *Светска економска криза: Made in USA*, Школа бизниса, бр. 1, Београд, 2010, стр. 17.

осигуравајућих кућа су осигуране од ризика, створено је уверење да се ради о квалитетним неризичним хартијама од вредности које носе високе приносе. Високи приноси уз константан раст тражње ових хартија имали су за последицу да сви имаоци ових хартија од вредности у својим билансима стања евидентирају раст активе, а у билансима успеха велике профите. Чинило се да овом ланцу нема краја ни изненађења.¹³²

Отплата хипотекарних кредита се одвијала уредно све док каматне стопе нису почеле убрзано да расту, а цене некретнина нагло да падају. Каматне стопе на хипотекарне кредите, које су 2005. године износиле једва 4%, нарасле су на чак 20% на крају 2007. године. Многи клијенти у другој половини 2007. године више нису могли да отплаћују кредите, и то је био окидач кризе. Наиме, долази до пуцања шпекулативног балона на тржишту некретнина и хипотекарних кредита. Купци хипотекарних хартија су имали "плашт и купоне", и када први пут нису могли да наплате по доспелом купону, захтевали су активирање средства обезбеђења - хипотеке. Велики број некретнина се тада нашао у понуди и њихове цена је нагло почела да пада, због велике понуде. Власници хартија, који нису могли да наплате "купоне", покушали су да се ослободе хартија. Што су више покушавали да се ослободе ових хартија, то им је све више падала цена. Они који су имали много оваквих хартија у свом портфолију, почели су да исказују велике губитке.¹³³

Септембра 2008. године долази до ескалације финансијске кризе и суноврата америчких гиганата. Први је стачај прогласила банка Lehman Brothers и Wachovia. Држава је национализовала Fannie Mae и Freddie Mac, које су контролисале око 50% свеукупних хипотекарних зајмова. Merrill Lynch је прузета од стране Bank of America, а JP Morgan је преузео Washington Mutual. Morgan Stanley и Goldman Sachs су били принуђени да промене свој статус из инвестиционих банака у регулисаније и универзалније банкарске институције. Највеће америчко осигуравајуће друштво American International Group је спасено од банкротства откупом дуга од стране FED-а.¹³⁴ Од септембра 2008. године криза се убрзава и шири на земље Европске уније, Русију и друге ваневропске земље, изазивајући панику на финансијским тржиштима. Широм света долази до пада вредности и обима трговине базним хартијама од вредности. У међувремену, берзанску панику је заменила банкарска паника са убрзаним повлачењем депозита, растом камата и смањивањем вредности имовине банака што је довело до смањења кредитне понуде и погоршања услова кредитирања. Последишно, привредници и потрошачи смањују потрошњу, а то приморава компанија да смање производњу, број радника и висину зарада.

Кључне последице светске економске кризе јесу великвидност, пад производње и незапосленост. У одговору на ефекте финансијске и економске кризе, развијене земље су реаговале програмима за повећање ликвидности финансијских тржишта, пре свега смањењем основних каматних стопа и убацивањем већих износа новца у финансијски систем. Јер, ако имају приступ додатним средствима, финансијске институције не морају да продају имовину по нереално ниским ценама тако да се овај канал ширења кризе затвара. Другу групу чине мере усмерене на изоловање лоше или потенцијално лоше активе финансијских институција од стране државе. Постоје различити приступи изоловања. На пример, задржавање лоше активе у билансу стања и убризгавање капитала

¹³² Јован Б. Душанић, Светска економска криза: Made in USA, Школа бизниса, бр. 1, Београд, 2010, стр. 17.

¹³³ Гордан Јухац, Секјуритизација кредита и узроци хипотекарне кризе, Економски погледи, бр. 1, Економски факултет, Косовска Митровица, 2011, стр. 116-117.

¹³⁴ Сања Филиповић, Ефекти глобалне финансијске кризе на финансијски сектор Србије, Индустрија, бр. 3, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 81.

у замену за стицање удела у власништву над институцијом. Или изузимање лоше активе из биланса стања откупљивањем у замену за готовину или сигурне пласмане, на пример у државне обвезнице.¹³⁵ Следећа мера је била повећање износа осигураних депозита у већини земаља, у циљу спречавања њиховог повлачења и одржавања ликвидности банкарског сектора. Ту је и увођење општих гаранција за дуговање банака ради спречавања ширења кризе и колапса банака и увођење посебних гаранција за међубанкарска потраживања, као и мере за деблокаду кредита и убрзање процеса кредитирања ради подстицања привреде. Укупно, издвојена су огромна средства у износу од 2 трилиона долара. При чему, највећи део ових средстава односи се на гаранције, мањи део на докапитализацију, а симболичан део на преузимање спорне или ризичне активе.¹³⁶ То је дало краткорочне позитивне ефекте и ублажило пад поверења у финансијски систем. Ипак, није дошло до заустављања нестабилност на финансијским тржиштима што доводи до неповољних кретања привредног раста. У међувремену у низу земаља смањују се порези и повећавају трансфери привреди и становништву ради повећања потрошње и производње, али услед димензија поремећаја битнији позитивни помаци изостају.

Стопе привредног раста многих земаља света имале су негативне вредности 2008. године. Захваљујући паду поверења у финансијски систем и редуковању кредитне активности банака, дошло је до опадања финалне, али и инвестиционе потрошње, чиме се криза са финансијског преноси на реални сектор. У четвртном кварталу 2008. године драстично је успорена светска трговина и инвестиције, смањен прилив капитала и повећан одлив капитала због повлачења инвеститора са берзи у мање ризичне финансијске инструменте. Последично, поред индустрије и грађевинарства и остале привредне гране су се суочиле са смањењем активности. У овом тренутку изгледа да је навише погођена производња аутомобила која је у нормалним околностима генератор производње уз низ других привредних грана. Гиганти као што су Chrysler, General Motors и Ford, услед пада тражње, затевају финансијску помоћ од Америчког конгреса како би се заштитили од банкрота. Слични проблеми муче и остале светски значајне произвођаче аутомобила.

Светски привредни раст износи 2,7% 2008. године, што је ниже у односу на 5,3% из 2007. године, а раст светске трговине од 4,1% 2008. године је био спорији у односу на 7,2% из 2007. годину. Негативни ефекти кризе најснажније су се манифестовали у другој половини 2008. и током 2009. године када је као последица смањења тражње и капиталаног прилива дошло до глобалне рецесије у свим земљама света, како развијеним, тако и земљама у развоју. Европска унија и Јапан су јако погођени падом иностране тражње, док је несигурност у вези курса економије узроковала пад потрошње и инвестиција у САД. Привреде Латинске Америке, Африке, Блиског и Далеког Истока такође бивају погођене кризом. Ситуација у Кини је била далеко повољнија за разлику од стања у САД и Европи, пошто је кинеска привреда била постављена на здравим основама.

Глобална привреде 2009. године забележила је реалан пад од -0,4%, САД -2,8%, ЕУ -4,4%, еврозона -4,4%. Реалан пад БДП 2009. године забележиле су Немачка (-5,1%), Велика Британија (-5,2%), Француска (-3,1%), Италија (-5,5%) и Шпанија (-3,8%). Земље у развоју оствариле су 2009. године реалан раст БДП од 3,1%, а земље Централне и Источне

¹³⁵ Нермин Побрић, Глобална финансијска криза: искуства и смернице, Финансије, бр 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2010, стр. 180-181.

¹³⁶ Маринко Бошковић, Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Студија за сајт Министарства финансија, Министарство финансија Републике Србије, Београд, јануар 2011, стр. 13.

Европе пад од -3,6%. Азијске земље оствариле су стопу привредног раста од 6,5%, Кина од 9,2%, Индија 8,5%. Пад привредне активности на глобалном и националном нивоу пратио је раст незапослености. САД су у 2009. години забележиле стопу незапослености од 9,3%, ЕУ од 9,3%, еврозона од 9,4%, Немачка 9,4%, Француска 7,4%, Италија 7,8%, Шпанија 18,0%. Светске трговина бележи пад од -10,7% 2009. године.¹³⁷ Интензивирање кризе 2009. године заустављено је интервенцијама влада земаља широм света, пре свега развијених земаља и Кине, обезбеђењем значајних фискалних и монетарних подстицаја.

Табела бр. 1. Реални раст БДП (у %)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Свет	5,3	2,7	-0,4	5,2	3,9	3,2
САД	1,8	-0,3	-2,8	2,5	1,8	2,8
Европска унија	3,2	0,4	-4,4	2,0	1,7	-0,4
Еврозона	3,0	0,4	-4,4	2,0	1,5	-0,6
Шпанија	3,5	0,9	-3,8	-0,2	0,1	-1,6
Италија	1,7	-1,2	-5,5	1,7	0,4	-2,4
Француска	2,3	-0,1	-3,1	1,7	2,0	0,0
Велика Британија	3,4	-0,8	-5,2	1,7	1,1	0,2
Немачка	3,4	0,8	-5,1	3,9	3,4	0,9
Јапан	2,2	-1,1	-5,5	4,7	-0,6	2,0
Кина	14,2	9,6	9,2	10,4	9,3	7,7
Индија	9,8	3,9	8,5	10,5	6,3	3,2
Бразил	6,1	5,2	-0,3	7,5	2,7	0,9

Извор: World Economic Outlook, Transitions and Tensions, IMF, Washington, October 2013, p. 153 и 157.

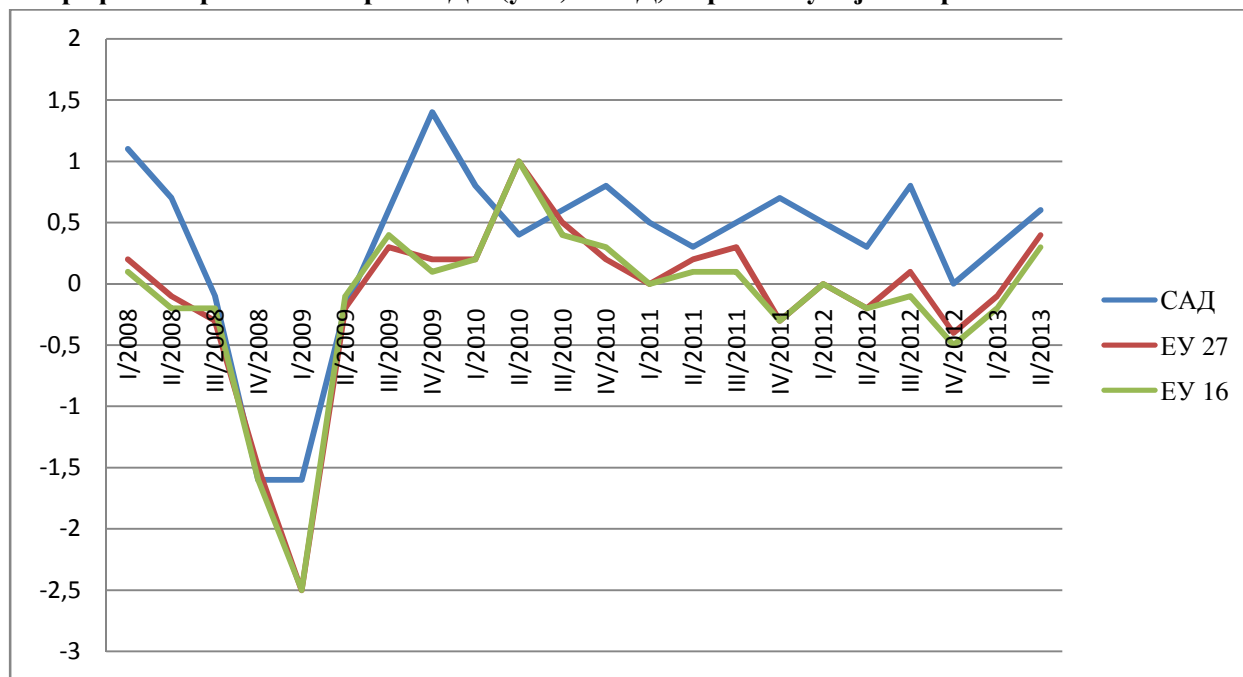
Светска привреда је 2010. године забележила опоравак од последица кризе. Светске БДП је остварио релативно високу стопе раста од 5,2%, захваљујући брзом расту земаља у развоју од 7,5%. Кинески раст од 10,4% заједно са растом Бразила од 7,5% и Индије од 10,5% највише је утицао на опоравак светске привреде. Европска унија је остварила стопу привредног раста од 2,0%, еврозона 2,0%, Немачка 3,9%, Француска 1,7%, Велика Британија 1,7%, САД од 2,5%, Јапан 4,7% 2010. године. Дакле, интензитет привредног опоравка у 2010. години најслабији је у Европској унији, док је јачи у САД и најјачи у привредама азијског региона (Кина и Индија). Светске привреда 2011. године поново успорава, а привредни раст износи 3,9%, захваљујући расту земаља у развоју од 6,2% (Кина 9,3% и Индија 6,3%). САД остварује стопу раста од 1,8%, Европска унија 1,7%, еврозона 1,5%. Стање у еврозони и Европској унији током 2011. године се поново погоршава услед нагомиланих дугова и могућности банкрота појединих држава чланица. Економски опоравак отежава висока незапослености, која износи 10,2% у еврозони, а у Шпанији достиже 21,6% и Грчкој 17,7%. Успоравање светске привреде се наставља у 2012. години, када глобална стопа привредног раста износи 3,2%, а раст земаља у развоју 4,9%. Привредни раст у Кини и Индији такође успорава и износи 7,7% и 3,2%. САД остварује стопу привредног раст од 2,8%, Европска унија -0,4%, еврозона -0,6%, Велика Британија 0,2%, Немачка 0,9%, Француска 0,0%, Шпанија -1,6%, Италија -2,4%, Јапан 2,0%.¹³⁸ Ово указује на благи опоравак привреде САД уз истовремено погоршање рецесије

¹³⁷ World Economic Outlook, Transitions and Tensions, IMF, Washington, October 2013, p. 153, 154.

¹³⁸ World Economic Outlook, Transitions and Tensions, IMF, Washington, October 2013, p. 2.

у еврозони и Европској унији и опадање високих стопа привредног раста у Кини и Индији услед пада глобалне тражње и достизања унутрашњих баријера раста.

Графикон бр. 2. Реални раст БДП (у %) - САД, Европска унија и еврозона

Извор: Eurostat, 70/2009, May 2009; Eurostat, 81/2010, June 2010; Eurostat, 69/2011, May 2011; Eurostat, 73/2012, May 2012; Eurostat, 24/2013, February 2013; Eurostat, 183/2013, Decembar 2013.

Посматрајући квартални раст БДП САД-а, Европске уније и еврозоне, уочавамо различиту динамику и силу економске кризе. За разлику од Америке, рецесија у Европи је снажнија и дубља, а опоравак је слабији. Из графика бр. 2 види се да Европска унија и еврозона након рецесије из 2008-2009. године поново улази у рецесију 2011-2012. године. У случају САД након рецесије у периоду 2008-2009. години долази до успоравања привреде у периоду 2011-2012. години, али не и негативних стопа привредног раста. Такође, уочава се да је рецесија у еврозони нешто јача од рецесије у Европској унији. Стање у САД-у је повољније захваљујући предузетним економским мерама, тј. мерама монетарне и фискалне стимулације и унапређењем финансијске регулативе. Разлог слабог опоравка еврозоне и Европске уније је тај што је светска економска криза у њима прерасла у дужничку кризу, а потом и кризу еврозоне. Потреба да своје банке извуку из проблема насталих као последица светске економске кризе, навела је многе државе Европске уније да се додатно задуже како би покриле нагло растуће буџетске дефиците, а затим да уведу период штедње како би буџетски дефицит довеле у дозвољене границе. У земљама групације ПИГС-а јавни дуг је добио драматичне размере, доводећи их на границу банкротства, озбиљно претећи да уруши евро и цео финансијски систем Европске уније, приморавајући их на нова задуживања и репрограм дугова. Захваљујући програмима штедње дошло је до смањења потрошње и последично до успоравања привредног раста у Европској унији и еврозони, с последицама на кретања у светској привреди.

2.3.1. Узроци светске економске кризе

Светска економска криза је изазвана комбинацијом структурних дисбаланса и поремећаја у светској привреди и одређених слабости у финансијском систему Америке и Европе. У сржи актуелне економске кризе јесте широка примена неолибералне мисли у свету у последње три деценије, тако да можемо говорити о системским узроцима кризе. Карактер система и институционални недостаци довели су до промена у структури глобалне привреде, које су последично узроковале појаву економско-финансијске кризе.

Узроци светске економске кризе, у нешто прецизнијем одређењу, могли би се свести на следеће:

1. ребалансирање глобалне привреде;
2. одвајање финансијске од реалне економије;
3. настанак ризика неликвидности и с њим повезаних ризика: репутационог и кредитног;
4. неограничене либерализације финансијских тржишта;
5. недостатка регулације и супервизије финансијских институција;
6. и похлепност и шпекулација.¹³⁹

Светска економска криза је првенствено последица ребалансирања глобалне привреде, односно масовног премештања индустрије са Запада на Исток и то у таквом обиму који је глобалне трговинске неравнотеже учинио неодрживим. Висока профитабилност на финансијским тржиштима развијених земаља довела је до тога да је постало нерентабилно инвестирати у реални сектор економије, поготову у САД где су и највеће могућности улагања на финансијском тржишту, а инвестиције у реални сектор неатрактивне како због скупе радне снаге тако и због огромних улагања како би се испоштовали високи еколошки стандарди. Огромне количине новца одливају се из производње и капитал се преусмерава из реалног у финансијски сектор привреде или се сели у друге земље са јефтином радном снагом и где се не мора улагати у заштиту радне и животне средине. Због тога је у САД последњих деценија веома изражен процес деиндустријализације и производња се пребацује у друге државе, пре свега, на Далеки исток где је цена радне снаге чак 35 пута мања него у САД.¹⁴⁰ Интензивна деиндустријализација развијених земаља у корист земаља у развоју, а пре свих Кине, годинама надомештана је растом удела финансијског сектора у укупној привреди и последично снажним растом кредитирања, које је подстицало потрошњу, односно услужне делатности. Временом су Американци регион Далеког истока претворили у своју фабрику и великог произвођача, а себе у потрошача, што је за последицу имало енорман раста увоза САД и извоза Кине.¹⁴¹ Увозећи огромну количину робе САД ствара велики спољнотрговински дефицит који покривају емисијом долара и хартија од вредности, односно приливом капитала из иностранства. С друге стране, азијске земље остварују суфиците спољно-трговинског биланса захваљујући

¹³⁹ Јован Горчић, Управљање кризом – свет и ми, Проинком, 2009, стр. 140; Зоран Аранђеловић, Марио Симоновић, Утицај светске кризе на стање појединих региона, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2009, стр. 128.

¹⁴⁰ Јован Б. Душанић, Светска економска криза: Made in USA, Школа бизниса, бр. 1, Београд, 2010, стр. 15.

¹⁴¹ Горан Николић, Глобална привредна стагнација и ребалансирање економске моћи: положај Србије, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 95.

великом извозу у САД, повећавајући сопствене девизне резерве које држе, добрим делом, у доларима или их пласирају у хартије од вредности на финансијским тржиштима у САД.

Један од узрок актуелне кризе свакако јесте одвајање финансијске од реалне економије. Реални сектор економије је имао спорију динамику раста од финансијског сектора који је бележио динамичан економски раст. Раст финансијског сектора који се на први поглед осамосталио од реалног сектора изгледао је да може само по себи да се бесконачно развија. Иницијална материјална тежа расућег финансијског сектора више није био бум информатичких технологија из деведесетих година прошлог века, већ грађевинарство и тржиште некретнина.¹⁴² Одвајање финансијског од реалног сектора одлично илуструје кретање цена на тржишту некретнина. Цене некретнина не одређује понуда и тражња на тржишту некретнина, него цене на тржишту финансијских деривата. Све се више губи веза између реалних материјалних актива и виртуелне трговине на финансијском тржишту која шпекулантима доноси огромне профите. То је условило да се резултати пословања приказују нереално, односно да се деле незарађене дивиденде, да се акције продају изнад њихове праве вредности, да се деле велики, незарађени бонуси и зараде менаџерима и сл. У питању је процес приватизације добитака и социјализације губитака. Економија, са оним што се дешавало у укупној финансијској сфери, постала је виртуелна. Све се то у кризи суновратило и када је пукао балон виртуелних резултата, вредности, исплата и трошења, избила је криза банака, фондова, финансијских тржишта и светска економска криза, чиме се вредност свела на реалну меру.¹⁴³ Наиме, наивна су се показала веровања да се на берзи може стално зарађивати, и да цене акција могу перманентно расти, уколико то није праћено одговарајућим повећањем производње, извоза и продуктивности.¹⁴⁴

Према теорији корпоративних и банкарских ризика, обично се најпре испољи, као најзначајнији, ризик неликвидности а затим све снажније делују и сви други ризици. Ризик неликвидности, који се остварио, огромном брзином активира и све друге ризике (репутациони, кредитни, адекватност капитала, тржишне ризике, односно ризик земље и валутни ризик, затим ризик профитабилности и др.). За финансијску равнотежу и пословање привредних и финансијских субјеката уопште, ликвидност је најбитнија. Управо се ова криза изразила као ризик неликвидности који је директно повезан са репутационим ризиком. Испољавања та два ризика изазивају панику и муњевито ширење неликвидности а затим и инсолвентности. Неликвидност, настала у САД, преко финансијских и трговинских односа пренела се на све привредне субјекте, банке и друге финансијске институције које су пословно биле повезане са финансијским тржиштима у САД. Због настанка неликвидности али и кредитне неспособности дужника, углавном због кредитне експанзије ризичних кредита, високе каматне стопе и других трошкова кредита и лоших банкарских уговора, настао је кредитни ризик. Кредити, нарочито хипотекарни, дати правним или физичким лицима се не могу вратити или се враћају са потешкоћама. Тако да су код огромног броја кредита банке активирале наплату хипотека и других инструмента обезбеђења. То је повећало понуду некретнина, оборило њихову цену за око 40% и створило огромне губитке код банака по том основу. Активирање инструмента

¹⁴² Божо Драшковић, Два приступа феномену економских криза: Криза капитализма или пролазна грешка финансијског капитала, Институционалне промене као детерминатна привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2012, стр. 16.

¹⁴³ Јован Горчић, Управљање кризом – свет и ми, Проинком, 2009, стр. 142-143.

¹⁴⁴ Ђорђе Попов, Процеси у светској привреди и Србији, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 152.

обезбеђења веома се негативно одразило на ликвидност кредитних дужника, што је створило велике пословне проблеме корпорацијама и личне проблеме грађанима.¹⁴⁵

Светска економска криза последица је идеје о неграниченој либерализацији финансијских тржишта. Са финансијском либерализацијом светски финансијски систем је постао много осетљивији на ширење кризе која је настала само у неколико земаља, или у једном региону. Тада капитал (у облику хартија од вредности) настоји из њих побећи, што изазива берзански поремећај не само у тој, него и другим земљама. Према томе, савремени, ефикасни финансијски системи имају способност да великом брзином, без преседана у историји, пренесу последице погрешних процена у приватном и јавном сектору у све крајеве света. С обзиром да су међународна финансијска тржишта постала изузетно осетљива на погрешно усмеравање капитала и друге грешке економске политике, привреде које желе сигурно и ефективно учествовати у њиховом функционисању морају, поред предности које то учешће са собом носи, прихватити и обавезу да се одржи одређени ниво стабилности, скуп чврстих институција и јасних правила. Наиме, свестраније и дубље анализе довеле су до закључка да се узроци поремећаја у глобалном финансијском систему не могу свести на непажљивост кредитора и на олако задуживање корисника кредита, него су у чињеници да институционализација глобалног финансијског система није адекватно пратила глобализационе тенденција самих финансијских токова.¹⁴⁶

Сматра се да је један од узрока светске економске кризе недовољна регулисаност и супервизија финансијских институција и последично раст учешћа шпекулативних учесника у финансијском систему, раст неповерења међу учесницима на финансијском тржишту и рушење стабилности финансијског система. Недостаци у регулаторном оквиру генерисали су неконтролисане ризике и крах финансијског система који је затим изазвао рецесију. У неконтролисано финансијском систему банке су креирале ризичне кредите који су кроз секјуритизацију преношени на неуређени систем хартија од вредности, чији купци нису знали ризике такве куповине, и тако се неконтролисано одвијала кредитна активности. У финансијском систему није било регулације инструмента за осигурање кредитног ризика треће стране, иако је брзо нарастало тржиште ових дериватних инструмената. Нереално вредновање емитованих хартија од вредности од стране рејтинг агенција умногоме је допринело креирању услова за настанка финансијске кризе.¹⁴⁷

Профитни мотиви и сама природа корпоративног управљања, тј. односа између власника и менаџера банака и предузећа допринела је избијању и ескалацији светске економске кризе, пошто власници банака и предузећа врше стални притисак на менаџмет да остваре све веће и веће профите. То гура учеснике у игри ка све већем ризику и хазардном понашању, како би се високи профити реализовали. Другим речима, један од узрока актуелне кризе јесте превелика похлепа и жеља власника за што већим профитима по сваку цену и што брже. Штавише, велика концентracија капитала и последично велика ризичност нуди могућност великих добитака, али исто тако и великих губитака.

¹⁴⁵ Јован Горчић, Управљање кризом – свет и ми, Проинком, 2009, стр. 145-146.

¹⁴⁶ Станко Радмиловић, Финансијска либерализација – битна компонента транзиције у тржишну привреду и приступање Европској унији, Југословенска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001, стр. 113.

¹⁴⁷ Маринко Бошковић, Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Студија за сајт Министарства финансија, Министарство финансија Републике Србије, Београд, јануар 2011, стр. 10.

2.3.2. Карактер светске економске кризе и изгледи за опоравак

Светску економску кризу одлучујуће детерминише њен глобални домет, односно ширење и појава кризе у свим регионима и деловима света. Захваљујући процесу глобализације (уједначавања) и интеграције националних привреда и тржишта, цео свет се нашао у кризи. Појава економске кризе у кључној тачци светске привреде (САД) резултирала је избијањем и брзим ширењем кризе на цели свет. Специфичност ове кризе поред њене просторне обухватности (глобалног домета) јесте и њен временски след, односно појава кризе у више региона и земљама готово исторемено. С обзиром да се рецесија јавила у више развијених земаља у приближно исто време можемо рећи да је у питању синхронизована рецесија. Истраживања показују, да су синхронизоване рецесије, попут ове која је сада актуелна, дуже и дубље од других, а да је опоравак привреде по правилу врло спор. Наиме, када је само једна земља погођена рецесијом, с обзиром на пад потрошње и домаће тражње у тој земљи, она своје изгледе за привредни опоравак налази у експанзивном економском окружењу тј. иностраној тражњи. Међутим, када су све земље истовремено захваћене рецесијом, онда оне не могу да се ослоне једна на другу, и да путем повећања извоза реше своје проблеме, јер је у свим земљама рецесија и недовољна тражња. Примера ради, рецесија у еврозони 2012. године и последично ниска тражња условила је успорен опоравка САД и ниже стопе привредног раста Кине. Да проблем буде још већи актуелна рецесија је спрегнута са финансијском кризом. Пракса је потврдила да су рецесије које су повезане са финансијском кризом оштрије и упорније од оних које су проузроковане другим чиниоцима, док је опоравак успорен и под утицајем слабе агрегатне тражње и понуде кредита. С обзиром на чињеницу да је актуелна рецесија глобална, синхронизована и повезана са дубоком финансијском кризом, што је ретка комбинација у послератном периоду, треба очекивати спор привредни опоравак.

По мишљењу Давида Корза, светска економска криза представља системску кризу посебне форме капитализма, односно неолибералног капитализма. Искуство показује да је капитализам периодично доживљавао системске кризе и да су се институционалне форме капитализма мењале током времена. Свакако, одређена форма капитализма може подржавати остварење високих профита и економску експанзију одређено време, тј. све док недостаци такве форме капитализма не наруше континуитет економске активности, доводећи до системске кризе. Системска криза се може решити само предузимањем крупних промена система. У случају да криза нема системски карактер онда је кризу могуће решити применом одговарајућих мера подршке финансијским институцијама и ублажавањем рецесије програмима економске стимулације. Међутим, уколико је актуелна економска криза индикација системске кризе неолибералног капитализма, то указује да неолиберални капитализам не може бити очуван таквим ограниченим интервенцијама, већ је неопходно извршити корените промене.¹⁴⁸ Нарочито су неопходне радикалне промене у финансијском систему, и то у његовом институционалном делу, пошто је његов карактер условио појаву, интензитет и домет (ширину) светске економске кризе.

Специфичност светске економске кризе огледа се у томе што су настала превирања имала најаче учинке у најразвијенијим земљама света, што је супротно искуству из 80-их и 90-их година прошлог века када су кризе најаче погађале земље у развоју. Силина дејства и епицентар светске економске кризе чини је неупоредивом са скорашњим

¹⁴⁸ Снежана Радукић, Марија Петровић-Ранђеловић, Изазови решавања проблема сиромаштва у Србији у посткризном периоду, Наука и светске економска криза, Економски факултет, Ниш, 2011, стр. 76.

кризама, па је неки аутори компарирају са великом економском кризом из 1929. године. Поређења промена производње у периоду светске економске кризе (2008-2012) и велике економске кризе (1929-1933) показују да иако је светска економска криза изразито јака и дуготрајна, њени ефекти на опадање производње су значајно слабији у поређењу са великом депресијом. Специфичност ове кризе у односу на кризе у последњих тридесет година јесте у рапидном повећању незапослености, која само у САД достиже преко 10%.

Особеност светске економске кризе односи се и на начин и брзину ширења кризе. Ова кризе се примарно шири посредством финансијских канала, док су спољнотрговинске везе од секундарног утицаја. То је условило да у првом таласу криза највише буду погађе развијене земље, а нешто касније и у другом таласу кризе земље у развоју. Наиме, кључан фактор брзине ширење кризе јесте међусобна повезаност и интегрисаност финансијских тржишта, као и степен развијености финансијских система. Земље које су имале неразвијен или слабо развијен финансијске система нису ни осетиле први удар кризе.

Када посматрамо изгледа за опоравак и излазак из светске економске кризе индикативна су искуства и примери из прошлости. У највећем броју претходних економских криза, рецесију је пратио период убрзаног опоравка са високим стопама привредног раста које су се после неколико година постепено стабилизовале на дугорочном равнотежном нивоу. До убрзаних стопа привредног раста у годинама после рецесије долазило је услед паралелног постојања услова на страни понуде и тражње. Вишак неискоришћених капацитета омогућавао је веома брзо реаговање понуде (производње) на нову потрошачку и инвестициону тражњу. Током пострецесионог бума компензиран је мањи или већ део производње настао током рецесије пре враћања привреде на линију дугорочног тренда. Ситуација је наравно лошија уколико се стопа привредног раста стабилизује на нивоу дугорочне стопе раста пре него што је достигнут предкризни ниво дохотка.¹⁴⁹ У случају светске економске кризе, њен вишеслојан негативан карактер ограничава опоравак привреде, тако да се економска активност управо стабилизује на нижем нивоу од предкризног. Ризици бржег привредног раста у актуелној кризи везани су за њен глобални домет, синхронизовану појаву у више земаља истовремено и дубоке проблеме финансијског система. Наиме, са овако комплексном кризом је много теже изаћи на крај него са типичном рецесијом, која погађа само једну земљу.

Пун опоравак светске привреде, развијених земаља и земља у развоју зависити од предузетих мера како на глобалном нивоу, тако и у свакој од земаља. Опоравак различитих делова света имаће своју властиту динамику, јер утицај кризе није свуда исти. Као што се зна, негативни ефекти кризе у Кини, Индији и Бразилу су значајно слабији од ефеката у САД и Европи. С обзиром да су најразвијеније земље најаче погођене економском кризом и пошто је криза синхронизована и спрегнута са финансијском кризом може се свако очекивати дуг опоравак светске привреде. Узимајућу у обзир међузависност света, успешне земље у развоју јесу за сада оне која вучу светску привреду напред, али одлучујућу ноту даће тек опоравак најразвијених земаља. Пред нама је изгубљена деценија, а да ли ће ова криза имати неке дуготрајније негативне консеквенце зависиће од брзине и могућности решавања проблема високе незапослености и имплементације нових регулаторних решења у свери финансијског система и целокупног економског система. Велики утицај на брзину опоравка светске привреде имаће и јачање глобализацијских тенденција, тј. јачање институционалне подршке процесу интеграције света.

¹⁴⁹ Душан Вујовић, Глобални контекст кризе и одговори економске политике, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, септембар-октобар 2009, стр. 336.

II глава

ТРАНЗИЦИОНИ ПРОЦЕСИ И ПОСЛЕДИЦЕ (ТЕОРИЈСКИ УВИД)

1. ЕКОНОМСКА СУШТИНА ПРОЦЕСА ТРАНЗИЦИЈЕ

Процес транзиције у постсоцијалистичким земљама Централне Европе и СССР-а, који је почео 90-их година прошлог века, представља прелазак из социјалистичког привредно-друштвеног система у капиталистички, односно из нетржишног у тржишни концепт привређивања. Капитализам, као систем базиран на приватном власништву, тржишној алокацији и предузетништву, кореспондира са високом ефикасношћу. Индивидуе делујући у циљу максимизирања властитих интереса производе корист за цело друштво. Да би овај систем функционисао држава мора да створи минималне предуслове у виду заштите приватне својине и слободне конкуренције. Ова права убрзавају економски раст подстичући индивидуе да предузимају ризичне и уносне иновације које на крају подижу продуктивност. Капитализам црпи своју битност у чињеници да представља основу за развоја и унапређење демократије и технологија. Насупрот капитализму, социјализам, као привредни систем базиран на плану и колективној својини, се показао економски нерационалним и неефикасним, дошло је до стагнације и назадовања на пољу научно-технолошког развоја и иновација, као и губитка економских и политичких слобода.

Земље које су баштиниле социјализам имале су доминатну државну власничку структуру. Индустријска производња је типично била преко 90% у државном власништву, сектор услуга је такође имао високо учешће државног власништва. Пољопривреда је генерално била под државном контролом, изузев у Пољској и Југославији, где је земља била у рукама приватних власника. Централно планирање је током година остало непромењено у већини земаља, изузев Пољске, Мађарске и Југославије, где је дошло до развоја неке врсте договорне економије и предузећа као економског актера са одређеним степном аутономије. У сваком случају, државна предузећа су неизбежно производила различите финансијске проблеме. У већини социјалистичких земаља приватни сектор је био спутан различитим ограничењима, нарочито у Бугарској, Чехословачкој, Румунији и Југославији, изузетак од правила били су Мађарска и Пољска, где је дозвољена операционализација приватног сектора у већем обиму. Све социјалистичке земље су трпеле услед дисторзије цена. Енергија, храна и трошкови становања били су увелико субвенционисани. На секторском нивоу, индустријска структура ишла је у корист тешке индустрије и капиталних добара, док је учешће лаке индустрије, услуга и потрошачке робе било значајно мање. Индустрија је организована да би задовољила захтеве планске координације, конкуренција није постојала, тако да није задовољавала стварне потребе. Системом су доминирала велика предузећа, која су била основана сагласно политичким потребама, док малих предузећа скоро да није ни било. Банкрот и ликвидација државних предузећа није постојала као могућност. Услед непостојања тржишта, конкуренције и цена било је скоро немогуће одредити да ли неко предузеће заслужује да опстане или не. Све социјалистичке земље су патиле од хроничног сувишка тржње, мањка понуде, тако да је снабдевање било рационализовано. Црно тржиште роба били је развијено, и на њему роба је продавана по вишим ценама од прописаних. На нивоу предузећа недостак инпута по државним ценама задовољаван је путем неформалне мреже снабдевања међу државним предузећима, која није била доступна приватним предузећима. Ово ће бити генератор корупције и криминала посебно у периоду транзиције. Корен прекомерне тражње лежи унутар социјалистичког привредног система, а почива на великом буџетском дефициту, субвенцијама, политици јефтиних кредита, меком буџетском ограничењу, форсирању потпуне запослености. Прекомерна тражња штети спољнотрговинском систему, доводи до

дисторзије потрошње и производње. Извоз се редукује, а тиме и увоз, то даље има своје реперкусије на привредну структуру, структуру производње, однос размењивих и неразмењивих добара, смањење конкурентност извозног сектора и читаве привреде.¹⁵⁰

У фигурама бр. 1 и 2 представљене су основне карактеристике социјалистичког и капиталистичког привредног система. Прва три блока фигуре сумирају фундаменталне карактеристике сваког од система: политичка снага, дистрибуција власничких права и консталација координационог механизма. Карактер ова три блока од одлучујућег је утицај на четврти блок, односно начини понашања економских актера, и пети блок, типичне економске феномене.

Фигура бр. 1. Модел социјалистичког привредног система

Фигура бр. 2. Модел капиталистичког привредног система

Извор: Janos Kornai, What the Change of System From Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean, Journal of Economic Perspectives, Princeton University, Oxford University, Vol. 14, No. 1, Winter 2000, p. 29.

Преглед основних карактеристика привредног система у блоковима 1, 2 и 3 даје одговор на питање када транзиција почиње и када се завршава. Процес транзиције почиње са сменом фундаменталних карактеристика социјалистичког привредног система представљених у прва три блока, и завршава се када друштво достигне конфигурацију у ова три блока карактеристичну за капиталистички привредни систем.

Карактер социјалистичког привредно-друштвеног система јесте доминација политике над економијом. Транзиција у социјализам није се јавила као цивилизацијска фаза развоја друштва, већ је социјалистички систем успостављен силом од стране комунистичке партије, која је имала визију друштва, економије и културе коју је желела да креира. На тај начин, већ постојећи привредни систем базиран на приватном власништву и тржишту,

¹⁵⁰ David Lipton, Jeffrey Sachs, Stanley Fischer, Janos Kornai, Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland, Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 1990, Issue 1, The Brookings Institution, 1990, p. 80-83, 96.

замене је државним власништвом и планирањем. С друге стране, капитализам да би функционисао не захтева политичку доминацију, већ само уклањање баријера његовом развоју. У питању је систем настао спонтаним развојем друштва, где долази до изржаја доминација економије над политиком, тако да за његово успоставање није ни неопходна политичка интервенција. Свакако, учешће државе у транзицији у капитализам убрзава значајно овај процес. Сам капитализам да би функционисао и био ефикасан захтева одређена правила које се успостављају и зависе од државе и политичког фактора. Али, процес кретања у капитализам би се спонтано десио и одвијао, независно од утицај државе, пошто се социјализам урушио.¹⁵¹ Транзиција социјализма у капитализам уствари представља неку врсту метаморфозе, преображај политичког у економско друштво.

Економска суштина транзиције ка ефикаснијој економији јесте реалокација ресурса (радне снаге, капитала, земљишта) од мање продуктивних ка продуктивнијим употребама.¹⁵² Привредна структура централнопланских привреда, формирана у условима непостојања могућности за рационалну економску рачуницу, није одржива у условима тржишног вредновања резултата привредне активности. Због изузетно деформисане привредне структуре у овим земљама су неопходне структурне промене знатно већег обима него што би то био случај у тржишним привредама. У периоду транзиције, у условима либерализације домаћег тржишта и спољнотрговинске размене, долази до успостављања новог система релативних цена и промене у структури тражње. Промене релативних цена и промене у структури тражње подстичу прилагођавање привредне структуре.¹⁵³ Међутим, треба истаћи да сам процес промена, уствари, остварују предузећа.

Реструктурирање предузећа представља други значајна механизма транзиције, пошто предузећа да би преживела у новим-тржишним условима морају претходно да се трансформишу по питању власништва, структуре и организације. У нетржишним условима предузећа су постала превелика и малобројна, док су њихове услуге и производи постали неквалитетни. Инвестиције су биле обилне, али је технолошки ниво остао низак. У новим условима ова предузећа морају да се реструктурирају, а то подразумева редефинисање програма производње, решавање проблем вишка радника, редефинисање менаџмента, промену структуре капитала, посебно опреме и сл. Једноставно, економска трансформација не може бити успешна без остварења неопходних промена унутар предузећа. Са макроекономског аспекта, реструктурирање предузећа има две последице: прва, повећање продуктивности и друга, смањење радне снаге, тј. раст незапослености.

Процес који прати транзицију јесте и дезорганизација, пошто се планска алокација замењује тржишном. Транзиција уништава планску организацију и везе између привредних субјеката успостављених планом, тако да привредне активности карактерише дезорганизација, недостатак координације и анархија. Том приликом долази до пада продуктивности, пошто губе на значају бројна знања, искуства и информације који су били основа претходног система. Пад продуктивност траје све док се не спроведе реорганизација система, односно не успостави нова организације базирана на тржишту.

¹⁵¹ Janos Kornai, What the Change of System From Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean, Journal of Economic Perspectives, Princeton University, Oxford University, Vol. 14, No. 1, Winter 2000, p. 31-32.

¹⁵² Joseph E. Stiglitz, Whither Reform? Ten Years of the Transition, World Bank, 1999, p. 6

¹⁵³ Наташа Голубовић, Политика транзиције и развојна стратегија - које поуке Србија може да извуче из искуства осталих транзиционих привреда, Теме, бр. 4, Универзитет, Ниш, 2002, стр. 520.

2. ЦИЉЕВИ ТРАНЗИЦИЈЕ

Наука и пракса до данас не познају боље економско уређење у односу на развијен тржишни привредни систем Запада. Досадашњи покушаји да се такав економски систем створи, назван социјалистичким, далеко је од очекивања. Зато се транзицијом тежи на стварање новог економског система, али не и суштински новог у односу на развијене земље Запада. Општи циљ транзиције јесте успостављање тржишног економског система.

У нешто прецизнијем одређењу циљева транзиције могуће је идентификовати:

1. успостављање плурализма својинских односа уз доминацију приватне својине;
2. функционисање интегралног тржишног роба, капитала и рада;
3. и интеграција у светске економске токове.

Пут од командне до тржишне привреде није ни мало лак нити једноставан. Само одређење за тржишну привреду у економском систему не мора суштински значити много, ако такви системи иза себе немају адекватне носиоце. Мада је неспорна рационалност тржишног усклађивања економских односа, ипак треба имати на уму врло значајну разлику настајања тржишне привреде у развијеним земљама и начину њиховог испољавања. Ради се о томе да су тржишне привреде постепено настајале у току дугог периода еволуције, па је зато нереално очекивати да ће се оне у постсоцијалистичким земљама створити и успешно профункционисати у једном краћем временском периоду.

Да би тржишни механизам давао прихватљиве резултате, економски систем једне постсоцијалистичке земље треба да испуњава неколико битних предуслова, а мисли се на:

1. дефинисане својинске односе у којима су власници капитала искључиво мотивисани за увећање капитала кроз пласман и репродукцију;
2. подређеност привредног система и економске политике интересима капитала;
3. регулаторну улогу државе у привредном систему и економској политици, али у околностима где држава није власник највећег дела капитала;
4. одвојеност социјалних и политичких функција друштва од предузећа;
5. конституисаност свих релевантних тржишта или отворен процес њиховог конституисања по мери економске снаге тржишних учесника;
6. одсуство свих препрека слободном наступању предузећа на читавом географском простору државе;
7. отворен простор за алтернативну употребу фактора производње према економским интересима њихових власника;
8. и отвореност према међународним токовима капитала, робе, техничког прогреса и иновација.¹⁵⁴

Транзиција обухвата више симултаних и/или међусобно условљених процеса (приватизација, стабилизација, либерализација) унутар којих се трансформишу економски системи и економска политика. Основни циљ свих процеса транзиције јесте подизања перформанси једне привреде и повећања ефикасности привређивања. У суштини ради се о захтеву да се путем промене привредног система и економске политике повећа економска ефикасност, односно да се са расположивим ресурсима оствари максимални резултат. Економска ефикасност је кључна категорија од чије величине зависи да ли је једна

¹⁵⁴ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 91.

привреда рационална или нерационална. Ниво ефикасности коју једна привреда постиже у значајној мери, такође, одређује њено место на светском тржишту и могућности партиципације у светској економији. У вези са претходно истакнутим, када говоримо о транзицији као начину да се преласком у тржишни систем оствари већа ефикасност привреде, ми не говоримо само о остварењу једног општег економског циља већ да се повећањем ефикасности поспеши и олакша процес њеног укључења у светску привреду.

Поставља се питање како транзиција може да допринесе повећању ефикасности. Пре свега, када говоримо о ефикасности треба разликовати алокативну ефикасност која подразумева оптималну алокацију ресурса на разне употребе и производну (пословну) ефикасност која означава да се исти или виши ниво производње и пословних резултат оствари уз мање трошкове у свакој јединици економског система. Промене до којих доводи транзиција требало би да унапреде обе наведене компоненте ефикасности.¹⁵⁵

Алокативна ефикасност подразумева такву алокацију производних чинилаца и добара између произвођача и потрошача, односно, између купаца и продаваца добара и услуга фактора производње, која сваком учеснику омогућава да максимизира своју циљну функцију.¹⁵⁶ Суштина процеса транзиције, као што је познато, чини прелаз у тржишну привреду, што значи да тржиште треба да постане одлучујући механизам алокације. Већ ту уочавамо значајну предност тржишне алокације у односу на планску, јер се смањују трошкови управљања и координације, а тиме се остварује уштеда ресурса. Исто тако распоред ресурса остварује се искључиво на економским (тржишним) критеријумима, а то је вишеструко боље него када се ресурси распоређују на основу политичких одлука. Познато је, међутим, да успешност тржишта као алокативног механизма зависи од постојеће тржишне структуре. То значи да успех није загарантован ако на датом тржишту не постоји интензивна конкуренција. У вези са овим треба подсетити да глобализација ствара светско тржиште, које подразумева конкурентску структуру, и коју није могуће остварити на сваком националном тржишту. Отварање националне привреде у таквим условима постаје неопходно да би се ојачала конкурентска структура домаћег тржишта и тако обезбедили подстицаји за ефикасну алокацију ресурса на домаћем тржишту.

Тржиште осим што подстиче ефикасну алокацију, оно својом селективном улогом условљава ефикасно понашање на нивоу предузећа, односно производну (пословну) ефикасност. Приватни власник настоји да оствари максималне резултате у предузећу пошто су његови интереси везани искључиво за рад предузећа. Држава као власник предузећа има и неке друге интересе који су повезани са функцијама које обавља на читавој територији. То указује да држава није само заинтересована за пословни успех предузећа већ и за све функције које спадају у надлежности државе. Због тога се може очекивати да ће се резултати ова два предузећа разликовати. То, међутим, не значи унапред да ће се приватно предузеће показати успешнијим. Ако приватно предузеће покаже слабе резултате у односу на ресурсе којима располаже, то ће довести до смањења његове вредности и оне ће постати атрактивно за куповину.¹⁵⁷ Последица преузимања је промена менаџмента у циљу побољшања перформанси предузећа. Ова трансформација није била могућа код предузећа у државној (и друштвеној) својини, тако да су ова предузећа настављало са радом и испод резултата који у условима приватне својине

¹⁵⁵ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 48-49.

¹⁵⁶ Љубинка Локсимић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 449.

¹⁵⁷ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 50.

доведе до промене власника. Овде се уочава да подстицаји за ефикасно пословање нису исти код ова два својинска облика. То указује да избор облика својине који ће у једном привредном систему бити примењен, није независтан од пожељног нивоа ефикасности.

Циљ транзиција је дакле успостављање таквог економског система који ће обезбедити подстицаје за повећање ефикасности привређивања. То указује да се економски смисао транзиције огледа у настојању да се системским променама оствари већа ефикасност у односу на ону која је остваривана у нетржишним или квази тржишним условима. Уважавајући ове развојне околности то се постиже успостављањем тржишног модела, односно изградњом тржишних институција и структурним променама. Крајњи резултат тих промена биће интеграција појединачних привреда у светску привреду.¹⁵⁸

2.1. Савремена тржишна привреда и њени модели

Економска историја јасно је показала да нема бољег модела привреде од тржишне привреде. Тржишним привредама могуће је наћи многе замерке, међутим, увек и поново треба указивати на чињеницу да је могуће наћи неку тржишну привреду која је науспешна, али да до сада економска историја не познаје пример успешне нетржишне привреде.¹⁵⁹ У начелу под тржишном привредом подразумевамо структуру у којој је основни регулациони механизам тржиште. Тржиште представља сложен механизам који омогућује сусретање продаваца и купаца ради размене производа и услуга и, паралелно с тим, одређује њихове цене и количине производа и услуга које треба произвести.¹⁶⁰ Тржиште је иначе најдинамичнији механизам у функцији раста и развоја. Оно је једно од највећих достигнућа људске цивилизације, које је током времена показало своју огромну животну снагу. Невидљива рука тржишта је била и остала најефикаснији механизам алокације фактора производње и селекције привредних субјеката. Међутим, када се расправља о релевантним проблемима успостављања и развијања тржишне привреде у земљама у транзицији потребно је подсетити се и неких доктринарних ставова о овом питању. С једне стране, спонтани карактер економског развоја својевремено је сматран неприкосновеном истином, према којој је поштовање принципа *laissez faire* искључивало не само потребу, већ и саму могућност макроекономског регулисања привреде. Али, управљање економијом на националном нивоу, с друге стране, постало је историјска чињеница који је, под утицајем Кејнсовог учења прихватила и економска наука. Имајући у виду наведена, крајње супростављена, становишта, поставља се питање опредељења за модел организовања који би највише одговарао привредама у транзицији. При томе се мора имати у виду неспорна чињеница да тржишна привреда има низ подваријанти.¹⁶¹

У досадашњој историји тржишног начина привређивања издвојила су се три модела, који мада носе заједнички атрибут “тржишни“, нису међусобно сасвим идентична. Може се, дакле, говорити о различитим моделима савремених тржишних привреда који се разликују према више значајних елемената.

¹⁵⁸ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 51.

¹⁵⁹ Ђорђе Попов, Процеси у светској привреди и Србији, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 3.

¹⁶⁰ Милорад Божић, Економска политика, Спектар, Ниш, 2004, стр. 31.

¹⁶¹ Радован Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 58.

Три савремена и успешна модела тржишне привреде јесу:

1. социјални модел тржишне привреде,
2. тржишна привреда оријентисана према потрошачу,
3. и административно вођена тржишна привреда.

У моделу социјално-тржишне привреде унутар елемената тржишне привреде, првенствено изражене доминације тржишних механизма и конкуренције, те приватне својине као основног својинског односа, држава предузима одговорност за заштиту човекове околине, део образовања, адекватну здравствену заштиту, запошљавање и програме против незапослености, помоћ незапосленима и сиромашнима итд. Социјални приоритети су изузетно високо рангирани на скали друштвених приоритета. Допринос државе привреди је индиректан, а огледа се у стварању стабилног и подстицајног окружења за развој предузећа. Улога радника и заједнице на управљање привредом је изражена. Карактеристика овог модела је да капитал, рад и држава сарађују у управљају привредом. Друг тип привреде јесте привредни систем усмерен ка потрошачу, његовом благостању и повећању друштвеног благостања, док је расподела тог богатства од секундарног значаја. Код овог модела главна улога даје се тржишту и уговорима, а држава се појављује само тамо где је нужно. Предузетнички дух је веома развијен и представља својеврсни мотор економског развоја. Тржиште и преференције потрошача су полазиште у испољавању профитабилног и иновативног понашања економских субјеката. Циљ корпорације је да донесе профит према инвеститорима и акционарима. У принципу, корпорације имају минималне обавезе према запосленима и заједници. Основна одговорност државе је регулација привреде, обезбеђење јавних добара и елиминација тржишних грешака. Карактеристично за овај тржишни модел је да финансијска тржишта и финансијске активности имају изузетну улогу и значај у профилисању квалитета привређивања. Трећи модел се темељи на снажној улози државе у привреди, нарочито на плану афирмације домаћих произвођача, док је социјална функција лоцирана у оквиру предузећа. Економска политика укључује државну помоћ предузећима и гранама, регулацију и заштиту појединих индустријских грана у циљу повећања њихове конкурентности. Упркос императиву подстицаја конкурентности, често се жртвује економска ефикасност зарад социјалног мира. Систем доживотног запослења коришћен је као средство социјалног мира, док се отпуштању радника нерадо прибегава. Први модел тржишне привреде је карактеристичан за Немачку, други за САД, а трећи за Јапан.¹⁶²

У свим напред побројаним моделима тржишне привреде ради се о привредним системима, који и поред наведних специфичности и разлика имају заједничке основне особине: владавина права; приватно власништво; конкуренција и трговина; стабилна валута; штедња, порези, финансијско посредовање; инфраструктура и заштита човекове околине; могућност за лично остварење и међузавиност елемената.¹⁶³

¹⁶² Слободан Цветановић, Транзициони домети привреде Србије након октобра 2000. године, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 237; Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 430-431; Ђорђе Попов, Процеси у светској привреди и Србији, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 4.

¹⁶³ Ђорђе Попов, Процеси у светској привреди и Србији, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 3.

3. ПРИСТУПИ ТРАНЗИЦИЈИ

Теоријске расправе о избору брзине транзиције започеле су у Пољској 1989. године. Неки експерти су бринули да би, ако се не приватизује брзо, и тако створи велика група људи са стеченим интересима за капитализам, могло доћи до враћања у кумунизам. Али, други су се бринули да би се, ако буду радили сувише брзо, реформе могле показати као катастрофа, економски промашаји помешани са корупцијом.¹⁶⁴ Од тада расправа се пренала на академске кругове како на Истоку тако и на Западу и попримила оштар конфронтирајући карактер оличен у два теоријска приступа: градуализам и шок терапија.

Поступни (градуалистички) приступ се темељи на принципу корак по корак, односно транзиција се спроводи постепено. Процес промена раздваја се на више етапа, тако да се кретање у великој мери успорава.¹⁶⁵ Транзиција је сложен процес који се састоји из више сегмената: либерализација, стабилизација, структурне реформе и изградња институција. Сваки сегмент има различит временски хоризонт за имплементацију. Различитост услова у транзиционим привредама захтева различити нагласак и временско распоређивање за сваки сегмент реформи. Зато транзицију треба схвати као процес који траје годинама, а не као потез који ће одмах створити тржишну привреду које ефикасно функционише.¹⁶⁶

Присталице градуализма сматрају да је анатомија и физиологија затеченог привредног амбијента таква да се не може тренутно променити. Због тога се и залажу за дужи пут ка тржиштој привреди уз превазилажење многих старих структура и механизма који су били присутни у социјалистичком привредном систему. Транзиција се, такође, схвата као узрок бројних социјалних проблема, тако да њено постепено спровођење представља начин да се ти проблеми реше.¹⁶⁷ Брза приватизација ствара велики број незапослених које није могуће упослити у кратком року. С друге стране, постепена приватизација даје време привреди да се прилагоди, кроз отварање нових радних места, тако да радници који су изгубили посао при реструктурирању могу да нађу посао у ново основаним предузећима.

Присталице градуализма своје упориште виде у кенсијанству и залажу се за озбиљно мешање државе у привреди. Градуалисти истичу да је најбољи облик приватизације предузећа путем продаје, а па пошто наспрам друштвеног капитала не постоји куповна способна тражња, продаја би ишла у бесцење. Зато је, по градуалистима боље ићи са постепеном приватизацијом предузећа путем куповине и докапитализације, тако што би се прво приватизовала мала и средња предузећа. Велика предузећа, чија приватизација захтева време, ће уроњена у тржишни амбијент малих и средњих приватних предузећа, морати тржишно да се понашају. Са стварањем тржишног амбијента јавиће се и интерес страног капитала за куповину акција великих предузећа и њихову приватизацију.¹⁶⁸

Шок терапија представља приступ по коме се све привредно-системске, транзиторне промене, спроводе радикално, одмах и истовремено. Транзиција је радикални раскид са

¹⁶⁴ Džozef E. Stiglitz, Противуречности глобализације, SBM-x, Београд, 2004, стр. 150.

¹⁶⁵ Драгољуб Стоиљковић, Криза и транзиција, Студентски информативно издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 251.

¹⁶⁶ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 137.

¹⁶⁷ Alexander Lenger, Big-bang versus Gradualism? Towards a Framework for Understanding Institutional Change in Central and Eastern Europe, Conference "Ökonomik, Politische Ökonomie and Psychologie statlicher Reformen in Europa", 2008, p. 6 i 16.

¹⁶⁸ Марко Секулић, Огледи о транзицији, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 157.

социјалистичким обрасцем привређивања.¹⁶⁹ Интензивно се укидају све институције социјалистичке привреде. Брзо се напушта привредни систем који је утемељен на државној својини и планској координацији. У питању је тзв. велики раскорак.

Присталице шок терапије теоријско упориште имају у монетаризму, при чему се они не одричу мешања државе у привреди. Али, при томе имају у виду економско регулисање, тј. такво мешање државе чије је смисао у економским стимулансима усмерним на повећање ефективности производње и животног стандарда становништва. Суштина је у томе да такво мешање треба да буде усмерено, пре свега, на поспешивање предузетништва, разноврсности економије и интензивирање конкуренције. У спровођењу приватизације афирмише се вишеколосечни приступ, односно приватизација различитим моделима.¹⁷⁰ Шок терапеути препознају битност институционалне реформе и изградње тржишних институција, али невиде неопходност њихове изградње у жеку осталих реформи.

Присталице шок терапије сматрају да тренутно треба отпочети са реализацијом транзиције, са намером да транзиција постане неповратан процес, на тај начин што би се створила критична маса тржишних институција. Једном засноване тржишне институције биле би катализатор процеса спонтаног кретања у капитализам. Кључне институције које треба одмах спровести су тржиште и приватна својина. Другим речима, полази се од становишта да ће се до тржишне привреде доћи само ако се радикално и истовремено спроведу све транзиторне промене: брза приватизација; либерализација цена; слободно формирање курса националне валуте; либерализација спољне трговине; либерализација токова капитала; успостављање интегралног тржишта рада, роба и капитала; увођење слободне конкуренције и др.¹⁷¹ Они сматрају да датом тесту преба препустити затечену привредну структуру, а равнотежу одржавати стандардним стабилизационим мерама економске политике. Радикални приступ (шок терапија) је, у ствари, веома широка и нагла реприватизација привреде, скоро тренутно укидање контроле цена, широко отварање врата страном капиталу и роби, велика брзина у остваривању свих промена.¹⁷²

Присталице шок терапије сматрају да је она једино делотворна и да градуализам одлаже неизбежне промене. Шоктерапеути истичу предност брзе приватизације као услова преласка на тржишну привреду, јер би успорена приватизација довела до топљења друштвеног капитала, тако да ништа не би ни остало за приватизацију.¹⁷³ Односно шок терапија би зауставила даље топљење друштвеног капитала и кратком року би створили услове за тржишну привреду. Дуго спровођење реформи довело би до губитка поверења у процес и замора људи реформама, а тиме и могућег прекида и одустајања од реформи. С друге стране, брзина процеса ограничена је институционалним амбијентом, који се споро и тешко мења. Тако да нагле промене никада не могу бити нагле онолико колико се то жели. Брзо спровођење приватизације у неадекватној институционалној атомосфери може изазвати бројне погубне ефекте. Људи у земљама у којима је социјализам самоникао, дуже траје и нису навикли на тржишне институције не дају подршку брзом спровођењу

¹⁶⁹ Драгутин В. Марсенић, Економика Југославије, Економски факултет, Београд, 1996. стр. 459.

¹⁷⁰ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 57.

¹⁷¹ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 308.

¹⁷² Драгољуб Стоиљковић, Криза и транзиција, Студентски информативно издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 251.

¹⁷³ Victor Polterovich, Towards the Theory of Privatisation, (1995) MPRA, No. 20151, Central Economic and Mathematical Institute, published 2010, p. 12-13.

транзиције и приватизације, већ преферирају постепен процес. Њима је потребно много више времена да се прилагоде променама и новим-тржишним институцијама.¹⁷⁴

Одређење између градуализма и шок терапије није ни мало једноставно. Као што видимо, поборници шок терапије или градуализма не дају нам једнозначан одговор о предности једног или другог избора. Због чега је оптимални приступ транзицији садржан у комбиновању елемената шок терапије и градуализма. На пример, макроекономска стабилизација, снижење инфлације, уравнотежење буџета може да се изврши брзо. Изградња савремене тржишне структуре, конкурентске тржишне средине и повољних услова за развој предузетништва укључујући и законе за установљење и развој тржишне привреде не може бити брза, јер захтева време и прилагођавање. Приватизација, нарочито дефинисање реалних власника, такође не може бити брза јер захтева пуно времена.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Alexander Lenger, Big-bang versus Gradualism? Towards a Framework for Understanding Institutional Change in Central and Eastern Europe, Conference "Okonomik, Politische Okonomie and Pszchologie statlcher Reformen in Europa", 2008, p. 17-18, 23.

¹⁷⁵ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 60-61.

4. ПРОГРАМ ТРАНЗИЦИЈЕ И ЊЕГОВИ ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ

Основу програма транзиције на њеном почетку 90-их година прошлог века чини неолиберална економска теорија и Вашингтонски консензус, базиран на искуствима приватизације, либерализације и дерегулације у земљама Латинске Америке током 80-их година. Суштину Вашингтонског консензуса је могуће сагледати у следећих десет тачака: (1) фискална дисциплина (2) смањење јавних расхода, (3) реформа пореза, (4) слободно формирање каматних стопа, (5) конвертибилност валуте, (6) трговинска либерализација, (7) либерализација страних директних инвестиција, (8) приватизација, (9) дерегулација, (10) заштита својинских права. У наредном периоду програм транзиције еволуира, тако да садржина актуелног програма транзиције представља ревидирану верзију Вашингтонског консензус употребљену транзиционим искуствима и резултатима у постсоцијалистичким земљама Централне и Источне Европе 90-их година. Употребљену верзију Вашингтонског консензуса могуће је, такође, сагледати у десет тачака: (1) фискална дисциплина, (2) реорганизација јавних расхода, (3) реформа пореског система, (4) јачање супервизије банкарског сектора, (5) конкуритивна вредност валуте, (6) унутар регионална трговинска либерализација; (7) изградња конкуритивне тржишне привреде путем приватизације и дерегулације, (8) добро дефинисана и заштићена права својине, (9) изградња кључних институција (банака, државних органа, агенција), (10) улагање у образовање.¹⁷⁶

Делимични неуспех примене програма транзиције у постсоцијалистичким земљама Источне Европе током 90-их година произилази из недовољне наглашености значаја изградње тржишних институција и институционалних промена. Није се имало у виду да изградња институција тржишне привреде умногоме доприноси успеху транзиције и динамици привредног раста. Одсуство институционалног развоја сматра се кључним недостатком првобитног програм транзиције и Вашингтонског консензуса. У светлу ових сазнања, а ослањајући се на нео-институционалну теорију, елемент институционалне развијености бива придодат дотадашњем транзиционом пакету мера (стабилизација, либерализација, приватизација). Сумирајући, актуелни програм економске транзиције садржи следеће елементе: (1) приватизацију и реструктурирање; (2) макроекономску стабилизацију; (3) либерализацију и дерегулацију и (4) институционалне реформе.

Приватизација подразумева претварање државне и друштвене својине у приватну својину, и има за циљ концентрисање власништва у приватне руке, како би се извршила пословна трансформација предузећа. Другим речима, развој предузећа не може се више базирати на старом концепту управљања чије ослонце чини, на микро плану, јефтине ресурси, економија обима и положајна рената, а на макро плану, девизни курс, фискалне и протекционистичке мере подршке. Прелазак на нов концепт управљања захтева нове фокусе: управљање квалитетом, развојем, иновацијама и односима са купцима.

Макроекономска стабилизација обухвата заштравање фискалне и монетарне дисциплине са посебним нагласком на отклањају дефицита у буџету и платном билансу. Макроекономска стабилност је предуслов за успешно функционисање привреде. Привреда трпи штете ако се изводе честе и неприпремљене промене ради прилагођавања текућој економској ситуацији. Макроекономска нестабилност умањује координацију и повећава трошкове актерима тржишних процеса због честих прилагођавања текућој ситуацији.

¹⁷⁶ Grzegorz W. Kolodko, Transition to a Market Economy and Sustained Growth: Implication for The Post-Washington Consensus, Communist and Post-Comunist Studies, Poland, 1999, p. 226-237.

Процес либерализације се одвија на спољашњем и унутрашњем плану, тако да можемо да разликујемо либерализацију цена и спољнотрговинску либерализацију. Либерализација цена има за циљ стварање слободног тржишта на коме се цене формирају без икаквог државног ограничавања или контроле. У спољној трговини процес либерализације рапидно повећава број производа који могу да се увезу или извезу без икаквих ограничења. Држава посредством либерализације скоро све области привредног живота препушта тржишту, односно цео систем постаје битно слободнији и мање спутанији.

Институционалне реформе подразумевају формирање тржишних институција и правила, и истовремено трансформисање или елиминисање социјалистичких институција. Две кључне институције тржишне привреде које је неопходно инсталирати у једној постсоцијалистичкој привреди јесу приватна својина и тржиште. Нова институционална инфраструктура захтева изградњу система заштите својинских права и извршења уговора, изградњу механизма институционалне подршке процеса приватизације, изградњу механизма за подршку развоја приватног предузетништва, развој одговарајућих институција интегралног тржишта (реформу тржишта рада, развоја тржишта капитала ...), реформу банкарског и пореског система, развој адекватне мреже социјалне заштите и др.

Постајање више различитих активности у оквиру програма и пројекта транзиције отвара проблем редоследа појединачних активности транзиције. Већина активности је у паралелној зависности што значи да се симултано могу обављати. Неке од активности програма транзиције налазе се у секвенционалној зависности, тако да успешни завршетак једне активности чини основа почетка неке друге. Треба правити разлику између дужине трајања различитих активности. Трајање у случају макроекономске стабилизације и либерализација много је краће него у случају приватизације и институционалних реформи. Повећање или смањење каматних стопа, елиминисање субвенција и сл. не захтева пуно времена и учење, и укључује мали број људи. Либерализација уколико је означимо као укидање различитих врста рестрикција такође је технички једноставан процес. Супротно томе, институционалне промене и одређени модели приватизације предузећа захтевају доста времена за реализацију, пуно учења и одлучивање великог броја људи.¹⁷⁷ Како све активности немају исто временско трајање, на процес транзиције у целини највише утичу активности које најдуже трају, а то су институционалне реформе и у неким случајевима приватизација. Важно је напоменути да реформе у једној области без пратећих реформи у другој области могу значајно погоршати укупно стање у привреди.

Узимајући у обзир чињеницу да је процес транзиције сложен подухват, он се не сме препустити стихији. Због тога програм транзиције и активности дефинисане њиме, морају бити ваљано осмишљене, јер је њихов интензитет и редослед од изузетног значаја за успешност целокупног процеса транзиције. Могући редослед активности транзиције јесте следећи: права фаза, макроекономска стабилизација и либерализација и дерегулација; друга фаза, изградња тржишних институција и приватизација и реструктурирање.

Већина економиста који се баве проблемом транзиције, слажу се да макроекономска стабилизација мора да се нађе на самом почетку процеса. Полазиште је да су све бивше социјалистичке привреде боловале од вишка тражње и оскудице потрошних добара. Због тога, у првој фази транзиције предлаже се елиминисање високе инфлације и великог дефицита у платном билансу. Да би се то остварило, треба водити чврсту монетарну и фискалну политику и извршити девалвацију националне валуте. Након успостављања

¹⁷⁷ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Доктрска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 142.

макроекономске стабилности потребно је спровести либерализацију цена. Нова структура цена треба да буде прилагођена гранам које омогућавају брз економски опоравак. За то је неопходно урадити девалвацију националне валуте, која омогућава промену релативних цена између размењивих и неразмењивих добара. Међутим, будући да су ценовне дистрозије у социјалистичким привредама обимне и широко распрострањене, поред девалвације и либерализације цена треба извршити и либерализацију спољне трговине.¹⁷⁸

Друга фазу транзиције поред приватизација и реструктурирања, чини и изградња тржишних института и установа које дефинишу основна правила игре. Већина теоретичара транзиције се слажу у оцени да је приватизација најважнија фаза транзиције, али и даће, као комплексан и сложен процес, приватизација трајати више година. Нужна претпоставка, која ће омогућити заснивање нових облика својине и приватизацију, јесте стабилан правни систем који гарантује заштиту својине и уговора. Обим приватизације је велики, јер је реч о трансформацији целокупне привреде.¹⁷⁹ Окончање приватизације створа иницијалне услове за техничко, финансијско и управљачко реструктурирање предузећа и на тој основи формирање економски рационале привредне структуре.¹⁸⁰

Очигледно је да транзиција представља изузетно сложен процес који обухвата мноштво елемената, који су тесно међусобно повезани. У земљама у транзицији скоро све области привредне активности захтевају одговарајућу пажњу, али владе ових земаља, суочене са ограничењима која им постављају постојеће институције и недостатак времена, могу истовремено да се баве само ограниченим бројем проблема. Међутим, чак и у таквим ограничењима, погрешно је проглашавати стабилизацију и либерализацију првом фазом, а институционалне реформе и приватизацију другом фазом реформи. Пракса земаља у транзицији је показала да је успех макроекономске стабилизације условљен структурним реформама, док је за спровођење приватизација потребно адекватно макроекономско окружење, односно стабилност. Наиме, стабилизацију није довољно само успоставити већ је треба и одржавати, а то није могуће без власнички и пословно трансформисане привреде, развијеног финансијског система и новог фискалног система. Када је у питању либерализација могућа су два сценарија - радикалан начин и корак по корак. У пракси постоје примери успешности и једног и другог приступа. С тим што, мере макроекономске стабилизације и либерализације, тек заједно, представљају полазну претпоставку за успешно спровођење даљег процеса транзиције.¹⁸¹ У инфлаторним условима новац губи на кредибилитету, дисторзија релевантних цена даје погрешне сигнале, а прецењени девизни курс угрожава спољнотрговинску либерализацију, тако да на крају и приватизација постаје неизводљива. Затим, недостатак или неразвијеност институција тржишне привреде, пре свега регулисање својинских односа и поштовање уговора, од самог почетка може да неутралише или знатно ограничи ефекте приватизације. То пледира да изградња тржишних институција, с обзиром да је постепен и дуготрајан процес, треба да почне од самог почетка транзиције.¹⁸²

¹⁷⁸ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 97- 98.

¹⁷⁹ Илија Росић, Властимир Лековић, Институционалне промене као детерминанта привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2007, стр. 22.

¹⁸⁰ Софија Ацић, Регионални и микроекономски аспекти секторских развојних политика, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999, стр. 134.

¹⁸¹ Славомир Милетић, Изазови и ограничења развоја у транзицији, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 71.

¹⁸² Grzegorz W. Kolodko, Transition to a Market Economy and Sustained Growth: Implication for The Post-Washington Consensus, Communist and Post-Comunist Studies, Poland, 1999, p. 248.

4.1. Приватизација

Неколико последњих деценија обележили су таласи приватизација, како у развијеним, тако и у земљама у развоју и земљама у транзицији.¹⁸³ Приватизација као облик структурних промена започиње са периодом "неоконзервативне револуције", коју је иницирала Маргарет Тачер почетком 80-их година прошлог века и постаје глобални феномен доласком на власт Роналда Регана у САД и његовом варијантом неолиберализма, познатом под називом "реганоманика". Почетком 90-их година, приватизација постаје најважнија одредница транзиционих процеса у постсоцијалистичким земљама које напуштају социјализам и започињу нову епоху развоја капиталистичких односа.¹⁸⁴

Приватизацију у земљама бившег социјализма треба посматрати у одвојеном контексту од приватизације у капиталистичким земљама. У развијеним тржишним привредама приватизација се сводила на продају државних предузећа приватним власницима и по правилу се одвијала по моделу "случај по случај". Обим на овај начин приватизованог капитала је врло скроман у односу на укупни пословни капитал.¹⁸⁵ Приватизацији се приступа у циљу побољшања ефикасности појединачних државних предузећа која показују незадовољавајуће резултате у тржишној утакмици. Посебно важан разлог приватизацији у развијеним тржишним привредама јесте све слабија прилагодљивост државних предузећа условима које диктира глобализација. Осим разлога којима је мотивисана приватизација у овим привредама и само окружење у коме се одвија је битно другачије од онога у постсоцијалистичким земљама. Овде се има у виду окружење које карактерише доминантна приватна својина, са разрађеним тржишним механизмом и друштвом које је навикло на овакве мере. Насупрот томе, постсоцијалистичке земље се сусрећу са нужношћу приватизације готово читаве привредне структуре, тако и са нужношћу изградње различитих механизма и институција тржишне привреде, а све то уз нужне промене постојећих навика и понашања целокупног друштва. Баш због такве ситуације приватизација у овим земљама не може да се сведе на пуки трансфер власничких права од државе у приватне руке, већ представља комплекснији подухват.¹⁸⁶

Приватизације је кључан елемент транзиције у постсоцијалистичким привредама, и представља преображај својинских односа утемљених на државној својини у правцу креирања нове власничке структуре у чијој основи ће бити облици приватне својине и приватно својинска облашћења.¹⁸⁷ Приватизација јесте процес чију суштину чини след активности везаних за претварање државне у приватну својину, уз истовремено повлачење државе из управљања привредом и развој предузетништва. У случају Југославије овај процес се односи и на трансформацију друштвене својине у приватну. У нешто ширем смислу приватизације подразумева: прво, стварање услова за креирање новог приватног сектора; друго, подстицање развоја (ефикасности) постојећег приватног сектора; треће, промене у регулаторним механизмима који подржавају приватни сектор; четврто,

¹⁸³ Љиљана Контић, Приватизација, Србија 2000-2006: Држава, друштво, привреда, Институт за европске студије, Београд, стр.149.

¹⁸⁴ Милан Лакићевић, Лице и наличје приватизације, Acta economica, бр. 15, Економски факултет, Подгорица, јул 2011, стр. 54.

¹⁸⁵ Љубинка Локсимић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 233.

¹⁸⁶ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 77.

¹⁸⁷ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 117.

смањење државног учешћа у економији како са својинског аспекта тако и са аспекта регулативе; пето, дерегулацију активности приватног сектора; и шесто, оспособљавање државних предузећа да послују по тржишним принципима и у условима конкуренције.¹⁸⁸

Поред наведене дефиниције приватизације постоје и друге, али се оне суштински не разликују. Ради се о разликама у степену конкретизације процеса који чине суштину приватизације. Тако се приватизације одређује као продаја (или бесплатно давање) фактора производње који се налазе у државном или друштвеном власништву физичким лицима. Неко предузеће је у приватном власништву ако су његови деоничари друга предузећа или банке под условом да су власници тих других предузећа и банака физичка лица. Доследно томе приватизације нема када се коначни власници не могу физички одредити, односно када би коначни власник био држава, друштво или институција.¹⁸⁹

Приватизација чини основну компоненту програма структурних реформи у земљама у транзицији, а у прилог приватизације у овим земљама наводе се следећи разлози:

- стварање услова за функционисање интегралног тржишта роба, рада и капитала,
- побољшање ефикасности привређивања,
- унапређење структуре привреде,
- повећање штедње и инвестиција,
- смањење незапослености,
- побољшање финансијске позиције државе,
- и развој демократских односа и унапређење грађанских слобода.¹⁹⁰

Тржишна привреда у својој основи подразумева доминацију приватне својине, јер су тржиште и приватна својина природни спој. Приватизација, као процес трансформације државне или друштвене својине у приватну својину, успоставља интегрално тржиште, тако што омогућава и јача конкуренцију на тржишту роба и услуга, и обезбеђује формирање и функционисање тржишта рада и капитала у постсоцијалистичким земљама.

Основни разлог зашто се приватизација спроводи јесте повећање ефикасности привређивања, пошто приватна својина у условима интензивне конкуренције на тржишту има за резултат већу ефикасност од државне и друштвене својине. У условима интензивне конкуренције на тржишту власници и менаџери приватних предузећа су приморани на унапређење перформанси предузећа за разлику од управљача у државним и друштвеним предузећима, које конкуренција не дотиче.¹⁹¹ Сам чин приватизације врши се ради повећања ефикасности предузећа. Приватизација наине чини основу за пословно реструктурирање предузећа, које има за циљ да отклони све оне слабости и ограничења која су својствена државном и друштвеним предузећу, као што су: неефикасно управљање, нерентабилно пословање, ниска продуктивност, вишак запослених, висока

¹⁸⁸ Marie Lavigne, *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, Palgrave Macmillan, New York, 1999, p. 50; Новица Ранђеловић, Основна обележја транзиционе економије ексоцијалистичких земаља и Србије, *Економика*, бр. 3, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2010, стр. 122.

¹⁸⁹ Бранислав Митровић, *Економика транзиције*, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 78.

¹⁹⁰ Драгослав Аврамовић, *Демократизација својинских односа, О својини и својинским променама*, САНУ, Београд, 1997, стр. 5; Eytan Sheshinski, Luis F. Lopez-Calva, *Privatization and Its Benefites: Theory and Evidence*, CESifo Economic studies, vol. 49, 3/2003, IFO Institute for Economic Research, Munich, p. 430.

¹⁹¹ Мирјана Кнежевић, *Privatization as The Basis of Reform Procession Serbia*, *Економика*, бр. 3-4, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2009, стр. 49.

задуженост, неадекватан квалитет и асортиман производа, одсуство иновација и сл.¹⁹² Перформансе и ефикасност приватизованих предузећа нови власници увећавају путем увођења нових технологија, обезбеђења нових финансијских извора, боље организације и радне дисциплине, бољег управљања предузећем, а то је све оно што државна и друштвена предузећа нису била у могућности да остваре у задовољавајућој мери.

Приватизација омогућује реструктурирање привреде ка успешнијој и конкурентнијој, јер без могућности приватизације државних и друштвених предузећа и преношења својинских права на нове власнике није могућа ни алокација ресурса у најпродуктивније употребе. Наравно, сама алокација ресурса и њена ефикасност је битно одређена другим активностима у оквиру транзиције, а пре свих либерализацијом и дерегулацијом.

Државна, а посебно друштвена својина, има за резултат знатно нижи обим издвајања за штедњу и инвестиције него приватна својина услед различитих убирања од стране бирократије и радника, тако да се приватизација јавља као начин повећања штедње и инвестиција, а тиме и снажнијег привредног раста и бољег животног стандарда. Наиме, у социјалистичком систему се располаже туђом имовином тако да нема мотива за штедњом, стога се кроз увођење приватне својине у систем и потреба за штедњом чини смисленом.

Приватизација има негативне краткорочне ефекте на смањење незапослености, а средњерочне и дугорочне позитивне ефекте.¹⁹³ Незапосленост се повећава краткорочно као последица реструктурирања приватизованих предузећа тј. отпуштања вишка радника и рационализације, док се у дужем року незапосленост смањује, као последица раста ефикасности, повећања прихода и профита предузећа, већег улагања у даљи раст и развој предузећа, а са проширењем пословања и веће потребе за запошљавањем нових радника.

Значајан циљ приватизације јесте побољшање финансијске позиције државе, и то на три начина: приходима од приватизације, смањењем субвенција и повећањем пореских прихода услед веће економске активности. Продајом друштвеног и државног капитала, држава може прибавити значајна средства, које може потом да искористи за финансирање различитих активности или да сервисира дугове. Приватизацијом државних предузећа кидају се везе између ових предузећа и државе чиме се губи смисао и потреба за њиховим субвенционисањем од стране државе, чиме се остварују уштеде у буџету. Предузећа у приватној својини имају економски рационалније пословање од предузећа у државној и друштвеној својини. Захваљујући већој ефикасности предузећа у приватној својини остварују боље финансијске резултате, што омогућава повећање прихода од пореза.¹⁹⁴

Залагање за јачање приватне својине има за циљ квалитативну промену основа регулисања целине друштвених односа.¹⁹⁵ Приватна својина није само услов ефикасности, већ и претпоставка развијања демократских политичких односа и јачања грађанских слобода. Супростављање приватној својини нужно доводи до маргиналне позиције индивидуе, њених интереса и слобода, јер само економски независна особа је стварно слободна особа. Дакле, путем приватизације долази до ширења слобода у једном друштву.

¹⁹² Милан Лакићевић, Лице и наличје приватизације, *Acta economica*, бр. 15, Економски факултет, Подгорица, јул 2011, стр. 56.

¹⁹³ Eytan Sheshinski, Luis F. Lopez-Calva, *Privatization and Its Benefites: Theory and Evidence*, CESifo Economic studies, vol. 49, 3/2003, IFO Institute for Economic Research, Munich, p. 440.

¹⁹⁴ Драгољуб Стојиљковић, *Криза и транзиција*, Студентски информативно-издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 381.

¹⁹⁵ Бранислав Митровић, *Слом социјалистичких привреда и перспективе њихове транзиције - пример Југославије*, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 1998, стр. 121.

4.1.1. Приватизација у функцији реструктурирања и ефикасности економије

Напуштање централно планског економског система и приватизација на глобалном нивоу представљају потпун преокрет у односу на дугорочне напоре у деветнаестом и двадесетом веку да се успостави јака регулаторна контрола на тржишту или да се тржиште замени планирањем и државном контролом. У историји, државна предузећа била су успостављена у оба система: социјалистичком и капиталистичком, како би се осигурала политичка контрола производње, боље обезбеђење јавних добара, смањила дефектност тржишта, и као гаранција пуне запослености и подједнаке дистрибуције прихода. Кључан аргумен у корист државног власништва била је, свакако, дефектност тржишта, односно могућност злоупотребе монополске позиције у приватне сврхе. Међутим, економске перформансе бројних државних предузећа су се показале временом незадовољавајућим. На релативно конкурентном тржишту, интензивирањем конкуренције, глобализације и либерализације предности државног власништва су се показале сумњивим. Приватизација ширих размера започела је у Великој Британији 1980. године, као начини да се стимулишу супериорније економске перформансе код предузећа и привреде.¹⁹⁶ Убрзо затим, процес приватизације је захватио читав свет. На хиљаде државних фирми широм Африке, Азије, Латинске и Северне Америке, Западне и Источне Европе било је приватизовано.

Као што је речено, кључни разлог за спровођење приватизације јесу лоше перформансе државних предузећа. У прилог томе наводимо неке од недостатак државних предузећа: 1) фокусираност на политичке и социјалне циљева уместо на економске; 2) смањена ефикасности и рентабилности пословања; 3) оријентација на државну помоћ и субвенције, 4) лако прихватање губитака, најчешће због очувања социјалног мира; 5) недовољно коришћење и одржавање средстава за рад; 6) вишак запослених; 7) мало вођење рачуна о трошковима пословања; 8) одсуство трансфера знања; 9) непостојање маркетиншког концепта; и 10) неадекватна контроле пословања.¹⁹⁷ Функционисање државних предузећа се додатно погоршава у условима непостојања тржишта и конкуренције, те меког буџетског ограничења и сужене аутономије предузећа, какви владају у социјалистичким привредама.¹⁹⁸ С друге стране, бројна истраживања су показала да су приватна предузећа ефикаснија у односу на државна у условима интензивне конкуренције и да се ефикасност државних предузећа повећава њиховом приватизацијом и реструктурирањем.¹⁹⁹

Државно власништво је неефикасно услед агенцијских проблема и политичког мешања у управљању предузећем. Прво, агенцијски проблеми се јављају када менаџер максимизира своју корист на штету власника предузећа, а говори о тешкоћама контроле менаџера у државним предузећима. Проблем власништва и контроле постоји и у модерним капиталистичким корпорацијама. Међутим, државна предузећа нису део тржишта, тако да је немогуће користи тржиште да би се проценило да ли менаџмент ради

¹⁹⁶ Saul Estrin, Jan Hanousek, Evzen Kocenda, Jan Svejner, Effects of Privatization and Ownership in Transition Economies, University of Michigan, jun 2007, p. 7; Eytan Sheshinski, Luis F. Lopez-Calva, Privatization and Its Benefits: Theory and Evidence, CESifo Economic studies, vol. 49, 3/2003, IFO Institute for Economic Research, Munich, p. 433.

¹⁹⁷ Милан Лакићевић, Лице и наличје приватизације, Acta economica, бр. 15, Економски факултет, Подгорица, јул 2011, стр. 62.

¹⁹⁸ David Lipton, Jefferey Sachs, Stanley Fischer, Janos Kornai, Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland, Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 1990, Issue 1, The Brookings Institution, 1990, p. 81.

¹⁹⁹ Mahim Boycko, Andrei Shleifer, Robert W. Vishny, A Theory of Privatisation, The Economic Journal, Royal Economic Society, Oxford, UK, 1996, p. 309.

добро или лоше. То је главни разлог због чега држава са тешкоћама контролише рад менаџера државних предузећа.²⁰⁰ Наравно, стање је далеко теже у социјалистичким земљама где тржиште не постоји и где су цене регулисане. Друго, државна предузећа исказују значајан губитак ефикасности услед државне контроле, односно политичког уплитања. Такав губитак ефикасности узрок је погрешне алокације ресурса и стога, неоптималног нивоа производње. На пример, државна предузећа остварују непотребно високу продукцију у циљу максимизирања запослености, а све из политичких разлога (допадање бирачима).²⁰¹ Политичко мешање у управљању предузећем има ефекат дисторзије на дефинисање циљева предузећа и рад менаџмента. Менаџери државних предузећа имају политичке претензије, а то резултира у постављању циљева као што су максимална запосленост, минималне цене и политички престиж, који се огледа у тежњи према максималној величини предузећа, а све то резултира падом ефикасности предузећа. Разлог зашто се менаџери државних предузећа не суочавају са банкротом јесте меко буџетско ограничење. У ситуацији када државна фирма лоше послује у интересу политичког естаблишмента је да не дозволи њен банкрот, тако да фирма губиташ добија буџетску подршку. Дакле, државна предузећа су заштићена од преузимања, радници од отпуштања, менаџери од одговорности, политичари профитирају, док се губици социјализују.²⁰² Неке од ових слабости уочавају се и код приватних компанија, али је спремност тржишта и интензивне конкуренције да толерише такво стање веома мала.

Аргумент побољшања ефикасности привређивања путем приватизације почива на ставу да приватна предузећа обезбеђују бољу алокацију ресурса и већи ниво друштвеног благостања на датом ступњу привредног развоја. Приватна предузећа снажно мотивисана за максимизацијом профита спремније се прилагођавају захтевима тржишта тј. променама у окружењу. Потрошачи тиме добијају робу по асортиману и квалитету који одговара њиховим укусима и нису присиљени да купују производе чији асортиман не желе или да губе време и енергију довијајући се како да дођу до дефицитарних роба. У условима интензивне конкуренције на тржишту приватни произвођачи мање троше енергије и других улагања по јединици производа чиме се постиже и већи обим производње при датим ресурсима и јефтинија производња. То заједно омогућава већи животни стандард и виши ниво друштвеног благостања. Друштвена и државна својина не мотивише произвођаче на јефтину, квалитетну и захтевима купаца прилагођену производњу.

Приватно власништво има израженију предност у односу на државно власништво у погледу ефикасности само у случају постојања снажне конкуренције на тржишту.²⁰³ Приватно власништво је боље, јер механизам тржишне економије, захваљујући деловању економских законитости, одређује висок степен објективизације рада и пословања свих учесника у размени, и при томе показује која су предузећа економски ефикасна, а која то нису. На тржишту се предузећа непрестано сучељавају и на основу своје конкурентске способности остварују позитиван резултат, или због своје неконкурентности стварају себи

²⁰⁰ Fabian Gouret, *Privatisation and Outout Behaviour During The Transition: Methods Matter*; *Journale of Comparative Economics*, ELSEVIER, 2007, p. 5.

²⁰¹ Vihang R. Errunza, Sumon C. Mazumdar, *Privatization: a Theoretical Framework*, 2000, p. 14

²⁰² Љиљана Контић, *Приватизација, Србија 2000-2006: Држава, друштво, привреда*, Институт за европске студије, Београд, стр. 149; Eytan Sheshinski, Luis F. Lopez-Calva, *Privatization and Its Benefites: Theory and Evidence*, CESifo Economic studies, vol. 49, 3/2003, IFO Institute for Economic Research, Munich, p. 435.

²⁰³ Eytan Sheshinski, Luis F. Lopez-Calva, *Privatization and Its Benefites: Theory and Evidence*, CESifo Economic studies, vol. 49, 3/2003, IFO Institute for Economic Research, Munich, p. 450.

губитке.²⁰⁴ Другим речима, у условима изражене конкуренције и слободног тржишта, питање рентабилности и ефикасног пословања поставља се као основни предуслов опстанка предузећа. У таквим условима напори менаџмента усмерени су првенствено према побољшању перформанси предузећа и стварању конкурентских предности, а све са циљем да се оствари што већи профит, или макар да се избегну губици.²⁰⁵

Ефикасност предузећа највећим делом зависи од мотива привређивања. Предузећа у приватној својини имају остварење максималног профита као основни мотив за разлику од предузећа у државној својини која нису мотивисана максимизацијом профита, већ опште друштвеним интересима. Наиме, у већини развијених земаља, менаџери корпорација су условљени дешавањима на тржишту капитала, јер пословне одлуке одређују перформансе предузећа, а тиме диктирају и цену акција. У случају да је менаџмент једне фирме неефикасан, цене акције се смањују и то врши притисак на менаџмент да унапреди перформансе предузећа. Јер, таква фирма може бити преузета од стране друге фирме, а то значи и промену менаџмента. Стога, руководство има за циљ да унапреди ефикасност, како би остало у игри. Наравно, ефекат овог механизма у великој мери зависи од развијености тржишта капитала и концентрације власништва над акцијама.²⁰⁶

Привредни и друштвени прогрес незамисливи су без економске ефикасности. Општи разлог приватизације јесте управо повећање ефикасности пословања. Приватизација чини основу за повећање ефикасности, јер представља услов за пословну трансформацију предузећа, односно производно, организационо, финансијско, технолошко и кадровско преконпоновање предузећа. Начини приватизације предузећа битно утиче на његову ефикасност, јер различити начини приватизације доводе до различитих учинака по питању реструктурирања предузећа. На пример, радничка приватизација има за резултат одлагање реструктурирања (смањења броја запослених), а тиме и одржавање ниске ефикасности. С друге стране, приватизација предузећа од стране већинског аутсајдера доводи до брзе пословне трансформације предузећа, а тиме и повећања ефикасности. Приватизација од стране већинског аутсајдера кида веза између предузећа и државе и запослених, тако да циљеви предузећа више нису условљени политичким или социјалним циљевима. Приватно предузеће у већинском власништву аутсајдера је слободно да се посвети свом основном циљу, остварење прифита. Приватизација дакле представља начин да се предузеће ослободи политички наметнутих циљева и да се усмери према економским циљевима.²⁰⁷ Успех пословне трансформације предузећа, тј повећање ефикасности и унапређење перформанси предузећа, поред начина приватизације и типа власништва, детерминишу и следећи фактори: функционална конкуренција, корпоративно управљање, приступ изворима финансирања, чврсто буџетско ограничење, пословно окружење и слобода предузетништва.²⁰⁸

²⁰⁴ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентски информативно-издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 379.

²⁰⁵ Милан Лакићевић, Лице и наличје приватизације, *Acta economica*, бр. 15, Економски факултет, Подгорица, јул 2011, стр. 62.

²⁰⁶ Saul Estrin, Jan Hanousek, Evzen Kocenda, Jan Svejner, *Effects of Privatization and Ownership in Transition Economies*, University of Michigan, jun 2007, p. 8.

²⁰⁷ Mahim Boycko, Andrei Shleifer, Robert W. Vishny, *A Theory of Privatisation*, The Economic Journal, Royal Economic Society, Oxford, UK, 1996, p. 318.

²⁰⁸ Gerard Turley and Peter J. Luke, *Transition Economics: Two Decades On*, Routledge, London, 2011, p. 218.

4.1.2. Критички осврт на процес приватизације

Приватизација због њених многоструких економских, политичких, етичких и социјалних импликација представља сложен и одговоран подухват. Извесно је да се такав подухват не може препустити спонтаном самотоку. Он се мора одвијати по унапред дефинисаном програму који мора бити у оквиру општег контекста претпоставки транзиције. Због тога се упозорава на неопходност ефикасног државног укључивања обезбеђујући, наравно, да приватизација не буде третирана као циљ сам по себи. Укључивање државе мора бити суштинско, а подразумева спречавање било какве злоупотребе која би могла да поткопа кредибилитет процеса. Овакав приступ приватизацији подразумева остваривање консензуса свих релевантних актера, јер приватизације може бити једино имплементирана унутар политичке средине које ће је подржати. При томе, треба имати у виду и чињеницу да је сасвим разумљив страх од приватизације који ће бити различито мотивисан и долазити из различитих сегмента друштва. Зато се код спровођења приватизације указује на потребу практичног приступа да би се показало да приватизација у крајњој линији треба да користи свима.²⁰⁹

Опште опредељење за приватизацију отвара низ практичних питања, као што су:

- који су разлози за приватизацију;
- како балансирати између економских и друштвених циљева;
- да ли приватизацију спровести на тржишни начин или на нетржишни начин;
- да ли спровести брзу или постепену приватизацију;
- колики је обим (обухват) приватизације;
- од којих предузећа и грана привреде прво кренути у приватизацију;
- које гране привреде не треба приватизовати, већ их задржати у облику јавне својине;
- да ли приватизацију спровести уз нивчану надокнаду или без новчане надокнаде;
- на који начин утврдити вредност државног (и друштвеног) предузећа и капитала;
- како расподелити добијена средства од приватизације и сл.

Постоји више разлога због којих приватизација јесте нужност у земљама у транзицији, а то су стварање услова за функционисање тржишне економије, повећање економске ефикасности привређивања и економски рационалну привреду, повећање акумулације и инвестиција, пораст државних прихода, већу запосленост и пораст животног стандарда.

Добро вођен процес приватизације је онај који ће државу у улози привредника заменити успешнијим привредницима и приватним предузетницима, односно постићи већу економску ефикасност.²¹⁰ Истовремено, са тежњом да се постигне већа ефикасност, јавља се потреба за обезбеђењем социјалне правде. Потпуно остварење оба циља је немогуће имајући у виду то да економска ефикасност и социјална правда представљају конфликтне циљеве. Из тог разлога државни органи, као носиоци процеса приватизације, морају веома обазриво приступити његовом спровођењу вешто балансирајући између тежње да се повећа економска ефикасност, подстакну привредни раст и развој, а да се истовремено сачува запосленост и не изазову дубље социјалне промене и раслојавања.²¹¹

²⁰⁹ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 79.

²¹⁰ Марко Секуловић, Огледи о транзицији, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 37.

²¹¹ Зоран Ристић, Ефекти приватизација у Србији - изневерена очекивања и остварења у пракси, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 122.

Постоје веће или мање дилеме о томе да ли приватизацију спровести на тржишни или нетржишни начин. Тржишни начин приватизације је економски рационалнији, јер обезбеђује солидну објективизацију овог процеса. Оваква начин приватизације предпоставља добијање новчане надокнаде за приватизацију имовине. Остварена финансијска средства могу да се употребе за различите сврхе, као што су отплата дугова, уплата за разне социјалне фондове (пензиони фонд, фонд за дечију заштиту, фонд за запошљавање). Нетржишни начин приватизације претпоставља приватизацију без новчане надокнаде, или приватизацију са великим попустима и на дужи временски период.

Кључну дилему подухвата приватизације чини брзина приватизације. Приватизација, као и све остале мере транзиције, има за циљ да привреда што пре изађе из кризе и крене путем просперитета. Из ове перспективе произилази да је брза приватизација неопходна, јер њено одуговлачење продужава кризу и повећава кумулативни губитак друштва.²¹² Прецизније речено, аргументи за брзу приватизацију су: 1) либерализација цена и друге реформе не дају довољан стимуланс државним предузећима да се реструктурирају и постану конкурентна; 2) држава није способна да се одупре захтеву државних предузећа за финансијским средствима; 3) менаџмент може да декапитализује предузећа у одсуству јасних власничких права. С друге стране, постепена приватизација је неопходна због тога што би радикална приватизација свих фирми од једном условила општу нестабилност, нагло повећање броја незапослених, колапс привреде, а тиме и политичке тензије и превирања. Постепена приватизација даје могућност да се истовремено са смањењем броја радника у процесу приватизације, јачањем привреде отварају нова радна места. Искуство је показало да се приватизације састоји од више корака, где се једна предузећа приватизују раније, а друга касније, и да приватизација свих предузећа од једном није ни могућа.²¹³

Постоји становиште да у приватизацију треба укључити сва предузећа, без обзира на постојећи облик својине. Заступници овог гледиша би из приватизације искључили само предузећа за производњу и промет наоружања. Супротно становиште полази од тога да из приватизације треба искључити сва предузећа од непосредног државног интереса која се сада налазе у државном власништву, као и јавна предузећа у којима држава има већинско учешће. Од опредељења за једну или другу опцију зависи улога државе у процесу приватизације и у новом тржишном привредном систему. Ако се приватизују сва предузећа, држава има улогу да спроведе приватизацију у предузећима са државним власништвом и у јавним предузећима где има већинско учешће. У овом случају по завршеној приватизације држава губи даљу улогу у процесу. Ако се из приватизације искључе јавна предузећа и предузећа у државном власништву, држава у снази и утицају у привреди и на тржишту, у зависности од величине државне својине, добија на значају.²¹⁴

Досадашња искуства процеса приватизације у постсоцијалистичким привредама говоре да владе при избору предузећа која прво треба приватизовати, обично почињу од најпрофитабилнијих предузећа, предузећа о којима имају највише информација и предузећа за којима постоји највећа потражња. Сва остала, мање атрактивна предузећа се приватизују у другом или трећем кругу. У постсоцијалистичким привредама се, међутим, јавља једна негативна тенденција да се највећа предузећа која имају значајан утицај на функционисање привреди и велики број запослених најкасније приватизују. Наравно, у

²¹² Светислав Тобороши, Транзиција мунди, Правни факултет, Београд, 1997, стр. 195.

²¹³ Saul Estrin, Jan Hanousek, Evzen Kocenda, Jan Svejner, Effects of Privatization and Ownership in Transition Economies, University of Michigan, jun 2007, p. 12.

²¹⁴ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 169-170.

развијеним тржишним привредама приватизација иде потпуно другачијим током, пошто се приватизује релативно мали број предузећа по моделу случај по случај. Приватизација предузећа се чини у оним секторима који могу да постану конкурентни, док се у секторима монополског карактера задржава јавно управљање.²¹⁵ Када је у питању избор привредних сектора и грана које прво треба приватизовати у постсоцијалистичким земљама, емпиријска истраживања су показала да приватизација прво треба да се деси у сектору индустрије и инфраструктурним делатностима, ако се жели правовремено унапређење економских перформанси привреде и динамичан привредни раст.²¹⁶

Утврђивање вредности државног или друштвеног капитала и имовине сваког предузећа може се обавити на различите начине, али у крајњој линији све се своди на објективно или субјективно процењивање вредности. Приближно објективна, стварна вредност може се утврдити једино уз помоћ тржишног механизма, деловањем економских законитости, и то не само на унутрашњем, већ и на међународном и светском тржишту. Због тога предузећа, која су предвиђена за продају, треба путем лицитације продати купцу који понуди највишу цену. Субјективно процењивање и утврђивање вредности друштвеног капитала и имовине сваког појединачног предузећа обављају разне агенције или државни органи на основу одређених метода процене вредности капитала, а то има бројне мањкавости.²¹⁷

Приватизација је процес колико економски, толико и политички, друштвени и правни. Мотиви су и економски (економска ефикасност) и политички (демократско друштво), док је операционализација тог процеса питање социјалне издржљивости и политичке толеранције и одлучности. Стога, да би приватизација произвела жељене резултате потребно је задовољити следеће захтеве:

1. Поштовање економског бића националне економије – Ако се то не поштује, тада свако уношење и коришћење само иностраног искуства имаће третман спољног тела у националном економском организму земље;²¹⁸
2. Конзистентност концепта приватизације и његово довођење у везу са општим концептом транзиције, односно координација у спровођењу приватизације са осталим елементима транзиције;
3. Модел приватизација мора бити флексибилно постављен. Његова флексибилност се мора тицати конкретних решења, односно модел мора изражавати одлучност да се приватизацији приступи свеобухватно, динамички и на тржишним принципима уз општу подршку порасту значаја и улоге приватног сектора;
4. Обезбеђење законодавног и организационог оквира за реализацију приватизације захтева доношење законских прописа за приватизацију и формирање државних тела и институција за спровођење и контролу процеса;²¹⁹
5. Стабилизацију макроекономског окружења, односно вођење конзистентне економске политике;

²¹⁵ Светислав Тобороши, Транзиција мунди, Правни факултет, Београд, 1997, стр. 198-200.

²¹⁶ Saul Estrin, Jan Hanousek, Evzen Kocenda, Jan Svejner, Effects of Privatization and Ownership in Transition Economies, University of Michigan, jun 2007, p. 18 and 21.

²¹⁷ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентско информативни издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 281.

²¹⁸ Тихомир Јовановић, Приватизација капитала, тржишна и развојна компонента, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 50.

²¹⁹ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 118.

6. Постојање и функционисања тржишта капитала. Тржиште капитала је потребно институционално тако поставити да продавцу, односно власнику капитала омогући да прода капитал и да купцу омогући да купи капитал по најповољнијим условима. Тачније, тржиште капитала треба да омогући тржишно вредновање предузећа;²²⁰
7. Постојање примењивих социјалних програма. Познато је да су предузећа у бившим социјалистичким земљама поред других оптерећења, оптерећена и вишком запослених. Плашећи се за своју будућност, запослени често пружају отпор приватизацији својих предузећа, а често постављају и специфичне услове. То негативно утиче на потенцијалне улагаче капитала (купце), што овај процес успорава и чини неефикасним;²²¹
8. Коришћење средстава реализованих од приватизације искључиво за потребе динамизирање привредног развоја;
9. Обезбеђење транспарентности процеса и информисаности јавности ради подршке процеса приватизације.

Суштина проблема је у томе како активирати економске ресурсе, трансформисати старе системе, и затим, како постићи да социјална цена таквих промена буде што мања.

4.1.3. Модели или типови приватизације

У теорији и пракси приватизације ставови о различитим моделима или типовима приватизације државног или друштвеног сектора привреде у постсоцијалистичким земљама могу се свести на три базична питања: прво, да ли имовину треба дати бесплатно или треба продавати предузећа; друго, коме треба дати или продати имовину и треће, да ли треба спровести брзу или постепену приватизацију. У одговору на постављена питања искристалисала су се четири основна модела приватизације: први, интерна приватизација (или акционарство запослених); други, екстерна приватизација (или модел продаје); трећи, масовна приватизација (или ваучерска приватизација); и четврти, денационализација.

Интерна приватизација (или акционарство запослених) представља продају предузећа по позитивној или нултој цени радницима који у њима раде. На овај начин би се приватизација извршила брзо и једноставно, развило би се радничко акционарство и повећала ефикасност јер би порастао интерес за рационалније управљање. Оваква приватизација може да се обави на неколико начина. Могуће је усвојити формулу, која ће узимати у обзир број година службе у датом предузећу и/или висину плате и на тај начин расподелити деонице. Овде се предпоставља да је улагање у предузеће пропорционално дужини стажа и висини плате. Деонице се морају продати по ниској цени или поклонити радницима јер је вероватно да већина радника нерасполаже са довољно новца или нема интереса да учествује у приватизацији. Поклањање се може комбиновати са продајом деоница радницима који највише понуде, али уз услов да су запослени у предузећу.²²² Примарна подела акција створила би тржишни материјал који би преко секундарног тржишта доспео у праве руке. Извршила би се концентрација власништва над

²²⁰ Тихомир Јовановић, Приватизација капитала, тржишна и развојна компонента, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 50.

²²¹ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 358

²²² Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 82.

предузећима и постепено решили конфликти интереса радника и власника. Поред предности, концепт има бројне мане од којих се истиче неправедност, пошто имовина привреде није настала само због одрицања запослених у конкретним предузећима.

Екстерна приватизација (или модел продаје) је модел којим се омогућава свим грађанима земље, али и странцима, да учествују у куповини предузећа. Модел породаје имају више варијанти од којих посебно истичемо следеће: продаја акција (деоница) и продаја средства предузећа. Деонице се продају на јавним лицитацијама или тендерима, а откупљују их они који понуде вишу цену. Новац одлази држави која се појављује као власник предузећа.²²³ Продаја деоница предузећа путем лицитације своди се на организовање лицитације. У модификованој ситуацији могућ је већи број лицитација за различите врсте инвеститора. За разлику од лицитације, тендерска продаја се одвија у више фаза и на њој учествује ограничен број купаца. Надлежни државни орган оглашава продају предузећа са основним подацима о истом. У одређеном дану сви потенцијални купци шаљу понуду која мора да садржи потребне елементе (цену, инвестициони програм, социјални програм), након чега се понуде отварају и бира најповољнији купац.²²⁴ Уколико се предузеће не може приватизовати путем продаје акција (деоница), приватизација се може извршити и продајом имовине (активе) предузећа. Потенцијални инвеститори могу лицитирати цену имовине или, пак, утврдити цену преговарањем са државом.²²⁵

Масовна приватизација (или ваучерска приватизација) је специфичан вид приватизације где држава одлучује да све акције у предузећима која жели да приватизује подели бесплатно или прода по веома ниској (симболичној) цени свим грађанима земље. Идеја се образлаже тврдњом да садашња друштвена или државна својина фактички припада народу, и да је у концепције власничке трансформације најважнији критеријум праведност и брзина читавог процеса. Овај модел, такође, обезбеђује остваривање принципа једнакости, јер би сви чланови друштва требало да добију једнаку вредност.²²⁶

Денационализација представља специфичан облик приватизације који убухвата враћање својине над државним или друштвеним предузећима и другом продуктивном имовином бившим власницима или њиховим наследницима.²²⁷ Национализација тј. претварање приватне својине у државну, примењиван је у једном броју капиталистичких земаља, а скоро у целини је обележила почетак функционисања социјалистичких привреда. Демонтирањем социјалистичког уређења денационализација се намеће као једна од основних метода приватизације, јер потпуно је природно вратити имовину бившим власницима уколико се из темеља мења својинско уређење. То је истовремено и најлакши метод, јер се једноставно поништавају одлуке о национализацији и имовина уступа бившим власницима или њиховим наследницима. Међутим, начело једноставности је често праћено огромним практичним тешкоћама, пошто је велики део имовине нестао или, пак функционише у потпуно промењеном физичком и функционалном облику.²²⁸

²²³ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 84.

²²⁴ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 360.

²²⁵ Милорад Зец, Бошко Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, Економски факултет, Београд, 1997, стр. 7.

²²⁶ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 86.

²²⁷ Даница Поповић, Ђорђе Влајић, Економика транзиције, Економска агенција за реконструкцију, Београд, 2005, стр. 31.

²²⁸ Милорад Зец, Бошко Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, Економски факултет, Београд, 1997, стр. 16.

Различити модели приватизације утичу на својствен начин на понашање менаџмента, управљање предузећем и ефикасност предузећа, јер доводе до формирања битно различите структуре власништва у предузећима. Конфигурација својинске структуре у суштини зависи од следећа два пара могућих решења: власници су спољни инвеститори или запослени у предузећу; власништво је концентрисано у мањем броју рука или је распрешено на већи број сопственика. Од ове четири комбинације зависи управљање предузећем.²²⁹ Такође, разлика у брзини са којом одређени модел приватизације може бити имплементиран умногоме утиче на ефекте приватизације, пошто различити приватизациони модели имају за резултат различите брзине концентрације власништва.²³⁰

Табела бр. 2. Оцена ефеката три основна модела приватизације

Ефекти	Метод		
	Екстерна приватизација	Интерна приватизација	Масовна приватизација
Управљање предузећем	+	-	?
Пристап изворима капитала	+	-	?
Пораст прихода државе	+	-	-
Брзина спровођења	-	+	+
Праведност	-	?	+

Извор: Ђанков, S. "Enterprise Restructuring in Transition: A Quantative Survey", World Bank Working Paper, 2000, стр. 33.

Емпиријске студије су показале да екстерна приватизација, која за резултат има концентрисано власништво, доводи до значајне пословне трансформације предузећа, а тиме и веће ефикасности. Спољни инвеститори имају јасан интерес да предузеће функционише што је могуће боље, јер тада расте вредност њихове имовине. Посебно страни инвеститори као већински власници доприносе повећању ефикасности предузећа, јер обезбеђују адекватно корпоративно управљање, додатне финансијске фондове и пристап глобалном тржишту. Кључна предност овог модела јесте могућност брзе концентрације власништва, постојање доминантног власника, јер само он има интерес и могућност да контролише менаџмент предузећа. Екстерна приватизација (или модел продаје) још доноси приход државној благајни, што је предност по себи.²³¹ Модел продаје, међутим, има и своје недостатке, због спорости имплементације приватизације великог броја предузећа путем продаје, али и због немогућности даљег привлачења страних инвеститора након продаје најатрактивнијих предузећа. Трошкови одржавања предузећа која чекају на приватизацију су енормни, спора приватизација одржава стари привредни систем у животу, док се изградња тржишне привреде одлаже. У међувремену један број предузећа

²²⁹ Бошко Мијатовић, Приватизација: Модели, искуства и изазови за Србију, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002, стр. 272.

²³⁰ John Bennett, Saul Estrin, Giovanni Ugra, Methods of Privatization and Economic Growth in Transition Economies, Economics of Transition, The European Bank for Reconstruction and Development, 2007, p. 663.

²³¹ Даница Поповић, Ђорђе Влајић, Економика транзиције, Економска агенција за реконструкцију, Београд, 2005, стр. 33.

пропада чекајући да се приватизује. Спора приватизација, такође, даје могућност менаџерима да злоупотребе своје позиције и изврше декапитализацију предузећа.

Масовна приватизација и интерна приватизација омогућује веома брзу и свеобухватну приватизацију, која води наглом прекиду веза између државе и сектора предузећа. Једном када се предузеће ослободи државног власништва, оно бива подвгнуто тврдом буџетском ограничењу и конкуренцији, а то доприноси његовом преструктурирању и расту ефикасности.²³² Негативна страна ових метода је што воде ка дисперзији власништва које не обезбеђује ефикасно управљање предузећем, јер оно остаје у домену инсајдера (менаџера и радника) или грађана, који немају адекватне пословне иницијативе. Широко распршено власништво неминовно чини да над предузећем нико нема контролу и да су резултати аутоматски лошији од могућих. Предузећа са дисперзивним власништвом и она која су у рукама радника и менаџера (инсајдера) ретко и споро спроводе процес пословне трансформације. Приватизована предузећа у власништву радника не показују битније разлике у перформансама у односу на државна предузећа и при томе спорије смањују вишак радника у односу на предузећа у власништву спољних инвеститора. Сами власници (радници или менаџери) нису довољно способни или нису у могућности да обезбеде капитал за модернизацију предузећа, немају тржишног искуства како би се прилагодили конкурентском окружењу, нити визију да спроведу радикално пословно трансформисање како би побољшали перформансе предузећа.²³³ Затим, концентрација власништва је спора, и страни инвеститори нису заинтересовани да улажу у предузећа која имају дисперзирану власничку структуру.²³⁴ Држава је лишена прихода од приватизације. Један од ефеката масовне и интерне приватизације је и плачка ресурса од стране менаџера у предузећима.

Емпиријска истраживања су показали да екстерна приватизација има позитивније резултате по питању дугорочног привредног раста и макроекономске стабилности, у односу на масовну или интерну приватизацију.²³⁵ Наиме за разлику од екстерне приватизације које до одређене мере подстиче природну селекцију и раст ефикасности, масовна и интерна приватизација у великој мери доприносе конзервирању постојеће структуре, а тиме и одржавању ниског нивоа ефикасности и економској нестабилности.²³⁶

Сви претходно представљени и анализирани модели приватизације могу бити добри за комбиновање, с обзиром да сваки од модела има и предности и недостатке. Наравно, сасвим је извесно да само један модел приватизације није могуће применити како на нивоу националне привреде, тако и на нивоу једног предузећа. Полазећи од међусобно супростављених циљева приватизације (ефикасности и правичности), чини нам се да непостоји конкретан одговор на питање који модел приватизације је онај прави. Ипак, једно је сигурно, свака од земаља у транзицији мора да пронађе оптималну комбинацију ових модела и то како на нивоу привреде, тако и на нивоу сваког појединачног предузећа.

²³² John Bennett, Saul Estrin, Giovanni Ugra, *Methods of Privatization and Economic Growth in Transition Economies*, Economics of Transition, The European Bank for Reconstruction and Development, 2007, p. 665-666.

²³³ Биљана Гајић, Ђорђе Миторвић, Однос власничке трансформације и реструктурирања у земљама у транзицији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 492.

²³⁴ Victor Polterovich, *Towards the Theory of Privatisation*, MPRA, No. 20151, Central Economic and Mathematical Institute, 2010, p. 5.

²³⁵ Fabian Gouret, *Privatisation and Outout Behaviour During The Transition: Methods Matter*; *Journale of Comparative Economics*, ELSEVIER, 2007, p. 32.

²³⁶ Наташа Голубовић, Приватизација и економске перформансе транзиционих привреда – поуке за Србију, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 39.

4.1.4. Приватизација и искуства постсоцијалистичких држава

Процес приватизације у постсоцијалистичким земљама био је суочен са разноврсним проблемима и ограничењима од самог почетак. Најпре, ниво домаће приватне штедње није био довољан за куповину имовине која се нудила на продају, а стране директне инвестиције су биле малобројне и недовољне у обиму. Затим, административни капацитети влада земаља у транзицији нису били довољни да успоставе задовољавајуће законске и институционалне оквире за ефикасну приватизацију. Јавио се проблем адекватног вредновања имовине и дистрибуирања својинских права, због непостојања тржишта капитала. Приватизације је била прожета конфликтним циљевима (праведност, реституција, ефикасност, буџетски приходи, запосленост), моделима који нису раније тестирани у пракси, административном комплексношћу и некомплетним тржиштем.²³⁷

Конкретни услови и задаци приватизације у појединим земљама у транзицији определили су избор модела приватизације. Управо због ограничења куповне моћи домаћих купаца и незнатног прилива страног капитала, већина земаља је применила као основни модел приватизације ваучерску (масовну) или инсајдерску приватизацију, док је модел екстерне приватизације био допунски.²³⁸ Евиденција показује да је 19 од 25 земаља у транзицији користило масовну приватизацију или као примаран или као секундаран модел. Само пет земаља користило је екстерну приватизацију (директну продају) као примаран модел, а свих пет се налазило међу најуспешнијим транзиционим земљама.

Бројна истраживања рађена на тему процеса приватизације у постсоцијалистичким земљама, ефикасности привреде и динамике привредног раста показују да су ефекти приватизације на економску ефикасност и динамику привредног раста вишезначни и противречни. Према истраживањима неке од постсоцијалистичких земаља које су најопрезније ишле са приватизацијом предузећа (Пољска, Словенија и Кина) имале су најбржи привредни раст. Има студија које не налазе системску везу између приватизације и динамике привредног раста, затим, оних које говоре да постоје слаби позитивни ефекти, а има и оних које потврђују да приватизација значајно динамизира привредни раст. Може се ипак са сигурношћу рећи да је приватизација дала добре ефекте тамо где је промена власништва довела до његове концентрације у рукама страних инвеститора и где је на тој основи успостављено адекватно корпоративно управљање.²³⁹ Ефекти приватизације у случају концентрације власништва у рукама домаћих инвестора су такође позитивни, али и значајно слабији у односу на концентрацију власништва у рукама страних инвеститора.²⁴⁰

Мађарска је прва од постсоцијалистичких земаља кренула у приватизацију. Проблем је била менаџерска група која је управљала државним предузећима и која је имала могућност да отуђи имовину предузећа у случају масовне приватизације. Такође, Мађарска је била најзадуженија земља по глави становника у региону. Ово два фактора су утицала да се приватизација врши углавном кроз продају државних предузећа страним

²³⁷ Зоран Стефановић, Игор Младеновић, Приватизација у земљама у транзицији: Нека институционална ограничења, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 72.

²³⁸ Биљана Гајић, Ђорђе Митровић, Однос власничке трансформације и реструктурирања у земљама у транзицији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 495.

²³⁹ Зоран Стефановић, Игор Младеновић, Приватизација у земљама у транзицији: Нека институционална ограничења, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 74.

²⁴⁰ Saul Estrin, Jan Hanousek, Evzen Kocenda, Jan Svejner, Effects of Privatization and Ownership in Transition Economies, University of Michigan, jun 2007, p. 18, 36.

инвеститорима.²⁴¹ Спровођење приватизације у Мађарској може се поделити у две фазе: прва, стихијска, базиран на одлукама радничких савета и друга, коју карактерише јачање државне контроле. Резултати приватизације су скромни, али и позитивни. Приватизација је успела да провоцира и привуче значајан страни капитала, што је начинило Мађарску једном од земаља која је привукла највише страних инвестиција у региону и шире.

У Пољској је већ 1989. године дошло до појаве спонтане приватизације. Закон о приватизацији из 1990. године предвиђена су три облика приватизације: директна продаја, јавни упис и откуп од стране менаџера. Неуспеси модела приватизације засновани на механизму продаје (спора приватизација и мали финансијски ефекти) условили су 1993. године донођење Закона који афирмише масовну приватизацију. Почетни неуспеси са моделом продаје знатно су поправљени укључењем масовне приватизације које је убрзала процес приватизације и стварање тржишта капитала, доводећи до раста ефикасности и реструктурирања предузећа. Недостаци процеса приватизације у Пољској су: слаб утицај процеса на реструктурирање привреде, јак утицај државе, социјалне тензије и др.²⁴²

Чешка и Словачка су приватизацију оствариле масовном поделом капитала свим пунолетним грађанима. Страх од социјализма у овим земљама је био изразито снажан, па је брз и масован трансфер државног капитала у приватне руке био потребан да би се створили нови власници који ће подржати транзицију, нови тржишни привредни систем и демократско уређење. Затим су креирани инвестициони фондови под контролом државних банака у које су грађани пласирали своје ваучере. Међутим, ти фондови нису постали ефективни власници, способни да покрену производњу на основну великих дугорочних инвестиција. Поред тога, 2/3 фондова контролишу државне банке, што не само да усложњава управљање производњом, већ утиче на стране компаније да се уздржавају од инвестиција у очекивању решења власничког статуса банака. Дефицити у пословању, инсајдер трговина и банкарски скандали били су пратиоци овакве шеме приватизације. С тим што је Словачка касније одустала од модела ваучерске приватизације и кренула у приватизацију директном продајом.²⁴³ Процеси приватизације у Чешкој и Словачкој, без обзира на испољене проблеме, оцењује се изузетно успешним. Цела привредна структура је релативно брзо трансформисана, удео државе у власништву је сведен у предвиђене оквири (испод 30%), а прилив капитала у кључне секторе привреде говори о динамизму постприватизационог реструктурирања.²⁴⁴ Разлози успеха приватизације у Чешкој и Словачкој јесу у нагомиланом искуству функционисања тржишне привреде пре насилног увођења социјализма, географској позицији у Европи тј. близини развијених-богатих тржишних привреда, одсуству већих макроекономских неравнотежа (буџетског и спољнотрговинског дефицита) уочи транзиције и обилатом приливу страних инвестиција. Управо, то показује да је њихова стартна позиција била много повољнија од осталих земаља у транзицији, и зато им је било лакше да остваре своје економске и друге циљеве.

Словенија је наследила концепт друштвене својине са државом као власником неколико предузећа и банака. Словеначки програм приватизације алоцирао је већину акција на институционалне инвеститоре у државној својини (пензиони и развојни фонд) и на запослене. У приватизацији друштвених предузећа укључен је врло мали број страних инвеститора. Уместо тога, велики број малих и средњих предузећа био је преузет од

²⁴¹ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 104-105.

²⁴² Миодраг Зеџ, Бошко Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, Београд, 1997, стр. 32.

²⁴³ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 106.

²⁴⁴ Миодраг Зеџ, Бошко Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, Београд, 1997, стр. 24.

стране запослених, док су већа друштвена предузећа била продата приватним домаћим инвеститорима. Истраживање је показало да интерно приватизована предузећа нису процветала, али су много успешније пословала од друштвених предузећа.²⁴⁵ Такође, повећао се извоз оних предузећа у којима је својина подељена између домаћих и страних инвеститора. Привредном расту, а посебно расту индустрије, допринели су умногоме нови привредни актери који су били примаоци највећег дела страних директних инвестиција.²⁴⁶

Приватизација у Русији представља најочитији пример лоше конципиране и реализоване приватизације. Приватизација у Русији је сврстана у радикалне варијанте приватизације по обиму, темпу, року и моделима. Јединствен и свеобухватан законски оквир, који регулише приватизацију није постојао, већ се тај процес регулисао бројним законима и декретима, који су често мењани. Процес приватизације се одвијао у неколико етапа: доваучерска приватизација; ваучерска етапа; новачна етапа (продаја предузећа и акција за готов новац) и етапа заложне (хипотекарне) аукције.²⁴⁷ Резултати приватизације у Русији, с једне стране, оцењују се повољно, пошто је преовлађујући део привредне структуре променио правну форму, власнике и управитеље, а да процес није изазвао веће социјалне немире.²⁴⁸ С друге стране, неспорно је да је руска приватизација у целини произвела бројне дубоке проблеме у економској и друштвеној сфери. Социјални циљ, који се огледао у претварању грађана у власнике и стварање бројне средње класе, није остварен. Због слабе законске регулативе, неконзистентне процедуре и неадекватне улоге државе у пракси је дошло до пропуста и бројних злоупотреба. Богатство се стварало у трену, а не тешким радом или инвестирајући, већ коришћењем политичких веза за добијање државне имовине испод тржишних цена током приватизације. То је даље водило губитку мотива за унапређење рада предузећа, тако да је пословно реструктурирање предузећа изостало, а тиме и повећање ефикасности и динамичнији привредни раст.²⁴⁹

Бугарска и Румунија су земље које су последње приступиле реформама, тако да су имале довољно времена да се упознају са праксом и искуством приватизације у другим земаљама у транзицији. Међутим, оне нису проучиле процес приватизације и искуства успешних и мање успешних земаља, тако да су правиле сличне грешке са последицама које ће их дуго оптерећивати. Сличну праксу поновила је Србија много година касније, када је пропустила да искористи нагомилано искуство других земаља у транзицији, иако је транзицију и приватизацију у пуној снази започела са више од десет година закашњења.

Резултати и искуство процеса приватизације у земљама у транзицији указују да је приватизација била успешна у оним земљама у којима је приватизацију пратила концентracија власништва, нови менаџмент и пословно реструктурирање предузећа, затим, одговарајућа институционална и законска инфраструктура, као и адекватан прилив страног капитала. Значајан фактор позитивног исхода приватизације у погледу повећања ефикасности привреде и динамизирања привредног раста била је и интензивна конкуренција на тржишту, чиме је дисциплинован менаџмент приватизованих предузећа и избегнуто стварање монополских структура у привреди, те смањење ефикасности.

²⁴⁵ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 106-107.

²⁴⁶ Даворин Крачун, Транзиција, стабилизација и економски раст: искуства Словеније, Економски преглед, Београд, 2005, 148.

²⁴⁷ Радосав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 128.

²⁴⁸ Миодраг Зец, Бошко Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, Београд, 1997, стр. 29.

²⁴⁹ Joseph E. Stiglitz, Whither Reform? Ten Years of The Transition, World Bank, 1999, p. 5- 6.

4.2. Макроекономска стабилизација

Макроекономска стабилизација представља незаобилазан елемент транзиције, јер су бивше социјалистичке привреде биле у већем или мањем степену оптерећене макроекономским неравнотежама. При чему, код једних земаља је више био изражен проблем спољне неравнотеже и огроман спољни дуг, док код других висока инфлација и велики унутрашњи губици у банкарском сектору.²⁵⁰ Значај макроекономске стабилизације у постсоцијалистичким земљама произилази такође из самог процеса транзиције, независно од наслеђених макроекономских неравнотежа из социјалистичког периода. Познато је да транзиција има деструктивни утицај по привреду једне земље у краћем периоду (трансформациона рецесија), али она се спроводи због дугорочних позитивних ефеката. Негативне последице транзиције по привредну једне земље су следеће: висока инфлација, успоравање привредног раста, смањење и пад индустријске производње, пораст незапослености, сиромаштва и неједнакости. Узрок транзиционе кризе лежи у фундаменталној разлици у начину функционисања командне (планске) и тржишне привреде. Командна привреда је систем ограничен понудом у коме се фактори производње користе на неефикасан и нерационалан начин, а тражња је изнад потенцијалне понуде. С друге стране, тржишна привреда је систем са ограниченом тражњом, где ефективна тражња заостаје за потенцијалном понудом. Транзиција од командне ка тржишној привреди подразумева прелаз из стања у коме постоји прекомерна тражња у стање које карактерише притисак понуде. То подразумева лимитирање ефективне тражње до нивоа испод потенцијалне понуде, а рестрикције тражње неминовно воде паду националног дохода, а то даље заоштрава већ постојеће макроекономске неравнотеже.²⁵¹

Макроекономска стабилизација има за циљ првенствено смањивање високе инфлације, али и елиминисање свих осталих макроекономских неравнотежа и поремећаја, који су наслеђени из периода социјализма или су генерисани током процеса транзиције.

Макроекономска стабилност се сматра успостављеном у једној постсоцијалистичкој привреди када су задовољни следећи критеријуми:

- одржавање инфлације на нивоу испод 10%,
- одржавање високе стопе запослености,
- одржавање високог привредног раста – треба да износи 5%,
- одржавање равнотеже између расподеле прихода (богатства),
- обезбеђивање основних социјалних услуга становништву,
- изградња инфраструктуре у држави,
- одржавање биланса међународних плаћања близу тачке равнотеже (текући салдо око нуле),
- одржавање унутрашње фискалне равнотеже око нуле,
- одржавање понуде новца под контролом.²⁵²

Висока инфлација је једна од редовних појава и главна препрека државама у транзицији на путу преласка у тржишну привреду. Основни узрици високе инфлације у транзиционим

²⁵⁰ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 62-63.

²⁵¹ Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 445 -446.

²⁵² Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентски информативно-издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 244.

економијама су: (1) значајан буџетски дефицит током 80-тих година и почетком транзиције; (2) монетарна презасићеност испољена несташицом роба и вишком новца; (3) процес либерализације цена; (4) шок понуде - пад производње током транзиције; (5) бројни екстерни шокови - нагли скок цена енергената и хране; (6) пораст трошкова производње (политичка нестабилност, нестабилност владе и превремени избори, штрајкови и др).²⁵³

Висока инфлација се мора елиминисати, јер проузрокује озбиљне тешкоће у реализацији транзиције и функционисању привреде. Висока инфлација је у супротности са основним циљевима трансформације економског система, јер онемогућава рационалну економску калкулацију, искривљује односе реалних цена и ствара неизвесност, дестимулише штедњу и инвестиције, смањује привредни раст и опоравак. Економисти се углавном слажу у оцени да је критична граница инфлације за земље у транзицији око 20% на годишњем нивоу.²⁵⁴ Стога, постосцијалистичке привреде имају добре разлоге да снизе инфлацију на ниво испод дате границе, како би се избегли наведени негативни ефекти.

У циљу елиминисања ефективне тражње и смиривања високе инфлације у земљама у транзицији искристалисала су се два програма: ортодоксни и хетеродоксни. Главни елементи ортодоксног програма су спровођење рестриктивне монетарне и фискалне политике уз девалвацију националне валуте. Међу првим мерама монетарне политике у ортодоксном програму издваја се тренутни прекид емисије новца којима се финансира буџетски дефицит. Рестриктивна монетарна политика спроводи се повећањем обавазних резерви, увођењем реално позитивне есконтне стопе и продајом владиних вредносних папира на отвореном тржишту.²⁵⁵ Фиксни девизни курс, и његова стабилизација, јесте један од пресудних фактора у брзом сламању хиперинфлације. Рестриктивну монетарну политику прате и појачане мере финансијске дисциплине и чврсто буџетско ограничење. Све то доприноси обуздавању високе инфлације. Рестриктивна фискална политика, чији је циљ смањење агрегатне тражње и високе инфлације, остварује се повећањем јавних прихода и смањивањем расхода. На тај начин уклања се висок буџетски дефицит, који је био извор финансирања вишка домаће тражње, и последично узрок високе инфлације. Хетеродоксни програм, уз обавезно присуство претходно наведених ортодоксних елемената користи и активну политику дохода, односно користи контролу зарада, цена и девизног курса као номиналног сидро за обуздавање инфлације.²⁵⁶ Политика дохода је најтежи и најосетљивији део у хетеродоксном стабилизационом програму, пошто подразумева замрзавање плата у јавном сектору, чему се даје снажан друштвени отпор.²⁵⁷

Монетаране власти у земљама у транзицији суочавају се са великим проблемима у покушају да смање високу инфлацију. У тим земљама постоје јака инфлаторна очекивања становништва, базиран на искуству из прошлости. У периоду транзиције, упорном опстајању високо постављених инфлаторних очекивања доприноси низ следећих чинилаца: финансирање буџетског дефицита кредитима централне банке или комерцијалних банака, лоши услови на почетку транзиције (посебно високе стопе инфлације) и неуспех у искорењивању фискалних узрока инфлације. Нагло обарање

²⁵³ World Bank - World Development Report: From Plan to Market, 1996.

²⁵⁴ Даница Поповић, Ђорђе Влајић, Економика транзиције, Економска агенција за реконструкцију, Београд, 2005, стр. 9.

²⁵⁵ Бојан Димитријевић, Ортодоксни стабилизациони програми, Економски факултет, Београд, стр. 11.

²⁵⁶ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 239.

²⁵⁷ Љубинка Јоксимовић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 222.

инфлације у привреди коју карактеришу структурне ригидности, може проузроковати значајне трошкове. Насупрот томе, континуирано снижавање инфлације у дужем временском периоду доприноси не само кредибилитету државе и монетарних власти, већ и смањењу економске неизвесности и побољшању инвестиционе и пословне климе.²⁵⁸

Контрола буџетског дефицита јесте врло значајна за успех стабилизационог и укупног транзиционог програма, јер растући и висок фискални дисбаланс је једна од најважнијих извора макроекономске нестабилности (високе инфлације и спољнотрговинског дефицита). Напросто, ствар је у томе што су све бивше социјалистичке земље сиромашне, презадужене, и немају реалног новца за финансирање свих раније обећаних социјалних права и издатака (пензије, школа, болница, војска, полиција, итд). Проблем фискалне стабилности у периоду транзиције јесте пораст већ високих буџетских расхода, с једне, и смањење буџетских прихода, с друге стране, а оба проблема долазе као последица пада привредне активности, раста незапослености и сиромаштва. Кључни проблем, свакако, јесте меко буџетско ограничење, односно задржавање социјалистичких навика и пракси у привреди и пословном панашању, и очекивање подршке и помоћи од државе када то прилике захтевају. Суштина реформе фискалног система јесте у томе да се буџет државе примарно попуњава из реалних прихода уз прилагођавање и смањење нивоа расхода. Буџетски дефицит треба да се одржи мерама које су правичне, ефикасне и одрживе на дуги рок. Наиме, од фундаменталне важности за успех макроекономске стабилизације у једној постсоцијалистичкој земљи јесте квалитет фискалног прилагођавања.²⁵⁹

Размотримо сад успостављање спољне равнотеже. Пошто се предузму мере за очвршћавање буџетског ограничења и обуздавање домаће тражње, односно буџетски дефицит и инфлација сведу на разумну меру, девалвација домаће валуте се јавља као начин смањења спољне неравнотеже, под претпоставком да се реформом цена учврсти веза светских и домаћих цена за размењива добра. Спровођењем успешне реалне девалвације смањују се цене размењивих добара у односу на цене неразмењивих добара. Девалвација преокреће тражњу ка домаћим добрима (од извозних) и такође повећава тражњу за домаћим добрима. Да би била делотворна, девалвација треба да буде праћена монетарним и фискалним мерама. Рестриктивна монетарна и фискална политика треба да обуздавају домаћу тражњу и ослобађају ресурсе за производњу размењивих добара.²⁶⁰

Важно је рећи да макроекономска стабилизација јесте економски процес, а не стање. Другим речима, једном када је успостављена макроекономска стабилност, њу је неопходно константно одржавати. То је могуће у једној постсоцијалистичкој привреди само ако по успостављању макроекономске стабилности применом горе наведених мера и програма следи стварање одговарајућих институционалних и структурних предуслова. Из тог разлога макроекономска стабилизација мора бити праћена структурним и институционалним реформама, како би била одржива и трајна, и на тај начин допринела успеху транзиције, функционисању привреде и динамизирању привредног раста.

²⁵⁸ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 159-160.

²⁵⁹ Зоран Грубишић, Макроекономска стабилизација и структурне реформе - одрживост фискалног прилагођавања, Стабилизација и развој—како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, 2005, стр. 179.

²⁶⁰ Љубинка Локсимић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 226.

4.2.1. Макроекономска стабилизација и структурне реформе

Структурне реформе примењују се одмах по успостављању макроекономске стабилизације (стабилности цена) и имају за циљ успостављање ефикасније привредне структуре и стварање услова за стабилан привредни раст. Најзначајније структурне мере у земљама које пролазе кроз транзицију, наводе се:

- реструктурирање предузећа и банака (финансијска санација, технолошко иновирање, тржишна оријентација, промена производне и кадровске структуре и стратегије);
- изградња функционалног интегралног тржишта (тржишта капитала, радне снаге, робе и услуга, девиза);
- целовита и радикална приватизација државних и друштвених предузећа и банака;
- реструктурирање јавног сектора (смањивање издатака и трансфера, рационализација администрације, продаје дела државне имовине);
- пореска реформа, увођење ефикаснијих пореских инструмената, побољшање технолошких услова у прикупљању пореза, минимизирање пореске евазије;
- финансијска либерализација, развој финансијског тржишта и тржишта капитала, што повећава домаћу штедњу;
- дугорочно јачање ауторитета и независности централне банке, развоја операција на отвореном тржишту и других инструмената монетарне политике;
- спољнотрговинска либерализација, смањење царина, укидање квантитатних ограничења у увозу, стимулисање прилива страног капитала;
- уклањање ценовне контроле, либерализација цена и осталих услова пословања, уклањање баријера предузетништву.

Многобројна истраживања су показала да важан фактор успеха транзиције представља веза између макроекономске стабилизације и структурних реформи. Напредне реформске земље искусиле су оштру контракцију економске активности у првој години спровођења реформи, али су почеле да се опорављају четири године после. Насупрот томе, земље које су спорије спроводиле структурне реформе су се суочиле са дугогодишњим трендом пада у стопама привредног раста. Стабилизациона политика неће бити ефективна или/и ефикасна (цена њеног спровођења биће висока – у виду изгубљеног привредног раста и повећања незапослености) у земљама у којима су изражене велике структурне неусклађености. Аргументи су следећи: без макроекономске стабилности, тржишни сигнали нису више тако јасни и реструктурирање је отежано због неизвесности, исто тако, недостатак структурних реформи подрива темеље стабилизационе политике. Битан закључак је да су структурне реформе неопходне у креирању услова макроекономске контроле. Неке макроекономске политике нису чак ни одрживе без структурних реформи. На пример, финансијске реформе, које се могу дефинисати као мере усмерене на развој конкурентног финансијског система, неопходне су како би се спровела монетарна политика уз коришћење индиректних инструмената. С друге стране, финансијска реформа може бити успешна само у окружењу у којем је успостављена економска стабилност.²⁶¹

²⁶¹ Зоран Грубишић, Макроекономска стабилизација и структурне реформе – одрживост фискалног прилагођавања, Стабилизација и развој—како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, 2005, стр. 179 и 183.

Очигледно је да макроекономска стабилизација не може имати трајнијих ефекта без структурних реформи, односно уклањања структурних проблема у привреди. Зато су програми макроекономске стабилизације и структурног прилагођавања међузависни. Програми структурног прилагођавања имају за циљ промене у агрегатној понуди, односно подизање ефикасности употребе ресурса и реформу појединих привредних сектора, посебно трговине, индустрије и финансијског сектора. Истовремено, макроекономска стабилизација треба да створи повољну климу за спровођење структурних реформи. Међутим, како стабилизациони програми утичу на смањење аграгатне тражње, долази до успоравања привредног раста у кратком року. У дугом року, након успешно извршених структурних реформи, стварају се услови за убрзање привредног раста.²⁶² Управо овде долази до изражаја конфликтности двеју циљева: постизања и одржавања макроекономске равнотеже и убрзања економског раста. Структурна прилагођавања захтевају рестриктивну економску политику која онемогућава привредни раст. Проблем је дужина трајања реализације структурног прилагођавања у постсоцијалистичким привредама. Јер, за разлику од стања у развијеним земљама где макроекономска политика полази од великог развијеног индустријског сектора, високопродуктивне и добро образоване радне снаге, развијеног сектора услуга, конвертибилне валуте и стабилних монетарних токова, стање у транзиционим земљама је значајно другачије. Све ово у транзиционим земљама недостаје и тек треба да буде изграђено и успостављено, а то захтева пуно времена.²⁶³

Оно што је од изузетне важности јесте да разумевање везе између структурних реформи и макроекономске стабилизације може спречити стани-крени политику у спровођењу реформи. Без тог разумевања, структурне реформе могу да се одложе или чак преокрене њихов правац у случају појављивања већих макроекономских неравнотежа. Типичан пример су појављивање високе инфлације које може натерати економске власти да поново уведу ценовну контролу или погоршање у платном билансу које може значити да се влада врати на политику девизних и трговинских контрола. Пошто је структурна трансформација праћена са великим шоковима релативних цена које могу учинити процес дезинфлације скупљим на кратка рок, транзициона земља треба да води рачуна да покушаји да се оствари циљ у виду ниске инфлације не дају као резултата кашњење у структурним реформама. Ако се структурне реформе одложе, свако смањење инфлације ће бити кратког даха, пошто ће се економски притисак неизбежно проширити и довести до новог распламсавања високе инфлације.²⁶⁴ Одличан пример за успех на пољу структурних реформи пружиле су земље лидери транзиције (Чешка, Словачка, итд), које су успешно спровеле и макроекономску стабилизацију и програм структурног прилагођавања. Кључ успешних реформи су били снажни напори да се пресече буџетски дефицит и контролише инфлација. Путем смањења макроекономске нестабилности и неизвесности, као и либерализацијом, ове земље не само да су охрабриле инвестиције, иновације и примену модерних технологија, већ су омогућиле да приватни сектор адекватно одговара на тржишне сигнале. Ове земаље су брзо и успешно спровеле смањење субвенција и приватизовале државна предузећа, што све иде у корист фискалној консолидацији.

²⁶² Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 405.

²⁶³ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких земаља: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 102.

²⁶⁴ Зоран Грубишић, Макроекономска стабилизација и структурне реформе – одрживост фискалног прилагођавања, Стабилизација и развој—како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, 2005, стр. 179 и 186.

4.3. Економска либерализација и дерегулација

Економска либерализација у најопштијем смислу означава смањење државне контроле и државног интервенционизма у привреди. У питању је процес, укључујући економске политике, који промовише слободно тржиште; дерегулацију; елиминацију субвенција, контроле спољнотрговинске размене, контроле цена и рационализације; и често, смањење или приватизацију јавних услуга. Деререгулације обухвата нормативни аспект политике либерализације, којим се обезбеђује повлачење државе из непосредног пословног ангажмана. Деререгулација обично претпоставља поједностављен нормативни систем, који стриктно ограничава мешање државе у пословно одлучивање економских субјеката.²⁶⁵

Из перспективе неолиберализма, државна интервенција на тржишту је виђена као неефикасна и штетна. Сматра се да, чак, иако држава има добре намере, она и даље нема компетенције да добро управља привредом. Премештајући оскудне ресурсе ка мање продуктивним активностима и употребама, држава уствари редукује економски раст, а тим и животни стандард. Политичари и бирократе користе своју снагу и ауторитет власти да би учествовали су убирању ренте, што нарушава алокацију ресурса и резултира у ометању приватних инвестиција и предузетништва. Стога, снага државе и политичких актера, укључујући способност да интервенишу у економији, мора бити ограничена.

Тржиште и деловање тржишних законитости по дефиницији пледира за неограниченошћу. Оно своје функције може ефективно остварити под претпоставком постојања бројних субјеката и на страни понуде и на страни тржње. Конкуренција захтева слободу улажења и излажења са тржишта, односно атомизираност, мобилност и флуидност понуде и тражње, без чега је свако тржиште дефектно, а његови сигнали врше онда погрешну алокацију производних фактора и селекцију тржишних субјеката. Имајући у виду да у социјалистичким привредама не постоји тржиште већ план, транзиција се намеће као процес напуштања планске координације привредом и истовремена изградња тржишта и тржишне координације. Овде се либерализација и дерегулација јављају као битан елемент транзиције, и претпоставка функционисања тржишта и тржишне привреде.

Транзиција је перспективно окренута укључивању постсоцијалистичких привреда у светску привреду и међународну поделу рада. Она губи свој смисао и оправданост ако не резултира уклањањем елемената који су условили да социјалистичке привреде и друштва егзистирају као самодовољни ентитет некоресподентни са непосредним ужим или ширим окружењем. Јер, без комуникације са окружењем тешко да се могу прихватити било какви судови о квалитету онога што јесте или како би требало да буде. Искуство социјалистичких привреда, као економски затворених привреда, показало је драматичну несврсисходност таквог развојног концепта. Структурне диспропорције у привреди су најбољи пример који иде уз затворност. И примери економија Латинске Америке које су биле тржишно орјентисане, али превасходно окренуте увозној супституцији показују да је ниво заштите домаће привреде у обрнутој сразмери са одржавањем дугорочних стопа раста. Концепт затворене привреде је додатно дискредитован зато што онемогућава примену савремених научно-техничких достигнућа као промотора раста економије.²⁶⁶

²⁶⁵ Божидар Церовић, Од национализације до приватизације или социјализам и мешовита привреда, Економски факултет, Београд, 1991, стр. 223.

²⁶⁶ Бранислав Митровић, Слом социјалистичких привреда и перспективе њихове трансформација - пример Југославије, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 1998, стр. 131.

Значај и улога либерализације и дерегулације постаје јасна ако се има у виду да ограничења својинских права тако карактеристична за социјалистичке привреде представљају препреку размени, а према томе и кретању ресурса, што отежава размену и доприноси расту трошкова размене. Трошкови размен расту и ефикасност се смањује како број ограничења расте. Најчешћа ограничења приватне својине и размене су: контрола цена, рационализација, препреке уласка на тржиште, и сл. Уколико влада максимира цену неке робе, издаје бонове који доносиоцу обезбеђују извесну количину робе, или намеће било какву другу врсту ограничења, она слаби право поседовања и то мешањем у право власника да одлучује о свом поседу или га да пренесе другом појединцу по унапред договореној цени. Ограничавањем неповредивости својине (нпр. забрана продаје пива недељом) смањује се укупан обим размене на тржишту, док ограничавање права располагања предметом својине (контрола цена) ремети алокативну функцију цена.

Када држава регулише цену неке робе она утиче на право власника да пренесе своја својинска права над датом робом другом појединцу по унапред договореној цени. Најчешће оправдање за контролу цена је да по нижој цени више људи може себи да приушти куповину и потрошњу тог добра. Цена производа формира се испод нивоа који би се постигао на слободном тржишту, што доводи до појаве вишка тражње за добрима чије цене држава контролише. То даље доводи до појаве несташица на тржишту. Продавци имају интереса да добра алоцирају оним појединцима који им могу обезбедити противуслугу, а то је богатији слој становништва. С друге стране, сиромашни могу доћи до мање количине производа и услуга који су им потребни. Слична је ситуација и у случају рационализације добара, када држава издаје купоне како би одређеним категоријама становништва омогућила набавку одређене количине неког производа по нижој цени. Као и у случају контроле цена, рационализација узрокује појаву несташица датог производа. Путем рационализације држава се меша у право власника да одлучује о свом поседу и у његово право да га пренесе другом појединцу по слободно договореним условима. И контрола цена и рационализација у суштини представљају трансфер дохода од оних који поседују и продају неко добро према онима који то добро траже и купују.²⁶⁷

Увођење ограничења уласка на тржиште такође представља ограничење права својине. Предузећа која захтевају од државе да ограничи приступ нових предузећа тржишту као разлоге најчешће наводе: избегавање дуплирања капацитета, заштиту радника од јефтиног увоза, заштиту јавног интереса итд. Поменути разлози у суштини представљају параван иза кога се крије заштита постојећег произвођача у грани од постојећих конкурената.

Узимајући у обзир претходно наведено лако је увидети зашто је либерализација један од кључних елемената транзиције у постсоцијалистичким земљама. Пошто су планске економије базиране на контроли, први корак у транзицији ка тржишној економији јесте управо напуштање те контроле, односно либерализација и дерегулација. Могуће је препознати два аспекта контроле у једној планској економији: домаћи и спољни. Сагласно томе, могуће је разликовати домаћу и спољну либерализацију. Домаћа либерализација подразумева напуштање контроле цена и уклањање баријера предузетништву на домаћем држишту. Спољна либерализација укључује напуштање контроле спољне трговине, уклањање баријера у спољној трговини, уједначавање курса, дозволе да курс достигне свој адекватан ниво путем девалвације и обезбеђење спољне конвертибилности валуте.²⁶⁸

²⁶⁷ Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 102-103.

²⁶⁸ Gerald Turley and Peter J. Luke, Transition Economics: Two Decades On, Rotlege, London, 2011, p. 160.

Либерализација и дерегулација се јављају као предуслов приватизације и макроекономске стабилизација. Либерализација подстиче приватизацију тако што се субјектима из иностранства омогућује слободан улазак на домаће тржише путем улагања и куповине предузећа. Иста та улагања даље доприносе макроекономској стабилности и изласку из рецесије, омогућујући даље успешну транзицију, односно ефикасну приватизацију. Штавише, отвореност привреде утиче на саму организацију и перформансе привредних субјеката путем интензивирања конкуренције из иностранства.

4.3.1. Либерализација цена

Либерализација цена се огледа у стварању система слободног формирања цена уз врло скромну контролу цена малог броја производа. Либерализација цена је једна од основних активности у транзицији, јер су постсоцијалистичке земље наследиле систем арбитарних цена и губитак информативне улоге цена.²⁶⁹ Овакав систем цена даје погрешне сигнале, алоцира ресурсе у погрешном правцу и отежава контролisanje инфлације. Привредни субјекти су се, дакле, налазили су амбијенту неекономских цена, које нису исказ прихода и трошкова, те не мотивишу субјекте да прошире распон између прихода и трошкова, нити одражавају расположивост ресурса. Овај наopak амбијент од губиташа прави високо рентабилна предузећа, и обрнуто. Наравно, због цена које нису одржавале односе између понуде и тражње, већ су арбитарно одређена и административно регулисане, изграђена је привреда коју карактеришу бројне неусклађености, с једне стране, вишкови капацитета, а с друге стране, уска грла.²⁷⁰ Са либерализациом цена, напуштањем структуре арбитарних цена и успостављањем новог систем рационалних цена, који се базира у суштини на светским конкурентским тржишним ценама, долази до великих промена у свим сегментима привреде и самим привредним субјектима.²⁷¹ У новим условима постепено се испоставља да за читавим низом производа више нема довољно тражње по постојећим ценама. Предузећа за чијим производима више нема довољно тражње, нарочито у условима заштравања финансијске дисциплине, принуђена су да се реформишу или да пропадну. Истовремено, код производа чија је тражња потискивана и чије су цене држане на нижем нивоу са либерализацијом долази до раста тражње и цена тако да у новим условима њихова производња постаје профитабилна.²⁷² Промене релативних цена и промене у структури тражње подстичу прилагођавање реалне привредне структуре. Бројне деформације у систему цена у социјалистичким привредама довеле су до тога да поменуте привреде функционишу дубоко унутар граница производних могућности. Са уклањањем тих деформација ове привреде требало би да се приближе тој граници, што значи да би производња требала да се повећа. Развој нових активности померио би границу производних могућности удесно, чиме би се омогућило даље повећање производње.²⁷³

²⁶⁹ Barry W. Ickes, Lecture Note on Price Liberalization, spring 2005, p. 1.

²⁷⁰ Љубомир Маџар, Сутона социјалистичких привреда, Институт економских наука, Београд, 1990, стр. 260-264.

²⁷¹ Љубинка Јоксимовић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 258.

²⁷² Љубомир Маџар, Сутона социјалистичких привреда, Институт економских наука, Београд, 1990, стр. 261.

²⁷³ Голубовић Ј. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 92 и 100.

Имамо два проблема која прате либерализацију цена. Први, ако у привреди још увек доминирају државна предузећа онда либерализоване цене нису заиста и тржишне цене. Кључно питање јесте да ли су државна предузећа субјект меког или чврстог буџетског ограничења. Са тврдим буџетским ограничењем пад тражње за одређеним производом води паду цене тог производа. У случају да предузеће не прилагођава ниво цена тражњи оно неће моћи да покрије своје трошкове. Међутим, ако су државна предузећа субјекти меког буџетског ограничења са падом тражње она неће морати да смањују цене, чак ће се цене повећати. Предузеће ће опстати захваљујући субвенцијама од стране државе. Сагласно томе да ли има смисла да се либерализују цене када већина државних предузећа заузима монополску позицију у привреди и индустрији. Одговор је потврдан пошто монополске цене привлаче конкуренте на тржиште. Али, то је случај онде где слободна трговина са иностранством редукује монополске проблеме, посебно у малим отвореним економијама као што је наша. Други, либерализација цена доводи до шока цена. Са колапсом социјализма губитак државне контроле води расту зарада и монетарном вишку. Монетарни вишак односи се на сувишак новца који држе грађани у односу на вредност доступне робе. Пораст зарада, који долази са слабљењем државне контроле, није био праћен растом понуде потрошачке робе, имајући у виду да је недостатак понуде карактеристика социјалистичких привреда. У условима када грађани очекују пораст цена услед либерализације цена, они ће трошити више уочи либерализације, тако да ће доћи до јаког притиска на цене, и појаве шока цена са спровођењем либерализације цена.²⁷⁴

Либерализација цена енергије је посебно важно питање у транзицији зато што су цене енергије изразито подцењене у планским економијама. У Русији, која је велики произвођач енергије, подцењеност води већој домаћој потрошњи. Либерализација значи мању домаћу потрошњу и већи извоз енергије. Потрошачи губе, док произвођачи добијају, али је укупни ефекат позитиван. Проблем са либерализацијом цена енергије тиче се положаја произвођача чија је производња енергетски интензивна и који не могу лако да се прилагоде нагло скоку цена енергије. Домаћинства такође нису у могућности да се прилагоде либерализацији цена енергије. Политички ризик услед либерализације цена енергије може бити веома висок, тако да се либерализација цена енергије често одлаже.²⁷⁵

Либерализацију цена, као активност програма транзиције, могуће је спровести после макроекономске стабилизације или истовремено са стабилизацијом. Они који сматрају да ценовну либерализацију преба спровести паралелно са макроекономском стабилизацијом полазе од поставке да ће њени ефекти бити повољнији, а транзиција бржа. Теоријски гледано, либерализација цена може се спровести ургентно или постепено. Искуства постсоцијалистичких земља показују успешност примене и једног и другог сценарија.

На почетку транзиције преовладало је мишљење да специфичност транзиције постсоцијалистичких земаља пружа аргументе у корист ургентног сценарија либерализације. То је повезано, између осталог, са негативним фискалним импликацијама контроле цена, тешкоћама приватизације у претерано регулисаној привреди и неопходношћу изградње конкурентног окружења за државна предузећа. Уколико привреда има и даље деформисану структуру цена, одложена либерализација може довести до скока цена, што може креирати инфлаторна очекивања и угрозити постигнуту стабилност. Развој приватног сектора биће знатно успорен у условима изражене контроле

²⁷⁴ Barry W. Ickes, Lecture Note on Price Liberalization, spring 2005, p. 2 и 10.

²⁷⁵ Barry W. Ickes, Lecture Note on Price Liberalization, spring 2005, p. 12 .

цена. Зато су либерализација цена и унификација девизног курса, као једног од кључних параметара за прилагођавање цена, ургентни задаци у транзиционим привредама.²⁷⁶

Постоји, дакле, више разлога за спровођење ургентне либерализација цена на самом почетку транзиције. Први, либерализација цена је неопходна да би тржишни механизам функционисао и да би се елиминисале деформације цена наслеђене из социјалистичког периода. Либерализација цена у земљама у транзицији доводи до формирање новог система релативних цена. Испоставило се да тражња за одређеним врстама производа, чија је производња раније форсирана, опада. Предузећа која производе те производе, поготову ако остану без финансијске подршке и ако дође до пада цена тих производа, принуђена су услед губитака да смање или потпуно престану са производњом. Истовремено, код неких производа долази до пораст дуго потискиване тражње и до пораста цена. Нови релативни односи цена захтевају прилагођавање агрегатне понуде тј. промену структуре привреде.²⁷⁷ Спора либерализација цена није добро решење, а опстајање деформисаних цена и селективне несташице, раст инфлаторних очекивања и брзина новчаног оптицаја стандардни су нус продукти такве политике. Други, либерализација цена је предуслов за смањење субвенција, што је неопходно за буџетско прилагођавање и доприноси макроекономској стабилизацији. Све док су цене нерационалне профит и губици не могу бити ваљани показатељи ефикасности пословања и стога не могу служити као поуздане смернице за одлуке о томе која предузећа би требало затворити, а за која би требало обезбедити средства ради повећања инвестиција.²⁷⁸ Предузећа се не могу сматрати одговорним за своју профитабилност ако држава одређује цене, јер затварање предузећа чије цене производа су држане испод тржишне вредности није решење за њихове финансијске губитке. Трећи, ценовна либерализација је неопходна на самом почетку транзиције, не само због негативних фискалних импликација ценовне контроле, већ и због тога што закаснела либерализација цена у условима несташице доводи до скока цена и раста инфлаторних очекивања, што неутралише позитивне ефекте остварене у домену макроекономске стабилизације. Четврто, без либерализације цена, демонополизација тржишта и бржи развоја приватног сектора не могу се ни очекивати.

Искуства са либерализацијом цена су, међутим, показала да чак и оне земље које су спровеле најрадикалнију либерализацију нису све цене прилагодили од једном. Цене су се либерализовале обично у неколико фаза. Овакво секвенционирање либерализације цена било је мотивисано колико страхом од подстицања раста инфлације, толико и бригом да би већи скок цена могао да разводни адаптивни капацитет привреде. Постепена либерализација цена међутим пролонгира постојање деформисаних цена и у таквим условима индикатори финансијског успеха предузећа не одражавају верно њихове стварне економске перформансе. У таквој ситуацији меко буџетско ограничење државних предузећа ће се продужити јер губиташи зрели за ликвидацију могу тврдити да су њихови финансијски проблеми последица деформисаних цена, а не њихове неефикасности.²⁷⁹

²⁷⁶ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Доктроска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 140.

²⁷⁷ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 68.

²⁷⁸ Љ. Јоксимовић, Савремени привредни системи, централно-планске привреде у транзицији, Економски факултет, Београд, 1991, стр. 239.

²⁷⁹ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 140 и 300.

4.3.2. Спољнотрговинска либерализација

Спољнотрговинска либерализација представља редукцију улоге државе у економским односима са иностранством и одклањање спољнотрговинских баријера.²⁸⁰ При чему, либерализација спољне трговине у раним фазама подразумева одклањање квантитативних рестрикција и њихову замену царинама, а касније и унифицирање стопа ефективне заштите. Кивикари истиче да појам либерализације спољне трговине који се обично своди на спољнотрговинска органичења треба проширити. У вези са тим он под либерализацијом спољне трговине подразумева: (1) смањење нетарифних трговинских баријера, укључујући и органичења при конверзији валуте у циљу извоза; (2) снижење новоа и смањење броја тарифних органичења; (3) укидање извозних олакшица; (4) смањење утицаја централне власти на процес добијања решења на нивоу предузећа која су укључена у спољнотрговинске односе. У складу са таквим поимањем спољнотрговинске либерализације, земља се сматра отвореном за спољну трговину ако се национални привредни субјекти срећу са мање органичења при изласку на међународно тржиште, а такође и инострани при уласку на национално тржиште. Такви процеси производе дугорочне користи које настају на производној страни (повећавају се девизни приходи у извозним индустријама или се повећавају уштеде на увозним супституцијама по јединици рада и капитала) и на потрошачкој страни (иста корпа производа има нижу цену).²⁸¹

Либерализација спољне трговине поспешује економску ефикасност тако што омогућава посматраној земљи да концентрише факторе производње у оним секторима у којима има компаративне предности у односу на друге земље. Корист од међународне трговине последица је чињенице да различите земље располажу различитим ресурсима, тако да опортунитетни трошак производње производа варира од земље до земље. Као последица тога, земља увози робу у чијој је производњи релативно неефикасна у замену за извоз ефикасно произведених добара. Услед органичења спољне трговине ресурси се концентришу у неефикасне привредне секторе који имају високе спољнотрговинске баријере. Са уклањањем баријера у размени, путем спољнотрговинске либерализације, повећава се доходак земље тако што се средстава из неефикасних сектора у којима земља нема компаративних предности усмеравају ка ефикасним секторима користећи компаративне предности земље. Другим речима, либерализацијом спољне трговине омогућује се појединачној земљи да се специјализује у производњи оних добара тј. сектора у којима дата земља има компаративне предности на светском тржишту.

Политком слободне трговине са иностранством домаћи произвођачи се излажу иностраној конкуренцији, чиме се они приморавају да повећају ефикасности пословања и унапреде квалитета својих производа и услуга. Због тога се очекује да повећана отвореност привреде може побољшати перспективе раста привреде. Међутим, може се десити, баш супротно, да велики број домаћих произвођа услед великог притиска иностране конкуренције изгуби битку за опстанак.²⁸² Спољнотрговинска либерализација, стога, може проузроковати оштар пораст увоза без одговарајућег пораста производње и извоза. Повећање незапослености јесте честа последица либерализација спољне трговине, пошто су неефикасне индустрије принуђене да престану са радом под притиском

²⁸⁰ Ивица Стојановић, *The Economic Crisis in America - The "Glory" & the Grief of Globalisation*, Мегатренд ревија, вол. 5(2), Мегатренд универзитет, Београд, 2008, стр. 12.

²⁸¹ Бранислав Митровић, *Економика транзиције*, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 68 и 70.

²⁸² Barry W. Ickes, *Lecture Note on Price Liberalization*, spring 2005, p. 33.

међународне конкуренције. Отварање нових фирми и послова захтева и капитал и предузетништво, а у земљама у транзицији чест је недостатак овог другог због одсуства образовања и самоиницијативе, а оног првог услед недостака банкарског финансирања. Услед високих каматних стопа отварање нових предузећа је онемогућено, односно капитал потребан за раст је прескуп.²⁸³ Таква развоја догађаја говори да спољнотрговинска либерализација може довести до гашења већег броја домаћих предузећа што у коначној истанци може негативно деловати на квалитет макроекономских перформанси привреде (ширење трговинског дефицита, погоршање платног биланса, повећање спољног дуга) и посебно на могућност привредног раста у дужем периоду (појава стагнације и рецесије).²⁸⁴

Спровођење либерализације спољне трговине садржи у себи једну контроверзу. Кључни проблем је у томе да ли либерализацију спровести брзо, односно истовремено са макроекономском стабилизацијом, или је спроводити постепено и у дужем року, након стабилизације. Основни аргументи који иду у корист спровођења постепене спољнотрговинске либерализације после макроекономске стабилизације јесу следећи:

1. прво, приходи од царина су значајна ставка у буџету великог броја земаља у транзицији тако да њихово укидање представља значајан удар на буџет државе;
2. друго, спровођење спољнотрговинске либерализације може бити неуспешно, јер се спроводи у условима погрешних тржишних сигнала, и то зато што је висока и дуготрајна инфлација довела до дисторзије релевантних цена;
3. треће, у условима високе инфлације присутан је прецењен девизни курс, што условљава повећање спољнотрговинског дефицита;
4. четврто, сељење економских ресурса од фирми губиташа према успешним фирмама може утицати на раст незапосленост, као и на велике социјалне притиске да се либерализација спољне трговине заустави.²⁸⁵

Представници ортодоксног правца инсистирају на брзој либерализацији, односно истовременом спровођењу макроекономске стабилизације и либерализације спољне трговине. Кашњење у спровођењу либерализације по њима доводи до неефикасности и до дисторзије домаћих цена. У условима слободног тржишта домаћа предузећа се суочавају са светским ценама које их приморавају да повећавају ефикасност. Такође, спољнотрговинска либерализација делује позитивно на привреду тако што олакшава увођење тврдог буџетског ограничења и интензивирање конкуренције на домаћем тржишту. Без спољнотрговинске либерализације није могућа ни либерализација домаћих цена, јер су цене деформисане и не указују где домаћа привреда има компаративне предности. Кивикари истиче, залажући се за брзу либерализацију спољне трговине, да она може бити лако остварена у кратком периоду, за разлику од других активности транзиције. По њему либерализација може бити реализована кроз политичку одлуку у кратком време, док се друге активности транзиције реализују кроз еволутивни процес.²⁸⁶

У случају брзе спољнотрговинске либерализације није спорно отварање домаће привреде, јер је оно нужно, пошто страна конкуренција има вишеструко позитивно дејство, већ исход супротан очекивањима протагониста. Нагла либерализација може

²⁸³ Džozef E. Stiglic, Противуречности глобализације, SBM-х, Београд, 2004, стр. 73.

²⁸⁴ Радован Ковачевић, Савремене тенденције у светској привреди, Београд, 2004, стр. 65.

²⁸⁵ Р. Трајчевски, Н. Фабрис, Макроекономска стабилизација и спољнотрговинска либерализација у привредама у транзицији, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 1997, стр. 35.

²⁸⁶ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 70.

проузроковати неповољне ударе на домаћа предузећа, не дајући им довољно времена да се прилагоде, пре него што их захвати ковитлац иностране конкуренције.²⁸⁷ Па тако, нагла либерализација спољне трговине у Русији у великој мери је допринела привредној депресији. У том погледу одлучујући значај имао је спој две међусобно повезане мере: либерализација увоза и проглашење конвертибилности домаће валуте. Једва да је теоријски могуће ефикасније решење за подривање домаћег производног апарата него што је то спој потпуне либерализације увоза и проглашење конвертибилности домаће валуте у привредама које иначе нису биле у одговарајућој мери конкурентне на светском тржишту.²⁸⁸ С друге стране, постоје позитивни случајеви радикалне либерализације. Пример су Украјина и Естонија где су добици оваквог начина либерализације били већи од губитака. Разлог тога је што нагла либерализација спољне трговине приморава домаћа предузећа да се реструктурирају и прихвате светске норме квалитета, како би опстала.

Најуспешније земље у развоју, оне у источној и југоисточној Азији, отвориле су се према свету, али су то чиниле постепено. Те земље су искористиле процес глобализације да повећају и прошире свој извоз и да као резултат тога остваре и бржи привредни раст. У том процесу оне су своје заштитне баријере уклањале систематично и пажљиво, елиминишући их тек онда када су нови послови били створени. Владе су осигурале да потребан капитал буде расположив за нове послове и стварање предузећа, па су чак преузеле и предузетничку улогу у креацији нових предузећа.²⁸⁹ Стога, постепена спољнотрговинска либерализација је препоручљива за већину земаља у транзицији, а нарочито за оне земље у којима су привредни услови неповољни.

4.3.3. Дерегулација тржишта

Тржиште као форма координације односа економских субјеката у размени, од самог почетка, функционише под утицајем правних, државних и других регулатива. Међу бројним чиниоцима који усмеравају и ограничавају тржишни механизам држава има највећи значај у регулисању тржишта. Међутим, прекомерно увећање државног сектора и уплитање у делатности тржишних актера узрокује озбиљне проблеме и поремећаје у функционисању привреде. Суштина је у томе да снажна државна интервенција и њено мешање у тржишне односе чини тржиште дефектним и смањује његову ефикасност, а последично трпи привреда. Разлози су, пре свега, у уграђивању бирократских критеријума рационалности у пословање фирми и елиминисању тржишних критеријума, што води самодовољности и смањењу адаптивности фирми на динамично пословно окружење, и тиме штети појединачним фирмама и привреди у целини, те малаксава привредни раст.

Схватања водећих економских теоретичара о улози државе у регулисању тржишта су контроверзна. Издиференцирана су два правца или две школе мишљења: класична и либерална. По класичном схватању, регулисање тржишта се примењује ради заштите јавног интереса и против злоупотребе тржишта у приватне сврхе, а има за циљ: заштиту конкуренције и конкурената, заштиту купаца од злоупотребе продаваца, заштиту

²⁸⁷ Небојша Савић, Стратегија придруживања ЕУ – случај Југославије/Србије, Југослованска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001, стр. 42

²⁸⁸ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 111.

²⁸⁹ Džozef E. Stiglic, Противуречности глобализације, SBM-х, Београд, 2004, стр. 73.

продаваца од обмањивајућих понашања купаца, ограничење разарајуће конкуренције, заштиту домаћег тржишта од разарајуће конкуренције иностраних конкурената и сл. У суштини, задатак државног регулисања тржишта представља максимизирање друштвеног благостања на бази регулисања одређених тржишних појава. Регулисање тржишта узрокује замашне издатке, што упућује на закључак да је оно исплативо само ако очекивано повећање друштвеног благостања премашује трошкове његовог регулисања.²⁹⁰

Наспрам класичних схватања налазимо једну од модернијих концепција – теорија тржишног регулисања. Према схватању Г. Стиглера, само регулисање представља својеврстан производ или добро које настаје јер егзистира тражња и понуда за њим. Тржишно регулисање настаје превасходно зато што одређени друштвени слојеви изискују подршку државе, која им путем регулисања тржишта обезбеђује одређени трансферни доходак. Независно од своје намене или циља, свако регулисање тржишта у суштини увек узрокује одређену прераспodelу дела доходака, најчешће у корист једне мање групе, а на штету веће групе економских субјеката. Сходно “Capture“ теорији, регулисање има за циљ заштиту јавног интереса, да би касније најчешће подлегло утицају интересних група чије тржишно понашање регулише. Тржишно регулисање тиме мења своју суштину и постаје чинилац који штити управо оне субјекте чије би тржишно понашање требало да регулише.

Под дејством ових и сличних, превасходно либералних схватања, у већини развијених тржишних привреда током 80-их година прошлог века дошло је до извесне дерегулације у многим привредним областима и тржишним формама које су биле регулисане. Регулисање је укинато, јер је оцењено да ће слободно тржиште и слободна конкуренција резултирати већом ефикасношћу. Деререгулација јесте резултат спознаје и признање да је тржишно регулисање у бројним областима привреде нанело више штете него користи, односно укидају се законски прописи и мери, које на било који начин негативно утичу на тржиште и привреду.²⁹¹ Такође, као једна од стубова Вашингтонског конзесуса и програма транзиције, дерегулација налази веома важну улогу у успостављању тржишне структуре у постсоцијалистичким земљама током 90-их година. У земљама у транзицији дерегулација има посебан значаја, јер су оне у време социјализма претерале у нормирању и регулисању свих свера друштвеног живота, а нарочито економске свере. Деререгулација се овде јавља као противтежа снажној државној контроли и бројним рестрикцијама, који спутавају функционисање привреде, гуше економске слободе и отежавају развој приватног сектора.

Процес дерегулације подразумева два паралелна тока: на једној страни добро промишљено смањивање законског прописивања одређених услова, критеријума, ограничења или забрана, а на другој страни јачање регулативе (подзаконских аката) и нарочито контроле. При томе се истовремено врши делегирање регулације и контроле на саморегулаторна тела која представљају разне професионалне асоцијације и удружења, којима држава поверава јавна овлашћења за доношење етичких кодекса и професионалних правила за примену у пословању њихових чланица.²⁹² Овај вид регулисања тржишта посебно је повољан, јер државу ослобађа обавезе да се бави тим питањима. Штавише, професионална удружења јесу оштрија и успешнија у регулацији и контроли на тржишту.

²⁹⁰ Радослав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 43-44.

²⁹¹ Радослав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 45.

²⁹² Јован Горчић, Управљање кризом – свет и ми, Проинком, 2009, стр. 106-107.

4.4. Институције, институционална инфраструктура и институционалне реформе

Институције, у општем смислу, представљају понашања, норме и регулације на основу којих функционише друштво.²⁹³ Из економског угла, институције представљају оквир унутар кога се на устаљени начин одвијају интеракције привредних субјеката. Прецизније, то су правила установљена законом, традицијом, моралом, која на транспарентан начин, стално и на трајној основи регулишу токове и исходе привредне активности и уносе ред у привредни живот који, уместо, хаотичне збрке, постаје уређен систем у коме се у оквиру постојећих правила одвија привредна активност и успостављају стабилни односи међу привредним субјектима. Економско понашање је, дакле, условљено институцијама. Основна улога институција је да смањи неизвесност и омогући предвидивост одлука привредних актера успостављањем стабилне структуре њихових интеракција. Са становишта привредних субјеката институције продукују одређене користи и трошкове. Користи се огледају у предвидивости понашања осталих привредних учесника, док су трошкови резултат ограничења која институције намећу у властитом понашању.²⁹⁴

Институционална инфраструктура у једном друштву и привреди представља сет свих правила који одређују функционисање тога друштва и привреде. Институционална инфраструктура дефинише надлежности одлучивања, фиксира норме понашања и утиче на последице алтернативних одлука привредних субјеката.²⁹⁵ Она укључује различита ограничења и подстицаја, који су креирани ради обликовања интеракција међу људима.

Институционална инфраструктура се састоји из формалних и неформалних правила. Формална правила подразумевају писана правила (устав, закони, статuti и други видови државне регулације) којима се регулише понашање политичких, друштвених и економских актера. Доношење формалних правила јесте у ингеренцији државе и њених активности у домену институционалног пројектовања. Формална правила, иначе, дефинишу политички систем (нпр. управљачку структуру, права појединца и сл.), привредни систем (својинска права, уговори) и систем заштите (судство, полицију). За разлику од формалних правила чију примену обезбеђује држава, неформалне норме су израз друштвених односа. Неформална правила су неписана правила (морал, навике, традиција, пословни обичаји) која одлучујуће детерминишу индивидуална и колективна понашања. У питању су аутентичне економске и друштвене специфичности и обележја интерне средине. Неформална правила одлучујуће детерминишу институционалну инфраструктуру, а тим и смер економије и друштва, док формална правила допуњују неформална правила у циљу повећања њихове ефикасности. Неформална правила су кључ успешности у економском и сваком другом друштвеном виду. Снажан морални кодекс у једном друштву или заједници сматра се гарантом социјалне стабилности која економски систем чини одрживим и виталним. Наравно, то не значи да су формална правила од другоразредног значаја, већ су такође неопходна јер без ефикасног регулаторног оквира нема ефикасне и просперитетне привреде, односно нема динамичног привредног раста.

Можемо рећи да нема квалитетног економског и друштвеног развоја уколико не постоји адекватна институционална инфраструктура. Она стимулише економску и

²⁹³ Небојша Бацковић, Економија и институције, Зајечар, 2006, стр. 98.

²⁹⁴ Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 94.

²⁹⁵ Љубомир Маџар, Својина и реформе, прва књига, Економски институт и Институт економских наука, Београд, 1995, стр. 113.

друштвену иницијативу, помаже организацију ефикасне производње, мотивише на снижавање трансакционих трошкова, доприноси стварању стабилног правног система који обезбеђује заштиту својинских права, извршење уговора и сл. У глобалној економији добре институције су преокупација свих привреда, развијених, неразвијених и транзиционих. Друштво које инвестира у добре институције повећава економску и друштвену успешност.²⁹⁶ Пример су развијене земље, које су захваљујући добрим институцијама, оствариле своју завидну позицију, за разлику од земаља у развоју, где лоше институције чине опозицију добром функционисању и ефикасности привреде. Свакако, ситуација по питању квалитета институција је посебно незавидна у случају земаља у транзицији, који се налазе у институционалном вакуму, тј. са полуизграђеним институцијама и квази институцијама, што све утиче на слабу динамику привредног раста.

Институционалне реформе подразумевају замену лоших институција добрим институцијама, како би се унапредило функционисање и ефикасност привреде. Из угла постсоцијалистичких земаља и процеса транзиције у питању је напуштање институција социјалистичке привреде, као што су државна својина и планска координација, ради успостављања институција тржишне привреде, као што су приватна својина и слободно тржиште. Наравно, на делу је много сложенија промена која обухвата већи број различитих институција, које треба у потпуности заменити и од почетка наново изградити.

Институционалне реформе поразумевају промене и формалних и неформалних правила да би биле комплетне и успешне, у чему се и огледа тежина овог преображаја. Прецизније речено, институционалне реформе се сматрају завршеним и успешним када су промене у пуном обиму заживеле у свери неформалних правила. Проблематика институционалних реформи и изградње нових институција произилази управо из интеракције и карактера формалних и неформалних правила. Кључни проблем при изградњи новог институционалног оквира јесте што се за разлику од формалних правила, која је могуће релативно лако и брзо променити, неформална правила мењају знатно теже и у дужем временском периоду. Неформална правила се успостављају у једној друштвеној средити тако што појединци континуирано, путем покушаја и погрешака, развијају правила за међусобну интеракцију која затим пролазе тест времена и институционализирају се у традиције, обичаје, навике и сл. Дакле, успешност и брзина институционалних реформи је преовлађујуће детерминисана карактером неформалних правила дате заједнице и друштва.

Компатибилност формалних и неформалних правила је такође чинилац који детерминише успех и брзину институционалне реформе. Већа компатибилност једних и других правила омогућава лакше спровођење институционалних реформи и гарантује бољи исход. Институционалне реформе наметнуте од споља могу, али и не морају, бити у супротности са важећим неформалним правилима. Може се лако догодити да за споља наметнута формална правила постоји велики отпор у датој друштвеној средити, и да је за олакшање њиховог прихватања у друштву потребан низ додатних прописа и тумачења, којима се формална правила прилагођавају постојећим обичајима, традицији и моралним вредностима, и олакшава пут за њихово спровођење и заживљавање у пракси.²⁹⁷ То, наравно, отежава и успорава институционалне реформе. Изразита некомпатибилност од споља преузетних формалних правила и затечених неформалних правила може водити њиховом потпуном одбацивању, а тиме и неуспеху институционалне реформе.

²⁹⁶ Небојша Бацковић, Економија и институције, Зајечар, 2006, стр. 100.

²⁹⁷ Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 97.

4.4.1. Изградња институција тржишне привреде и пратеће инфраструктуре

Ниво развијености и квалитет институционалне инфраструктуре у једној земљи има значајан утицај на економске перформансе њене привреде. Развијене земље имају институције које доприносе расту и развоју њихових привреде, док неразвијене земље имају институције које утичу на стагнацију и опадање њихових привреда. Институционална уређеност једне привреде представља фундаменталну претпоставку њене ефикасности и стабилности будући да се унутар институционалне инфраструктуре одвијају како процеси одлучивања, тако и сами економски процеси. С друге стране, ниво развијености и структура привреде утичу на развијање знања и одређују карактер институција, као и правац и брзину промена у институционалној инфраструктури.

Најважније економске институције у једној савременој тржишној привреди јесу приватна својина и тржиште. Приватну својину карактеришу јасно одређена својинска овлашћења (држање, коришћење, располагање), односно тачно се зна ко су власници ресурса и каква права они имају над тим ресурсима.²⁹⁸ Јасно дефинисана својинска овлашћења стварају подстицаје да се ресурси ефикасно користе, јер се све награде (користи) и казне (трошкови) који проистичу из својинских овлашћења приписују власнику. Када својинска права нису јасно дефинисана, слабе подстицаји да се изврши размена, јер није потпуно јасно са каквим правима располаже друга страна, па према томе ни да ли може да испуни обећање дато у уговору. Када нису сигурни да ће моћи да присвоје плодове својих улагања привредни субјекти смањују обим производње и размене. Приватна својина показала је да најбоље повезује систем казни и награда за донете одлуке, односно користи и трошкове, и тако даје најбоље подстицаје за ефикасну употребу ресурса. Власник доноси одлуке о томе како ће користити своја овлашћења, и присваја користи, односно сноси трошкове, који су последица донете одлуке. Преносивост (располагање) својинских права је најважније обележје приватне својине, јер се у суштини цео економски процес одвија кроз размену својинских права. Преносивост или размењивост својинских права омогућава да се ретки ресурси крећу ка најефикаснијим употребама.²⁹⁹ Другим речима, без приватне својине није могуће створити тржишни економски систем, односно прецизно уређени својински односи од пресудног су значаја за деловање тржишних законитости и преимућства која произилазе из алокације ресурса на основу критеријума тржишта и у условима интензивне конкуренције. Искуство са државном (друштвеном) својином је показало да ресурси који немају власника бивају изложени уништењу. Стога, кључни елемент институционалне реформе у једној постсоцијалистичкој земљи захваћеној процесом транзиције јесте приватизација, док је главни део правне и регулативне инфраструктуре систем својинских и уговорних права.³⁰⁰ Важно је имати у виду да приватна својина мора да буде сигурна и добро заштићена, јер без тога појединци немају подстицаје да покрећу ретке ресурсе у најуносније употребе.

Други важан институционални елемент који је потребно успоставити у једној постсоцијалистичкој привреди јесте тржиште. У питању је механизам који својим спонтаним деловањем покреће, уређује и организује привредни живот у једном друштву,

²⁹⁸ Небојша Боцковић, Економија и институције, Зејечар, 2006, стр. 33 и 149.

²⁹⁹ Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 101.

³⁰⁰ Слободан Цветановић, Мирослав Ђорђевић, Марко Царић, Економија, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, 2008, стр. 34.

односно обликује односе између актера на економској сцени. Тржиште усклађује производњу и потрошњу и на најефикаснији могући начин употребљава расположиве ресурсе за задовољење друштвених потреба. Потребе друштва су бројне и разноврсне, перманентно се шире, а појављују се често и нове, што значајно превазилази могућност друштва да их расположивим ресурсима задовољи. Стога, неопходна је ефикасна селекција у употреби ограничених ресурса у задовољавању друштвених потреба. Питање које потребе и како задовољити, којим ресурсима и шта произвести у којим количинама, и какву расподелу обавити на чланове друштвене заједнице, тржиште решава спонтаном игром тржишних снага и системом цена. При томе до изражаја долазе природна својства тржишта као ефикасног механизма регулације начина функционисања привреде.³⁰¹

Тржиште је уређени оквир унутар кога се врши размена. У основи размене добра на тржишту је заправо размена својинских права, која се обавља на основу уговора. Несметано функционисање размене на тржишту захтева регулисање размене својинских права, процеса склапања уговора и извршења уговора. Јер, управо су институције онај фактор који омогућава да тржиште функционише уз релативно ниске трансакционе трошкове за све учеснике у размени. Тржиште је, у основи, скуп институција унутар којих се обавља размена, при чему конкуренција условљава понашање привредних субјекта.³⁰²

Савремени тржишни систем привређивања, поред претходно наведене две базичне тржишне институције - приватна својина и тржиште, захтева успостављање и низа других веома важних институционалних категорије, као што су: предузеће, профит, акционарство и корпоративизам, банкрот, финансијски систем, банкарство, небанкарске финансијске институције, берза, централна банка; буџетски систем; порески систем, чврсто буџетско ограничење; функционална конкуренција; социјална заштита (пензиони и здравствени систем, заштита у случају незапослености, итд), колективно преговарање и многе друге.

Институционална реформа у једној транзиционој земљи почиње до Устава. Устав уводи нови правни поредак којим се гарантују основне економске, политичке и грађанске слободе и обавезе. На бази Устава доносе се сви закони, који се тичу датог друштва, а међу њима су од посебне важности они закони који регулишу економске односе. Основни блок економских закона чине закони о својини и уговорима. На основу њих изводи се одређени блок закона који се односи на предузећа, банкрутство, конфликт интереса и сл. Последњи блок закона регулише економске односе, у првом реду заштиту конкуренције, државну помоћ, порески систем, финансијска тржишта, тржиште рада, заштиту права интелектуалне својине и сл.³⁰³ Након доношења закона следи формирање и развој пратећих институција (организација) и агенција, које примењују законе, и то: Агенције за приватизацију, Комисије за хартије од вредности, Комисије за заштиту конкуренције, Комисије за контролу државне помоћи, Националне агенције за запошавање и др. Судови јачању своју независности и проширију своје надлежности. Од посебног значаја је стварање независне централне банке са свим својим карактеристичним функцијама.

Приватне својине као кључна институција тржишне привреде не може функционисати без неопходне законске инфраструктуре (прописа о својини). Правни и регулаторни оквири имају улогу да прецизирају и заштите својинска права, осигурају да се уговори

³⁰¹ Слободан Максимовић, Тржиште, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002, стр. 198.

³⁰² Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 111.

³⁰³ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 72.

испуњавају, да постоји уређен начин за решавање комерцијалних спорова, и да за случај када дужници не могу отплатити оно што дугују постоји уређена процедура банкрота. Посебним законом мора бити решено питање процеса приватизације, а пре свега, избора модела и метода приватизације, обавезност и ороченост приватизације, као и одговорности актера који спроводи процес у пракси. При избору модела приватизације архитектуре транзиције се морају одредити за облик предузећа и модел контроле пословања предузећа. Избор облика предузећа утиче на Закон о предузећима и Закон о банкротству (стечају), а избор модела контроле пословања предузећа утиче на одређену законску регулативу - Закон о банкама и Закон о тржишту хартија од вредности.

У домену изградње интегралног тржишта важно је узети у обзир сва три његова сегмента: тржиште роба и услуга, тржиште капитала и тржиште рада. Институционални аспект изградње тржишта роба и услуга састоји се у напуштању планског механизма и слабљењу државног утицаја ради успостављања тржишног механизма, који уносе слободу и ефикасност у систем. У том процесу држава напушта плански систем и координацију, односно роковођење у обликовању понуде и тражње на тржишту, а успоставља усмеравајућу и регулаторну улогу, тј. функционално тржиште роба и услуга. Формирање овог тржишта подразумева регулисање и успостављање стандарда квалитета производа и услуга, система заштите порошача, система заштите конкуренције, и прописивања услова производње са становишта заштите животне средине и сл.³⁰⁴

Ради ефикасног функционисања тржишне привреде неопходно је успоставити и утврдити финансијски систем на тржишним основама, а то је употпуности различито од његовог уређења и функционисања у социјалистичком привредном систему. Значај финансијског система огледа се у томе што он у свакој модерној тржишној привреди представља главни механизам регулације са циљем остварења стабилног природног раста. У привредама у транзицији значај финансијског система је још већи, пошто нема успешне приватизације предузећа без ефикасног финансијског тржишта, пре свега тржишта капитала. Финансијско тржиште је, такође, предуслов за прилив страног капитала и долазак инвеститора. Стога, задатак државе састоји се у оснивању и институционалном јачању тржишта капитала (берзе), с једне, и развијању банкарског система, с друге стране. Веома битан сегмент институционалне реформе финансијског тржишта јесте успостављање ефикасног механизма контроле тржишних актера и пословних трансакција.

Тржиште рада представља неодвојиви елемент тржишне привреде и интегралног тржишта и зато изградња система институција везаних за тржиште рада мора да представља приоритет при спровођењу процеса транзиције и институционалних реформи. Тржиште рада треба да изврши селекцију радна снаге сагласно њеном квалитету и ослободи привреду од вишка радне снаге. То већ по себи значи отварање перспективе за раст продуктивности рада и снижавање трошкова производње. Тржиште радне снаге треба да укине монопол радника на радна места и да лични доходак за текући рад буде трошак производње и тржишна категорија која не подлеже државној регулацији. Уколико би и постојала нека државна форма утврђивања личног доходака онда би то било евентуално установљење њеног минимума, којим би се вршила социјална заштита радника.³⁰⁵ Такође, држава треба да се повуче са овог тржишта када је у питању споразумевање радника и послодаваца, и да оснажи обе стране, како би кроз споразуме утврдили међусобне односе.

³⁰⁴ Ивица Стојановић, Економија, Мегатренд, Београд, 2005, стр. 252-253.

³⁰⁵ Драгутин Марсенић, Реформе привредног система обликованог 70-их година, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 244.

4.4.2. Препреке на путу институционалних реформи и могућа решења

Институционалне реформе представљају врло комплексан сегмент транзиције. Проблем институционалних реформи у постсоцијалистичким земљама може се схватити као проблем трансплантације институција. Успешна трансплантација увек имплицира да су увезне институције срасле заједно са оним домаћим, јер у супротном увезене институције пре или касније биће одбачене.³⁰⁶ Другим речима, радикална промена закона битних за функционисање тржишне привреде или доношење новог устава није све што чини институционалне реформе, јер се институције дефинишу као скуп формалних и неформалних правила. Тако да, тек, интеракција формалних са неформалним правилима одређује успех реформи. Када се процењују напори за промену институција које регулишу привредне активности у земљама у транзицији треба имати у виду да су се исте институције развијале у тржишним привредама вековима. Такве промене су дуги процеси који постављају најозбиљнија ограничења успеху, ефикасности и брзини транзиције.³⁰⁷

Успех и брзина институционалних реформи, а тиме и транзиције, условљен је природом формалних и неформалних правила, њиховом међусобном интеракцијом, као и начином њиховог мењања. На страни формалних правила делују следећи ограничавајући фактори: некомплетна правила, спорост у упознавању са новим правилима, слабо спровођење постојећих закона, као и неадекватне и честе промене једних те истих закона.

У условима некомплетних правила, тј. у условима одсуства неких правила неопходних за успешно функционисање тржишне привреде, долази до раста трансакционих трошкова. Нпр. децентрализација економског одлучивања и слабљење контроле над менаџерима државних предузећа, без повезивања процеса доношења одлука са ризиком тј. без приватизације, подстиче економски нерационално и неефикасно понашање државних предузећа. Приватизације је, пак, врло комплексна институционална промена која захтева доста времена. Међутим, и неке наизглед једноставне промене представљају извор раста трансакционих трошкова. Непостојање законских прописа који регулишу одређену привредну област може резултирати одсуством одређених трансакција, чиме се пропушта прилика за повећање производних могућности. Па тако, недостатак прописа који регулишу улагање страног капитала довешће до потпуног одсуства страних инвестиција.

Чак и у условима постојања минимума правила за нормално функционисање тржишне привреде, акумулација знања о новој институционалној инфраструктури и постизање рутине у примени нових правила захтевају доста времена. У међувремену, метод покушаја и погрешака повећава трошкове трансакција и истовремено одвраћа потенцијалне учеснике од тих трансакција. У условима примене нових правила ствара се погодно тле за јачање корупције. Нови закони, посебно двосмислене законске одредбе, бирократама дају могућност стицања користи по основу интерпретације закона у корист одређене стране.³⁰⁸

Слабо спровођење закона је један од извора раста трансакционих трошкова у транзиционим привредама. Неизвесност у вези са тим да ли ће правни систем обезбедити поштовање приватних уговора приморава тржишне учеснике да смање планирани обим

³⁰⁶ Alexander Lenger, Big-bang versus Gradualism? Towards a Framework for Understanding Institutional Change in Central and Eastern Europe, Conference "Ökonomik, Politische Ökonomie and Psychologie staatlicher Reformen in Europa", 2008, p. 19.

³⁰⁷ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 114.

³⁰⁸ Драгослав Китановић, Наташа Голубовић, Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 451-452.

трансакција, да практикују углавном оне једноставније (готовинске трансакције, трампа и сл.), као и да знатно смање број пословних партнера са којима сарађују.

Поред претходно побројаних, несумљиво врло значајних ограничења која се тичу формалних правила, на брзину институционалних реформи и раст трансакционих трошкова у највећој мери утичу неформална правила. Неформална правила су врло битна, јер дају стварни легитимитет промени формалних правила. Проблем интеракције формалних и неформалних правила у већини постсоцијалистичких земљама јесте у томе што неформална правила дају отпор успостављању тржишних институција, а то доводе до дезорјентације економских актера и успорава процес транзиције. Суштина проблема јесте у карактеру неформалних правила, која су производ социјалне еволуције једне заједнице, тако да се она не могу променити у кратком року или интервенцијом од споља.

Раздобље централног планирања оставила је неизбрисив траг на карактер неформалних институција у постсоцијалистичким земљама, па самим тим и определила потенцијале за успех институционалних реформи. Углавном преовлађује става да је комунизам оставио наслеђе неповерења које омета стварање нових тржишних институција. Несавршености централног планирања су биле узрок формирања неформалних мрежа путем којих је једино било могуће обављање одређених економских активности. Такве мреже углавном су затворене за нечланове и тако ометају развоја ефикасне конкуренције. Велики проблем у многим транзиционим државама је наслеђено неповерење у државу и јавне институције. Диктатура владајуће политичке партије великим делом је узрок данашњег неповерења у државу, с обзиром да је утицала на то да се друштвени живот одвије искључиво у интимним круговима породице и најближих пријатеља, него ли у различитим друштвеним удружењима које су могла да имају политички карактер. Наиме, диктатура уништава социјални капитал, док тоталитарно друштво ствара услове који погодују изградњи негативног социјалног капитала. Након пада режима, социјални капитал може да се развија у негативном правцу и постане кочница економском развоју. Овом чињеницом може се објаснити појава корупција и криминала у већину транзиционих земаља.³⁰⁹

Комплексност проблема о којем је било речи упућују на закључак да су институционалне реформе неопходне, али је исто тако чињеница да оне нису лако изводљиве и да њихови ефекти не могу бити тренутни. Стога, у циљу убрзања имплементације тржишних институција у постојећи локални амбијент неопходан је друштвени консензус. Јер, ако људи верују економским реформама онда су они и вољни да прихвате новине. Реформе које су у супротности са историјским развојем и локалном културом, а које се уз то спроводе и присилно не могу дати позитивне резултате нити могу бити прихваћене. Задатак носиоца транзиције јесте да пронађе формулу која спаја наслеђене институције са новим тржишним институцијама.³¹⁰ Решења проблема је у успостављању јасних и недвосмислених правила, јер се само на тај начин уводи ред у систем, а одлуке и планови економских актера и грађана бивају предвидљиви.³¹¹

³⁰⁹ Марија Џунић, Поверење као елемент институционалне инфраструктуре привреда у трансформацији, Иностранни капитал као фактор развоја земаља у транзицији, Зборник радова, Економски факултет, Крагујевац, 2008, стр. 190-191.

³¹⁰ Alexander Lenger, Big-bang versus Gradualism? Towards a Framework for Understanding Institutional Change in Central and Eastern Europe, Conference "Okonomik, Politische Okonomie and Psychologie staatlicher Reformen in Europa", 2008, p. 19-21.

³¹¹ Ovin Rasto, Why Institutional Change Should Be Rapid - A Transaction Cost Perspective, Communist Economics & Economic Transformation, Vol. 10, No. 1, 1998, p. 72-76.

5. РЕЗУЛТАТИ И КРИТЕРИЈУМИ УСПЕШНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Општа карактеристика транзиције у свим постсоцијалистичким земљама јесте законит и нужан прелаз од централно-планске економије и диктатуре ка тржишној економији и демократији. С обзиром на многобројне специфичности својствене свакој земљи, јављају се и разлике у транзиционим процесима, и то почев од примењеног метода, брзине процеса, катагорије учесника, остварених ефеката, итд. У циљу као би транзиција постала контролисан процес и како би се извукла одређена искуства и закључци јавила се потреба за мерењем прогреса транзиције, дефинисањем одређених критеријума и индикатора.

Одређивање критеријума за оцену успешности и окончање транзиције је комплексан задатак и завређује постојања више различитих гледишта. Према једном гледишту транзиција се окончава слободним вишепартијским изборима и доношењем закона који омогућавају приватизацију државне својине и гарантују тржишно пословање привредних актера. Транзиција подразумева системске промене које остављају траг у правним нормама. Узимајући наведено у обзир могло би се рећи да је у већини бивших социјалистичких земаља транзиција окончана неколико година након пада старих социјалистичких режима. Наиме, поштени парламентарни избори, миран пренос власти, доношење закона о приватизацији и увођење тржишних норми у привредни живот представљају елементе на основу којих би се могло тврдити да је транзиција завршена.

Према другом тумачењу, крај транзиције постсоцијалистичких земаља обележен је испуњењем копенхашких критеријума које је Европска унија поставила као услов за пријем у чланство. Екстремнија варијанта подразумева да пријем у Европску унију означава крај транзиционог процеса. Очигледно је да ово гледиште не може бити адекватно мерило за Русију и низ других земаља у Азији. Поред тога, како показују примери Румуније и Бугарске, овако означени критеријуми су прилично арбитарни јер зависе првенствено од процене бриселске администрације и политичких прилика.

У трећем случају, Vnuk-Limpinski истиче да се идентификовање процеса транзиције заснива на претпоставци да се транзиција завршава када се, прво, може констатовати да је нови систем консолидован и, друго, да је ушао у фазу чврсте и стабилне друштвене легитимизације. Овај аутор, чак, не тврди да је транзиција завршена када процес постане иреверзибилан, већ као довољан услов узима да је систем у потпуности консолидован.³¹²

Важно је скренути пажњу на гледиште да завршетак транзиције није унапред дефинисан, већ зависи од историјског контекста у коме су се развијала поједина друштва. Проблеми нису исти за све земље, већ зависе од пређеног пута, односно историјских специфичности, нивоа развијености, политичке и економске културе. Идеја о пређеном путу сугерише да постоје различити правци развоја различитих друштава. Отуда проистиче закључак да и исход може бити различит. Проблем овог гледишта је што транзицију доводе првенствено у вези са унутрашњим факторима. Идеја пређеног пута само по себи сугерише да унутрашњи фактори чине разлику између земља у погледу њихове способности да се развијају. Проблем је тај што није јасно одређено када се за неку земљу може рећи да достиже крајњи циљ, односно када су реформе окончане.³¹³

³¹² Владимир Вулетић, Лавиринт транзиционих теорија, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 29.

³¹³ Владимир Вулетић, Лавиринт транзиционих теорија, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 30.

Коначно, без обзира на специфичност процеса транзиције сваке појединачне постсоцијалистичке земље, успешно завршеном транзицијом се сматра она која је довеле до економског раста и раста животног стандарда, а недовршеном транзицијом оне која није решила горуће економске и друштвене проблеме. Стога, решење које се среће код неких аутора је веома једноставно: критеријумом завршетка транзиције се сматра остварени друштвени бруто производ, а транзиција се сматра завршеном оног момента када је он већи од друштвеног бруто производа у периоду уочи транзиције. Поред кретања и досегнутог нивоа друштвеног бруто производа, велики значај као критеријуми и индикатори којима се могу утврдити остварени ефекти процеса и разлике које постоје између поједних земаља у транзицији, имају и кретање запосленост и незапосленост, стабилност цена и инфлација, салдо текућег биланса, буџетски дефицит итд. При чему је недвосмислено јасно да се само на основу наведених статистичких критеријума не може ценити степен прогреса и успех целокупног процеса транзиције, јер транзиција подразумева и радикалне промене у институционалном аранжману постсоцијалистичких привреда. Зато се прихватљивијим чини став савремене институционалне теорије, да је транзиција у овим земљама завршена онда када је формиран нови институционални амбијент, који омогућава стабилно и одрживо функционисање тржишне привреде.

Посебно место у процени успешности транзиције имају ЕБРД индикатори (или транзициони индикатори), који представљају основу за праћење прогреса постсоцијалистичких земаља на транзиционом путу и рангирање ових земаља према оствареном напретку.³¹⁴ Наиме, Европска банка за обнову и развоја, како би превазишла недостатке свих претходно наведених критеријума, прецизирала је девет индикатора на основу којих се прате резултати транзиције за сваку земљу понаособ.³¹⁵ Са девет транзиционих индикатора обухваћена су четири главна елемента тржишне економије: 1) приватизација и реструктурирање предузећа (три индикатора: приватизација великих предузећа, приватизација малих предузећа и реструктурирање предузећа); 2) либерализација и конкуренција (три индикатора: ценовна либерализација, трговина и девизни курс, политика конкуренције); 3) реформа финансијског система (два индикатора: први, реформе банкарског система и либерализација каматних стопа и други, реформа тржишта капитала и небанкарских финансијских институција); 4) инфраструктурне реформе (телекомуникације, железница, енергетски систем, путеви, водоснабдевање).

Сваки транзициони индикатор (или ЕБРД индикатор) мерен је по стандардима развијених тржишних привреда и приказује синтетизовану процену напретка постигнутог у некој одређеној области процеса транзиције. Показатељи транзиције имају распон од 1 до 4+ (или 4,33). Оцена 1 значи да нема промена у односу на социјалистички привредни систем, а оцена 4+ означава перформансе сличне онима у развијеним тржишним привредама.³¹⁶ Збир свих девет индикатора, које остварује једна транзициона економија, креће се у распону од 9 до 38,97 (4,33x9, или 39) поена. На основу ових критеријума све земље у транзицији (њих 28) рангиране су према степену успешности транзиције.

³¹⁴ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентско информативни издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 432.

³¹⁵ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 151.

³¹⁶ Бранко Михаиловић, Весна Параушић, Зоран Симоновић, Анализа фактора пословног амбијента Србије у завршној фази економске транзиције, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2007, стр. 30.

5.1. Искуства и резултати процеса транзиције у постсоцијалистичким земљама

На почетку транзиције у свим постсоцијалистичким земљама дошло је до појаве транзиционе или трансформационе рецесије, односно биле су изражене негативне тенденције економских показатеља: пад производње, инвестиција и запослености, раст инфлације, незапослености и буџетског дефицита. Статистички подаци показују да је смањење производње у периоду 1989-1993. године у овим земљама било веома изражено.

Табела бр. 3. Реални БДП/НМП у земљама у транзицији (1989.год. = 100)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Источна Европа	92,5	82,5	78,4	77,9	81,2	86,1	89,6	92,1	93,9
Албанија	90,0	65,1	60,4	66,2	72,4	80,9	88,2	82,1	88,6
Бугарска	90,9	80,2	74,4	73,3	74,6	79,7	71,6	66,6	68,9
Чешка	98,8	84,7	79,2	78,5	80,6	92,9	96,5	97,5	95,5
Словачка	97,5	83,3	77,9	75,0	78,7	84,2	89,7	95,6	98,3
Мађарска	96,5	85,0	82,4	81,9	84,3	85,5	86,6	90,4	95,2
Пољска	88,4	82,2	84,4	87,5	92,1	98,6	104,6	111,8	117,7
Румунија	94,4	82,2	75,0	76,1	79,1	84,8	88,2	82,3	78,3
Хрватска	92,5	74,2	65,9	65,4	65,8	67,3	71,4	76,0	78,1
Словенија	91,9	84,5	79,9	82,1	86,5	89,3	92,0	95,5	100,4
Македонија	89,8	83,5	76,8	69,9	68,6	67,8	68,3	69,3	74,8
Југославија ^а	92,1	81,4	58,7	40,6	41,7	44,2	46,8	50,3	51,5
ЦЕТЕ-5 ^б	92,3	83,7	83,3	85,0	88,8	94,1	98,8	104,2	105,8
ЈЕТЕ-7 ^а	93,0	80,5	70,1	66,0	68,3	72,5	74,0	71,8	72,9
Балтичке државе	97,6	89,7	67,9	58,4	55,5	56,8	59,1	63,6	66,6
ЗНД ^а	96,9	91,2	78,4	70,9	60,8	57,5	55,5	56,1	53,9
Русија	97,0	92,2	78,8	72,0	62,8	60,2	58,1	58,6	55,8
Белорусија	98,0	96,8	87,5	80,8	70,6	63,3	65,1	71,8	78,7
Украјна	96,4	88,0	79,3	68,0	52,5	46,1	41,5	40,1	49,5
Молдавија	97,6	90,5	57,2	56,5	39,0	38,3	35,3	35,8	32,8
Укупно ЗУТ	95,7	88,6	78,1	72,6	66,6	65,8	65,5	66,8	64,7

Извор: Радован Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 110.

Напомена: а) Бруто материјални производ; б) Чешка, Мађарска, Пољска, Словачка и Словенија; ц) Албанија, Бугарска, Румунија, БиХ, Хрватска, Македонија и СРЈ; д) Русија и нове државе настале на тлу екс-СССР-а

Из табеле бр. 3 може се извести закључак да је трансформациона рецесија била присутна у свим постсоцијалистичким земљама, и да је рецесија била дубља и трајала дуже у земљама Источне Европе, Југоисточне Европе и земљама Балтика за разлику од земаља Централне Европе где је рецесија била плића и трајала краће. Мађарска, Пољска, Чешка и Словенија забележиле су пад друштвеног производа од око 20% у трајању од три, односно две године, да би потом дошло до опоравка (1993. год.). У земљама, које су биле мање успешне и неуспешне, након пада привредне активности уместо опоравка поново се ушло у рецесију (Бугарска, Румунија), док је у једном броју земаља дошло до појаве депресије (Русије, Украјна, балтичке државе). Пад производње у свим земљама у транзицији, који се десио том приликом, превазишао је сва очекивања. Овај показатељ се кретао од 13 до 25% у земљама Централне Европе, преко 40% у балтичким земљама, око

45% у Русији и преко 60% у Украјини. У земљама у транзицији у просеку производња је опала за преко 40%, пре него што је почео привредни опоравак и раст 1995. године.

У земљама Централне Европе до брзог опоравка и привредног раста дошло је услед успеха на пољу спровођења структурних реформи и јачања приватног сектора, профункционисања тржишног механизма и успостављања стабилније и предвидљивије привредне атмосфере. Па тако, Словенија је претранзициони ниво БДП-а достигла 1998. године, Мађарска 1999. године, а Румунија тек 2004. године. Другим речима, до привредног раста и опоравка у свакој од наведених земаља дошло је са реструктурирањем привреде, опоравком индустрије, побољшањем структуре спољне трговине и повећањем извоза. У просеку, земље Централне Европе су до 1999. године оствариле преко 105% производње пре транзиције, Балтичке земље око 70%, а Русија и остале земље на подручју бившег СССР-а само 60%. Слабији резултати и кашњење на плану оживљавања привреда у једном броју земаља најчешће се објашњава одсуством институционалних и структурних реформи, односно погоршањем привредне структуре и структуре спољне трговине, и последично растућим макроекономским неравнотежама.³¹⁷ Бржи привредни опоравак једног броја земаља, и успоравање раста у другим земљама могу се објаснити иницијалним условима, пре свега нивом БДП по становнику, укупном привредном и индустријском структуром, отвореношћу привреде и сл. Развијеније економије Централне Европе имале су знатно боље потенцијале за економски напредак и успех реформи од неразвијених економија Источне Европе, те је и учинак реформи био различит.³¹⁸

Промена структуре привреде у постсоцијалистичким земљама током транзиције, у суштини, своди се на раста сектора услуга и смањење сектора индустрије, као и на промене унутар самих сектора.³¹⁹ С тим што, могуће је разликовати деструктивни и конструктивни аспект реструктурирања привреда у транзицији. Деструктивни процеси су посебно доминантни у раним фазама транзиције, а конструктивни процеси добијају у брзини и значају како процес транзиције напредује.³²⁰ Енормно смањење индустријске производње знатно више од пада економске активности читаве привреде на почетку транзиције у свим постсоцијалистичких земаља кључни је фактор који детерминише промену њихове привредне структуре. Пад бруто индустријске производње за све земље у транзицији збирно је износио 41,7% у периоду 1989-1997. године, а од појединачних земаља процесом деиндустријализације највише су биле погођене: Албанија (пад од 75%), СР Југославија (пад од 60%), Бугарска (пад од 45%), Хрватска (пад од 49%), Македонија (пад од 55%) и Румунија (пад од 40%). У овим земљама услед кашњења и неуспеха у спровођењу транзиције поред пада индустријске производње дошло је и до значајног погоршања структуре сектора индустрије. За разлику од ових земаља, у земљама у којима је транзиција спроведена успешно (Чешка, Мађарска, Пољска, Словенија) пад индустријске производње је био знатно мањи и трајао је краће, да би већ у периоду 1994-1995. године уследио раста производње и побољшање структуре сектора индустрије.

³¹⁷ Радован Ковачевић, Транзиција земаља Централне и Источне Европе у тржишну привреду, Привредна изградња, бр. 3-4, 2002, стр. 155.

³¹⁸ Božidar Cerović, Transition and Growth: What Was Thought and What Happened, Economic Annals, No. 183, Faculty of Economic, Belgrade, 2009, p. 18.

³¹⁹ Nauro F. Campos, Fabrizio Coricelli, Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should, William Davidson Institute, Working Paper, Number 470, February 2002, p. 30.

³²⁰ Љубинка Локсимић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 274-276.

У свим постсоцијалистичким земљама спровођење процеса транзиције резултирало је наглим смањењем броја запослених и растом броја незапослених, углавном, као последица наглог пада привредне активности, тј. трансформационе рецесије, али и спорог привредног опоравка и спровођења приватизације. Укупан број незапослених лица у свим земљама у транзицији износио је око 9,26 милиона 1994. године.³²¹ Стопа незапослености просечно у земљама у транзицији износила је 13,6% 1994. године, а 14,6% 1999. године. Највеће стопу незапослености 1994. године имале су Бугарска (20,2%), Албанија (18%), Пољска (16,9%) и Словачка (13,7%), а најниже Чешка (4,3%), Румунија (7,8%) и Мађарска (6,1%). Висока незапосленост у првој групи земља (неуспешне транзиционе земље) траје током целог периода 90-их година и наставља се у периоду после 2000. године.³²²

Општа слика раста цена показује да је висока инфлација захватила земље у транзицији већ на самом почетку овог процеса. У периоду 1990-1994. године, Пољска, Словенија, Албанија, Бугарска и Румунија забележиле су једногодишњу високу инфлацију у интезитету од преко 200% на годишњем нивоу. Естонија, Летонија и Литванија су имале једногодишњу хиперинфлацију од око 1000%. Хиперинфлацију од преко 2000% оствариле су Русија, Украјина и Казахстан. Као узроци ових високих инфлација наводе се или либерализација цена, која прикривену инфлацију претвара у отворену, или криза у финансијском систему конкретне земље.³²³ Међутим, треба има у виду да либерализација цена има само једнократно и привремено дејство на кретање цена. На трајнијој основи главни генератор високе инфлације у транзиционим земљама јесте монетарна и кредитна експанзија. Важно је напоменути да је промена стања у буџету уско повезана са величином инфлације, пошто је фискални дефицит битна детерминанта монетарне и кредитне експанзије, и стога високе инфлације.³²⁴ Наиме, велики буџетски дефицити, настали као последица пада производње и губитака државних предузећа, главни су узрок високе инфлације. У већини постсоцијалистичких земаља морала је да прође цела деценија (90-те год.) да би се инфлација спустила на разуман ниво. До смањења инфлације долази са спровођењем програма макроекономске стабилизације и структурних реформи.

Биланс транзиције табела бр. 4, посматрано кроз призму ЕБРД индикатора, нам показује да успех у њеном спровођењу веома варира по појединим земљама и регионима. Земље Централне Европе издвојиле су се као реформски лидери, који су највише одмакли у процесу тржишне трансформације. Пољска, Чешка, Мађарска, Словачка, заједно са балтичким земаља биле су далеко успешније у реформама од земаља ЗНД-а и балканских земаља. Посматрајући ЕБРД индикаторе може се закључити да је у земљама лидерима транзиције систем централног планирања успешно замењен, да су успостављена тржишта добара и фактора производње, да је приватизован већи део привреде и да релативно добро функционише институционална инфраструктура. На другој страни, постоје постсоцијалистичке земље у којима се процес транзиције налазе у почетној фази, чак се за неке земље као Белорусија, Узбекистан и Туркменистан може рећи да су ван свих реформских путева и да још увек нису учиниле ни почетне транзиционе кораке.

³²¹ Радован Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 111.

³²² Gerard Turley and Peter J. Luke, *Transition Economics: Two Decades On*, Routledge, London, 2011, p. 232.

³²³ Jan Svejner, *Assistance to The Transition Economies: Where There Alternatives?* The World Bank, Washington, 2002, p. 3.

³²⁴ Ernesto Hernandez-Cata, *Price Liberalisation, Money Growth, and Inflation During the Transition to a Market Economy*, IMF Working Paper, International Monetary Fund, jun 1999, p. 3-5.

Табела бр. 4. Транзициони прогрес 2007. године

Земља	ЕБРД	Прогрес %	Земља	ЕБРД	Прогрес %
Албанија	26.66	58.92	Македонија	28.32	64.46
Арменија	27.99	63.36	Молдавија	26.66	58.93
Азербејџан	23.67	48.95	Монголија	26.99	60.03
Белорусија	16.66	25.56	Црна Гора	25.01	53.42
БиХ	24.34	51.18	Пољска	33.99	83.38
Бугарска	31.34	74.54	Румунија	30.67	72.31
Хрватска	31.66	75.61	Русија	27.33	61.16
Чешка	34.32	84.48	Србија	24.67	52.29
Естонија	35.33	87.85	Словачка	33.66	82.28
Грузија	27.66	62.26	Словенија	30.33	71.17
Мађарска	35.33	87.85	Таџикистан	21.33	41.14
Казахстан	27.01	60.09	Туркменистан	11.67	8.91
Киргизија	26.33	57.95	Украјина	27.00	60.06
Летонија	32.66	78.95	Узбекистан	19.35	34.53
Литванија	33.32	81.15			

Извор: Божидар Церовић, Александар Нојковић, Transition and Growth What Was Taught and What Happening, Економски анали, бр. 183, Економски факултет, Ниш, Октобар-децембар 2009, стр. 10.

Ефекти, успех и брзина процеса транзиције, на првом месту, су резултат и последица иницијалних услова, односно нивоа БДП по становнику, укупне привредне структуре, индустријске структуре, макроекономских услова, институционалних капацитета, година проведених под кумунизмом, искуства са тржишном економијом, политичких услова, националне, културне и религијске хомогеност друштва итд. На другом месту по значају долази економска политика, где долази до изражаја однос владајућих групација према променама, односно према приватизацији. На трећем месту је низ спољних фактора којима су била изложене неке земље у транзицији, а ту се мисли на регионалне тензије.³²⁵

У даљем излагању биће дат увид у сегменту транзиције и њихов утицај на перформансе постсоцијалистичких привреда и успех целокупног процеса реформи. У сагледавању утицаја либерализација на привреди раст полази се од индекса либерализације. Индекс либерализације представља агрегатни индикатор дужине и интензитета либерализације тј. показује просечну изложеност сваке земље деловању тржишних снага, укључујући либерализацију домаћих цена и размене, спољне трговине, слободу приступа тржишту, развој приватног сектора, конвертибилност и сл. У земљама са већим индексом либерализације (Централна Европа и балтичке земље) дошло је до бољих перформансе на плану привредног раста и извоза у односу на земље са мањим индексом либерализације. Наиме, земље у којима је либерализација била брза и свеобухватна искусиле су ранији и снажнији опоравак производње и бржи раст извоза.

Као пример ефеката либерализације могу да послуже Естонија и Украјина. Естонија је земља која је до краја 1992. године уклонила баријере извозу и елиминисала готово сва квантитативна ограничења увозу, задржавала неколико ниских увозних царина и увела пуну конвертибилност своје нове валуте. Радикална либерализација у случају Естоније допринела је брзој преорјентацији у спољној трговини, убрзаном прилагођавању на западне стандарде квалитета и повећању извозних прихода, што је резултирало

³²⁵ Nauro F. Campos, Fabrizio Coricelli, Growth in Transition: What we Know, What We Don't, and What We Should, William Davidson Institute, Working Paper, Number 470, February 2002, p. 12.

привредним растом. С друге стране, Украјина је до 1994. године задржала контролу цена и трговине. Релативна изолованост од светског тржишта утицала је на успоравање реструктурирања предузећа и привреде. Дошло је до пада извоза, а то је даље негативно утицало на укупну производњу, а посебно индустријску. Крајем 1994. године, са либерализацијом цена и увоза, ситуација се поправила.³²⁶ Дакле, доследна политика либерализације утиче на оздрављење привреде, стварајући услове за раст приватног предузетништва, експанзију извозног сектора и реструктурирање предузећа и привреде.

Значајна претпоставка раста привреда у транзицији је, свакако, обуздавање високе инфлације, која омета рад ценовног система. Искуство постсоцијалистичких земаља говори да је привредни раст био много бржи и раније је започео у земљама које су ставиле високу инфлацију под контролу. На плану сузбијања инфлације Мађарска, Пољска и Чешка оствариле су запажене резултати већ у току 1995. и 1996. године. За разлику од ових земаља у земљама (Румунија, Белорусија, Русија, СР Југославија) где се програм транзиције спроводио недоследно висока инфлација је била постојана у дужем временском периоду. То је, затим, утицало на продубљивање макроекономске нестабилности, што се, у крајњем, одразило негативно на привредни раст и опоравак.³²⁷

Један од проблема при спровођењу транзиције јесте немогућност да се обједини макроекономска стабилност са реформама на микронивоу које би омогућиле привредни раст. Недостатак таквог подешавања види се у немогућности да се елиминише фискални и платни дефицит. Јер, и буџетски и платни дефицит су одраз постојања несклада између обима друштвене производње и величине укупне друштвене потрошње. Познато је да у свим бившим земљама социјализма постоји велика општа тј. буџетска потрошња, која се мора смањити и ускладити са производњом и финансијским могућностима у свакој појединачној замљи.³²⁸ Са отпочињањем транзиције и појавом рецесије, долази до пада јавних прихода, а раста јавних расхода, тако да и дефицити буџета расту. Субвенције неререформисаним државним предузећима повећавају јавне расходе, док тешкоће у наплати пореза приватног сектора смањују приходе. Земље, које су у тим првим годинама транзиције показале напредак у виду смањења буџетске потрошње реструктурирањем државних предузећа и укидања субвенција и раста пореских прихода реформом пореског система и растом приватног сектора јесу Мађарска, Пољска, Чешака, Словенија и делимично Словачка. Оне су успеле да отклоне макроекономске неравнотеже па су тржишне реформе донеле позитивни преокрет. Русија, Бугарска, Румунија су касније почеле са процесом реформи, буџетски расходи су били високи, јер су наставили са праксом субвенционисања губиташа, а приходи недовољни, јер је приватни сектор био мали и порески системи неизграђени, тако да су буџетски дефицити били врло високи.

У раним 90-им годинама, већина транзиционих економија спровела је радикалну приватизацију малих предузећа, док се нешто касније интензивира приватизације великих и средњих предузећа. Средином 1995. године приватни сектор у земљама Источне и Централне Европе учествовао је са преко 50% БДП: у Албанији 60%, Бугарској 45%, Хрватској 45%, Чешкој 70%, Мађарској 60%, Македонији 40%, Пољској 60%, Русији 55%,

³²⁶ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Београд, 2001, стр. 174-176.

³²⁷ Јадранка Ђуровић-Тодоровић, Марина Ђорђевић, Монетарне реформе у земљама Средње и Источне Европе, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 155.

³²⁸ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентски информативно издавачки цената, Ниш, 1999, стр. 427.

Словачкој 60% и Словенији 45%.³²⁹ Учешће приватног сектора у БДП у већини транзиционих земља повећано је на преко 60% до 2000. години.³³⁰ У току приватизације су се испојили бројни проблеми, нарочито у случају приватизације великих и средњих предузећа. У оним земљама где се приватизација спроводила плански (Мађарска, Словачка, Пољска) и у стабилнијем макроекономском и правном амбијенту грешака и злоупотреба је било знатно мање. За разлику од тога у земаља у којима је приватизација спровођена уз одсуство институција (Русија, Србија) јавили су се бројни негативни ефекти. Без обзира на разлике у начину на који је вођена приватизација и негативне последице, неспорно је да је она, такође, довела до значајних позитивних квалитативних и квантитативних промена. У првом реду омогућила је транзицију система, преуређење друштвено-економских односа и афирмацију приватне својине и тржишног начина привређивања. То је даље омогућило стварање конкурентског окружења и подизање економске ефикасности, што се позитивно одразило на привредни раст и развоја.³³¹

Институционална развијеност једне постсоцијалистичке земље јесте важан фактор успешности транзиције, њеног привредног опоравка и раста. Институције тржишне привреде морају да се изграде путем процеса вођеног од стране владе, а не спонтано. У оним земљама у транзицији где је влада имплементирала овакав прилаз, привредни опровак је био брз, а успех на транзиционој скали већи. У свим другим земљама, где су се владе ослањале на спонтану појаву институција или је дошло до различитих пропуста и прекида у институционалним реформама, дошло је до бројних проблема и појаве дуготрајне економске кризе.³³² Наравно, друштвена и културна позадина једне заједнице у великом утичу на брзину и успех процеса институционалних реформи. Тако, на пример, Словенија није имала неких наручених проблема при изградњи својих институција и касније, током њиховог функционисања. С друге стране, у Русије, Украјина и Србије, услед отпора средине, дошло је до стварања институционалног вакуума и дезорјентације економских актера, и последично до оштрог пада привредне активности.³³³

³²⁹ Томислав Поповић, *Основе транзиције и програма приватизације*, Институт економских наука, Београд, 1996, стр. 62.

³³⁰ Jan Svejner, *Assistance to The Transition Economies: Where There Alternatives?* The World Bank, Washington, 2002, p. 6.

³³¹ Милан Лакићевић, *Лице и наличије приватизације*, *Acta economica*, бр. 15, Економски факултет, Подгорица, јул 2011, стр. 69.

³³² Grzegorz W. Kolodko, *Globalization and Catching-up: From Recession to Growth in Transition Economies*, IMF Working Paper, International Monetary Fond, 2001, p. 39.

³³³ Ђорђе Митровић, *Развој институција у земљама у транзицији и процес глобализације*, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 264.

III глава

ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ СРБИЈЕ ПРЕ И ПОСЛЕ 2000. ГОДИНЕ

1. ПРИВРЕДНОСИСТЕМСКЕ ПРОМЕНЕ И ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1945. ДО 1990. ГОДИНЕ

Социјалистичка Федеративна Република Југославија (ФНРЈ па СФРЈ) основана је након Другог светског рата по моделу Совјетског Савеза. Србија, као једна од република у саставу Југославије, следи динамику привредно-системских промена које се одвијају на нивоу целе земље. Након краћег периода административног социјализма у Југославији и Србији се успоставља и развија социјалистичка тржишна привреда и самоуправљање. Наравно, динамика привредних кретања у Србији је једним делом њена специфичност.

Период административног социјализма обухвата раздобље од 1945 до 1950 године, кога карактерише централистички и хијерархијски начин управљања привредом. Национализацијом, тј. конфискацијом, експропријацијом и аграрном реформом долази до велике трансформације приватне у државна својину.³³⁴ Државна својина постаје доминантан облике својине, а тржиште замењује планска организација производње, расподеле, размене и потрошње. Економске категорије као што су новац, кредит, банке и финансијски систем у целини, губе економске функције. Предузећа као основни привредни субјект губи сваку самосталност. Будући да су предузећа у државној својини, централним планом се одређује њихова целокупна активност: обим производње, фонд плата, обима улагања, задаци у области усвајања нових технологија итд.³³⁵

Период административног социјализма је истовремено и период примене првог петогодишњег плана (1947-1951.) и почетне фазе индустријализације. У овом периоду остварена је релативно висока просечна годишња стопа раста друштвеног производа од 8,4%.³³⁶ Већ тада је дошло до корених промена у структури привреде, тј. повећања учешћа индустрије и смањења учешћа пољопривреде. Стопа инвестиција износила је 26%, и остварена је углавном захваљујући коришћењу иностраних средстава (преко 60%).³³⁷ Опредељење за промену привредне структуре наметнуло је потребу за растом увоза нових технологија, опреме, полупроизвода и сировина. Привредни потенцијал ратом опустошене земље био је сувише скроман за значајнији пораст извоза којим би се обезбедило довољно девиза за пораст увоза, тако да је долазило до појаве дефицита у спољној трговини.³³⁸

Године 1950. успостављено је социјалистичко самоуправљање, које је редуковало државну контролу у економији. Далази до креирања института друштвене својине и масовне трансформације државне својине у друштвену. Предузећа се дају на управљање радним колективима и стичу већи степен самосталности, која се огледала у праву да располажу делом сопствене акумулације, коју могу да улажу у реконструкцију и модернизацију. Ипак, предузећа су и даље била у обавези да држави уплаћују камату на пословни фонд. Привредносистемске промене које су уследиле нешто касније поступно су јачале самоуправну аутономију предузећа и претварале га у робног произвођача мотивисаног да остварује профит. Разуме се да је реч о робној привреди без тржишта радне снаге и тржишта капитала, чија се робност своди искључиво на постојање тржишта

³³⁴ Бранко Хорват, Привредни систем и економска политика Југославије, Институт економских наука, Београд, 1970, стр. 10.

³³⁵ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 81.

³³⁶ Два века развоја Србије - статистички преглед, РЗС, Београд, 2008, стр. 104; (Прорачун аутора)

³³⁷ Никола Чобелић, Привреда Југославије - Раст, структура, функционисање, књига прва, Савремена администрација, Београд, 1972, стр. 173.

³³⁸ Драгана Ђатовић, Политичка економија и економски систем Југославије, Полицијска академија, Београд, 1996, стр. 292-293.

робе, које је било ометано бројним државним интервенцијама у домену цена и трговине.³³⁹ Свакако, држава задржава доминантну улогу у управљању економијом. Централно планирање је у рукама државе. Путем инвестиционих фондова, који се финансирају из камате на пословни фонд, држава инвестира у објекте од структурног и стратешког значаја. Такође, држава контролом и прописивањем цена утиче на тржиште роба.³⁴⁰

Период 1953-1965. године карактерише брз економски раст од 11,0% и интензивне структурне промене. На темпо пораста укупног друштвеног производа највећи утицај имао је пораст индустријске производње, који је износио 13,5%.³⁴¹ У овом периоду дошло је до даљих промена привредне структуре у корист сектора индустрије, а на рачун пољопривреде. Године 1965. индустрија је учествовала са 30,7%, а пољопривреда са 26,6% у формирању друштвеног производа. Стопа инвестиција износи 32% и остварена је значајним коришћењем иностраних средстава. У периоду 1957-1961. године долази до имплементације другог петогодишњег плана. Настојања су била усмерена на уравнотежење привредне структуре и уклањање раскорака између индустрије и пољопривреде, као и унутар саме индустрије (производња производних и потрошних добара). Складни пропорционални развој привреде остаје основно опредељење и у трећем петогодишњем плану за период 1961-1965. године. У овом периоду долази до интензивирања структурних диспропорција и почетка пораста увозне зависности привреде. У питању је раст увоза пољопривредно-прехрамбених производа ради исхране становништва услед заостајања у развоју сектора пољопривреде и раст увоза репродукционог материјала за потребе прерађивачке индустрије услед неуклађеног развоја прерађивачке и базичне индустрије. Створена је таква структура привреде у којој је сваки пораст производње и извоза изазивао пораст увоза. Структурни поремећаји у привреди и индустрији водили су расту дефицита у спољној трговини и појави високе инфлације, која је је била у порасту и услед дефицитарног финансирања инвестиција.³⁴²

Доношењем Устава 1963. године, почело се са укидањем друштвених инвестиционих фондова и камате на пословни фонд, па прикупљање акумулације и алокација инвестиција прелази на банкарски систем.³⁴³ Овим Уставом друштвена средства за производњу добијају несвојински карактер. Над њима не може нико имати право својине и по основу својине њима управљати нити учествовати у расподели. Самоуправни односи и даље остају основни продукциони односи. Услед укидања свих доприноса предузећа друштвеној заједници и јачања аутономије предузећа, она сада располажу са око 2/3 оствареног дохотка и самостално доносе одлуке о инвестиционим улагањима. Реформама из 1965. године, напуштено је глобално планирање, а извршено је скретање ка тржишту као једином механизму регулације економских процеса.³⁴⁴ У том циљу либерализована је

³³⁹ Драгутин Марсенић, Дугорочни програм стабилизације као противречан подухват спајања (самоуправног) социјализам са тржишном привредом, Привредне реформе 1990 - пут у тржишну економију, Институт друштвених наука, Београд, 1993, стр. 26.

³⁴⁰ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 82.

³⁴¹ Два века развоја Србије - статистички преглед, РЗС, Београд, 2008, стр. 169; (Прорачун аутора)

³⁴² Драгана Ђатовић, Политичка економија и економски систем Југославије, Полицијска академија, Београд, 1996, стр. 294-295.

³⁴³ Душан Вујовић, Мирољуб Лабус, Привредна реформа: од манифеста до конкретног програма, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 86.

³⁴⁴ Никола Чобелић, Југословенски економски систем у историјској перспективи, Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма): Теоријска заснованост и могућност операционализације, Економски зборник, Српска академија наука и уметности, Београд, 1991, стр. 20.

спољна трговина, отклоњени су диспаритети цена и пружена је могућност за слободно формирање цена према условима тржишта. Тиме је требало створити услове за дугорочне структурне реформе у привреди, за пораст продуктивности рада, отклањање дефицита у платном билансу, повећање ефикасности привређивања и пораст животног стандарда.

После периода брзог привредног раста уследило је раздобље са тенденцијом успоравања раста. Са новим средњерочним планом 1966-1970. године наглашава се потреба за преласком са екстензивног на интензивни модел привредног развоја. Прелазак на нову стратегију развоја у условима неискоришћених потенцијала радне снаге, а уз форсирање оскудних фактора (капитала), имало је за последицу повећање незапослености, миграцију радно способног становништва у иностранство, пад ефикасности инвестиција, смањивање стопе привредног раста и пресецање структурног заокруживања у привреди.³⁴⁵

У истом периоду се спроводи привредна реформа, која је отпочела 1965. године, а са њом долази и до низа негативних тенденција. Пад инвестиција, до кога долази услед укидања инвестиционих фондова, доводи до успоравања производње репродукционог материјала, јачање структурних диспропорција и раста незапослености. Нагла либерализација спољнотрговинског режим, за коју привреда није била припремљена, имала је за последицу стагнацију извоза и нагли раст увоза, и значајно повећање спољнотрговинског дефицита.³⁴⁶ Либерализација цена у одсутву тржишних институција (приватна својина и интегрално тржиште) такође није могла дати никакве позитивне резултате. Раскорак између замишљене привредне реформе и остварених резултата условио је одустајања од јачања тржишта и најавио је нове привредно-системске промене супротног смера.³⁴⁷

У привредном систему, који је установљен 70-их година, долази до деинсталирања и државе и тржишта, а као центар економског збивања у привреди уводи се систем удруженог рада. У систему удруженог рада, уместо државе (планирања) или тржишта, алокација привредних ресурса на разне делатности и активности препуштена је парадржавним инструментима друштвеног договарања и самоуправног споразумевања између главних носилаца економске власти и основних привредних субјеката. Макроекономски развојни приоритети утврђивани су друштвеним договорима на свим нивоима друштвено-политичке заједнице, од општине до федерације. Пракса је показала да ти договори нису благовремени или нису уопште доношени. Економски интереси привредних субјеката су по дефиницији конфликтни, а те конфликте може да разреши или тржиште или држава. Друштвено договарање је утопистички инструмент, јер привредни субјекти могу, а не морају, да се договоре. Када се договор не постигне, онда мора да интервенише држава, али најчешће са закашњењем. Кашњења су производила велике економске штете и губитке. Самоуправно споразумевање је подразумевало дугорочно утврђивање основних купопродајних елемената, а тиме и цена. На тај начин је елиминисано тржиште роба које је почело да се развија од почетка 50-их година. Самоуправним споразумевањем фактички су створени врло јаки монополи у привреди.³⁴⁸

План 1971-1975. године заговара складнији развој привреде у целини, а посебно наглашава јачање привредних делатности које доприносе смањењу увоза. Међутим, удео

³⁴⁵ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, стр. 96-97.

³⁴⁶ Драгана Ђатовић, Политичка економија и економски систем Југославије, Полицијска академија, Београд, 1996, стр. 203.

³⁴⁷ Душан Вујовић, Мирољуб Лабус, Привредна реформа: од манифеста до конкретног програма, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 87.

³⁴⁸ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 83. и 86.

инвестиција намењених развоју приоритетних грана и сектора је мањи од планираног, тако да је раст ових грана знатно спорији од жељеног, па се структурне диспропорције продубљују.³⁴⁹ План 1976-1980. године се залаже за динамизирање привредног раста и исправљање структурних диспропорција, и то путем повећања производње сировина, енергије и хране. Настављена је стратегија увозне супституције и повећање улагања у фиксне фондове у циљу експанзије понуде (количина) уместо да се изврши структурно прилагођавање у циљу побољшања квалитета и смањење трошкова (енергије и сировина) и преорјентација ка извозу, што је довело до конзервирања неповољне привредне структура.³⁵⁰ Основне диспропорције у структури привреде током 70-их година уочавају се у структури индустрије и на релацији индустрија-пољопривреда. Анализа податка о структури привреде 1971-1980. године говори о наставку брзе индустријализације, јер је учешће индустрије повећано са 31,8% 1970. године на 42,5% 1980. године.³⁵¹ Пораст учешћа сектора индустрије у формирању друштвеног производа настао је у великој мери због значајног смањења учешћа сектора пољопривреде. Заостајња пољопривреде избија у први план са појавом дефицита у размени њених производа. Проблем несклада развоја екстрактивне и прерађивачке индустрије долази до изражаја нарочито након 1974. године, због скока цена нафте на светском тржишту.³⁵² Са заоштравањем структурних диспропорција у привреди, односно са растом увоза репродукционог материјала знато изнад раста извоза, расте дефицит платног и трговинског биланса, а са њим и спољни дуг. Спољни дуг Југославије био је 1974. године 5 млрд. долара, а 1980. године већ 19 млрд. долара.³⁵³ Мотиви задуживања су били инвестиције у развој сектора индустрије. Стопа инвестиција износила је преко 30% током 70-их година, иностраном акумулацијом финансирано је 27% укупних инвестиција. Домаћа акумулација је била ниска, јер је несвојински карактер друштвене својине дестимулисао њено проширено репродуковање.

Привреда Србије се почетком 80-их година почиње суочавати са озбиљним економском и друштвеном кризом, која се манифестује кроз значајно смањивање стопе привредног раста, повећање инфлације и високу спољну задужност. Негативни трендови у привређивању присутни су током читаве деценије. Просечна стопа привредног раст Србије у периоду 1981-1988. године износи свега 0,8%, с тим што је у појединим годинама овог периода остварена и негативна стопа привредног раста. Стопа инвестиција опада са 28% 1981. године на 19% 1988. године, као последица отежане могућности коришћења иностране акумулације за финансирање инвестиција. Долази до појаве високе незапослености. Суочена са стагфлацијом и доспелим обавезама, Југославија се орјентише на елиминисање спољне неравнотеже путем јаке увозне рестрикције, а не уз извозну промоцију. То води већ поменутом успоравању привредног раста. Структура привреде slabим растом бива зацементирана, односно промене у привредној структури током 80-их

³⁴⁹ Владислав Ж. Марјановић, Промене привредне структуре Србије и интеграциони процеси у Европи, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2010, стр. 61.

³⁵⁰ Небојша Савић, Како је могућа економска реформа, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 49.

³⁵¹ Статистички годишњак СР Србије, РЗС, Београд, 1977, стр. 106; Статистички годишњак СР Србија, РЗС, 1982, стр. 110.

³⁵² Драгана Ђатовић, Политичка економија и економски систем Југославије, Полицијска академија, Београд, 1996, стр. 301.

³⁵³ Предраг Јовановић Гавриловић, Задуженост Србије и донације, Економско-финансијски односи Србије са иностранством, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2008, стр. 178.

година су минималне.³⁵⁴ Узроке економске кризе могуће је поделити на екстерне и интерне. У прву групу спадају енергетска и дружничка криза, док у другу неадекватна структура привреде и погрешна развојна политика.³⁵⁵ Наравно, срж проблема налази се у привредном систему, односно доходној орјентацији, несвојинском статусу друштвене својине, самоуправном споразумевању и друштвеном договарању.

1.1. Динамика и квалитет привредног раста

Друштвени производ Републике Србије је са 6663 милиона динара 1952. године пораста на 46583 милиона динара 1990. године, тако да је фактички повећан за више од 7,5 пута.

Табела бр. 5. Друштвени производ Републике Србије у мил. дин. (у ценама 1994. год)

	1952	1964	1979	1988
Република Србија	6663	19190	43620	46583
Ужа Србија	4327	11540	26564	28483
Војводина	1873	6458	14276	14987
Косово и Метохија	464	1192	2779	3113

Извор: Два века развоја Србије - статистички преглед, РЗС, Београд, 2008, стр. 104.

Ради оцене резултата привреде један од најрелевантнијих показатеља јесте стопа привредног раста. Стопа привредног раста нам показује којом брзином привреда излази из једног стадијума развијености и улази у нови, у принципу, виши ниво привредног развоја. Међутим, стопа привредног раста пружа само прве индикације о привредном расту, док се коначан суд може изрећи тек анализом квалитета раста, која обухвата: расположивост производних ресурса, ефикасност њиховог коришћења, ефикасност прилагођавања производне структуре захтевима раста, расподелу резултата раста између друштвених група и ефекте привредног раста на природно окружење. Разлог анализе квалитета привредног раста упоредо са анализом стопе привредног раста јесте у томе што темпо раста може битно да се повећа на уштрб његовог квалитета. Неквалитетан привредни раст пре или касније изазива успоравање привредне динамике, што доказује да је привремено убрзање постигнуто на рачун будуће и дугорочне стопе привредног раста.³⁵⁶

Привредни раст Србије у време социјализма био је релативно динамичан. Друштвени производ Србије у периоду 1953-1988. године растао је за 6,46%, просечно годишње. Према испољеној динимици раста друштвеног производа у посматраном периоду је изразито нехомоген. Све до средине 60-их година, стопа привредног раста се може оценити као висока (11,0%). У периоду 1966-1980. године долази до опадања стопе привредног раста али и њеног задржавања на још увек релативно високом нивоу између 6% и 7%. Развојни период до 1980. године карактерише релативно високу стопу привредног раста остварену на основу врло високих инвестиционих улагања. Бруто производне инвестиције у истом периоду чине око 30% друштвеног производа, где је око 1/3 финансирана увозом иностране акумулације. Поређење са другим земљама, сличног

³⁵⁴ Драгана Гњатовић, Политичка економија и економски систем Југославије, Полицијска академија, Београд, 1996, стр. 304.

³⁵⁵ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економских факултет, Крагујевац, 1999, стр. 103.

³⁵⁶ Нада Тривић, Економска ефикасност југословенске привреде, Нови Сад, 1996, стр. 99-100.

нивоа развијености, указује да је такав привредни развој био изузетно скуп. Бруто инвестиције ових земаља од 15 до 20% друштвеног производа продуковале су стопе раста друштвеног производа од 3 до 5% просечно годишње.³⁵⁷ У нашем случају високе инвестиције биле су углавном резултат недовољне рационалности коришћења истих, а много мање знак да је привреда у експанзији и да решава структуралне проблеме. После 1980. године стопа раста друштвеног производа опада на свега 0,8%, док се учешће инвестиција у друштвеном производу смањује и достиже ниво од 15-20% друштвеног производа, под притиском високих отплата иностраних дугова.³⁵⁸ Ниска продуктивна и неефикасна привредна структура са тим средствима није могла продуковати већу стопу раста друштвеног производа. Опадајући тренд инвестиција уз ниску или негативну стопу раста друштвеног производа најављује погоршање економске кризе.

Табела бр. 6. Просечне годишње стопе промена друштвеног производа, инпута и односа продуктивности Републике Србије у периоду 1953-1988. године (1972=100)

	Стопе раста				Тренд стопа 1953-1988
	1953-1965	1966-1974	1975-1980	1981-1988	
Друштвени производ	11,0	6,7	7,1	0,8	6,46
Инпути					
- рад	6,9	3,3	4,2	2,2	4,16
- капитал	8,9	8,5	7,2	2,4	6,8
- укупно	7,6	5,2	5,3	2,3	5,1
Продуктивност					
- рад	3,8	3,3	2,3	-1,4	2,17
- капитал	1,9	-1,7	-0,1	-1,6	-0,44
- тотална продуктивност	3,2	1,1	1,4	-1,5	1,06

Извор: Нада Тривић, Економска ефикасност југословенске привреде, Нови Сад, 1996, стр. 173.

Привреду Србије у периоду 1953-1988. године карактерише раст друштвеног производа по просечној стопи од 6,46% годишње уз истовремено просечно повећање инпута свих фактора производње по стопи од 5,1% просечно годишње (раст запослености од 4,16% и основних средства од 6,3%). На крају посматраног периода укупни инпут рада је четири пута већи него у базној години (индекс инпут рада 162,21 у 1988. години, а 37,36 у 1953. години). Истовремено, инпут капитала је већи за око десет пута (индекс инпута капитала 216,58 у 1988. години, а 19,99 у 1953. години), што је резултирало друштвеним производом који је за око шест пута већи у 1988. години у односу на нивоу у 1953. години (индекс друштвеног производа износи 174,3 у 1988. години, а 18,29 у 1953. години).³⁵⁹

Темпо експанзије радног инпута смањује се са 6,9% на 2,2% просечно годишње, а капитала са 8,9% на 2,4% у период 1953-1965. године у односу на период 1981-1988. године. Оваква динамика раста инпута капитала и рада одлучујуће утиче на кретање раста производње, али и на кретање раста продуктивности рада и капитала.

Продуктивност рада у привреди Србије за период 1953-1988. године бележи стопу раста од 2,17% годишње. Ниво продуктивности рада се повећава са 50,57 (индекс 1953.

³⁵⁷ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, стр. 92.

³⁵⁸ Слободан Вуковић, Економски узроци разбијања/распада Југославије, Социолошки преглед, вол. XLV, 2011, стр. 480.

³⁵⁹ Нада Тривић, Економска ефикасност југословенске привреде, Нови Сад, 1996, стр. 185.

године) на 107,46 (индекс 1988. године). Међутим, овај индикатор карактерише опадајућа динамика промене. Продуктивност рада се повећава по просечној стопи од око 3,5% годишње до 1975. године, а потом се та стопа смањује на 2,8% у периоду 1975-1980. године. Продуктивност рада у привреди Србије након 1980. године бележи тенденцију смањења по просечној стопи од -1,4% годишње.

Ефикасност употребе капитала у привреди Србије бележи тенденцију смањења по просечној стопи од -0,44% годишње у периоду 1953-1988. године. На крају посматраног периода ниво продуктивности капитала је испод нивоа забележеног у 1953. години. Индекс продуктивности капитала 1988. године је 80,48, а 1953. године је 94,46. Тренд пораста продуктивности капитала у привреди Србије забележен је до 1965. године по просечној стопи раста од 1,9% годишње. Индекс продуктивности капитала максималну вредност достиже 1960. године (индекс 126,3 у 1960. години). У наредном периоду (1966-1974. године) продуктивност капитала бележи негативну стопу промене од -1,7% годишње, јер висока просечна стопа раста инпута капитала (од 8,5% годишње), у овом периоду, продукује знатно мањи пораст производње (стопа раста друштвеног производа у истом периоду је 6,7%). Након 1975. године просечно смањење продуктивности капитала је знатно мање (просечна стопа промене продуктивности капитала у периоду 1975-1980. године је -0,1% годишње). Међутим, 80-их година долази до значајних смањења нивоа продуктивности и рада и капитала, па је негативна и просечна стопа промене тоталне продуктивности. Такав резултат је логичан ако се има у виду раст инпута свих фактора по просечној стопи од 2,3% годишње продукује повећање производње од свега 0,8% просечно годишње у периоду 1981-1988. године. Такви развојни резултати говоре о екстензивном карактеру раста и неминовношћу исцрпљивања његових извора.

Тотална продуктивност (индикатор технолошког напретка) у српској привреди бележи тенденцију раста по просечној стопи од 1,06% годишње у периоду 1953-1988. године, али по опадајућој динамици. До 1965. године просечна стопа раста овог индикатора је 3,6% годишње, док у наредном периоду (1966-1974. године) динамика промене је мања (просечна стопа раста 1,1% годишње), затим се нешто убрзава, а након 1980. године тотална продуктивности бележи негативну стопу промене од -1,5% годишње.³⁶⁰

Укупни презентирани резултати упућују на закључак да привреду Србије карактерише екстензиван раст. Значајна стопа раста националне привреде од 6,45% остварена у периоду 1953-1988. године доминатно је утемељена на растућој употреби производних фактора, а неупоредиво мање на постигнутој ефикасности њиховог коришћења.³⁶¹ Отуда проблем односа привредног система и привредног развоја постајао све актуелнији. Постојећи модел организације привредног живота продуковао је све нижу привредну ефикасност, уз стално настојање да се што већи део дохотка издвоји у акумулацију, да би се остварила бар нека, друштвено прихватљива стопа раста. Тенденција успоравања привредног раста током целог периода није била условљено несташицом акумулације и инвестиција већ опадајућом ефикасношћу инвестиција и употребе постојећих производних потенцијала. Економска криза се испољава у отвореном облику од момента када се учешће акумулације (инвестиција) у дохотку не може више повећавати, а исцрпљени су и извори иностране акумулације.³⁶²

³⁶⁰ Нада Тривић, Економска ефикасност југословенске привреде, Нови Сад, 1996, стр. 185-186.

³⁶¹ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економских факултет, Крагујевац, 1999, стр. 101.

³⁶² Нада Тривић, Економска ефикасност југословенске привреде, Нови Сад, 1996, стр. 12 и 231.

1.2. Промене у привредној структури

Србија је у периоду пре Другог светског рата имала неповољну привредну структуру. Пољопривреда је била основна привредна делатност, стварајући преко половине националног дохотка. Индустијска производња могла се срести само у оквиру рударства и лакопрерађивачких грана. Владајући друштвено-економски односи између два светска рата нису створали услове за промену и унапређење економске структуре земље, јер то није било у интересу владајућих политичко-економских групација. Србија је, уствари, била неразвијена земља са аграрном привредом и бројним сеоским становништвом.

Промене у привредној структури Србије, као једној од република у саставу Југославије, започињу 1947. године, када се као метод привредног развоја почиње примењивати индустријализација. Таква развоја утицао је на промену привредне структуре у правцу да индустрија постаје доминантна, потискујући дотада пољопривреду као водећу привредну делатности.³⁶³ Године 1955. у Србији пољопривреда учествује са 2/5 у стварању друштвеног производа, а индустрија са мање од 1/5. Најбрже промене у структури привреде Србије су извршене у периоду 1955-1965. године, када долази до преокрета, тако да индустрија бележи примат у структури привреде Србије у односу на пољопривреду на крају овог периода. У периоду 1965-1985. године, разлика између индустрије и пољопривреде се додатно продубљује. Наиме, смањење учешћа сектора пољопривреде у периоду 1955-1985. године обележено је истовременим великим повећањем сектора индустрије. Индустрија је фактички више него дуплирала своје учешће на рачун свих осталих делатности, изузев трговине и саобраћаја који су, такође, остварили раст учешћа.

Табела бр. 7. Структура привреде Србије у периоду 1955-1989. године (у %)

Сектори	1955	1965	1975	1985	1989
ПРИВРЕДНЕ ДЕЛАТНОСТИ УКУПНО	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ПРИМАРНЕ ДЕЛАТНОСТИ	42,6	27,5	21,9	18,2	18,9
Пољопривреда и рибарство	41,7	26,6	21,2	17,5	18,2
Водопривреда	0,2	0,4	0,4	0,4	0,4
Шумарство	0,7	0,5	0,3	0,3	0,3
СЕКУНДАРНЕ ДЕЛАТНОСТИ	32,7	46,1	43,1	52,7	53,0
Индустрија и рударство	18,3	30,7	34,6	42,7	44,5
Грађевинарство	8,8	9,6	5,7	7,3	6,3
Занатство	5,6	5,8	2,8	2,7	2,2
ТЕРЦИЈАЛНЕ ДЕЛАТНОСТИ	21,3	25,4	27,6	25,2	24,2
Саобраћај и везе	6,3	6,9	7,6	7,0	7,9
Трговина	11,1	16,0	17,8	16,3	14,8
Угоститељство	3,9	2,5	2,2	1,9	1,5
ОСТАЛЕ ДЕЛАТНОСТИ	3,4	1,0	7,4	3,9	3,9

Извор: Енес Ћоровић, Улога текстилне индустрије у процесу структурног прилагођавања привреде Србије, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2011, стр. 36.

Мора се нагласити да су бурне структурне промене у привреди последица не само високог успона индустрије, који је евидентан, већ и одређеног опадања пољопривредне производње из које је узимана акумулација за подстицање индустријског развоја.

³⁶³ Милорад Божић, Деиндустријализација земље у транзицији и њене економске последице, Теме, бр. 2, Универзитет, Ниш, април-јул 2009, стр. 425.

У табели бр. 8 представљене су стопе раста укупне привреде, индустрије и пољопривреде Србије у посматраним периодима, како би се извршила компарација ових величина, и на тај начин сагледала брзина и врста промена у привредној структури земље.

Табела бр. 8. Стопе раста - индустрија и пољопривреда

	1961-1970	1971-1980	1981-1990
Привреда	7,7%	6,3%	-0,1%
Индустрија	9,4%	7,9%	1,1%
Пољопривреда	7,4%	2,7%	2,5%

Извор: Привредни развој Србије, Економски факултет, Београд, 1993, стр. 147.

Сагледавајући годишње секторске стопе раста на основу податак из табеле бр. 8 види се да се индустрија налази на првом месту са просечном годишњом стопом раста од 9,4% у периоду 1961-1970. године, док је цела привреда имала раст од 7,7% и пољопривреда на 7,4% просечно годишње. Стопа раста индустрије је износила 7,9% у периоду 1971-1980. године, а то је значајно више од стопа раста пољопривреде, која износи само 2,7%. Ови показатељи јасно указују да су приоритети развоја привреде Југославије и Републике Србије били првенствено у индустрији, док је пољопривреда била запостављена. Индикативна су кретања стопа раста индустрије и пољопривреде у кризном периоду 1981-1990. године, када пољопривреда остварује виши раст од индустрије. Проблеми привреде Србије управо ескалирају у сектору индустрије, одакле се преносе на целу привреду.

У првим фазама индустријализације најбржи раст у оквиру сектора индустрије имала је производња средстава за рад, док је производња материјала за репродукцију имала најспорији раст, што произилази из редоследа приоритета развоја индустрије и привреде. Обим производње средстава за рад је растао због потребе структурног усклађивања и отклањања наслеђених диспропорција од пре Другог светског рата и настојања да се убрзано развијају машиноградња, електроиндустрија и производња саобраћајних средстава. Почетком 50-их година развој наведених групација представљао је темељ за производњу електричних трансформатора, ротационих машина и других машина за индустрију, грађевинарство и пољопривреду. Средином 50-их година, почео је брз раст производње саобраћајних средстава, трактора, теретних вагона, камиона и аутобуса.

Бржи развоја прерађивачке индустрије после 60-их година уз заостајање производње у базичним гранама, створио је раскорак, између производње и потрошње основних сировина. Базични капацитети, посебно сировински, развијали су се знатно спорије. Гране прерађивачке индустрије су посебно од почетка 80-их година имале знатно бржи раст у односу на оне гране које производе материјале за репродукцију и енергију, односно производњу нафте, гаса и угља. То је, свакако, водило заоштравању несклада на релацији прерађивачка-базична индустрија. Производња потрошне робе, иако је спорије расла на самом почетку фазе индустријализације, односно до 1952. године, даљим убрзаним растом достигла је скоро три пута бржи раст од производње репроматеријала до 1989. године.

Несклад на релацији прерађивачке и базичне индустрија представља кључно развојно ограничење индустрије Србије, а настаје као последица погрешне стратегије развоја и промашаја у привредном систему. Прерађивачка индустрија је предимензионирана док је базична индустрија подцењена, те се репродукциони материјал набављао увозом. Велики проблем чини неконкурентност прерађивачке индустрије и неспремност за извоз, услед непродуктивности, одсуства критеријума квалитета и усмерности на домаће тржиште. У

оквиру прерађивачке индустрије није дошло до неопходног реструктурирања усмереног на имплементацију савремених технологија и смањење трошкова производње, већ се ова индустрија одржавала у живот бесповратним кредитима и уклањањем иностране конкуренције кроз ограничавање увоза. Са опадањем увоза репроматеријала крајем 70-их и почетком 80-их година бројни капацитети прерађивачке индустрије бивају неискоришћени, индустријска производња пада, а са њом успорава цела привреда.

Пољопривреда је имала је далеко ниже стопе раста од индустрије у целом периоду 1955-1981. године. Индикативна је промена значаја појединих пољопривредних грана. Ратарство чини најзначајнију грану пољопривреде до средине 70-их година, а након тога тај примат заузима сточарство. Сточарство и ратарство су највише допринели развоју укупне пољопривредне производње у целом социјалистичком раздобљу (1955-1990.). Учешће сточарства и ратарства у укупној пољопривредној производњи износи око 50% и 40% респективно, док је вођарство и виноградарство заступљено заједно око 10%.

Развој пољопривреде био је условљен самом концепцијом развоја привреду у којој није било места за ову делатност, већ су све снаге биле усмерене на развој индустрије. У аграрној политици вршене су честе промене и нагли заокрети. Уочљив је био недостатак адекватне земљишне политике. Примера ради, законски регулисан максимум земљишног поседа деловао је ограничавајуће на брже развоја пољопривреде.³⁶⁴ Инвестиције у пољопривреди су биле недовољне. Често је вођена недовољна и неблагоприятна политика компензације и неадекватна пореска политика и политика цена. Административна контрола цена најчешће је наметала диспропорције на штету пољопривреде. Путем нееквивалентне размене из пољопривреде је извлачена акумулација, која је усмеравана и доприносила развоју индустрије.³⁶⁵ Ипак, најзначајније промене у пољопривреди Србије односе се на велико смањење удела пољопривредног становништва у укупном активном становништву. Наиме, удео пољопривредног становништва у укупном активном становништву Србије је износио 84,9% 1953. године, а 32,1% 1991. године.³⁶⁶

Пољопривреду Србије карактеришу: ниски приноси, ниска продуктивност рада, честе осцилације у пољопривредној (биљној) производњи, неискоришћеност производних потенцијала, слабо регулисано тржиште пољопривредних производа, структурна неусклађеност између грана пољопривреде која се посебно односи на сточарство и ратарство (крмну базу). У целом посматраном периоду, пољопривредна производња није могла задовољити потребе становништва у исхрани, тако да је увоз хране био изражен.

Развој сектора услуга има тенденцију благог раста удела у стварању друштвеног производа. Саобраћај у целом посматраном периоду остварује раст од само 2%, што је веома мало узимајући у обзир чињеницу да је саобраћај једна од најважнијих услужних делатности која мора да прати развој привреде и индустрије. Саобраћајне делатности су се, пак, опет развијале аутономно и неуклађено, где истичемо изузетно заостајње у железничком саобраћају и неразвијеност водног саобраћаја. Раст и развој трговине је такође у раскораку са осталим делатностима, јер се трговина развијала аутономно.³⁶⁷

³⁶⁴ Никола Чобелић, Привреда Југославије: Раст, структура и функционисање; друга књига, Савремена администрација и Институт за економска истраживања, Београд, 1980, стр. 326.

³⁶⁵ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 276.

³⁶⁶ Два века развоја Србије - статистички преглед, РЗС, Београд, 2008, стр. 76.

³⁶⁷ Владислав Ж. Марјановић, Промене привредне структуре Србије и интеграциони процеси у Европи, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2010, стр. 65.

2. ПРИВРЕДНИ ТОКОВИ У СРБИЈИ У ПОСЛЕДЊОЈ ДЕЦЕНИЈИ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА

Привреду Србије карактерише значајно погоршање перформанси током 90-их година. Земља је била изложена низу негативних утицаја од распада СФРЈ, преко економске изолације и хиперинфлације, па све до НАТО бомбардовања. Двоцифрене стопе негативног привредног раста су фактички преполовиле ниво друштвеног производа у периоду 1990-1993. године. Једна од главних узрока таквог кретања друштвеног производа био је велики пад индустријске производње до кога је дошло првенствено услед економске изолације земље, односно забране увоза и извоза. Носиоци привредне активности у овом периоду били су пољопривреда и енергетика, док је функционисање прерађивачке индустрије, изузимајући прехамбену индустрију, престало.³⁶⁸ Прекретницу у развоју привреде Србије представља 1994. година када је захваљујући Аврамовићевим програмом стабилизације и привредног опоравка дошло до заустављања негативних тенденција у погледу кретања друштвеног производа и стабилизације привреде. У периоду 1994-1998. године, привреда Србије остварује просечну стопу привредног раста од 4,1% захваљујући расту сектора индустрије и пољопривреде. Привредни раст свој максимум од 7,4% бележи 1997. године. Важно је напоменути да је овако остварен, наизглед, задовољавајући привредни раст, с обзиром на околности у којима се привреда налазила, неквалитетан и да почива на изједању капитала друштвених и државних предузећа, односно смањењу потенцијала привреде Србије и изгледа за дугорочан и стабилан привредни раст у будућности. Године 1999. долази до супротних тенденција, драматичног пада производње (нарочито индустријске) и друштвеног производа од скоро 23%, као последица санкција и ратних разарања, којим је уништен већи део привреде.

Негативна привредна кретања и економске санкције су се снажно одразиле на токове спољнотрговинске размене. Укупан обим спољнотрговинске размене је био у константном паду током 90-их година, и 1996. године износио је 43,8% од нивоа оствареног 1990. године, а 2000. године 39%. Извоз износи 7522 мил. динара 1990. године, 3032 мил. динара 1996. године, и 4736 мил. динара 1998. године. Увоз износи 10970 мил. динара 1990. године, 6627. мил. динара 1996. године, и 7782 мил. динара 1998. године.³⁶⁹ Извоз бележи смањење и пад од -64,8%, а увоза -45,6% у периоду 1990-1996. године, затим следи опоравак и раст извоза од 41,9%, и увоза од 18,9% у периоду 1996-1998. године, и поновни пад извоза од -49,7% и увоза од -35,4% у 1999. години. Степен покривености извоза увозом је опао са 77,4% 1990. године на 50,1% 1996. године и 46,8% 2000. године, што указује на погоршање конкурентности привреде и заостравање структурних неравнотежа у привреди. У структури извоза и увоза перманентно расте учешће добра за репродукцију, а то сведочи о погоршању структуре спољнотрговинске размене.

Спољни дуг Србије на почетку 1991. године је износио око 6,4 млрд. долара. Од 1992. године Србија је престала да врши сервисирање својих обавеза на име дуга међународним повериоцима. У периоду трајања санкција, Србија није узимала нове кредите, док је вредност дуга расла, јер су међународни повериоци поред редовних зарачунавали и затезне камате. Крајем 2000. године, вредност спољног дуга је износила 10,83 млрд. долара (11,8 млрд. евра) од чега је јавни дуг износио 9,35 млрд. долара (10,2 млрд. евра).

³⁶⁸ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економских факултет, Крагујевац, 1999, стр. 106.

³⁶⁹ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2001, стр. 249.

Исте године извоз робе и услуга износи 2,1 млрд. долара (2,25 млрд. евра). С обзиром да однос спољни дуг/извоз износи 516%, Србија спада у најзадуженије земље у свету.³⁷⁰

Деведесете године, сем великог пада производње и спољнотрговинске размене, обележава и појава хиперинфлације, које је проузрокована ратом у окружењу, распадом земље, прекомерном монетарно-кредитном експанзијом, а превентивно високим буџетским расходима, готово у целини покривеним новчаном емисијом. Опадајућа стопа производње и низак обим увоза проузроковали су реалан пад понуде. Понуда је у номиналном вредносном изразу знатније заостајала у односу на номиналну вредност потрошње. То је условило раскорак између понуде и тражње и представљало један од основних узрока високе инфлације и хиперинфлације.³⁷¹ Највиши ниво инфлације достигнут је у периоду децембар 1993-јануар 1994. године, када су цене расле по стопи од 60% на дан. Спровођењем програма стабилизације 1994. године хиперинфлација је заустављена, али висока инфлација се задржава у целом периоду 1994-1999. година.

У СР Југославији расходи јавне потрошње били су величине 49% у 1990. години, а приходи 46% друштвеног производа. Дефицит величине 3% друштвеног производа могао се лако финансирати и то неинфлаторно. Већ 1991. године расходи јавне потрошње попели су се на 63% друштвеног производа, док су приходи износили 46%. Дефицит јавне потрошње износио је, дакле, око 17% друштвеног производа и углавном је покривен из примарне емисије. Удео јавних прихода у друштвеном производу пао је на 24% 1992. године, док су се јавни расходи, према проценама, кретали негде између 70% и 75%, услед чега је формиран дефицит реда величине 50% друштвеног производа, који се морао финансирати из примарне емисије. Дефицитарно финансирање је настављено и у 1993. години. У првом полугодишту 1993. године захваљујући хиперинфлацији удео јавних прихода у друштвеном производу опао је чак на око 16%, док је удео јавних расхода остао непромењен. Даљим заостравањем хиперинфлације удео прихода до краја 1993. године реално је износио свега 10% друштвеног производа.³⁷² Захваљујући стабилизационим мерама предузетим 1994. године успоставља се фискална стабилност, а престаје и са финансирањем буџета путем новчане емисије. Учешће јавних прихода (пореза и доприноса) у друштвеном производу износило је око 50% у периоду 1994-1999. године, док учешће јавних расхода 55%, тако да дефицит креће испод 5% друштвеног производа.

Не можемо анализирати развојне перформансе привреде Србије, а да не споменемо проблем ескалације незапослености и сиромаштва. Број незапослених се креће у просеку око 750.000 током 90-их година, док вишка запослених у друштвеним и државним предузећима има око 800.000. Стопа незапослених износи око 26% укупно активне радне снаге. Просечна плата је пала са скоро 400 евра 1990. године на само 35 евра у октобру 2000. године, док је апсолутно сиромаштво удвостручено. Ово повећање сиромаштва убрзано је погоршањем услуга социјалне заштите и здравства како су расположива средства буџета (приходи) падала испод нивоа припадајућих права корисника.³⁷³

³⁷⁰ Миодраг Зеџ, Огњен Радоњић, Системски дефицит и транзиција у Србији, Економско-социјална структура Србије: Учинак прве деценије транзиције, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 141.

³⁷¹ Цена одлагања интеграције Србије у Европску унију, Студије и анализе, бр. 4, Институт факултета за економију, финансије и администрацију, Београд, октобар 2008, стр. 17.

³⁷² Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 537.

³⁷³ Квартални мониторинг, бр. 18, Фонд за развој економске науке, Београд, јул-септембар 2009, стр. 74.

2.1. Привредни раст

Друштвени производ, као најпоузданији индикатор привредног развоја једне земље, имао је у Србији у периоду од 1989. до 1993. године пад од -50,3%, да би у периоду од 1993. до 1998. дошло до благог оживљавања привреде када је забележен раст од 24,8%. Поновни велики пад друштвеног производа десио се 1999. године, и достиже чак -22,7%.

Табела бр. 9. Кретање друштвеног производа Србије (у ценама 1994. год.)

Године	Друштвени производ у мил. динара	Стопа раста у %	Броја становника у 000	Друштвени производ по становнику
1989	47201	1,3	9832	4801
1990	43544	-7,7	9884	4405
1991	38465	-11,6	9792	3928
1992	27641	-28,6	9826	2813
1993	19230	-29,9	9855	1996
1994	19729	0,6	9884	1988
1995	20853	5,7	9911	2104
1996	21821	4,6	9937	2196
1997	23442	7,4	9956	2345
1998	23993	2,3	9993	2400
1999	18523	-22,7	7540	2456
2000	19582	5,4	7516	2605

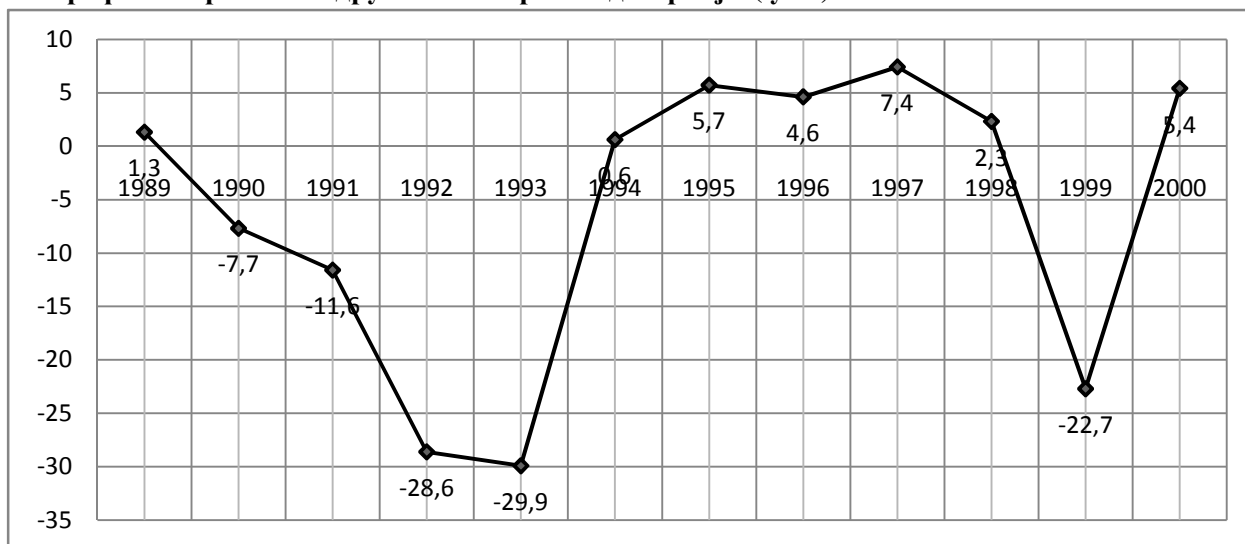
Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2004, стр. 114; Два века развоја Србије - статистички преглед, РЗС; Београд, 2008, стр. 64-65; (Прорачун аутора).

Напомена: Без Косова и Метохије од 1999. године.

На најнижој тачки привредног пада 1993. године друштвени производ Србије је једва био већи од 40,7% своје вредности из 1989. године, 1998. године износи 50,8%, а то се 1999. године смањило на 45%. До новог опоравка српске привреде и убрзања привредног раста је дошло 2001. године када се успело достићи 50% од нивоа друштвеног производа из 1989. године. У Источној Европи пад производње у транзицији био је далеко мањи него у Србији: 1993. године износи 73% од вредности друштвеног производа из 1989. године, а у најнижој тачки 1995. године достиже 69%, затим 2001. године 74%. На основу компарације претходно изложених величина друштвеног производа може се закључити да је економски положај Србије значајно погоршан у односу на остале транзиционе земље Источне Европе. Сличну слику показује и поређење са државама наследницама СФРЈ. Хрватска је 2001. године постигла 84% друштвеног производа од нивоа оствареног 1989. године, БиХ 71%, Македонија 75%. Повећање друштвеног производа је било посебно изражено у случају Словеније, која је успела да оствари 118% од нивоа друштвеног производа из 1989. године, који је у региону надмашила само Пољска 128%.³⁷⁴ Остварени ниво друштвеног производа Словеније указује на излазак њене привреде из зоне транзиционог дефицита, односно успешно спеведене реформе у земљи, што је индикативно за привреду Србију и њен заостатак у развоју и одсуство транзиције.

³⁷⁴ Ђерђ Симон, Економске реформе у Југославији - једно виђење споља, Економика транзиције у Југославији, Мађарска, 2003, стр. 106-107.

Графикон бр. 3. Раст друштвеног производа Србије (у %)

Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2004, стр. 114; (Прорачун аутора)

Србија је искусила четири године катастрофалног пада друштвеног производа на самом почетку 90-их година. Друштвени производ је 1990. године пао за 7,7% у односу на претходну годину, 1991. године за 11,6%, 1992. године за око 28,6% и 1993. године за око 29,9%. Друштвени производ Србије 1993. године свео се на свега 40,7% друштвеног производа из 1989. године. Најкраће речено, 1993. година је била најтежа по привреду Србије услед здруженог утицаја економских санкција, губљења тржишта у региону и Европи, као и рата у окружењу. Економском слому земље умногоме је допринела лоша економска политика, која је довела до хиперинфлације, штампајући новац без покрића.

Спровођењем Програма монетарне реконструкције и економског опоравка јануара 1994. године дошло је заустављања негативних трендова и покретања позитивних макроекономских промена, односно успостављен је стабилизациони тренд и тренд опоравка производње. У периоду 1994-1997. године остварена је просечна стопа раста друштвеног производа од 5,8%. Међутим, одмах треба рећи да је овај релативно висок привредни раст највећим делом последица изузетно ниске привредне базе, а далеко мање резултат стварних квалитативних промена у производњи.³⁷⁵ Раст друштвеног производа у току 1994, 1995. и 1996. године остварен је, такође, у условима затворене привреде, где је домаће тржиште, које се карактерисало оскудношћу понуде, по правилу омогућавало продају све робе и услуга. Уз то, домаће тржиште без присуства увозне понуде представљало је скуп бројних и разноврсних монопола. То је учинило привредни раст доста високим, јер се могло производити по високим трошковима уз сигурну продају по високим ценама будући да није било интензивне конкуренције поготову не понуде из увоза, којом би се вршио притисак на домаће произвођаче да повећају квалитет и снижавају трошкове и цене. Квалитет привредног раста, дакле, није могао бити проверен у конкуренцији са понудом из иностранства на домаћем тржишту, нити су цене и квалитет домаће понуде могли бити тестирани у извозу на иностраним тржиштима.³⁷⁶

³⁷⁵ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економских факултет, Крагујевац, 1999, стр. 107.

³⁷⁶ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 205.

Овде се суочавамо са чињеницом да је привредни раст Србије праћен великим губицима у привреди, односно да је 1994, 1995, 1996, и 1997. године привреда Србије истовремено са релативно брзим привредним растом остварила изразито високе нето губитике. Нето губитак привреде 1997. године је толико велики да је премашао амортизацију и износи 14 млрд. динара. Гро губитака (84%) је концентрисано у 934 велика (нереформисана) друштвена и државна предузећа у којима је запослено преко 52% од укупног броја запослених у привреди. Основна средства се постепено отписују, а капитал којима се финансирају кроз губитике се топи. Стопа просечног отписа свих основних средстава износи преко 80%. То значи високе трошкове одржавања и неефикасност постројења.³⁷⁷ С обзиром да је у привреди регистровано опадање производних фондова у физичком обиму и вредносном изразу, привремено повећање друштвеног производа не може се окарактерисати као квалитетан и одржив привредни раст, и уопште привредни раст. Ствар је у томе да се привредни раст у Србије током 90-их година посматра и мери још увек стопом раста физичког обима производње уместо стопом раста профита и укупно оствареним профитом, као нето приносом на улагања. Једино остварен нето принос јесте објективна мера да је у једној привреди дошло заиста до привредног раста и развоја. Раст физичког обима производње није право мерило, јер производња са губицима говори да нема привредног раста, већ пада вредности.³⁷⁸ Наиме, производња са добитком-прифитом увећава материјално богатство друштва, док га производња са губицима смањује.

Главни узрочник великих губитака у привреди Србије током 90-их године јесте економски и политички систем заснован на доминацији друштвене и државне својине. С обзиром да управљачи нису власници капитала којим располажу, нити су дугорочно везани за предузеће, њихов интерес је превасходно везан са растом њихових личних доходака, чак и онда када се тако смањује имовина предузећа.³⁷⁹ Два највећа губиташа у српској привреди су нафтна индустрија и електропривреда, која истовремено имају и највеће плате, а то говори о одсуству рационалности, тржишта и профитног мотива. Насупрот губицима, максимизирању плата и трошењу фиксног капитала у државном и друштвеном сектору, приватни сектор остварује добитке и максимизира профит. Међутим, проблем је величина и снага приватног сектора, који су недовољни и мали за динамизирање привредног раста, тако да је ниво друштвеног производа био одлучујуће детерминисан снагама у друштвеном и државном сектору, који су гомилали губитке.

Привредни раст Србије 1998. године значајно опада, али се још увек налази у плусу (2,3%), да би 1999. године дошло до оштрог пад и негативних вредности овог индикатора (-22,7%) услед поновног увођења економских санкција 1998. године и НАТО агресије 1999. године. Ратна дешавања, односно разарање бројних индустријских капацитета и инфраструктуре, свако, су кључан чинилаца који детерминише овако неповољну динамику привредног раста. Велики привредни пад у само једној години (1999) скоро у целини је поништио допринос привредног раста Србије у периоду 1994-1998. године, чиме је друштвени производ сведен на 45% онога из 1989. године.

³⁷⁷ Стојан Стаменковић, Мирослав Здравковић, Александар Пошарац, Владимир Вучковић, Давор Савин, Миладин Ковачевић, Развојне перспективе југословенске привреде у светлу економских односа са иностранством, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 179.

³⁷⁸ Радослав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999, стр. 5.

³⁷⁹ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 271.

2.2. Привредна структура и основни правци промена

Привредна структура Србије током 90-их година формирала се под утицајем економских санкција и ратних дешавања. Сужено и затворено тржиште постало је велико ограничење за тржишну валоризацију производа и услуга, поделу рада и специјализацију у производњи, економију обима и развој базиран на квалитету. Санкције су условиле структурне промена у привреди и померања производње према захтевима унутрашње тражње и капацитетима домаћих ресурса. Као последица одсуства реформи, лоше економске политике и негативних околности дошло је да раста удела сектора пољопривреде и услуга, а пада удела сектора индустрије у укупној привреди.

Табела бр. 10. Промене привредне структуре Србије (ДП) у периоду 1990-2000. год. (у %)

Сектори	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Привреда укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Индустрија и рударство	41,6	35,0	36,3	31,5	38,1	37,5	37,9	39,0	39,7	36,4	38,3
Пољопривреда и рибарство	17,3	18,7	20,8	27,7	20,8	20,5	19,8	19,7	18,7	21,9	17,9
Грађевинарство	8,2	7,8	8,3	8,6	7,8	6,7	6,1	5,7	5,3	5,4	6,4
Услуге	31,8	37,9	33,6	28,3	32,1	34,3	35,1	34,5	35,5	35,0	37,1
Саобраћај и везе	7,0	5,7	5,1	5,1	8,0	8,7	8,9	8,7	8,7	6,3	7,5
Трговина	15,3	20,7	17,2	13,8	14,0	15,2	15,7	16,1	16,9	17,9	18,1
Угоститељство и туризам	2,2	2,4	2,3	2,6	2,3	2,5	2,4	2,3	2,3	2,1	2,2
Остале услуге	7,3	9,1	9,0	6,8	7,8	7,9	8,1	7,4	7,6	8,7	8,4

Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2001, стр. 111; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 1998, стр. 124; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 1994, стр. 94, Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 1992, стр. 118. (Прорачун аутора).

Напомена: Без Косова и Метохије од 1999. године.

Привредна структура Србије у периоду 1990-1993. године мења се у складу са великим привредним падом који је био вођен великим падом индустријске производње и сектора услуга. Индустријска производња опада за -18,4% 1991. године, - 22,8% 1992. године и - 37,4% 1993. године. Ако имамо у виду да индустрија учествује у структури друштвеног производа са нешто изнад 40% 1990. године, онда је јасно колики је то губитак по укупни друштвени производ Србије. Још већи пад од сектора индустрије имале су неке делатности, које иначе заузимају значајно место у привреди Србије. Саобраћај је имао пада од -29,6% 1991. године, -33,7% 1992. године и - 27,9% 1993. године. То значи да саобраћај не остварује ни $\frac{1}{4}$ друштвеног производа који је оствариван 1990. године. У веома тешкој ситуацији је трговина која је остварила пад од -36,8% 1992. године и 41,5% 1993. године. У најповољнијој позицији је пољопривреда, с обзиром да је претрпела

најслабији пад, што се види из табеле бр. 11. Углавном, све привредне делатности и гране су у периоду 1991-1993. године оствариле мање или више негативне стопе раста.

Посматрајући структуру привреде Србије у периоду 1990-1993. године уочавају се значајне промене на релацији сектори индустрија - пољопривреда, као последица динамике раста појединачних сектора. Учешће сектора индустрије и рударства је смањено са 41,6% 1990. године на 31,5% 1993. године, док је учешће сектора пољопривреде и рибарства повећано са 17,3% 1990. године на 27,7% 1993. године, а учешће сектора услуга је смањено са 31,8% 1990. године на 28,3% 1993. године.

Табела бр. 11. Стопе раста - индустрија, пољопривреда, услуге (у %)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Привреда	-11,6	-28,6	-29,9	0,6	5,7	4,6	7,4	2,3	-22,7
Индустрија и рударство	-18,4	-22,8	-37,4	1,7	4,1	5,8	10,5	4,1	-29,2
Пољопривреда и рибарство	-9,1	-18,2	-3,1	5,8	3,9	1,1	6,9	2,9	-9,2
Услуге	-20,3	-34,2	-32,2	5,8	12,5	7,3	6,0	3,3	-23,8
Саобраћај и везе	-29,6	-33,7	-27,9	-24,9	15,3	6,5	5,9	1,7	-44,3
Трговина	-8,8	-36,8	-41,5	39,6	13,3	9,0	10,2	7,4	18,0

Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2001, стр. 111 и 133; Статистички годишњак Србије, РЗС, 1998, стр. 124; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 1994, стр. 94; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 1996, стр. 111. (Прорачун аутора).

Напомена: Без Косова и Метохије у 1999. години.

Након сламања хиперинфлације 1994. године уследио је период стабилизације и опоравка привреде Србије. Индустријска производња, пољопривреда и услуга бележе раст у периоду 1994-1998. године. Ратне 1999. године долази до поновног великог пада индустрије од -29,2% и услуга од -23,8%, док је стање у пољопривреди значајно повољније с обзиром на пад од -9,2%. Ратом је посебно тешко погођен сектор саобраћај и везе, који бележи пад од -44,3%. На овај начин бива анулиран сав раст по секторима који се десио у неколико претходних година. Посматрајући структуру привреде Србије уочава се да је током 90-их година дошло до одређеног смањења учешћа сектора индустрије, повећања учешћа услуга, док је сектор пољопривреде остао релативно непромењен.

Пад индустријске производње и смањење учешћа сектора индустрије у привредној структури Србије условљен је распадом СФРЈ и дуготрајним економским санкцијама, односно прекидом производних циклуса или свођењем на минимум производње у појединим индустријским гранама и предузећима, прекидом извора снабдевања, сужавањем унутрашњег тржишта, одсуством економије обима и смањењем укупне понуде индустријских производа, посебно увозно зависних.³⁸⁰ Најинтензивнији пад активности током 90-их година доживеле се индустријске гране које зависе од увоза репроматеријала и опреме и извоза производа, као што су црна металургија, производња деривата нафте, машиноградња, производња саобраћајних средстава, металопраерађивачка индустрија, бродоградња, производња електричних машина и апарата. Са друге стране, најмањи пад активности доживеле су гране које производе за домаће тржиште и на основу домаћих сировина: сектор енергетике, прехранбена производња, производња пића и дуванска индустрија. У истом периоду дошло је до ширења структурног пореметања на релацији

³⁸⁰ Живорад Златковић, Драгољуб Симоновић, Видоје Васиљевић, Илија Росић, Биљана Предић, Проблеми развоја и структурне промене привреде Србије, Ниш, 1995, стр. 245.

прерађивачка-сировинска индустрија, наслеђеног из претходног социјалистичког раздобља, са последицама на раст увозне зависности наше прерађивачка индустрије.

Промена привредне структуре Србије почетком 90-их година указују на промену места и улоге пољопривреде у структури укупне привреде. У првој години после увођења санкција (1993. године) обим пољопривредне производње је смањен за само -3,1%, а индустријске производње за целих -37,4%. Тако да се функционисање пољопривредне производње манифестовало као фактор ублажавања нестабилности у привреди. У истом периоду (1990-1994. године) удео пољопривреде у структури привреде Србије је скоро удвостручен због неповољног тренда раста и развоја осталих сектора и грана привреде. Такође, ефекти НАТО агресије и ратна дешавања су најмање утицале на развој сектора пољопривреде, што је условило његово високо учешће (21,9%) у структури привреде.

Развој пољопривреде током 90-их година био је успораван оскудношћу инвестиција. Подаци о инвестицијама у пољопривреди и њиховом учешћу у друштвеном производу показују да оно непрелази 10% 1994. године. У наредним годинама учешће инвестиција се додатно смањује, тако да 1998. године износи свега 6%.³⁸¹ На развој пољопривреде су утицали и разни негативни фактори: диспаритети цена, хиперинфлација, настабилност курса и неадекватне каматне стопе. Произвођачи су могли да опстану једино тако што су смањивали употребу вештачког ђубрива и хемијских средстава, минимизирали трошкове одржавања и поправљања механизације и опреме и продавали значајан део свог сточног фонда. Без обзира на негативан утицај наведених чиниоца друштвени производ остварен у пољопривреди је релативно стабилан у овом десетогодишњем периоду.

Супротно светском тренду учешће сектора услуга у привреди Србије задржава се на релативно ниском нивоу, што говори о бројним негативним утицајима. Стање је посебно алармантно у сектору саобраћаја, који током година исказује знатан пад свог учешћа у друштвеном производу. Из табеле бр. 10. може се уочити несразмерно високо учешће трговине (18%) у укупној привреди, што указује на неравномеран и неусклађен развој.

2.3. Незапосленост и запосленост

Рецесиона кретања у Србији на почетку 90-их година снажно су се испољила на кретање запослености и незапослености. Број запослених се убрзано смањује у периоду 1989-1993. године, а пад у броју запослених износи 301 хиљаду лица. У истом периоду незапосленост се убрзано повећава. Стопа незапослености је достигла 23,0% 1993. године, а три године раније износила је 19,1%. Ако бисмо овоме додали и велики број раднике који су на принудном одмору онда је стопа незапослености 2,5 пута већа, јер се процењује да је око 35% запослених било на принудном одмору.³⁸² У периоду 1994-1998. године, тренд погоршања на тржишту рада се наставља, али нешто успоренијим темпом. У ратној 1999. години долази до убрзања смањења запослености и раста незапослености.

Посматрано са својинског аспекта подаци из табеле бр. 12. за друштвени сектор показују константан пад броја запослених почев од 1990. године, при чему су годишње стопе пада броја запослених у друштвеном сектору нешто више од стопа пада укупног

³⁸¹ Весна Поповић, Весна Симоновић, Верица Живковић, Перформансе аграрног сектора у транзицији, Пољопривреда у транзицији – компаративна искуства и перспективе, Економика пољопривреде, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2004, стр. 306.

³⁸² Зоран М. Аранђеловић, Национална Економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 129.

броја запослених. Стопа раста запослених у друштвеном сектору забележена 1991. године износи -7,5%, док наредне 1992. године долази до успорања смањења броја запослених, јер је законом уведена категорија радника који се упућују на плаћено одсуство. Процењени број радника на плаћеном одсуству износи близу 800 хиљада људи, што је представљао велики проблем, с обзиром да су зараде ових радника највећим делом финансирали сама предузећа. На тај начин држава је потпомогла задржавање сувишне радне снаге у друштвеним предузећима, смањењу продуктивности рада и ефикасност пословања. Приватни сектор, за разлику од друштвеног, карактерише сталан раста запослености. Посебно је била изражна висока стопа раста запослених у приватном сектору од 188% 1991. године. Међутим, раст запослености у приватном сектору, због ниске базе, није могао да компензира смањење запослености у друштвеном сектору.

Табела бр. 12. Број запослених, стопа раста запослених и број незапослених

Година	Запослени - Укупно		Запослени - Друштвени сектор		Запослени - Приватни сектор		Незапослени У 000
	У 000	У %	У 000	У %	У 1000	У %	
1989	2622	-	2596	-	53	-	560
1990	2543	-3,0	2481	-4,4	62	1,7	614
1991	2472	-2,8	2295	-7,5	179	188,7	656
1992	2391	-3,3	2196	-4,3	195	8,9	682
1993	2321	-2,9	2113	-3,8	208	6,6	675
1994	2271	-2,1	2047	-3,2	224	7,7	667
1995	2241	-1,3	1988	-2,8	253	12,9	716
1996	2229	-0,5	1954	-1,7	275	8,7	759
1997	2197	-1,4	1892	-3,2	305	10,9	750
1998	2158	-1,8	1844	-2,5	314	2,9	769
1999	1963	-	1671	-	292	-	735
2000	1907	-2,8	1596	-4,5	311	6,5	721

Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2001, стр. 77.

Напомена: Без Косова и Метохије од 1999. године.

На основу података из табеле бр. 12. могу се извући следећи закључци: (1) број запослених се из године у годину смањује, (2) највећи број запослених је још увек у друштвеном сектору и (3) незапосленост је у сталном порасту. Посматрајући запосленост са аспекта својине уочава се да је број запослених у друштвеном сектору у периоду 1989-2000. године смањен за више до 900 хиљада, а у приватном сектору повећан за свега 250 хиљада лица. Брзо пропадање друштвеног сектора и смањење броја запослених није могло бити надомештено брзим развојем приватног сектора и његовом већом тражњом за радом. Такође, подаци да број запослених у приватном сектору износи свега 311 хиљада лица у 2000. године говори да није дошло до реалокације рада из друштвеног у приватни сектор.

Стопа незапослености од 23,1% 1993. године се повећава на 28,4% 2000. године. Овом приликом ваља указати на једну врло неповољну карактеристику незапослености, и то њен дугорочан карактер. Према подацима Анкете за радну снагу из 1997. године на посао дуже од једне године чека 74% (регистрованих) незапослених, од тога од 1 до 3 године посао чека 28% незапослених, од 3 до 5% године 22%, а од 5 до 8 године 14% и преко 8

године 10%.³⁸³ Ови подаци указују да се ради о малој мобилности радне снаге. Непостојање тржишта радне снаге које подразумева брзо улажење и излажење са тржишта учинило је незапосленост у Србији не само масовном појавом, већ и дуготрајном.

Неповољна кретања запослености и незапослености последица су ниског нивоа економске активности, недостатка нових инвестиција и одсуства тржишних реформи, али и чинилац који одлучујуће утиче на динамику самог процеса транзиције. Висока незапосленост почетком 90-их година довела је до одлагања процеса транзиције, приватизације и реформе јавног сектора, што је ограничавајуће деловало на раст приватног сектора и повећање запослености, тако да је висока почетна незапосленост условила високу незапосленост током целог овог периода. Одсуство приватизације, односно доминација друштвене и државне својине у привреди утицала је ограничавајуће на развоја приватног сектора, а тиме и на раст броја запослених. Високе зараде изнад нивоа продуктивности рада у државном и друштвеном сектору, монополска позиција државних и друштвених предузећа на тржишту, политика субвенција и пореска политика у корист ових предузећа деловали су више него ограничавајуће на раст и развоја приватног сектора и исплативост његовог пословања, што је за резултат имало смањење креирања нових радних места у приватном сектору и одржавање високе незапослености.

Поред нерационалности и губитка у облику незапослене радне снаге, постоји и нерационалности у оквиру запослене радне снаге, као што су: нерационална структура запослених, вишак запослених у друштвеном и државном сектору и бесплатан извоз радне снаге (емиграција). Прва нерационалност у коришћењу запослене радне снаге последица је нерационале структуре запослених. Ради се о односу броја запослених у привредним делатностима тј. производњи и броја запослених у ванпривредним делатностима, тј. ванпроизводним пословима. Предпоставимо да је укупна број запослених 2.500.000 људи, и да је од тога у ванпривредним делатностима запослено око 700.000 људи, а на непроизводним пословима у привредним делатностима да је ангажовано око 600.000 људи, онда остаје да је на производним пословима ангажовано око 1.200.000 људи. Овоме треба додати да се на тзв. принудном одмору, по правилу, налазе људи који раде на производним пословима и да се њихов број креће између 500.000 и 1.000.000 људи, онда испада да се у производњи налази између 200.000 и 700.000 људи. Та чињеница у великој мери објашњава велики пад производње и негативну стопу привредног раста.³⁸⁴

Друга нерационалност у оквиру запослене радне снаге јесте вишак радне снаге, и последично нерационално коришћење радног времена и пад продуктивности рада. Укупно регистрован број запослених није се прилагођавао кретањима у реалном сектору, односно кретање укупне запослености није пратило велику редукацију бруто друштвеног производа. На пример, укупна запосленост у Србији је опала за 14,6% 2000. године у односу на 1991, док је пад друштвеног производа износио 45,6%. Прилагођавање запослености опадајућем нивоу економске активности није извршено одговарајућим отпуштањем вишка запослених, већ кроз оштар пад реалних зарада, кроз повећање броја запослених на плаћеном радном одсуству, затим кроз повећано пензионисање, као и кроз повећано учешће запослених на неформалном тржишту рада. Прикривена незапосленост у државним и друштвеним предузећима која се дефинише као вишак запослених чији је

³⁸³ Голубовић Наташа, Основне карактеристике незапослености у привредама у транзицији – са посебним освртом на незапосленост у Југославији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999, стр. 170.

³⁸⁴ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентско информативно-издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 165.

маргинални производ једна нулу, износила је око трећине од укупно запослених, односно близу 800 хиљада људи. Тако је ублажен пад животног стандарда и избегнуте социјалне тензије већих размера. Међутим, социјални мир је плаћен ефективним радним временом од 4 до 5 сати/дан, великим падом продуктивности рада у формалном сектору и огромним растом прикривене незапослености, као и експанзијом неформалног тржишта рада.³⁸⁵

Трећа нерационалност у коришћењу домаће радне снаге јесте масовна емиграција становништва, што се може третирати као извоз људског капитала без надокнаде. Велики број радно способних и образованих људи напустио је земљу у потрази за већом зарадом, бољим условима рада и квалитетнијим животом. Сматра се да је током 90-их година Србију напустило око 40.000 високообразованих стручњака и око 2.000 научника, што је држави нанело огромну материјалну и нематеријалну штету.³⁸⁶

2.4. Кретање инфлације

Висока инфлација у Србији вуче своје корене још из периода социјализма и економске кризе 80-их година. Одмицањем ове деценије инфлација само убрзава, да би пред распад СФРЈ добила галопирајуће размере. Тачније, године 1989. забележена је хиперинфлација од 2.040%. Као реакција на ову забрињавајућу појаву, СИБ (вођен Антом Марковићем), уз подршку ММФ, почиње радикалне привредне реформе и уводи програм стабилизације са циљем обарања високе инфлације. Међутим, овај процес доживео је свој крај у априлу 1991. године када је дошло до распада СФРЈ. У оваквим околностима, у ново формираној СР Југославији, успостављен је висок степен монетарне и финансијске централизације, који је, у одсуству правне државе и финансијске дисциплине, био лак за манипулисање и омогућио је невероватне злоупотребе.³⁸⁷ Инфлација 1992. године добија веома високе размере, а да би 1993. године био забележен ниво какав није позната у свету у новијој историји. Месечна инфлација је 1992. године била на нивоу преко 55%, а 1993. године преко 1000%. Наравно, није била у свим месецима подједнака. У новембру 1993. године она је износила 20.000% да би децембра исте године достигла 180.000%.³⁸⁸ У периоду 1992-1993. године забележено је и највеће обезвређење динара у историји земље.

Табела бр. 13. Кретање стопе раста БДП и инфлације (у %)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Стопа раста БДП, у %	-7,7	-11,6	-28,6	-29,9	0,6	5,7	4,6	7,4	2,3	-22,7
Стопа инфлације, у %	580,4	118,1	9337,0	0,6x 10 ¹⁴	7,1x10 ¹¹	78,6	94,3	21,3	29,5	37,1

Извор: Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 194.

³⁸⁵ Горан Крстић, Божо Стојановић, Основне реформе тржишта рада у Србији, Центар за либерално-демократске студије, Економски институт, Београд, 2001, стр. 18.

³⁸⁶ Гордана Марјановић, Незапосленост и тржиште рада у привреди СР Југославије, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 152.

³⁸⁷ Горан Николић, Историја динара и перспективе уласка у еврозону, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2009, стр. 69.

³⁸⁸ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 132.

Постоји више узрока овако неповољног кретања инфлације, а један од главних јесте велика неравнотежа између стварног друштвеног производа и потрошње, односно лоше вођена економска политика. У периоду 1991-1993. године буџетска потрошња се стално повећавала док се друштвени производ нагло смањивао, а тиме и буџетски приходи. Последично дошло је до појаве великог буџетског дефицита, који је условима економских санкција и немогућности задуживања у иностранству морао бити монетаризован, односно покривен из новчане емисије. На тај начин долази до снажног поремећаја у робно-новчаним односима првенствено зато што је количина новаца у оптицају високо прекорачивала величину робних фондова, што је наравно морало да доведе до хиперпораста цена и хиперпада вредности новца тј. смањења његове куповне снаге.³⁸⁹ Други значајан узрок високе инфлације јесу шпекулације банка, посебно са девизном штедњом. Пошто су извучене девизне резерве од становништва примамљивим, нереално високим каматама од стране неких банака (Дафимент банка, Југоскандик и др.), ове банке су несолидним пословањем брзо пропале а грађани остали без девиза. У таквој ситуацији девизно тржиште је остало врло танко са понудом, а тражња је била велика, јер су сви тежили да ново емитовану новчану масу, која већ сутра мање вреди, претворе у девизе. Тако су курсеви на црно свих конвертабилних валута вртоглаво расли повлачећи за собом поскупљење свих добара. У радобљу од јуна до децембра 1993. године, курс марке на црном тржишту растао је брже од стопе инфлације. Убрзање хиперинфлације је ишло на следећи начин: раст курса-адаптивни раст новчане масе-раст цена. Девизни курс је био подгреван и великим количинама динара који су убацивани за одржавање великих колектива, који нису радили. Уместо да се тај новац троши за основне потребе он се истог дана појављивао на црном девизном тржишту. И отуда парадокс, да плате и други дохоци врше притисак на истањене девизне резерве и курс динара. Трећи узрок покретања инфлационе спирале био је формирање залиха робе, које иначе није било у довољним количинама. Стварање великих залиха робе у условима када је производња драстично смањена, гурало је инфлациону спиралу вртоглаво напред. Оваквим догађајима су доста допринела велика друштвена и државна предузећа која имају монополски положај, али још више и многобројна мала и средња приватна предузећа, која су у тежњи за брзом зарадом гомилала најтраженију робу, исту продавали за девизе или за цену у које је унапред уграђена инфлација.³⁹⁰ Четврти узрок високе инфлације и појаве хиперинфлације везан је за ратна дешавања у окружењу и њихове трошкове. Учешће у рату је захтевало велика финансијска средства за покриће војних издатака и обезбеђење потреба становништва у ратним условима и тиме негативно деловао на пораст цена и високу инфлацију. Јавна потрошња 1992. и 1993. године ангажовала је између 70 и 75% друштвеног производа. И најзад инфлација таквих размера, каква је била 1992. године, а нарочито 1993. године, производи и себе саму. У питању су психолошки ефекти који специфично утичу на повећање инфлације. Односно сви грађани који поседују новац теже да га што пре потроше, купујући често и оне робе које им нису тренутно неопходне.

У одговору на екстремно високу инфлацију и њене последице почетком 1994. године почиње примена Програма реконструкција монетарног система и стратегија економског

³⁸⁹ Иван Стојановић, Економска политика као фактор превазилажења кризе и стварања привредно-системских услова и претпоставки оживљавања друштвено-економског развоја Србије, Резултати научних истраживања из области економије у периоду 1991-1995. године, Министарство за науку и технологију, Београд, 1996, стр. 79.

³⁹⁰ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 131.

оправка Југославије, чији су основни циљеви: пресецање хиперинфлационе спирале, постизање стабилности цена и девизног курса и оживљавање производње. Зато је већ почетком спровођења програма монетарне реформе престало са штампањем старог динара, а уведен је нов динар са фиксним курсем 1:1 у односу на немачку марку.³⁹¹ Уведен је принцип да се примарна емисија новца врши искључиво на бази стопроцентног покрића. Истовремено, јачале су тенденције ка уједначавању јавних расхода и прихода, односно смањењу фискалног дефицита. Применом свих ових мера током првих шест месеци реализације програма (1994.) инфлација је успешно стабилизована на нули.

Стабилност цена, међутим, није дуго трајала и већ јула 1994. године интензивирани су политички притисци на Народну банку Југославије да монетарном експанзијом подржи оживљавање производње, односно да кредитира неликвидне пословне банке које би затим одобравале кредите друштвеним предузећима по административно утврђеној фиксној, реално негативној, каматној стопи. Тиме је настављен устаљени процес покривања губитака неефикасних предузећа и банка у друштвеном и државном сектору кроз емисију новца. Због тога већ крајем 1994. године долази до убрзања инфлације, а тај тренд настављен је и током 1995. године када је стопа инфлације износила 78,6% и 1996. године 94,35%. Влада је покушала да смањи високу инфлацију увођењем веће контроле цена, међутим, овим чином само је допринела потискивању инфлације, чиме је она прикривена унутар система с могућношћу да ескалира у будућности. Током 1997. године дошло је до успостављања привремене стабилности цена (инфлација је износила 21,3% на годишњем нивоу), и то као последица примене изразито рестриктивних мера монетарне политике ради смањења понуде новца. Инфлација од 21,3% 1997. године и 29,3% 1998. године иако двоцифрена и изнад критичне границе од 20% може се сматрати задовољавајућом будући да монетарна реформа није била праћена фискалном реформом и одговарајућим реформама у реалном, финансијском и јавном сектору привреде, пре свега либерализацијом тржишта и приватизацијом друштвених и државних предузећа и банака.

За време НАТО бомбардовања и неколико месеци по његовом завршетку цене су држане под контролом, тако да је инфлација у првој половини 1999. године износила око 15%. У августу 1999. године цене су либерализоване, а неке кориговане (нпр. цена нафте). С обзиром на то да се Влада суочила са потешкоћама извршавања својих обавеза, посебно према војски и пензионерима, прибегло се штампању новца. Са падом друштвеног производа повећана понуда новца водила је обезвређивању динара, што је повећало притисак на цене. Због тога је дошло до раста стопе инфлације у септембру и октобру на 10% месечно, тако да је годишња стопа инфлације 1999. године износила 37,1%.

Инфлација достиже драстично висок ниво од 106,7% 2000. године. Овако висок раст цена резултат је, с једне стране, велике економске нестабилности и политичке кризе у земљи, и широке либерализације цена после политичких промене октобра 2000. године, с друге стране. Либерализација цена као неопходна мера процеса транзиције била је нужна како би се ушло у реформе. Услед претходне дугогодишње чврсте административне контроле у домену цена диспаритети цена су били изразито поремећени, због чега је приликом ослобођења цена дошло до њиховог наглог раста. Процес изравнавања паритета настављен је 2001. године, што је утицало на висок ниво инфлације и у овој години.³⁹²

³⁹¹ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 287.

³⁹² Данило Шуковић, Привреда Србије - стање и прве реформске промене, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002, стр. 57.

2.5. Ескалација сиромаштва и неједнакости

Тешке економске прилике у земљи током 90-их година, обележене великим падом производње, хиперинфлацијом, повећањем незапослености, смањењем реалних прихода становништва, неминовно су довеле до ескалације сиромаштва. Сагласно линији сиромаштва од 4 долара дневно у СР Југославији је 1994. године готово 1/4 становништва (23,5% или око 2,3 милиона људи) живела у сиромаштву. У односу на 1990. годину, када је удео (број) сиромашних износио 7,7% (око 755 хиљада људи) размере сиромаштва су повећане за више од три пута. Уз класичне сиромашне, међу сиромашним становницима 1994. године нашао се и не мали број “нових сиромашних“ из редова средње класе, која се брзо смањивала у условима интензивне кризе у привреди и друштву. Такође, према подацима из Анкете о издацима домаћинства у СР Југославији је 1996. године око 540.000 људи (5,13% укупног становништва, или 20% сиромашних) живело у екстремном сиромаштву, тј. њихов просечан доходак био је око 50% испод линије сиромаштва.

Анализа сиромаштва у Србији, које почива на линији сиромаштва утврђеној на бази вредности минимума потрошачке корпе производа и услуга неопходних за задовољење потреба домаћинства, показује да је број сиромашних опао од 2.413 хиљада 1992. године на 2.183 хиљада 1995. године, односно 1.833 хиљада 1997. године. Стопе сиромаштва су износиле 23,1% 1992. године, 20,7% 1995. године, и 17,3% 1997. године. Удео сиромашних у укупном становништву Србије (сада без Косова и Метохије) достиже 29,4% 1999. године. На повећање сиромаштва 1999. године утицало је НАТО бомбардовање, које је довело до осетног смањења реалног друштвеног производа, што се врло неповољно одразило на смањење запослености, висину плата, пензија и социјалних давања.³⁹³

Сагласно истраживањима Центра за економске студије–CES-Месоп показало се да у Србији (без Косова и Метохије) 2000. године око 300.000 становника живи испод границе од једног долара дневно, док још 2.8 милиона људи троши више до тог износа, али мање од четири долара дневно. Из наведених податак може се извући закључак да постоји огроман број сиромашних људи у Србији, који живе знатно испод линије сиромаштва.

Гини коефицијент расположивих средстава по члану домаћинства за 1999. годину износи 18,6%, а за 1992. годину 27,3%, што говори да је неједнакост у расподели дохотка била нижа 1999. године него у ранијим годинама. То је позитивно деловало на кретање сиромаштва унутар посматраног периода, јер пад неједнакости у расподели дохотка има исти ефекат као пораст дохотка уз непромењену неједнакост. Наравно, не треба изгубити из вида да егалитарност у расподели води паду економске ефикасности, чиме се доводи у питање могућност унапређивања благостања становништва на трајним основама.³⁹⁴

Сиромашни 1992. године располагали су просечним дохотком који је био 38,6% мањи од линије сиромаштва. Повећање просечног дохотка домаћинства у оквиру зоне сиромаштва и повољнија расподела дохотка након 1992. године обезбедили су смањење јаза сиромаштва. Дефицит дохотка у односу на линију сиромаштва се смањивао током година да би 1999. износио 17,8%. Међутим, истовремено је дошло до смањења односа просечног дохотка и линије сиромаштва свих домаћинства, што указује на приближавање становништва са просечним дохотком линији сиромаштва. То значи да је економски

³⁹³ Радосав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 95-96.

³⁹⁴ Радосав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 96-97.

положај становништва у целини знатно погоршан у периоду 1992-1999. године, и да је дошло до готово потпуног нестанка средње класе и њеног превођења на нижи ниво.³⁹⁵

Стопа сиромаштва у једној земљи може се повећати из два разлога: прво, уколико се повећа неједнакост у расподели, тако да доходак оних домаћинства која се налазе на дну лествице опадне у односу на доходак осталих домаћинства; друго, уколико пад друштвеног дохотка по становнику смањи доходак свих доходованих група, што доводи до опшег раста сиромаштва. Може се закључити да је сиромаштво у Србији дошло првенствено као последица драматичног пада друштвеног производа, имајући у виду да је неједнакост у расподели дохотка током година опадала. При чему, ескалација сиромаштва не може се објаснити процесом транзиције, као што је то случај у другим земљама у транзицији. Јер, познато је да код нас транзиција током 90-их година готово у потпуности изостаје. Ескалацији сиромаштву у Србији углавном доприноси распад СФРЈ, економске санкције и рат у земљи и окружењу, али значајан утицај на раст сиромаштва има и одсуство транзиције и лоша економска политика тј. појава хиперинфлације.

2.6. Утицај негативних фактора на економске прилике у земљи

Привреда Србије током 90-их година прошлог века осећала је последице бројних негативних унутрашњих и спољних фактора, међу којима се посебно издвајају: наслеђени структурни дебаланси из периода социјализма и друштвено-економска криза из 80-их година, распад СФРЈ и сужавање унутрашњег тржишта, рат у окружењу и егзодус избеглица, строге економске санкције, НАТО бомбардовање и лоша економска политика.

Наслеђени проблеми у виду интезивне друштвено-економска криза у СФРЈ током 80-их година, односно нагомилавање развојно стратешких и привредно-системских (институционалних) проблема, имали су одлучујући утицај на привредна кретања у Србији током 90-их година. Познато је да је у СФРЈ, посебно у последњој деценији њеног постојања, криза захватила цело друштво, посебно економску сферу. Насупрот процеса структурног прилагођавања који је спроведен у развијеним тржишним привредама 70-их и 80-их година, Југославија се оријентисала на традиционалну стратегију индустријализације и концепт претежно аутархичног развоја. Инвестициона активност била је подређена развојним приоритетима који су били широко дефинисани у областима енергетике, сировинског комплекса и хране. На тај начин привредна структура остала је неизмењена и неповољна, са високим учешћем примарног и секундарног сектора у стварању друштвеног производа и наглашеним учешћем енергетско-сировинског комплекса у оквиру сектора индустрије. Уз то трошкови сировина и енергије по јединици производа остали су високи, а ниво квалитета производа и коришћење савремених технологија недовољно, тако да је конкурентности извоза опадала. На међународном тржишту домаћа предузећа су ослонац тражила у ценовној конкурентности, а значајно мање у квалитативним факторима конкурентности. Покушаји да се крајем 80-их година ад хок реформама створе измене у привреди нису дале задовољавајуће резултате.³⁹⁶

³⁹⁵ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 219.

³⁹⁶ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 171.

Распад СФРЈ, покретнут сецесијом Словеније и Хрватске, имао је далекосежне негативне последице на привреду Србије. Према расположивим подацима, више од трећине друштвеног производа СФРЈ остваривано је у размени међу тадашњим републикама. За Србију је учешће спољнотрговинске размене у друштвеном производу износило 17,8% 1987. године, док је учешће међурејубличке размене износило читавих 40,3%. Према подацима за 1989. годину, на страни набавки за репродукцију зависност Србије од набавки из других републике износи 23,1%, док је зависност из иностранства износила 16,5%. На страни продаје, у Србији је зависност од продаје другим републикама 32,9%, а испорука иностранству 13,5%. Намеће се закључак да је у случају привреде Србије постојао висок степен репродукционе међузависности са другим републикама.³⁹⁷

После распада СФРЈ, с обзиром на високу зависност Србије од тржишта других република, кидају се репродукциони ланци који су били успостављени са привредним погонима у сецесионистичким републикама, губе се значајни извори снабдевања и значајна тржишта за већи део привреде Србије. Са радикалним редуцирањем тражње дошло је до драстичног пада производње.³⁹⁸ Велики привредни системи били су најугроженији, јер су производни капацитети тих система били много већи не само од тржишног простора СРЈ већ и тржишног простора СФРЈ.³⁹⁹ Свођење унутрашњег тржишта на око 40% од пређашњег у потпуности је изменило економију пословања, односно није више било економије обима за постојећа предузећа. Сужавање пословања повећало је фиксне трошкове, а то је утицало на погоршање економије пословања и редуцију производње. Имајући у виду да је супституција недостајућих извора енергије и материјала скупа и нерационална, дошло је до брзог опадање друштвеног производа.

Ратно стање у Хрватској и БиХ је имало као последицу 400 хиљада избеглица на територији Србије. Пошто је распад СФРЈ био праћен ратом, Србија је имала бројне издатке за пружање помоћи српском становништву у бившим југословенским републикама – Хрватској и БиХ. Највише избеглица је било из БиХ и Хрватске, мање из Словеније и сасвим маргинално из Македоније.⁴⁰⁰ За збрињавање ових људи ангажовано је 3,2% друштвеног производа у 1991, 20% 1992, 12,7% 1993. и 4,0% 1994. године.⁴⁰¹

Увођење економских санкција СРЈ од стране међународне заједнице проузроковало је бројне штете привреди и друштву. Санкције према СРЈ уведене су маја 1992. године Резолуцијом 757 савета безбедности УН, а укинуте октобра 1996. године. Резолуцијом 757, била је забрањена свака трговинска и финансијска активност, промет робе, саобраћај и научнотехнолошка размена. То је условило драстични пада извоза од 47% и увоза од 31% 1992. године. Потпуна блокада према СРЈ уведена је Резолуцијом 820 која је усвојена априла 1993. године, када је спољнотрговинска размена сведена на најмању могућу меру. У периоду јануар-август 1993. године, извоз је смањен за 73%, а увоз за 41% у односу на исти период претходне године. У новембру 1995. године Савет безбедности укунуо је санкције према СРЈ, али том приликом остао је спољни зид санкција које се односи на чланство земље у Уједињеним нацијама и осталим међународним организацијама и

³⁹⁷ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 232.

³⁹⁸ Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 121.

³⁹⁹ Бранко Хинић, Рајко Буквић, Анализа привредних кретања у 1991 и 1992. и предвиђање за 1993. годину, Економист, бр. 1-2, Београд, 1993, стр. 163.

⁴⁰⁰ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 184.

⁴⁰¹ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 108.

институцијама од политичког и економско-финансијског значаја у свету.⁴⁰² Са нескривеним оптимизмом очекивано је потпуно укидање санкција током 1997. године. То се, међутим, није догодило и због догађаја на Косову и рата дошло је до поновног увођења и поопштравања економских санкција у периоду 1998-1999. године.

Санкције на више начина погоршавају материјалне услове и претпоставке за функционисање и развоја привреде: прво, утичу на смањивање расположивог друштвеног производа; друго, преливајући имовину (капитал, друштвено богатство) у потрошњу, смањују капитал расположив за развој. Механизми смањења друштвеног производа су бројни. Увођење баријера у спољнотрговинској размени резултирало је смањењем обима увоза и извоза, што је најочљивији учинак санкција. Губитком иностраних тржишта смањена је тражња за домаћим производима, а по том основу и њихова производња. За производњу која је могла да се пласира на тржишту СРЈ и делимично у извоз, немогућност увоза сировина и репроматеријала из иностранства показала се као озбиљна препрека. Затим, у мери у којој су извоз и увоз ипак могући, долази до изражаја губитак стварног друштвеног производа због погоршања односа размене. Економска блокада довела је до промене у ценама по којима се обавља размена: дошло је до раста цене увозних и пада цене извозних производа. На овај начин дошло је до одлива једног дела створеног друштвеног производа. У групу фактора који смањују капитал можемо убрајати: трошење амортизације и резерви за текуће исплате, исплате плата без покрића у стварном нето производу, као и покриће губитака на терет капитала предузећа.⁴⁰³

Процена мерљивих штета по основу неоствареног друштвеног производа, као и по основу неоствареног нето прилива неробних трансакција из иностранства и по основу додатних трошкова за повећани број незапослених и за избеглице, за цели период од 1991-2011. године износи 147,3 млрд. долара, а за период 1995-2011. године 102,2 млрд. долара. Поред ових мерљивих губитак услед санкција имао и немерљиве губитке који су такође огромни. Те губитке можемо сврстати у неколико група: последице по становништво и радну снагу у условима санкција (повећање броја незапослених, погоршање животног стандарда и успоравање раста становништва, као и масовну емиграцију), изгубљени статус и углед државе у свету, губитак међународног тржишта, губитак ефеката економије обима, успорен технолошки прогрес и заостајање у процесу транзиције и приватизације.⁴⁰⁴

У току једанаестонедељне агресије која је почела 24. марта а завршила се 9. јуна 1999. године, НАТО је извршио огромна разарања наше привреде. Том приликом, један број привредних објеката је потпуно уништен, а велики број делимично оштећен. Највећа разарања претрпили су индустријски објекти, и то посебно у области металопрерађивачке индустрије, металургије, нафте, хемијске, дуванске индустрије итд. Посебно су угрожене и друге индустријске гране, које су на овај начин остале без финалиста готових производа, односно без снабдевања репроматеријалом, сировинама и полупроизводима. Појединачно посматрано, највеће штете у области индустрије претрпела је аутомобилска индустрија “Застава“ у Крагујевцу и рафинерије у Новом Саду и Панчеву. Огромна разарања у привреди претрпили су и објекти електроенергетске и саобраћајне инфраструктуре. Штете које је Србија претрпела током НАТО агресије процењују се на више десетина милијарди долара. Процене експерата Европске уније о непоредној штети крећу се око 30 млрд.

⁴⁰² Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 114-115.

⁴⁰³ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - Са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 240.

⁴⁰⁴ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 138.

долара, док се процене домаћих експерата, које укључују непосредну и посредну штету изазвану привреди и становништву крећу у распону од 30 до 100 млрд. долара.⁴⁰⁵

Озбиљне грешке учињене су, такође, у економској политици, где је стално присутан раскорак између амбиција и могућности са којима се располаже. Подстицан је опоравак и раст производње, убрзавање животног стандарда, побољшање положаја неких друштвених група уз угрожавање стабилности и развојних могућности привреде на дуги рок. На пример, носиоци економске власти су за 1993. годину утврдили економску политику чији је циљ био обарање високе инфлације уз истовремено обезбеђивање одговарајуће подршке производњи. У насталој ситуацији изузетног заоштравања свих привредних дебаланса, наведена два циља су се међусобно искључивала. Свака подршка производњи из примарне емисије убрзано је поспешивала инфлациону спиралу, која је потом утицала на даљи пад производње. Таквом економском политиком нити је заустављена висока инфлација, нити је заустављен пад производње.⁴⁰⁶ Било је других грешака, а међу којима се истичу следеће: повећана је јавна потрошња; није било јасне стратегије приватизације; појавила се пљачка друштвеног капитала; пропагирани су се јавни радови који никада нису почели; пропагирао се нови инвестициони циклус који је изостао, не саопштавају се извори средстава; нема тржишта капитала; предузећа воде социјалну бригу о радницима; нема дефинисаног привредног система; не постоје прецизне законске норме о заштити приватне својине, о уговарању, о предузетништву, о порезима, о економској транзицији итд.⁴⁰⁷

Учешће сиве економије у друштвеном производу Србије током 90-их година износило је преко 35%. Сива економија се јавила у готово свим видовим и областима економске активности: нелагални увоз и извоз, нерегулисано уношење девиза из иностранства, црно тржиште девиза, шверц разне робе на домаћем тржишту, међукредитирање привреде и грађана мимо законских прописа, коришћење радног времена и опреме друштвених предузећа у приватне сврхе, задржавање робе ван промета у очекивању раста цена, нерегистровано обављање занатских, грађевинских и других услуга, дивља градња итд.⁴⁰⁸ Ово све указује на бројне пропусте и нечињења у економској политици и сведочи о одсуству реформи, поготову у домену изградње и јачања економских институција.

Дејство хроничне економске кризе и бројних фактора о којима је било речи, веома је негативно деловало на привреди раст и развоја Србије, и изазвало је знатно смањење друштвеног производа. Највеће смањење друштвеног производа забележено је 1993. године (-29,9%) и 1999. године (-22,7%), а као кључни фактори издвајају се међународне економске санкције у комбинацији са хиперинфлацијом 1993. и НАТО агресијом 1999. године. Стога, због специфичности нашег случаја, економска криза и размере пропадања привреде Србије нису толико узроковане интерним колико екстерним факторима. Уместо концентрисања на промене у привредном систему и реструктурирање привреде (својинско, гранско, регионално), Србија је била принуђена од увођења санкција, а потом и НАТО агресије да се бори са тако изазваним губицима и штетама и да одржава шансе за опоравак и прикључење нормалним земљама када негативни утицаји са стране прођу.

⁴⁰⁵ Живорад Глигоријевић, Утицај агресије НАТО-а на својинску трансформацију југословенске привреде, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999, стр. 24.

⁴⁰⁶ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 126.

⁴⁰⁷ Драгољуб Стоиљковић, Транзиција и криза, Студентски информативно издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 476.

⁴⁰⁸ Бранислав Миторвић, Слом социјалистичких привреда и перспективе њихове трансформација - пример Југославије, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 1998, стр. 265.

3. ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА У СРБИЈИ НА ПОЧЕТКУ 21 ВЕКА

У привреди Србије у периоду 2001-2008 године уочавају се позитивне тенденције, земља се отвара према свету, долази до интензивирања реформи (транзиције) и остварења одређеног економског опоравка. Економски напредак Србије огледа се у релативно брзом привредном расту, стабилизацији цена, повећању извоза и прилива страних директних инвестиција. Међутим, остали су бројни нерешени проблеми, који свој израз имају у виду дубоке кризе домаће индустрије, врло високог спољнотрговинског дефицита, спољне презадужености, високог нивоа незапослености и ниског животног стандарда грађана.

Табела бр. 14. Макроекономска кретања у Србији у периоду 2001-2008. године

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
БДП, млрд. евра	12,8	16,0	17,4	19,1	20,3	23,3	28,5	32,7
БДП, реални раст, у %	5,3	4,3	2,5	9,3	5,4	3,6	5,4	3,8
Просечна годишња стопа инфлације у %	40,7	14,8	7,8	13,7	17,7	6,6	10,1	6,8
Дефицит текућих трансакција, у % БДП	2,2	-4,2	-7,8	-13,8	-8,8	-10,1	-17,7	-21,6
Спољнотрговински дефицит у % БДП	- 18,2	-20,3	-19,3	-26,1	-20,9	-21,3	-25,4	-26,0
Просечна нето зарада, реални раст, у %	16,5	29,9	13,6	10,1	6,4	11,4	19,5	3,9
Продуктивност рада, раст, у %	5,4	5,7	3,6	7,8	4,7	7,5	8,1	5,6
Стопа незапослености по Анкети, у %	12,2	13,3	14,6	18,5	20,8	20,9	18,1	13,6
Фискални дефицит, % БДП	-0,5	-2,6	-2,7	-0,7	1,0	-1,6	-1,9	-2,6
Спољни дуг у милд. евра	12,6	10,8	10,9	10,4	13,1	14,9	17,8	21,8
Спољни дуг, % БДП	98,3	67,2	62,7	54,4	64,3	63,9	61,8	65,2
Спољни дуг/извоз робе и услуга, у %	468,1	344,6	282,2	231,4	245,1	214,2	204,8	214,8

Извор: Билтен јавних финансија, Министарство финансија, Београд, 2009 и 2013, стр. 14; Анкета о радној снази; РЗС; Београд, 2010, стр. 10; Статистички билтен, Народна банка Србије, 2009 и 2013.

Привреда Србије је забележила у просеку годишњу стопу раста БДП од 5% у периоду 2000-2008. године, и кумулативни раст БДП од 44,4%. Упркос расту, БДП 2008. године достиже тек 73% од оног из 1990. године. Српски концепт развоја, темељен на високом увозу, есклацији спољне задужености и лошој приватизацији је значајно деформисао привредну структуру. Динамичан раст су забележиле услужне делатности (саобраћај, трговина, некретнине, финансијске услуге), које су биле уско повезане са реализацијом огромног увоза, док је развој индустрије и пољопривреде изостао. Интересантно је да структура привреде Србије све више наликује структури развијених тржишних привреда, где сектор услуга има највећи удео, а прати га индустрија и пољопривреда.

Релативно задовољавајући раст БДП био је праћен високим дефицитом текућег рачуна и спољнотрговинским дефицитом. Према је извоз растао брзо, домаћа тражња је расла још брже, што је довело до веома високог увоза, а последично и до високог трговинског дефицита, који износи 26,0% БДП 2008. године и дефицита текућег рачуна од 21,6% БДП. Повећање дефицита текућег рачуна проузроковано је повећањем удела приватног сектора у негативном билансу штедње и инвестиција. Финансирање високих дефицита текућег рачуна изискивало је задуживање, па је спољног дуга био у константном порасту.

Спољни дуг Србије је од 2001. до 2008. године порастао за 9.2 милд. евра, и износио је крајем 2008. године 21.8 милд. евра. Према критеријумима Светске банке, Србија након 2005. године више не спада у високо задужене земље, пошто је однос дуга/БДП испод 80%, а однос дуга/извоза испод 220%, тако да се сврстава у средње задужене земље.

Пораст укупног спољног дуга у периоду 2001-2008. године последица је првенствено пораста спољног дуга приватног сектора, који чини 6,49% укупног дуга 2001, 23,06% 2004, и 69,08% 2008. године, док се удео спољног дуга јавног сектора сразмерно смањује. У истом периоду у оквиру спољног дуга приватног сектора расте директно задуживање предузећа у иностранству, а смањује се задуживање банака у иностранству. Овакав развој задужености приватног сектора последица је заоштравања монетарне политике. Наиме, ограничавање кредитне експанзије банака 2006. године путем високе стопе обавезних резерви, довело је до преусмеравања спољне задужености са банака на предузећа.

Брз кредитни раст у банкарском сектору и веће задуживање предузећа у иностранству представљали су кључне чиниоце који су довели до прегревања привреде. При чему, фискалном политиком није обезбеђена довољна против тежа прегревању и спољним неравнотежама, нарочито између 2006. и 2008. године. Консолидовани фискални биланс државе је после релативно високих дефицита у период 2001-2003 године ушао у период суфицита 2004. и 2005. године, затим поново у фазу дефицита између 2006. и 2008. године. Истраживања ММФ показују да раст фискалног дефицита изнад 1,5% БДП угрожава макроекономску стабилност и условљава потребу додатног задуживања државе.

Народна банка Србије била је релативно успешна у обарању високе инфлације, односно инфлација је смањена са 40,7% 2001. на 6,8% 2008. години. Трајна једноцифрена инфлација, међутим, није остварена, иако је то једна од кључних фактора макроекономске стабилности. Регистрована је углавном двоцифрена инфлација, а једноцифрена је била у 2003, 2006. и 2008. години. Разлог је тај што је висока инфлација редукована углавном монетарним мерама, док је фискална политика била експанзивна. Једна од последица вођења експанзивне фискалне и рестриктивне монетарне политика јесте прецењен динар.

Параметари који забрињавају у Србији јесу ниска запосленост и висока незапосленост у целом посматраном периоду, као последица спорог јачања приватног сектора и крупних недостатака привредне структуре. Оптимизам да ће приватизована предузећа релативно брзо апсорбовати раднике, који су у процесу приватизације остали без посла, је био нереалан. Међу незапосленим највише је младих, жена, необразованих, лица која траже прво запослење и старији радници који су посао изгубили у процесу транзиције. Битан аспект тржишта рада је кретање зарада, које су забележиле веома динамичан раст, који није био праћен пропорционалним растом укупне привредне активности и продуктивности рада. Због такве динамике кретања ових категорија, дошло је до поскупљења рада у Србији, а то значи и смањења конкурентности привреде и извоза.

Сиромаштво је у Србији смањено са 12,7% 2005. на 6,3% 2008. године, тако да је више од 400.000 грађана прешло изнад линије сиромаштва. До смањења сиромаштва дошло је

услед раста БДП, повећања плата, пензија и социјалних трансфера. Ова побољшања, међутим, нису једнака у целој земљи. Сиромаштвом су изразито погођена рурална подручја у којима живи две трећине свих сиромашних грађана Србије.

3.1. Привредни раст

Бруто друштвени производ Србије се повећава са 12.820,9 мил. евра 2001. године на 32.668,2 мил. евра 2008. године, што указује да је повећан за више од 2,6 пута у осам година. Из табеле се види да је БДП по становнику пораста са 1709 евра 2001. године на 4445 евра 2008. године, што указује на побољшање животног стандарда становништва.

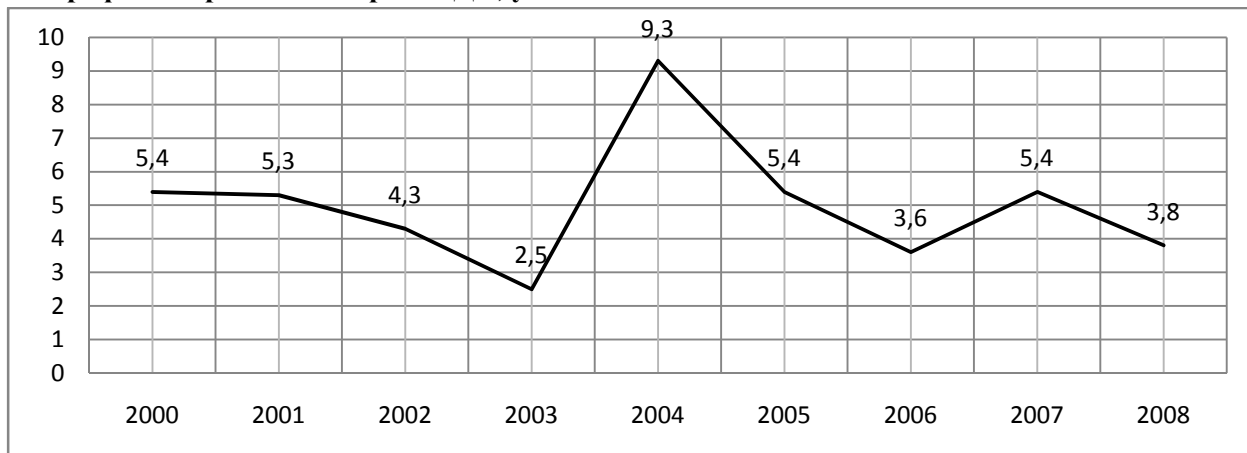
Табела бр. 15. Кретање бруто друштвеног производа у периоду 2001-2008. године

Година	БДП, текуће цене, млрд. дин.	БДП, мил. евра	БДП по становнику, у еврима	БДП, реални раст, у %
2001	762,2	12.820,9	1.709	5,3
2002	972,6	16.028,4	2.137,1	4,3
2003	1.125,8	17.305,9	2.313,4	2,5
2004	1.380,7	19.026,2	2.549,4	9,3
2005	1.683,5	20.305,6	2.729	5,4
2006	1.962,1	23.304,9	3.144,4	3,6
2007	2.276,9	28.467,9	3.857	5,4
2008	2.661,4	32.668,2	4.445	3,8

Извор: Билтен јавних финансија, Министарство финансија и привреде, Београд, 2013, стр. 14.

Просечан годишњи раста БДП-а у периоду 2001-2008. године од 4,95% је донекле задовољавајући узимајући у обзир да се испољава у периоду транзиције када се врши реструктурирање и приватизација предузећа и банака. Наравно, раст је недовољан ако узмемо у обзир чињеницу да је БДП 2008. године достигао свега 73% БДП-а из 1990. године. Раст БДП по становнику износи 5,22% просечно годишње за посматран период.

Графикон бр. 4. Реални раст БДП, у %

Извор: Билтен јавних финансија, Министарство финансија и привреде, Београд, 2013, стр. 14.

Структура генерисања БДП у Србији мењала се у корист сектора услуга, а на штету индустрије. Године 2008. пољопривреда је стварала БДВ са 10,4%, индустрија са 22,1% и грађевинарство са 5,4%, док су услуга повећале учешће у БДВ на 61,6%, што су значајне структурне промене у односу на 2001. годину када су учешћа тих сектора у БДВ износила 20,4%; 25,1%; 3,5% и 51,0%, респективно. Србија је на крају 2008. године била на 50,7% нивоа индустријске производње из 1990. године. То показује да је сектор услуга био генератор раста привреде Србије. Натпросечне стопе раста бруто додате вредности регистроване су код сектора саобраћаја, складиштења и веза, сектора трговине и сектора некретнина (око 15,0%). Ова три сектора су повећала удео у стварању БДВ са 27,8% 2001. године на 39,6% 2008. године, и биле су главне компоненте привредног раста. Истовремено, сектори који продукују размењива добра бележили су исподпросечни раст, и то пољопривреда од 0,3% годишње, прерађивачка индустрија од 1,5% годишње, а укупна индустрија од 1,6% годишње, грађевинарство од 4,0% годишње. Сектори размењивих добара смањили су свој удео у формирању БДВ са 45,5% 2001. године на 32,5% 2008. године. Када се посматра структура БДП на потрошној страни уочава се да је привредни раст вођен доминатно растом домаће тражње. Високо учешће личне потрошње и увоза робе и услуга и недовољно учешће инвестиција у основна средства су карактеристике структуре употребе БДП. Раст зарада изнад раста продуктивности рада у великој мери је утицао на раст увоза робе широке потрошње. Инвестиције су у Србији у периоду 2001-2008. године реално расле по просечној годишњој стопи од 7,0%.

Табела бр. 16. Употреба БДП-а (у %)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Бруто друштвени производа	100	100	100	100	100	100	100	100
Издаци за финалну потрошњу (1+2)	104,0	107,0	103,0	97,1	95,9	96,0	96,9	97,1
(1) Издаци за личну потрошњу	92,2	95,2	91,4	88,5	88,7	88,9	89,1	90,1
(2) Издаци за колективну потрошњу	11,8	11,8	11,6	8,6	7,2	7,1	7,8	7,1
Бруто инвестиције у основне фондове	10,7	12,4	16,8	19,2	19,0	21,0	24,3	23,8
Промене у залихама	1,0	-1,4	-2,3	9,0	4,7	3,1	4,7	6,0
Извоз добара и услуга	25,6	23,8	25,9	25,5	28,3	31,4	30,6	31,4
Увоз добара и услуга (-)	41,3	41,8	43,4	50,8	47,9	51,5	56,5	58,2

Извор: Употреба БДП Републике Србије 1997-2011, РЗС, Београд, 2013.

Привредни раста Србије заснивао се на расту сектора услуга, увоза и страном капиталу. Раст привреде Србије је зависио од величине увоза, кога су одређивала расположива страна средства плаћања, односно могућност даљег задуживања земље. Кључни услов функционисања оваквог модела развоја је несметан и довољан прилив страног капитала.⁴⁰⁹ С друге стране, упркос повећаном приливу страних директних инвестиција, ниво инвестиција у Србији је и даље био на незадовољавајуће ниском нивоу. Према студији о конкурентности привреде Србије, по индексу технологије међу земљама у транзицији Србија се налази на последњем месту, а раст њеног БДП је већи него што би произашло из технолошке опремљености наше привреде. Недовољно улагање у савремену опрему и технологију је довело до застаревања производне структуре и израубованих капацитета, а

⁴⁰⁹ Владимир Мићић, Узроци и начин решавања економске кризе у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, темацки зборник, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 2.

то је лимитирајући фактор раста продуктивности и извоза.⁴¹⁰ Ипак, са одмицањем транзиције јачали су и фактори на страни понуде захваљујући извршеној приватизацији и реструктурирању предузећа, страним директним инвестицијама, повећању ефикасности привреде. Допринос продуктивности привредном расту био је значајан што показује просечна годишња стопа раста продуктивности рада у периоду 2001-2008. године од 6,1%.⁴¹¹ Сумирајући, привредни раст Србије доминантно су генерисали фактори на страни домаће тражње (лична и државна потрошња), док су домаћа штедња, инвестиције, унапређење конкурентности, продуктивности и иновативности, раст извоза, као најбитнији фактори на страни понуде били недовољено заступљени и маргинализовани.

3.2. Промене у привредној структури и развој важнијих сектора

У периоду 2001-2008. године привредна структура Србије мењала се у корист сектора услуга, који има највеће секторско учешће. Истовремено, дошло је до израженог тренда дезаграризације и деиндустријализације, насталог превасходно као последица погрешног концепта и стратегија раста и развоја привреде и неуспеле транзиције и приватизације.

Табела бр. 17. Секторска структура БДВ Србије (у %)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Привреда - укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Пољопривреда	20,4	14,8	13,1	13,7	12,2	11,4	10,3	10,4
Индустрија	25,1	23,7	22,5	23,3	23,7	23,3	22,7	22,1
Вађење руда и камена	1,3	1,7	1,7	1,9	1,8	1,6	1,4	1,4
Прерађивачка индустрија	22,4	18,5	16,7	17,1	17,7	17,5	17,4	17,1
Ел.енергија, гас и вода	1,4	3,5	4,1	4,4	4,2	4,2	3,9	3,6
Грађевинарство	3,5	3,4	4,2	4,7	4,6	4,8	5,1	5,4
Услуге	51,0	57,6	59,9	57,9	59,6	60,5	61,8	61,6
Трговина	8,5	8,0	8,8	9,7	12,5	12,7	12,4	13,0
Хотели и ресторани	1,0	0,9	1,1	1,1	1,3	1,3	1,2	1,1
Саобраћај, складиштење и везе	8,2	8,0	8,0	7,9	8,8	8,7	8,7	8,6
Финансијско посредовање	5,0	5,6	5,1	4,0	2,6	2,8	3,1	3,2
Пословање с некретнинама	11,1	15,7	15,4	15,6	16,1	17,9	17,8	18,0
Остале услуге	17,2	19,4	21,5	19,6	18,3	17,2	18,6	17,7

Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2010, стр.119; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2007, стр. 123; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2006, стр. 117. (Прорачун аутора).

Период 2001-2008. године карактерише константан раст привредне активности. Највећи раст учешћа у привреди Србије остварио је сектор услуга, захваљујући убрзаном расту телекомуникација, трговине и некретнина. Супротно, спор индустријски развој је променио допринос индустрије стварању БДП-а. Учешће индустрије у БДП је износило

⁴¹⁰ Бранко Михајловић, Весна Параушић, Зоран Симоновић, Анализа фактора пословног амбијента Србије у завршној фази економске транзиције, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2007, стр. 15.

⁴¹¹ Маринко Бошњак, Резултати и изазови економских реформи у Србији у транзиционом периоду 2001-2008. године, Министарство финансија, Београд, јануар 2011, стр. 39.

44,5% 1990, 24,7% 2001, а 19,2% 2008. године.⁴¹² Индустија је у преткризној 2008. години произвођила тек нешто више него 2000. године, а и даље мање од 50% него пре 1990. године. Мали позитиван допринос индустрије расту бруто друштвеног производа остварен у периоду 2001-2008. године у потпуности је поништен у кризној 2009. години, када долази до пада индустријске производње од -12,1%. Стога, може се рећи да је једна од поражавајућих резултата у привредном развоју Србије деиндустријализација.

У структури индустрије (БДВ) најзначајнији сектор јесте прерађивачка индустрија која учествује са 89,2% 2001. години и 77,3% 2008. године, следи снабдевање електричном енергијом, гасом и воденом паром са 5,6% и 16,3% и рударство са 5,2% и 6,3%. Стопу раста индустрије у периоду 2001-2008. године карактерише изразита нестабилност и високе осцилације, а разлог су бројни проблеми различитих делове индустрије.

Табела бр. 18. Индустијска производња, физички обим - стопе раста (у %)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Индустија - укупно	0,2	1,8	-2,8	6,6	0,6	4,5	4,1	1,4
Вађење руда и камена	-12,9	1,5	0,5	0,9	3,6	4,1	0,2	5,3
Прерађивачка индустрија	0,7	2,8	-4,3	8,2	-0,9	4,5	4,6	1,1
Елек. енер, гас и вода	1,2	-1,6	2,2	-0,1	7,7	2,3	3,2	1,9

Извор: Статистички билтен, НБС, Београд, јул 2013, стр. 111. (Прорачун аутора).

Посуштајању индустрије је првенствено допринео врло лош начин спровођења реструктурирања и приватизације предузећа, којим су практично престала да постоје велика индустријска предузећа, која су у претходном периоду била носиоци развоја, запослености и извоза. Сврха приватизације индустријских предузећа је повећање ефикасности и продуктивности индустрије, њихово пословно реструктурирање, повећање производње, запослености и извоза. Уместо тога, наступили су проблеми постприватизационог реструктурирања, тако да је 2008. године чак 40% приватизованих предузећа пословало нерентабилно због високе задужености и кумулиралних губитака. Приватизована индустријска предузећа нису побољшала ефикасност, између осталог, и зато што нови власници нису били заинтересовани за интензивирање постојеће производње. У индустрији је спорији обрт капитала и тражи се неупоредиво више знања, искуства и руководећих вештина, које домаћи предузетници нити имају, нити могу стећи за кратко време. Само мањи број приватизованих предузећа је направио значајно боље резултате него пре приватизације и то, углавном, захваљујући страним инвеститорима.

Посуштајању индустрије у Србији, поред претходно наведеног, допринели су и други бројни негативни фактори: ниска инвестициона активност, заостајање приватног сектора у убрзању индустријске производње, неразвијеност институција тржишне привреде, непостојање прецизно дефинисане индустријске политике, одсуство и спор повратак индустрије на традиционална ино-тржишта, непостојање извозне стратегије, прецењен динар, прерана и претерана спољнотрговинска и финансијска либерализације, застарела техника и технологија, неререформисан јавни сектор, висок политички ризик, низак прилив страних директних инвестиција, недовољна понуда кредита и дестимулативне каматне стопе, слаб менаџмент индустријских предузећа, недостатак квалитетне радне снаге и сл.

⁴¹² Службени гласник Србије, РЗС, Београд, 2005, стр. 126; Службени гласник Србије, РЗС, Београд, 2010, стр. 120.

Пољопривреда Србије бележи значајно смањење свог доприноса бруто додатој вредности укупне привреде, и то са 20,4% БДВ 2001. године на 10,4% 2008. године, као последица спорог раста сектора пољопривреде и брзог раста сектора услуга. Свакако, удео сектора пољопривреде у БДВ привреде Србије је и даље веома висок у поређењу са просеком развијених земаља. Висок удео пољопривреде у структури привреде Србије почива на великим земљишним и климатским потенцијалима за пољопривредну производњу, али и на ниском нивоу развој укупне привреде, посебно сектору индустрије.

Пољопривреду Србије карактерише уситњеност пољопривредних газдинстава; превазиђена и застарела механизација и опрема; мала употреба вештачких ђубрива, средства за заштиту биља и наводњавања; и последично изразито ниска продуктивности у скоро свим областима производње. Обим пољопривредне производње је далеко испод могућности које пружају богати природни потенцијали (земљиште, клима и водни ресурси), и заостаје за упоредивим земљама у региону. Неповољна кретања се испољавају у домену развоја ове делатности тј. структури пољопривреде, где долази до изражаја раст биљне производње на рачун опадања сточарске производње. У оквиру биљне производње се такође уочавају неповољни односи, тј. пренаглашена ратарска производња и подцењено воћарство и виноградарство. Лоше стање у сектору виноградарства манифестује се кроз смањење производње грозђа и вина и губљење конкурентности домаћих вина уз појачан увоз вина. Наведени негативни односи и кретања у пољопривреди су настали под утицајем дугогодишње економске кризе у земљи и занемаривања ове делатности.

Структура услужног сектора је такође незадовољавајућа. Удео трговине у укупним услугама је пренаглашен, док се удео туризма занемарљив. Забрињава чињеница да је Србија од традиционалног нето извозника услуга 2005. године ушла у негативан спољно-трговински салдо у подбилансу услуга и да од тада исказује ширење ове позиције.

3.3. Растућа фискална неравнотежа

Србија је своју транзицију почела са десет година закашњења и са јако лошом стартном позицијом која се рефлектовала у јавним финансијама. Потрошња је била на високом нивоу због прегломазног државног апарата и високих субвенција привреди, док су приходи били недовољни услед распрострањене праксе избегавања пореских обавеза, недовољне привредне активности и малог обима и вредности спољнотрговинске размене.

Табела бр. 19. Консолидовани биланс прихода и расхода државе

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008 ¹
БДП, мил. дин.	783,9	1020,0	1171,6	1431,3	1747,5	2042,0	2393,0	2790,9
Јавни приходи, мил. дин.	276,6	407,0	472,7	589,4	701,7	846,9	988,6	1145,9
Јавни приходи, у % БДП	35,3	39,9	40,3	41,2	40,2	41,5	41,3	41,1
Јавни расходи, мил. дин.	276,7	438,6	485,3	575,5	665,4	811,8	977,7	1205,8
Јавни расходи, у % БДП	35,3	43,0	41,4	40,3	38,1	39,8	40,9	43,2
Дефицит, мил. дин.	-67	-31,6	-12,6	13,0	36,2	35,1	10,9	59,893
Дефицит, у % БДП	-0,8	-3,1	-1,1	0,9	2,1	1,7	0,5	-2,1

Извор: Билтен јавних финансија, Министарство финансија, Београд, јун 2008, стр. 16; Билтет јавних финансија, Министарство финансија, Београд, април 2009, стр. 14. (Прорачун аутора)

Напомена: Нова методологија обрачуна БДП, консолидованих прихода и расхода државе.

Ако погледамо табелу бр. 19. може се рећи да су фискална кретања у Србији у периоду 2001-2008. године прошла кроз три фазе. У првој фази (2001-2003. година) дошло је до знатног раста јавне потрошње и нешто споријег раста прихода, тако да су дефицити били високи. У другој фази (2004-2006. година) долази до одређеног смањења јавне потрошње, приходи су благо порасли и Србија бележу суфиците. У трећој фази (2007-2008. година) долази до поновног пораста јавне потрошње која је резултирала појавом дефицита.

У првој фази (2001-2003.) вођена је релативно лабава фискална политика када су приходи и расходи значајно повећани, али пошто су расходи брже расли од прихода забележени су високи фискални дефицити. Главних разлога за повећање јавне потрошње су били повећање трансфера социјалним фондовима и нижим нивоим власти, повећање фонда зарада и издвајања за социјалне програме, али и раста субвенција друштвеним предузећима која су се припремала за реструктурирање и приватизацију. С друге стране јавне инвестиције су биле релативно ниске, и у просеку износиле 2,3% БДП. Услед успеха у домену пореских реформи и боље контроле наплате јавних прихода дошло је и до пораста јавних прихода, који су се стабилизовали на 40% БДП-а. Ипак, Србија је у овом периоду на консолидованом нивоу бележила дефицит од око -1,6 % БДП. Битно је напоменути да је финансирање дефицита било релативно лако услед прилива бесповратне помоћи, приступа повољним кредитима из иностранства и приходима од приватизације.

Друга фаза (2004-2006.) би могла да се означи као епизода фискалног прилагођавања, јер је у том периоду у Србији дошло до одређеног смањења јавних расхода што је уз високе јавне приходе резултирало остварењем суфицита у буџету. Јавни расходи су опали са 41,4% БДП 2003. године на 40,3 у 2004. години и даље на 38,1% БДП 2005. године. Истовремено јавни приходи су нешто порасли и били су у просеку на нивоу од 41,0% БДП. Прилагођавање на расходној страни је практично у потпуности остварено смањењем текуће потрошње, а првенствено субвенција предузећима и расхода на зараде у јавном сектору. Нажалост, фискално прилагођавање није било базирано у потпуности на успешно спроведеним структурним реформама, већ је у доброј мери на неким изнуђеним краткорочним мерама, па је убрзо дошло до погоршања фискалне позиције Србије.

Трећа фаза (2007-2008.), за коју је карактеристично поновни пораст јавних расхода и појава дефицита почела је практично већ у последњем кварталу 2006. године.⁴¹³ Посебно неповољна тенденција јесте раст јавних расхода који су повећали учешће у БДП са 38,1% 2005. на 43,2% 2008. године. У овом периоду регистрован је брз раст капиталних расхода са 2,5% БДП 2005. на 4,2% БДП 2008. године првенствено захваљујући "Националном инвестиционом плану". На формирање тенденције брзог раста текућих јавних расхода у великој мери су утицали избори и популистичка економска политика, пре свега фискална политика, заједно са политком дохотка у јавном сектору, као њена кључна компонета. Посебан терет јавних финансија Србије представљају расходи за пензије, имајући у виду да је удео пензија у БДП прекомеран (12-13%) и да се дефицит Фонда за пензијско-инвалидског осигурања покрива великим трансферима из буџета Републике.⁴¹⁴

Постојећи ниво јавних расхода од преко 40% БДП је неодржив. У структури јавних расхода доминирају текући расходи и то, пре свега, расходи за запослене у јавном сектору и расходи за социјалну заштиту. С обзиром на карактер ових расхода може се претпоставити да се они преливају у потрошњу. Експанзивна фискална политика довела је

⁴¹³ Квартални монитор, бр 18, Фонд за развој економске науке, Београд, јул-септембар 2009, стр. 76.

⁴¹⁴ Маринко Бошковић, Макроекономске неравнотеже као изазов економске политике, Трендови, Републички завод за статистику, Београд, децембар 2008, стр. ив.

до убрзаног раста реалних зарада изнад нивоа раста БДП и продуктивности. Оваква раст зарада и потрошње дао је значајан допринос високом спољнотрговинском дефициту и повећању инфлације. Одржавање високе јавне потрошње не само да истискује приватне инвестиције и успорава привредни раст, већ изискује употребу приватизационих прихода за потрошњу уместо за инвестиције. Високи текући расходи смањују такође простор за јавне инвестиције. Учешће јавних инвестиција у БДП Србије је међу најнижима у региону. Основни разлог одржавања високе јавне потрошње и расућег фискалног дефицита лежи у политичкој нестабилности и коалиционим владама, које добар део свог мандата проводе у тражењу начина да подигну свој политички рејтинг и у припреми за наредне изборе.

3.4. Спољнотрговински и текући дефицит

Политичким превратом у Србији октобра 2000. године и последично отварањем земље према свету долази до великих промена у спољнотрговинској размени, како на страни извоза, тако и на страни увоза. Спољнотрговинска размена је повећана, и то извоза робе и услуга са 2,6 млрд. евра 2001. године на 10,1 млрд. евра 2008. години и увоза са 5,0 млрд. евра 2001. години на 18,8 млрд. евра 2008. године, уз пораст спољнотрговинског дефицита са 2,3 млрд. евра 2001. године на 8,6 млрд. евра 2008. године. У посматраном периоду покривеност увоза извозом се креће у просеку око 50%. Удео извоза робе и услуга у БДП повећан је са 21,0% 2001. године на 30,2% 2008. године, а удео увоза робе и услуга у БДП је повећан са 41,5% на 56,2%. Неопходан степен учешће увоза и извоза у БДП за нормалан привредни развој земље величине и карактеристика привреде Србије креће се у распону између 50-80% БДП. То говори о недовољној интегрисаности домаће привреде у економско-финансијске токове европске и светске привреде, односно изразитој технолошкој заосталости домаћих предузећа, ниској продуктивности рада и недовољној конкурентности (квалитету) производа, посебно за страна тржишта.

Табела бр. 20. Спољна трговина Србије у периоду 2001-2008. године

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 ¹	2008 ¹
Извоз (мил. евра)	2.693	3.125	3.864	4.475	5.329	6.948	8.687	10.157
Увоз (мил. евра)	-5.023	-6.387	-7.206	-9.543	-9.612	-11.970	-16.061	-18.843
Дефицит (мил. евра)	-2.330	-3.262	-3.359	-5.068	-4.283	-5.022	-7.330	-8.686
Извоз/Увоз, у %	53,6	48,9	53,6	46,9	55,4	58,0	54,1	53,9
Стопа раст извоза, у %	20,6	16,0	23,6	15,8	19,0	30,0	25,0	16,9
Стопа раст увоза, у %	32,2	27,1	12,8	32,3	0,7	24,5	33,3	17,3
Извоз/БДП у %	21,0	23,2	22,1	23,4	26,1	29,5	29,4	30,2
Увоз/БДП у %	41,5	39,8	41,5	50,0	47,2	50,9	54,3	56,2
Дефицит/БДП у %	- 18,2	-20,3	-19,3	-26,1	-20,9	-21,3	-25,4	-26,0

Извор: Статистички билтен, Народна банка Србије, Београд, 2009 и 2013; (1- Примена нове методологије и класификације), (Пројекат аутора).

Након отварања земље према свету и спровођења либерализације царинске заштите домаће привреде и уклања бројних других ограничења спољнотрговинској размени од 2001. години бележи се раст спољнотрговинског и текућег дефицита платног биланса. Јер, упркос високим стопама раста, српски извоз није на нивоу који може да обезбеди одрживост кретања у спољном сектору. Последично, спољнотрговински дефицит је

повећан са 18,2% БДП 2001. године на 26,0% БДП 2008. године, док је дефицит текућих трансакција повећан са 2,3% БДП 2001. године на 20,9% БДП 2008. године.

Табела бр. 21. Дефицит спољнотрговинске размене и дефицит текућих трансакција

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 ¹	2008 ¹
Спољнотрговински дефицит (мил. евра)	-2.330	-3.262	-3.359	-5.063	-4.283	-5.022	-7.330	-8.686
Дефицит робне размене (мил. евра)	-2.602	-3.398	-3.538	-5.201	-4.278	-4.981	-7.069	-8.501
Биланс услуга (мил. евра)	272	136	179	133	-5	-41	-261	-185
Дефицит текућих трансакција (мил.евра)	-349	-1.303	-1.248	-2.295	-1.803	-3.137	-5.053	-7.054
Спољнотрговински дефицит у % БДП	- 18,2	-20,3	-19,3	-26,4	-20,9	-21,3	-25,4	-26,0
Дефицит текућих трансакција у % БДП	-2,3	-8,1	-7,1	-12,0	-8,8	-13,3	-17,5	-20,9

Извор: Статистички билтен, Народна банка Србије, Београд, 2009 и 2013; (1- Примена нове методологије и класификације), (Прорачу аутора).

Високи дефицити спољнотрговинског и текућег рачуна платног биланса су генерисани снажним растом увоза заснованог на расту домаће тражње, и то због великог повећања зарада у јавном сектору и општег повећања јавне потрошње, као и снажне кредитне активности привреде и становништва. Главни узрок нашег огромног спољнотрговинског дефицита, пре свега, лежи у недовољним извозним потенцијалима домаће привреде, тј. неконкурентности и структурним проблемима у привреди. Слаб квалитет производа и лоша пратећа услуга, недовољна производња, затим споро прилагођавање производње структурним променама светске увозне тражње и смањивање извозне мотивисаности домаћих произвођача представљају кључне узроке недовољног извоза.⁴¹⁵ Ове тенденције су биле подстакнуте и прецењеном вредношћу динара у односу на нас најзначајније стране валуте. Прецењена вредност динара је директно допринела порасту исплативости увоза, дестимулишући уједно извозне иницијативе привреде. Велики пораст увоза је наметнуо жестоку инострану конкуренцију домаћим предузећима на домаћем тржишту, на коју већина од њих није била спремна, с обзиром на околности пословања у земљи током деведесетих година прошлог века.⁴¹⁶ То је даље условило пропаст бројних делова индустрије Србије и тиме на дугорочној основи поткопало изгледе привреде за значајније повећање извоза и смањење спољнотрговинског и текућег дефицита платног биланса.

У табели бр. 22. представљени су извори финансирања дефицита текућег рачуна платног биланса Србије посматрано по годинама за период 2001-2008 године. На основу података из табеле у периоду после 2000. године велики прилив страног капитала у виду дугорочних и средњерочних кредита и страних директних инвестиција омогућио је релативно успешно финансирање све већег дефицита текућег рачуна платног биланса.

⁴¹⁵ Петар Веселиновић, Реформисаном и конкурентном економијом ка европским интеграцијама, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2005, стр. 139.

⁴¹⁶ Радован Ковачевић, Пораст извоза као генератор привредног развоја Србије, Стабилизација и развоја-како даље?, Економист, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005, стр. 40.

Табела бр. 22. Платни билас Србије - финансирање дефицита текућег рачуна (у мил. евра)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 ¹	2008 ¹
I. Дефицит текућих трансакција	-349	-1.303	-1.248	-2.295	-1.803	-3.137	-5.053	-7.054
II. Капиталне и финансијске трансакције	883	2.148	2.208	2.466	3.853	7.676	4.862	7.146
1. Средњерочни и дугорочни кредити, нето	244	721	879	1.252	1.805	2.292	3.096	2.526
2. Стране директне инвестиције, нето	184	500	1.194	744	1.250	3.323	1.821	1.824
III. Грешке и пропусти, нето	27	151	-131	172	-403	-270	191	-92
IV. Укупни билас	562	996	827	343	1.647	4.269	742	-1.687

Извор: Статистички билтен, Народна банке Србије, 2013, стр. 91-92. (1 - Примена друге класификације)

Ситуација се, међутим, мења 2008. године, када је први пут од почетка транзиције регистровано упозоравајуће погоршање платнобилансних токова. Дефицит текућег рачуна износио је 20,9% БДП и није могао да се компензује суфицитом оствареним у финансијским и капиталним трансакцијама. Укупни биланс као разлика између дефицита текућег рачуна и свих извора за његово финансирање 2008. године износио је -1.687 мил. евра. Наиме, висок удео дефицита текућих трансакција у БДП је неодржив на дужи рок. Процењује се да је одрживи ниво дефицита текућих трансакција између 6-8% БДП.

3.5. Тржиште рада и незапосленост

Трендови и кретања на тржишту радне снаге у Србији су у периоду 2001-2008. године углавном одређени процесом транзиције, пре свега приватизацијом и институционалном реформом тржишта рада. У домену институционалне реформе донет је Закон о раду 2001. и Закон о запошљавању 2003. године, којима је предвиђено повећање флексибилност тржишта рада и лакше отпуштање запослених. Циљ нормативних промена је био да се омогући и олакша приватизација и реструктурирање друштвених предузећа, односно краткорочни пад запослености ради његовог дугорочног повећања. Развој догађаја на тржишту рада, међутим, није текао према жељеном сценарију. Кретања на тржишту радне снаге у Србији имају два тока: први је био континуално смањење запослености током година уз ниску запосленост становништва, а други одржавање високе незапослености.

Табела бр. 23. Основни показатељи запослености и незапослености

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Запослени, у хиљадама	3105	3000	2919	2931	2733	2630	2655	2821
Незапослени, у хиљадама	425	460	500	655	719	692	584	460
Стопа запослености, у %	50,3	48,6	47,6	53,4	51,0	49,8	51,5	53,3
Стопа незапослености, у %	12,2	13,3	14,6	19,5	21,8	21,6	18,8	14,7

Извор: Анкета о радној снази; РЗС; Београд, 2010, стр. 10.

Просечна годишња стопа кретања броја запослених у периоду 2001-2008. године је негативна и износи -0,6%. Укупан број запослених је смањен, пре свега, као последица смањења броја запослених у друштвеном сектору, и то као резултат реструктурирања и приватизације предузећа. Истовремено, повећан је број запослених у приватном сектору, који је креирао нова радна места и тако повећао тражњу за радном снагом.

Табела бр. 24. Структура запослености према облику својине

	2004	2005	2006	2007	2008
Запослени, у 000	2931	2733	2630	2655	2821
Запослени - државна својина, у 000	678	651	691	677	689
Запослени - приватна својина, у 000	1667	1640	1632	1730	2001
Запослени - друштвена својина, у 000	444	329	234	159	83
Запослени - мешовита својина, у 000	139	112	73	88	47
Запослени, у %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Запослени - државна својина, у %	23,1	23,8	26,2	25,5	24,4
Запослени - приватна својина, у %	56,8	60,0	62,0	65,1	70,9
Запослени - друштвена својина, у %	15,1	12,0	8,9	5,9	2,9
Запослени - мешовита својина, у %	4,7	4,0	2,7	3,3	1,6

Извор: Анкета о радној снази, РЗС, Београд, 2004-2008; (Прорачун аутора)

Повећање броја запослених у приватном сектору, међутим, није било довољно да би резултирало у укупном расту запослености, пошто су лоше спроведен процес приватизације, лоше пословно окружење, строги прописи о заштити запослених, нефлексибилност тржишта радне снаге, високи доприноси за социјално осигурање и предимензионирана сиве економије негативно деловали на креирање нових радних места.

Незапосленост се повећава у периоду 2001-2005. године за 259 хиљада, као последица интензивирања приватизације и реструктурирања. Побољшање у погледу смањења незапослености десило се у периоду 2006-2008. године када долази до анулирања претходног повећања незапослености. Смањење незапослености, које је забележено током 2007. и 2008. године значајнијим делом се дугује методолошким разлозима. Такође, смањење броја незапослених не може да се оцени као посебно позитиван процес, пошто није увек праћено новим запошљавањем, већ преласком у категорију неактивних лица.

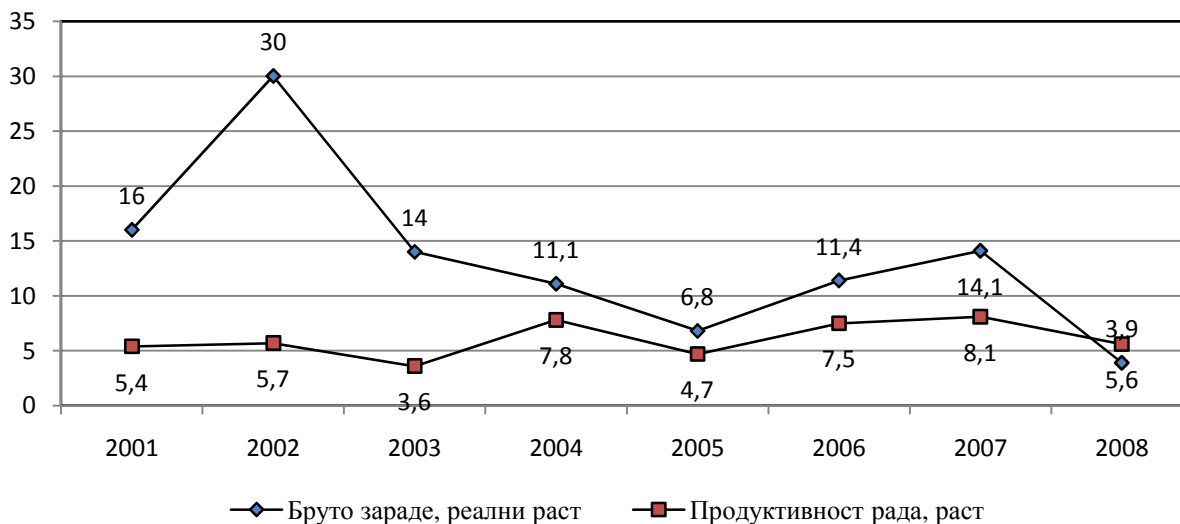
Димензије незапослености у Србији јасније се показују када се врше међународна поређење. Према подацима ИЛО и ЕУРОСТАТ-а, стопа незапослености у Србији у 2006. години износила је 21,6%, у свету 6,3%, Европској унији 7,9%, Румунији 7,4% и Бугарској 8,9%. Индикатори тржишта рада у Србији су знатно неповољнији у односу на просек Европске уније, а стопа запослености је далеко од Лисабонског циља од 70%.⁴¹⁷ Структура незапослености је изразито неповољна, пошто доминира дугорочна незапосленост и високо учешће младих и високообразованих људи у укупном броју незапослених .

Период 2000-2008. године карактерише значајан пораст бруто и нето зарада и раст просечних зарада у еврима. Просечне зараде у Србији су порасле са 3.799 дин. 2000. године на 45.674 дин. 2008. године (бруто), односно са 2.389 на 32.746 дин. (нето).⁴¹⁸ Зараде у еврима су порасле са 98,2 евра 2000. године на 356,0 евра 2008. године.

⁴¹⁷ Слободан Милосављевић, Текућа привредна кретања у Србији почетком 2007 и изазови и очекивања до краја године, Како завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 27.

⁴¹⁸ Статистички билтетен, НБС, Београд, јул 2013, стр. 114.

Графикон бр. 5. Реални раст бруто зарада и раст продуктивности, у %

Извор: Билтен јавних финансија, Министарство финансија, Београд, април 2009, стр. 14.

Проблем са растом зарада у Србији везан је за бржи раст зарада од раста БДП и раста продуктивности рада. У периоду 2001-2008. године просечне годишње стопе раста износиле су код нето зарада 13,9%, бруто зарада 13,7%, БДП 5,4% и продуктивности рада 6,1%. Све је то снажно генерисало раст потрошње, агрегатне тражње и увоза и вршило притиске на инфлацију уз погоршање конкурентности привреде. Брзи раст реалних бруто зарада ограничавајуће је деловао на раст нове запослености, док је пораст продуктивности рада углавном био резултат смањења запослености кроз процес приватизације предузећа, а не реалног повећања производње заснованог на технолошком осавремењавању.

Посебно је проблематичан раст зарада у јавном сектору, који је био знатно већи од раста зарада у остатку привреде. Сврха овога била је жеља политичара да помогну неким секторима, као што су образовање и здравство. Сваке године, један или више сектора је било издвојено за знатно повећање зарада, далеко изнад инфлације и повећања плата у остатку привреде - укључујући државна и општинска јавна предузећа и њихове раднике у управи, образовању и здравству који примају плате директно из државног буџета. Имајући у виду велики утицај зарада у јавном сектору на просечну зарadu, видљив је утицај у коме је висок раст зарада у јавном сектору утицао на висок ниво просечне зараде према којој су индексирани многи други сегменти јавне потрошње, укључујући пензије и социјалну помоћ. То је даље вршило притисак на раст зарада у приватном сектору, који онда изазива вишак домаће тражње, повећава цене и смањује међународну конкурентност Србије.⁴¹⁹

На тржишту рада 2008. године регистровано је побољшање у погледу успоренијег реалног раста нето и бруто зарада у односу на реални раст БДП и раст продуктивности рада. Таква позитивна тенденција на тржишту радне снаге, односно снижавање јазу у стопама раста плата и продуктивности рада, последица је замрзавања плата у јавном сектору. Мада, реалне зараде су се смањиле делимично и услед методолошких промена.⁴²⁰

⁴¹⁹ Михаил Арандаренко, Соња Авлијаш, Утицај кризе на зараде у Републици Србији, Народна банка Србије, Београд, 2011, стр. 33.

⁴²⁰ Гордана Матковић, Бошко Мијатовић, Марина Петровић, Утицај кризе на тржиште радне снаге и животни стандард у Србији, Центар за либерално демократске студије, Београд, јануар 2010, стр. 5.

IV глава

ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ

1. ТРАНЗИЦИОНИ ОКВИР У СРБИЈИ

Социјализам на крају 20 века, као друштвено-економски модел који је почивао на доминацији политике над економијом, државној својини и планској координацији, био је неспособан да опстане у конкурентској борби са капитализмом. Главни узрок његовог пада била је неефикасност система. Мада, званична статистика у социјалистичким земљама бележи динамику раст економских активности у одређеним периодима њиховог развоја изнад стопа раста у развијеним тржишним економијама, то није био прави раст, раст креације, већ раст деструкције вредности. У намери како би се изашло из опште економске и друштвене кризе и повећала економска ефикасност прихвата се транзиција и тржишни модел привређивања. Процес транзиције социјалистичких земаља започиње 1990. године, тј. од урушавања социјализма у СССР-у и земљама Централне Европе. Транзиција у Србији почиње исте године када и у другим постсоцијалистичким земљама. Иако су објективне анализе тог времена указивале на веома добре изгледе у вези преласка српске привреде на тржишну привреду, њена транзициона путања је била веома дуга, пуна прекида и недовољно суштински осмишљена. Прецизније речно, транзиција у Србији је у периоду 1990-2000. године била плитка, а после политичких промена 2000. године добила је дубљи карактер, али не и снагу ударног таласа.⁴²¹ Међу земљама у транзицији Србија се 2010. године захваљујући низу начињених пропуста нашла на самом зачељу и слови као земља закаснеле и недовршене транзиције. У земљи је још увек присутна транзициона рецесија, с обзиром да је БДП на нивоу од 73% онога из 1989. године, а стање у привреди је далеко од пожељног, имајући у виду високе дефиците буџета и платног биланса, изражену презадуженост и високу незапосленост. Незавршена транзиција је основни разлог неповољних перформанси домаће привреде и њене ниске конкурентности.

Превелико државно мешање и самоуправљање јесу детерминанте привреде Србије у време социјализма. Основне специфичности самоуправног привредног система биле су друштвена својина над средствима за производњу; доходак као мотив привређивања привредних организација; партиципација запослених у управљању привредним организацијама (у раној фази предузећа, а касније организација удруженог рада); веома редуковано деловање тржишта роба без постојања тржишта капитала и тржишта рада; и специфичан начин макроекономског регулисања односа у друштвеној репродукцији путем самоуправног планирања, друштвеног договарања и самоуправног споразумевања.⁴²² Концепт друштвене својине над средствима за производњу, према којем нико по оному власништва не може управљати овим средствима нити учествовати у расподели, већ само по основу рада, представљао је негацију њиховог својинског статуса, што је условило њихово нерационално коришћење и узурпацију. Друштвена предузећа произашла из друштвене својине била су заштићена од тржишта и ризика пословања разним државним механизмима, и то у виду меког буџетског ограничења, одсуства стечаја и повлашћеног положаја дужника, што је нагласило њихову нерационалност, неефикасност и условило неморал сваке врсте. Раднички савети су били централни менаџерски органи у предузећима. Радници су на основу рада имали право и могућност да користе и управљају друштвеном активом да би повећали вредност предузећа и подигли своје дохотке. Они су

⁴²¹ Бранислав Митровић, Економска транзиција у Србији двадесет година после, Економика, бр. 6, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2009, стр. 10.

⁴²² Бранислав Петровић, Правни и економски аспекти приватизације друштвених предузећа у Републици Србији, Правни факултет, Ниш, 2007, стр. 20.

самостално одлучивали о висини својих доходака. Све то је имало за последицу лоше управљање друштвеним предузећем услед нестручности и конфликта интереса, тј. жеље радника да повећају своје дохотке на уштрб инвестиција. Радници у друштвеним предузећима су имали монопол над радним местима, што је имало негативне импликације на ефикасност привређивања услед појаве вишка запослених и кумулирања нерада.⁴²³ Тржиште роба и услуга је било спутавано перманентном државном интервенцијом и самоуправним волунтаризмом (договори и споразуми) у домену цена и услова размене роба и услуга, што је заједно са укидањем тржишта фактора производње (капитала и радне снаге) условило нарационално привређивање и губитак информативне и селективне улоге тржишта, те гомилања и ширење структурних неусклађености у привреди.⁴²⁴ Идеја о организовању привредних субјеката као асоцијација слободних произвођача и успостављању међусобних односа поводом производње и размене производа и услуга путем споразумевања и договарања показала се у пракси погубном, пошто је на тај начин дошло до појаве и јачања анархије у привреди у атмосфери слабљења тржишта и државе.

У одговору на бројне нерационалности у привреди и општу привредно-друштвену кризу крајем 80-их година прошлог века јавља се идеја о напуштању свих тековина социјалистичког система и изградњи новог тржишног привредног система. Међутим, на самом почетку процеса трансформације јавиле су се бројне недоумице, пошто земља није имала никакву теорију о транзицији. То је условило да се прихвати модел транзиције понуђен од стране западних експерата, а базиран на неолибералној теорији и Вашингтонском консензусу, слично као и у осталим постсоцијалистичким земљама.

Транзиционе промене, које се спроводе у нашој привреди, имају за циљ да се изгради немачки модел тржишно-социјалне привреде.⁴²⁵ Концепт развоја привреде Србије се заснивао на принципима слободног тржишта и подразумевао је успостављање и развој недостајућих тржишних структура и институција. Либерализација, стабилизација и приватизација су били кључни темељи новог транзиционог модела привређивања. Другим речима, најзначајније промене које је требало извршити у економском систему земље подразумевале су следеће: одклонити баријере постојања приватне својине, извршити приватизацију друштвених и државних предузећа, проментити структуру привреде и прилагодити је тржишној привреди, развити тржишне институције и омогућити њихово деловање, обезбедити нове економске функције државе у складу са улогом коју она има у систему тржишне привреде, обезбедити макрокономску стабилност у земљи, либерализовати економске односе са иностранством и др. Очигледно је да се радило о врло крупним системским променама које је требало спровести у релативно кратком временском периоду у коме се морало ослободити старих привредносистемских решења.

Може се слободно рећи да је у Србији као транзициони приступ избрана шок терапија. Међутим, у пракси није дошло до имплементација овог приступа или било кога другог приступа, пошто је широки спектар нужних реформи изостао.⁴²⁶ Транзиција се више пута одалаже, посебно неке њене компоненте (приватизација предузећа), услед страха од негативних ефеката брзе имплементације мера, политичких интереса и недолучности.

⁴²³ Јоже Меценгер, Привредна реформа и незапосленост, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 217.

⁴²⁴ Драгутин Марсенић, Реформе привредног система обликованог 70-их година, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 232.

⁴²⁵ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 318.

⁴²⁶ Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 347.

Транзициони пут Србије није у непосредној вези са кретањима у другим транзиционим земљама, а још мање са кретањима у светској привреди и савременим светским тенденцијама. Утицај низа негативних спољних и унутрашњих фактора на државу и привреду Србије у целом транзиционом периоду, а посебно током 90-их година, довео је до неконзистентности, успоравања и стопирања процеса реформи. Крах социјализма у Србији није имао за последицу стварање модерне тржишне привреде и демократске државе, већ се цео систем и даље налази у процесу самоурушавања-ново изградње.

Транзиционе активности у Србији, које су започете привредно-системском реформом почетком 90-их година, доживеле су неуспех и одустајање од подухвата. На сцену ступа јачање мешања државе у привреди и успостављање примата политике над економијом. Спорост у изградњи система тржишне привреде уз одсуство ефикасне дугорочне макроекономске стабилизације и структурног преуређења предузећа и банака, као и одсуство целовитих привредно системских-институционалних промена, резултира неуспехом реформи и погоршањем стања у привреди, а то је даље отворило простор за различите приступе динамици и садржају процеса приватизације.⁴²⁷ Наиме, долази до извесног пробања и покушаја учења на пољу реформи, где се различити модели приватизације предузећа испробавају у пракси, па који да боље ефекте, онда је то прави моделе. Транзициони процеси се донекле активирају у периоду 2001-2003. године, да би потом наставили успореним темпом услед политичких превирања и државних проблема. У целом транзиционом периоду било је неколико таласа реформи закона, као што су привредно-системски тржишно орјентисани закони донети у периоду 1989-1992. године, затим периоду 1996-1997. године, и коначно 2001. године. Међутим, интенције ових законских опредељења остали су само пројекције због радикално израженог одступања нормативног од стварног стања ствари. Укупно посматрајући, радило се о одсуству целовитих реформи и неуспеху у конституисања модерног тржишног привредног система.

Фактори антитранзиционих тенденција снажно су деловали у целом периоду 1990-2010. године. Одсуство економских, друштвених, научних, финансијских и других веза са светом током 90-их година имало ју изузетно негативно дејство на све облике живота у земљи током 2000-их година. Интензивно мешање државе у привреди и контрола производних, материјалних, социјалних, финансијских и других токова у период 1990-2000. године бива значајно смањена у период 2000-2010. године, али још увек интензивна и значајно виша него у осталим привредама у транзицији. Ту су и процеси везани за конституисање државе Србије и решавање питања Косова, затим бројни политички преврати, који су дестимулативно деловали на транзицију и њено одлагање у недоглед.

У друштвима у којима је присутно прилагођавање, тј. транзиција ка тржишној привреди, а истовремено одсуствује и касни макроекономска стабилизација, структурно преуређење предузећа и банака, привредних делатности, изградња и јачање институција нема ни привредног опоравка, нити раста и развоја привреде. Стање је још горе ако се има у виду да је одлагање привредно-системских промена условљено низом некономских фактора (рат, економске санкције, политичка превирања, распад и конституисање државе), али и недостацима сазнања ка каквом друштву и економији треба тежити и на који начин достићи жељено.⁴²⁸ Резултат је осиромашење државе, привреде и грађана, са изгледима да такво неповољно и негативно стање постане трајна карактеристика дате земље.

⁴²⁷ Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 118.

⁴²⁸ Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 342.

2. ТРАНЗИЦИОНИ ПРОЦЕСИ У СРБИЈИ

Назнаке транзиције самоуправног социјализма ка тржишној привреди у Србији јављају се већ са привредно-системском реформом на нивоу Југославије у периду 1987-1989. године. Циљ промена било је стварање услова за егзистенцију интегралног тржишта (тржиште роба и тржишта фактора производње - рада и капитала) и свих облика својине као равноправних (државна, друштвена, приватна) уз радикално редуковање моћи државе и промену њене улоге у привреди. То је подразумевало елиминацију друштвених предузећа, самоуправљања и друштвеног договарања.⁴²⁹ Реформом из 1987. године друштвена својина, друштвени капитал припао је предузећима као правним лицима, а не запосленима у њима. Предузећу као правном лицу предата су својинска права, и то не само право коришћења и плодуживања него и право располагања. Предузеће су, такође, добила потпуно самосталност у доношењу економских текућих и инвестиционих одлука. Укинута је друштвено договарање, а самим тим и обавезе предузећа да са својим купцима и добављачима дугорочно утврђује цене, обим испоруке, квалитет производа итд.

Као крупан корак у обрачуна са социјалистичко-самоуправним наслеђем издваја се реформа из 1988. године. Она је значила рушење монопола друштвене својине у носећим секторима привреде и тиме практично одбацивање социјалистичко-самоуправног привредног система. Долази до реафирмације приватне својине, односно променом Устава од новембра 1988. године утврђено је да су сви облици својине равноправни: приватна, друштвена и државна својина. Напуштен је Закон о удруженом раду и прокламована слобода организовања. Доношењем Закона о предузећима, Закона о страним улагањима, Закона о банкама, Закона о хартијам од вредности и Закона о тржишту хартија од вредности створене су институционалне претпоставке за увођење тржишне алокације ресурса. Ипак, пракса договорне економије својом инерцијом и даље је пружала отпор настојањима за успостављање интегралног тржишта, посебно у његовом делу који се тиче тржишта капитала и рада. Тржиште капитала није могло да функционише док пословне банке служе као финансијска службе друштвено-политичких заједница. Тржиште радне снаге, такође, није функционисало, јер се настављено са праксом арбитрарног формирања плата и добити, што није у складу са тржишном алокацијом фактора производње. Када је у питању тржиште робе, од маја 1988. године, извршена је либерализација 80% свих цена у индустрији и око 85% цена у пољопривреди.⁴³⁰ У целини је либерализован увоз робе широке потрошње, а у нешто мањој мери и увоз инвестиционих добара и репроматеријала. Смањен су царине, укинута континенти и дозволе за бављење спољном трговином. У области дерегулације укинута су многе административне уредбе и подзаконски акти, који су оптерећивали функционисање привредног живота и развој приватног предузетништва. Уведена је конвертибилност динара. Вођена је рестриктивна кредитно-монетарна и антиинфлациона фискална политика у циљу успостављања макроекономске стабилности.

Приватизације у Србији почиње доношењем Закона о промету и располагању друштвеним капиталом 1989. године и Закона о друштвеном капиталу 1990. године, којима је омогућена трансформација друштвене својине у друге облике својине. Почети приватизације огледају се кроз акционарство запослених (интерна приватизација). Година 1990. се обично узима и као година почетка транзиције, пошто је то и година почетка приватизације. Са спровођењем транзиције 1990. године долази до појаве негативних

⁴²⁹ Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 409.

⁴³⁰ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 89-91.

економска кретања - пада производње, раста инфлације и незапослености. Криза се продубљује како на економском, тако и на политичком и друштвеном плану, тако да се Југославија распада. Са распадом Југославије, Србија доноси Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине 1991. године, који заговара инсајдерску приватизацију. Ови законом је предвиђена приватизација само друштвене својине, док је приватизација државне својине забрањена, што чини значајан пропуст.

Приватизација у Србији се интензивира у периоду 1991-1994. године, када велики број друштвених предузећа бива обухваћено овим процесом. У међувремену долази до низа негативних догађаја и тенденција, као што су: нагли пад привредне активности у периоду 1991-1993. године, увођење економских санкција 1992. године и појава хиперинфлације, која достиже свој врхунац крајем 1993. године. Под притиском негативних чинилаца у 1994. години, прокламован је Програм монетарне реконструкције и економског опоравка, којим је успостављена макроекономска стабилност, а предвиђена транзиција и структурно прилагођавање привреде. Међутим, бројни негативни догађаји условили су одлагање транзиције, односно економска криза, рат и санкције створиле су идеалну основу за одржавање веома снажне административне контроле над привредом. Крајем 1995. године усвојен је Програм 2, који се такође залагао за транзицију. Његовом применом учињени су одређени помаци на пољу спољнотрговинске либерализације. Ипак, укупно узев, у периоду 1994-1996. године није дошло до видљивијих помака на пољу транзиције, већ је чак дошло до супротних тенденција: сужавање обухвата приватизације, поништење већ обављених приватизација, повратак државног власништва и државне интервенције, јачање контроле спољнотрговинске размене и цена. То је довело до стварања веома специфичног привредног система, који се заснивао на неререформисаним друштвеним и државним предузећима која се налазе под чврстом политичком контролом. У намери да се поново активира транзиција 1996. године донет је Закон о предузећима, а 1997. години Закон о својинској трансформацији, који је заговарао инсајдерску приватизацију. У периоду 1998-1999. године услед поновног увођења санкција и НАТО агресије суспендовани су поједини тржишни механизми: уведена је појачана контрола цена, функционисање банкарског сектора било је под непосредном контролом НБЈ, а спољнотрговински промет стављен је под надзор министарстава. У овом периоду дошло је и до значајног успоравања процеса приватизације предузећа, како услед рата, тако и услед законских недостатака.

Године 1998. у трајном капиталу Србије друштвени и државни сектор остварују учешће до 90%, у структури запослености 85%, а у структури генерисања друштвеног производа нешто више од 60%, и послује са губитоком, док приватни сектор у укупном капиталу учествује са 10%, запошљава око 15% радне снаге, а учествује са 40% у стварању друштвеног производа, и остварује добитак. Наведени подаци указују на одсуство транзиције и приватизације, али и на неефикасност државног и друштвеног сектора, као и на ефикасности приватног сектора. О одсуству транзиције говори и податак о недопустиво малом броју приватизованих предузећа, који износи око 14% 1999. године.⁴³¹ У целом посматраном периоду 1991-1999. године, државна и друштвена предузећа послују у условима меких буџетских ограничења, нису довољно ефикасно организована, имају вишак запослених, послују са губицима и претерано су задужена. Приватни сектор који се

⁴³¹ Љубомир Мацар, Путеви и беспућа приватизације у Југославији, приватизација, финансијско тржиште и финансијске институције, Саветовање економиста Југославије, Научно друштво економиста Југославије, Економски факултет, Београд, 1998, стр. 14-18; Биљана Предић, Економски токови привреде Србије у условима транзиције, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999, стр. 16.

углавном састоји од малих и средњих предузећа знатно је динамичнији и рентабилнији. Међутим, функционисање приватног сектора кочи државно регулисање и мешање у привреди и бројна државна (јавна) и друштвена предузећа, која чине нефер конкуренцију. Бројна ограничења у привреди скренула су значајан део економске активности на неформални сектор, који заузима преко 35% БДП. Банкарски сектор је, такође, нереструктурисан и под контролом државе, док тржиште капитала не функционише.

Посебност Србије у односу на већину земља у транзицији током 90-их година била је у томе што су ове земље прошле кроз креативну деструкцију, тј. макро и микро економско реструктурирање које их је довело до функционалне тржишне економије, док је у случају Србије дошло је прекид тржишних реформи и наставка функционисања привреде по социјалистичким принципима уз одређене тржишне елементе. Наравно, дошло је до одређених системских промена, па тако нема више социјалистичког самоуправљања, договорне економије, доходовне орјентације и доходовних односа, несвојинског статуса друштвене својине и сл. Ипак, привредни систем Србије у 2000. години и даље носи дубока обележја социјалистичког-самоуправног привредног система из кога је проистекао.

Политичке промене октобра 2000. године најавиле су интензивирање транзиције. На самом почетку примене транзиционог пакета мера извршена је брза либерализација цена и успостављена макроекономска стабилност. Спољнотрговински режим је либерализован у знатној мери. У марту 2001. године права страна банка добила је дозволу за пословање у Србији. У марту и априлу исте године предузете су темељне пореске реформе. У мају 2001. године донети су закони о запошљавању и остваривању права незапослених лица, о пензијском и инвалидском осигурању, о здравственом осигурању, а такође и о социјалној заштити. Приватизација предузећа је схваћена као кључна транзициона промена, док су изградња и јачање институција тржишне привреде стављени у други план. Нови закон о приватизацији усвојен је јуна 2001. године, којим је као основни модел приватизације предвиђена директна продаја (или екстерни модел). Реформа банкарског сектора интензивира се са доношењем стратегије реструктурирања банака. Тржиште капитала у 2001. години почиње да функционише у складу са новим регулаторним оквиром.

Приватизација друштвених предузећа интензивира се у периоду 2002-2003. године, да би након тога наставила успореном динамиком. У истом периоду спроводи се реструктурирање банкарског сектора и одпочиње приватизација банака. Године 2005. учињени су одређени законски помаци у циљу убрзања реструктурирања и приватизације једног броја великих друштвених предузећа. Међутим, до значајних помака на пољу приватизације није дошло услед стања у којем су се наша ова предузећа. Банкарски сектор је до 2008. године у потуности реструктурисан, банке су углавном приватизоване и њихове перформансе су унапређене. Приватизација друштвених предузећа у међувремену је све више успоравала, тако да није завршена ни до 2010. године. Реструктурирање и приватизација јавних (државних) предузећа исте године била је на самом почетку. Читав јавни сектор: електропривреда, телекомуникације, комунална предузећа, инфраструктура је и даље у власништву државе, и чини 40% укупног капитала привреде Србије.

Након више од двадесет година транзиције тржишна привреда у Србији још увек не функционише на адекватан начин будући да је мешање политике у великој мери одлучујуће за економски положај привредних субјеката, посебно јавних предузећа и институција. Како искуства других земаља у транзицији говоре да је за успех транзиције од кључног значаја изградња и јачање тржишних институција, то су наше реформе само због овог пропуста биле осуђене на неуспех и исказале негативне ефекте по привреду.

2.1. Приватизација и њени ефекти на привреду Србије

Самоуправни социјализам се карактерисао доминацијом друштвене својине у привреди, меким буџетским ограничењем и радницима самоуправљачима. Привреда се састојала претежно од великих друштвених предузећа, која би да је постојало тржиште била у монополској позицији. Успех предузећа није зависио од профита, већ од остварења планских задатака, који су се огледали у обезбеђењу уговорених количина. Колики ће бити трошак стварања задатих количина било је од другоразредног значаја. Предузећа у друштвеној својини нису могла да банкротирају, а пошто тржиште капитала и рада није постојало и цене су биле арбитрарно утврђене није било могуће проверити и извршити селекцију предузећа на успеха и неуспешна. Цео систем је био нерационалан и неефикасан. Губиташи се нису реформисали, већ су свој терет и губитке пребацивали на успешна предузећа или су изједали сами себе, тј. свој капитал, тако да су се губици у привреди кумулирали. Нефикасност друштвене својине долази до пуног изражаја током 80-их година када привреда улази у стање економског колапса. Наиме, у овом периоду повећање инвестиција резултира опадањем стопа раста производње. У одговору на проблеме друштвеног сектора, а сагласно искуствима приватизације државних предузећа у развијеним западним економијама, предузимају се први кораци ка својинској трансформацији привреде. Први покушај приватизације друштвених предузећа у Србији десио се 1989. године. Федерална влада Југославије, вођена Антем Марковићем, донела је Закон о предузећима 1988. године, затим Закон о промету и располагању друштвеним капиталом 1989. године и Закон о изменама и допунама Закона о промету и располагању друштвеним капиталом (Закон о друштвеном капиталу) 1990. године. Овим законима је омогућена трансформација предузећа у друштвеној својини у приватна предузећа.

Нада у успешан почетак приватизације, као и нада у економске реформе, била је убрзо уништена политичким догађајима и конфликтима који су уследили. Федерални закони наставили су да производе одређене ефекте и током прве половине 1991. године. Са распаром СФРЈ, Србија је усвојила Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине средином 1991. године. Овим законом предвиђена је једино приватизација друштвене својине, и забрањена приватизација државне својине.

Инсајдески модел приватизације доминантан у овом периоду омогућио је радницима да лако стекну већинско учешће у предузећима у којима су радили. Између 1989. и 1994. години око 60% предузећа у Србији било је приватизовано. Али услед тога што је то била инсајдерска приватизација у условима економске блокаде и високе инфлације није ништа урађено да се унапреде перформансе ових предузећа, тј. изврши њихово пословно реструктурирање. Предузећа, иако приватизована, наставила су да се понашају на стари начин, акумулирајући дугове, примајући директне субвенције и меке кредите. Банке су, наиме, радије отписивале дугове ових предузећа него што су слале фирме у банкрот.⁴³² У међувремену, доношењем низа закона и подзаконских аката одређен број предузећа у друштвеном власништву претворено је у државна или јавна предузећа. То су предузећа из области енергетике, рударства, саобраћаја и остали велики системи из области тзв. природних монопола.⁴³³ Као последица претходно наведених процеса - приватизације и

⁴³² Economic Development During Transition in Serbia, Faculty of Economics, Finance and Administration, 2007, str. 63.

⁴³³ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 122.

подржављења, до средине 1994. године, приватизовано је око 42% трајног капитала, око 44% је подржављено, а нетрансформисани део друштвене својине обухвата 14%.

Растућа инфлација 1993. године постаје кључни чинилац приватизације предузећа, пошто смањује дугове за купљене акције, запослени увиђају прилику, тако да се приватизација нагло убрзава.⁴³⁴ Услед хиперинфлације која је кулминирала децембра 1993. године, и неуспеха да се превреднује актива у складу са инфлацијом, приватизација вођена у овом периоду резултирала је у продаји фирми по неразумно ниским ценама. У намери да би се спречило расипање друштвеног капитала у лето 1994. године усваја се Закон о ревалоризацији, чиме су створени услови за ревизију извршених приватизација. Агенција за приватизацију је извршила ревизију готово свих приватизација између 1991. и 1993. године. Том приликом долази до смањивања власничког учешћа запослених у капиталу предузећа на највише неколико процентних поена, колико су реално и платили за акције. Учешће друштвеног капитала у укупном капиталу предузећа поново је постало доминантно, тако да су практично поништени дотадашњи резултати приватизације.

Процес приватизације у Србији готово да се није ни одвијао у периоду 1994-1997. године. Запослени нису имали интерес да покрену приватизацију својих предузећа. Процес је био закочен услед необавезности. Анулирање претходне приватизације додатно је одвраћало запослене у предузећима да поново покрену поступак њихове приватизације.

У намери да се приватизација интензивира донет је Закон о својинској трансформацији 1997. године, који је заговарао инсајдерску приватизацију, али и поделу акција ствараоцима капитала (радници и пензионери). По овом закону, приватизацију је започело само 428 предузећа, а завршило је свега 18 предузећа. Разлог за изостанак масовније приватизације налази се у непостојању интереса менаџмента у предузећима да се иста приватизују. Рат, ратно стање и велика материјална штета у 1999. години чини један од додатних фактора који је успорио приватизацију и довео до њених лоших резултата.

Опште карактеристике приватизације предузећа у Србији током 90-их година јесу: основ за стицање акција је био радни стаж у друштвеном сектору, аутономност одлуке о покретању поступка и необавезност поступка приватизације. Запослени су у зависности од дужине радног стажа стицали акције бесплатно или на отплату по повлашћеним условима. Предузећу је остављена могућност да само одлучи да ли ће покренути процес приватизације. Боља предузећа искористила су понуђене погодности и у великој мери су се приватизовала. Због необавезности поступка у већини предузећа није ни схваћена пружена шанса, тако да је масовна приватизација друштвених предузећа изостала.⁴³⁵ Процењује се да је у овом периоду приватизовано мање од 10% друштвеног капитала, док приватизација државног капитала није ни била у плану.⁴³⁶ У случајевима где је приватизација предузећа успешно спроведна акционарство запослених није довело до промене менаџмента, пословне трансформације предузећа и унапређења ефикасности. То потврђује чињеницу да распрешено власништво унутар предузећа (стотине и хиљаде власника акција) отежава промене, смањење броја радника и омогућава неуспешним

⁴³⁴ Бошко Мијатовић, Приватизација: Модели, искуства и изазови за Србију, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002, стр. 276.

⁴³⁵ Соња Стојиљковић, Национална економија у условима глобализација, Економски факултет, Ниш, 2009, стр. 125.

⁴³⁶ Данило Шуковић, Привреда Србије - стање и прве реформске промене, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002, стр. 67.

руководиоцима да остану на положају.⁴³⁷ Велики проблем приватизације у Србији јесте и појава спонтане приватизације, односно шпекулативног и еволутивног тока редистрибуције друштвеног капитала у приватне руке помоћу политичког фактора.⁴³⁸

Након неуспеха у спровођењу приватизације предузећа током 90-их година, процес се поново покреће и активира после политичких промена 2000. године. Усвојен је Закон о приватизацији 2001. године, којим је дотадашњи индајдерске модел приватизације замењен екстерним моделом приватизације, односно предвиђен је као кључан модел: директна продаја предузећа стратешким инвеститорима. При чему, продаја великих предузећа се спроводи путем тендера, а средњих и малих предузећа путем аукције. Овом приликом страни инвеститори добијају могућност да учествују у приватизацији. Применом новог закона приватизације се интензивира, процес је нарочито брз у периоду 2001-2004. године, када се приватизују најбоља предузећа. У наредним годинама приватизација донекле посустаје, пошту су остала да се продају мање успешна предузећа за којима не постоји довољна тражња. Законом о приватизацији је, такође, предвиђено реструктурирање предузећа пре продаје, како би се она учинила атрактивнијим за продају и тиме убразала приватизација. Реструктурирање предузећа се углавном своди на решавање проблема дугова предузећа, смањење вишка запослених, промену унутрашње организације предузећа и сл. Сагласно овом законском решењу у једном броју предузећа од стратешког значаја покреће се реструктурирање. Међутим, приватизација ових предузећа изостаје све до извршења допуне Закона о приватизацији из 2005. године, којом је предвиђен опрост дугова ових предузећа, а све са циљем убрзања продаје. То у одређеном степену убрзава приватизацију, али она нешто касније поново посустаје у интензитету, и то управо захваљујући спорости на пољу реструктурирања предузећа.

Применом модела продаје, у периоду 2001-2010. године, укупно је приватизовано 2402 друштвених предузећа, од чега јавним тендером 93, аукцијама 1598, а путем тржишта капитала 711 предузеће. Преостала су да се приватизује још 307 друштвених предузећа, односно 11% од укупног броја предузећа које су подлегла обавези приватизације.

Приватизација применом модела продаје у Србији се показала веома спором и са незавидним резултатима, ипак друштвена предузећа су у значајној мери приватизована. По броју је остало још много неприватизованих друштвених предузећа, али је преостали друштвени капитал у њима релативно мали. Приватизација јавних предузећа је у значајнијем обиму изостала и налази се на почетку. Нереформисана јавна предузећа представљају велики терет за јавне финансије и имају нагативан утицај на развој приватног сектора. Утицај приватизације на привреду Србије је погубан. Наиме, у већини приватизованих предузећа пословно трансформисање изостаје, нема повећања ефикасности, губици и дугови расту и долази до прекида производње или њеног значајног смањења. То је управо супротно ономе што је трабало да буде резултат приватизације. Посебно је погубан утицај пропасти великог броја приватизованих индустријских предузећа на привреду Србије, њену структуру, ниво конкурентности и изгледе за повећање извоза, а тиме и стабилизацију и раст привреде на трајној и здравој основи.

⁴³⁷ Бошко Мијатовић, Приватизација: Модели, искуства и изазови за Србију, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002, стр. 278.

⁴³⁸ Бошко Драшковић, Промене у регулативи довршетка приватизације и економски аспекти, Како завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 164.

2.1.1. Модели приватизације

У двадесетогодишњем периоду (1990-2010.) у Србији су се смењивали различити модели приватизације. Први модел је био на снази до 1997. године и заснивао се на продаји акција (деоница) са попустом запосленим лицима ради стварања радничког интерног акционарства. Други модел је уведен 1997. године и претежно се ослањао на бесплатну расподелу акција уз допунску примену метода продаје са попустом или без попушта. У питању је, такође, модел интерне приватизација пошто запослена лица имају приоритет при приватизацији. Трећи модел приватизације је уведен 2001. године. То је модел продаје капитала или имовине предузећа стратешком власнику, што говори о моделу екстерне приватизације. Остављена је, такође, могућност бесплатне поделе акција. У табели бр. 25. приказане су доминантне компоненте ова три модела приватизације према томе како се третира тржишна накнада, ко су купци, шта је предмет приватизације, да ли постоји ороченост целог процеса и које су главне намене приватизационих прихода.

Табела бр. 25. Модели приватизације у Србији и њихове компоненте

	Модел 1	Модел 2	Модел 3
Накнада - тржишна - попуст - без накнаде	+	+	+
Купци - инвеститор - запослени	+	+	+
Предмет - акције - предузећа	+	+	+
Обавезност - да - не	+	+	+
Приходи - предузеће - буџет	+	+	+

Извор: Мирољуб Лабус, Основи економије, Правни факултет, Београд, 2007. стр. 123.

На самом почетку процеса приватизације 1990. године као основни модел предвиђен Законом о промету и располагању друштвеним капиталом (Сл. лист СФРЈ 84/89) била је продаја интерних деоница запосленим лицима, одлуку о приватизацији доноси предузеће (раднички савети), а средства од продаје припадају Фонду за развој.⁴³⁹ Међутим, пошто је у току прве половине 1990. године било свега 16 случајева приватизације предузећа, то је био сигнал да нешто треба мењати. Пракса је показала основну слабост овог модела приватизације, а то је недостатак мотивације да се уђе у процес приватизације предузећа.

У трагању за одговором како мотивисати запослене да брже улазе у процес приватизације логиком економских интереса, јула 1990. године донет је Закон о друштвеном капиталу (Сл. лист, бр, 46/90), којим је учвршећен модел интерне

⁴³⁹ Јован М. Ранковић, Радикална измена закона о приватизацији као приоритет, Како завршити приватизацију у Србији, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 405.

приватизације, тј. приватизације преко интерних деоница.⁴⁴⁰ Применом овог модела покренут је огроман талас приватизација, и то захваљујући изразито стимулативном концепту који фаворизује раднике у предузећима. Основни модели приватизације били су следећи: докапитализација (99,26%), продаја и исплата зарада у акцијама. Поменути закон је нудио изразито преференцијални третам домаћих инвеститора кроз знатне попусте, рок отплате акција је био десет година, а вредност капитала је била књиговодствена.⁴⁴¹

По распаду СФРЈ, Србија је 1991. године донела Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине (Сл. гласник РС бр. 48/91, 75/91 и 51/91), који је као и Закон о друштвеном капиталу регулисао модел инсајдерске приватизације.⁴⁴² Овим Законом предвиђени су следећи модели приватизације: издавање и продаја акција ради повећања капитала (докапитализација), продаја предузећа или његовог дела, давање у закуп и закључивање уговора о вођењу послова предузећа.⁴⁴³ Закон је био неповољнији са аспекта запослених, јер је смањено попусте, рок отплате је смањен на пет година и уместо књиговодствене вредности уводи се знатно већа вредност предузећа, чиме се редукује интерес за приватизацију. Такође, остављен је већи простор држави за утицај на токове приватизације, путем обавезне контроле и немогућности приватизације предузећа у стратешким секторима (енергетика, рударство, медији и др.).⁴⁴⁴

Важно је напоменути да је издавање интерних деоница предузећа ради повећања његовог капитала био доминантан метод приватизације до 1997. године и да су само запослени у предузећима, која се приватизују, имали могућност за стицање деоница.⁴⁴⁵ На овај начин омогућено је радницима да постану сувласници предузећа у коме су запослени, а по основу вредности акција којима су располагали могли су да учествују у управљању предузећем. За разлику од издавања интерних деоница предузећа ради повећања његовог капитала, којим се прибављају нова финансијска средства, издавање интерних деоница предузећа ради његове продаје нема ту могућност. Средства остварена од продаје предузећа одлазе државном фонду за развој, пензионем фонду и фонду за запошљавање, који не морају да их инвестирају у исто предузећа. Тим се губи мотиви за приватизацију, што се десило у пракси. Наиме, продаја предузећа је знатно мање заступљена у односу на докапитализацију. Праведност приватизације је доведена у питање, имајући у виду да су радници у успешнијим друштвеним предузећима у привилеговном положају у односу на раднике у неуспешним друштвеним предузећима и у државним предузећима.

Нови републички Закон о својинској трансформацији (Службени гласник РС бр. 32/97) усвојен је 1997. године и важио је све до 2001. године. Суштина концепта је и даље остала инсајдерска приватизација (акционарство запослених), а основни модели приватизације су: продаја акција ради продаје капитала (са и без попуста), продаја акција ради прикупљања додатног капитала (са попустом) и конверзија дуга у акције поверилаца (са попустом). Право куповине поред домаћих имали су и страни инвеститори. Овим законом

⁴⁴⁰ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 179-180.

⁴⁴¹ Ефекти приватизације у Србији, Социјално-економски савет Републике Србије, Београд, 2011, стр. 11.

⁴⁴² Татјана Стефановић, Својинска трансформација југословенске привреде, Функционисање тржишне привреде у периоду транзиције, Економски факултет, Ниш, 1995, стр. 204.

⁴⁴³ Бранислав Митровић, Транзиција постсоцијалистичких привреда: пример Југославије, Економски факултет, Ниш, 2000, стр.197.

⁴⁴⁴ Ефекти приватизације у Србији, Социјално-економски савет Републике Србије, Београд, 2011, стр. 12.

⁴⁴⁵ Петар Веселиновић, Институционалне детерминанте процеса приватизације у Србији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 61.

је по први пут омогућена приватизација државног капитала.⁴⁴⁶ Прецизније речено, Закон се претежно ослања на бесплатну расподелу акција или удела у капиталу друштвених и државних предузећа уз допунску примену метода продаје са попустом или без поуста. Цео процес приватизације је замишљен тако да се обави у два круга. У првом кругу се уписију акције, односно врши се бесплатна расподела акција овлашћеним лицима, док се у другом кругу продају преостале акције путем директне погодбе или на берзи.

Према Закону о својинској трансформацији само предузеће одређује када ће да започне приватизацију. У томе не постоји никакве временске границе, тако да је цео процес приватизације необавезан. Одлука о приватизацији није обавезна, односно предузеће може али и не мора да донесе одлуку о приватизацији. Предузећа предвиђена за приватизацију разврстана су у три група: прва, јавна предузећа која се приватизију уз сагласност државе; друга, предузећа која се трансформишу по посебном програму Владе; и трећа, мала и средња предузећа која аутономно започињу и спроводе приватизацију. У сва три случајева одлуку о приватизацији доноси само предузеће, с тим што је у првом и другом случају потребна сагласност државе у вези са начином и програмом приватизације. Приватизација по посебном програму Владе односи се на велика предузећа од стратешког значаја са великим бројем запослених која већином располажу друштвеним капиталом.⁴⁴⁷

Бесплатна подела акција у првом кругу одвија се метод уписа акција. Закон даје могућност бесплатне поделе акција свим ствараоцима капитала који су грађани Србије. Право на бесплатне акције имају сви запослени, пензионери и земљорадници. Право на бесплатне акције немају незапослени и они који су свој радни стаж стекли у приватном сектору, а нису земљорадници. Када је у питању право на бесплатне акције, разлике постоје у праву приоритета. Запослени у конкретном предузећу имају приоритет у том предузећу. Потом, право на неподељене акције имају запослени ван конкретног предузећа. У пољопривредним комбинатима право на приоритетну поделу акција имају пољопривредници. На бесплатне акције може да се подели до 60% процењене вредности капитала предузећа. Пре стицања акција у првом круг, предузеће преноси 10% акција фонду за пензијско осигурање. Преосталих 30% капитала иде на продају без поуста или са попустом. У случају да предузеће путем директне продаје не прода сав износ акција, непродате акције се тада преносе на акцијски фонд који их продаје на берзи.

Власници бесплатних акција њима располажу сукцесивно: у првој години са 10% вредности, у следеће две године са по 20% и у четвртој и петој са по 25% вредности бесплатних акција. Законодавац је ограничио право брзе продаје бесплатних акција да би спречио да се акције продају у бесцење. Међутим, ово је деловало негативно на концентрацију капитала у рукама мањег броја власника, тако да је дошло до кашњења на плану промене управљачких структура и реструктурирања предузећа. Немогућност касније купопродаје акција негативно је деловала на развој тржишта капитала.

Принцип добровољности, посебно у предузећима која се аутономно приватизују, представља фактор који највише успорава процес. С друге стране, принцип бесплатне поделе акција и поделе акција са попустом фактор је који убрзава приватизацију. Најачи утицај на динамику приватизације ипак има држава с обзиром на право давања одлуке о сагласности приватизације за више од 70% капитала привреде. Праведност приватизације

⁴⁴⁶ Петар Веселиновић, Институционалне детерминанте процеса приватизације у Србији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 62.

⁴⁴⁷ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 173.

је, такође, доведена у питање, јер су право на бесплатне акције имали само запослени и пензионери у друштвеном и државном сектору, док су остали грађани изостављени.

У намери да се промени инсајдерски модел приватизације и да се приватизација учини обавезном донет је Закона о приватизацији (2001), којим се успоставља нови модел приватизације заснован на продаји капитала и преносу капитала без надокнаде.⁴⁴⁸ Продаје се 70% државног или друштвеног капитала стратешким инвеститорима који преузимају управљање и спроводе реструктурирање, а 30% капитала намењено је бесплатној подели запосленима и свим грађанима. Процес приватизације започиње иницијативом неке од заинтересованих страна. То може да буде само предузеће чији се капитал продаје или потенцијални купац. Такође, процес приватизације може да иницира и Агенција за приватизацију. Кључна фаза у процесу приватизације јесте сама продаја. Она се спроводи методом тендера (за велика предузећа) и методом аукције (за мала и средња предузећа).⁴⁴⁹

Процес приватизације је замишљен тако да се обезбеде већински нови власници (домаћа или страна физичка или правна лица), а уколико заинтересованих купаца нема услед лоше финансијске ситуације и несолвентности предузећа, великог броја зависних предузећа и вишка запослених и њихове лоше пословне перспективе, предузеће је дужно да се најпре реструктурира.⁴⁵⁰ Реструктурирање подразумева статусне и организационе промене, решавање проблема дугова предузећа, смањење вишка запослених и припрему за приватизацију. Ако реструктурирање предузећа не може да се спроведе, предузеће улази у процес банкрота. Пренос капитала без надокнаде је допунски метод приватизације и спроводи се преносом акција на запослене раднике и преносом капитала на грађане.

Законом о приватизацији предвиђена је и приватизација мањинских делова друштвеног капитала, који су преостали у предузећима приватизованим по раније важећим законима, и то методом тржишта капитала, тј. продајом акција предузећа на берзи.

Продаја стратешком инвестору има значајне предности јер не зависи од нивоа развијености националног тржишта капитала, пошто неразвијено тржиште капитала не може да апсорбује велику емисију акција. Искуства транзиционих земаља показала су да су у случајевима значајног укључивања страних инвеститора у процес приватизације постигнути бољи резултати него путем масовне приватизације. Главни недостатак екстерне приватизације, тј. модела продаје стратешком инвеститору, јесте његова спорост.

Приватизације по моделу продаје одвијала се динамично у периоду 2001-2004. године. Међутим, модел приватизације продајом након 2004. године почиње да показује недостатке, те приватизација успорава, пошто су приватизована најбоља предузећа, тако да су преостала она мање атрактивна за које је било тешко пронаћи купце.⁴⁵¹ Важно је напоменути да је првобитно предвиђено (орочено) да се приватизација оконча до јула 2005. године, затим је тај рок продужен до фебруара 2007, па до краја 2008, па до краја 2012. године. Са садашње временске дистанце јасно је да и тај рок није задовољен.

⁴⁴⁸ Илија Росић, Властимир Лековић, Институционалне промене као детерминанта привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2007, стр. 282.

⁴⁴⁹ Владан Павловић, Capital Value Appraisal - The Comparative Experiences of France & Serbia, Мегатренд ревија, вол. 5 (1), Мегатренд универзитет, Београд, 2008, стр. 57.

⁴⁵⁰ Зоран Ристић, Ефекти приватизација у Србији - изневерена очекивања и остварења у пракси, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 123.

⁴⁵¹ Петар Ђукић, Координате одрживог довршетка приватизације у Србији: искуства и еволуција, Како завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 187.

2.1.2. Резултати процеса приватизације

Приватизација друштвених предузећа применом савезног Закона о друштвеном капиталу спроводила се у периоду 1990-1991. године, односно од примене Закона августа 1990. до краја 1990. године приватизовано је 169 друштвених предузећа, а у периоду од 8 месеци 1991. године 1051 друштвених предузећа. Дакле, емисијом акција са попустом је приватизовано укупно 1220 друштвених предузећа тј. 33,17% од укупног броја предузећа на које се Закон односи. Због преференцијалног третмана запослених, они су се одлучили на докапитализацију (1211 предузећа - 99,26% од извршених приватизација), а продаја капитала је коришћена маргинално (9 предузећа - 0,74% од броја приватизованих).

Приватизација друштвених предузећа применом републичког Закона о условима и поступку претварања друштвене у друге облике својине спроводила се у периоду 1991-1994. године, када је услед концепцијске рестриктивности дошло драматичног успоравања процеса приватизације: у периоду август-децембар 1991. године 34 предузећа покренула су процес, у целој 1992. години приватизује се 139 предузећа, а 1993. године процес приватизације се убрзава, јер растућа инфлација поништава рестриктивне услове Закона због чега у процес улази 465 предузећа. За цео посматрани период висока инфлација је била кључни савезник запослених у покушају да приватизују предузећа у којима раде, пошто је омогућавала куповину предузећа по нереално ниским ценама.⁴⁵²

Табела бр. 26. Приватизована предузећа у Србији у периоду 13.08.1990-30.04.1994. године

		Број предузећа	у %
Укупан број друштвених предузећа августа 1990. год.		3678	100
Приватизована предузећа	Приватизовано по Савезном закону	1220	33,17
	Приватизовано по републичком Закону	684	18,60
Приватизација у току	Поновљена приватизација по савезном и републичком Закону	253	
	Предузећа у току приватизације	921	25,04
	Укупно обухваћено приватизацијом	2572	69,93
	Необухваћено приватизацијом	1106	30,07

Извор: Миодраг Зец, Бошко Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, Институт економских наука, Београд, 1997, стр. 80.

Приватизације друштвених предузећа се одвијала у веома неповољним условима 1993. године, пошто земља улази у хиперинфлацију, која је процес учинила нереалним а извршене приватизације неправедним, услед чега се јавља идеја о њеној ревизији. У намери да би се спречило расипање друштвеног капитала априла 1994. године започиње ревизија извршених приватизација.⁴⁵³ У току спровођења контроле од стране Агенције

⁴⁵² Миодраг Зец, Бошко Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, Институт економских наука, Београд, 1997, стр.72 и 77.

⁴⁵³ Татјана Стефановић, Својинска трансформација југословенске привреде, Функционисање тржишне привреде у периоду транзиције, Економски факултет, Ниш, 1995, стр. 206.

провери је подвргнуто 2035 предузећа, при чему је ревизији права подвргнуто око 680.000 акционара, који су куповали акције по раније важећим законима. По извршеном поништавању приватизације 436 предузећа је одлучило да се врати у статус друштвених предузећа. У предузећима која су спроводила приватизацију учешће акцијског капитала у укупном капиталу износило је 43,14%, да би након спровођења ревизије и ревалоризације учешће акционарског капитала у укупном капиталу смањено на 2,91%, а друштвени капитал достигао до 97,09%, чиме је поништена дотадашња приватизација.⁴⁵⁴ Ревизија и ревалоризација приватизације отвориле су бројне дилеме које се тичу стабилности правног поретка, ретроактивне примене закона, поштовања својине и уговора.

Приватизација друштвених предузећа у периоду 1994-1997. године готово да није ни спровођена.⁴⁵⁵ Прецизније речено, својинска слика Србије 1997. године изразито је неповољна, јер је проценат приватизованог друштвеног капитала сведен на симболичких 3-4%, док приватизација државног капитала није ни започела, нити је била у плану, ако се изузме продаја 49% вредности српске националне компаније за телекомуникацију.⁴⁵⁶

Примена Закона о својинској трансформацији из октобара 1997. године није показала жељене резултате. У периоду 1997-1999. године није дошло до битније промене својинске структуре у оквиру државних и друштвених предузећа. Од 428 предузећа која су започела приватизацију овај процес успешно је завршило свега 18 предузећа. Пракса је показала да није заживео поступак продаје капитала након стицања бесплатних акција у висини до 60% вредности капитала од стране запослених и других законом предвиђених субјеката. Овако мали број реализованих приватизација без промене статуса власника, менаџмента, пословне и финансијске политике није могао да утиче на повећање ефикасности и унапређење перформанси приватизованих предузећа и привреде у целини.⁴⁵⁷ На овакав учинак приватизације поред самог модела приватизација и законских недоречености утицао је и низ негативних фактора: заоштравање економске кризе, поновно увођење санкција и НАТО агресија. Амбијент пословања се 1998. године погоршава, а тиме и услови у којима се одвија процес приватизације. Ту је и забрана инвестирања у СР Југославију, која је уведена од стране Европске уније, тако да је приватизација уз долазак страних инвеститора потпуно заустављена.⁴⁵⁸ Значајно је напоменути да је НАТО агресија марта 1999. године продубила постојеће проблеме и вишеструко негативно деловала на приватизацију. Велика физичка и материјална штета нанета је великом броју предузећа који је већ био обухваћен приватизацијом или намеравао да се укључи. Овакав след догађаја директно је утицао на заустављање процеса трансформације и приватизације.

Стање капитала по годишњем рачуну Завода за обрачун и плаћање 2001. године, након свих покушаја приватизација предузећа током 90-их година, било је следеће: обичне акције 13,32%, префернцијалне акције 0,53%, удела 7,36%, улагања 1,08%, државни капитал 42,67%, друштвени капитал 33,80%, задружни капитал 0,14%, остали капитал 1%. Имајући у виду ове податке може се слободно рећи да је у Србији током 90-их година изгубљено време у покушају да се изврши власничко реструктурирање привреде.

⁴⁵⁴ Миодраг Зец, Бошко Живковић, Транзиција реалног и финансијског сектора, Институт економских наука, Београд, 1997, стр. 83.

⁴⁵⁵ Ефекти приватизације у Србији, Социјално-економски савет Републике Србије, Београд, 2011, стр. 12.

⁴⁵⁶ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентски информативно-издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 447-448.

⁴⁵⁷ Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 447.

⁴⁵⁸ Живорад Глигоријевић, Утицај агресије НАТО-а на својинску трансформацију југословенске привреде, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999, стр. 26.

У процес приватизације према Закону о приватизацији из 2001. године је ушло око 2600 друштвених предузећа. Приватизација се интензивира 2002. и 2003. године, јер су се тада на продају нудили најатрактивнији делови привреде (индустрија дувана, цемента, пива, лекова, гуме, грађевинских материјала, шећера, хемијска индустрија, дистрибуција нафтних деривата...) и друга успешна предузећа. Као инвеститори јављају се светски познате компаније - "Philip Moris", "Bet", "La Firge", "Holcein", "Lukoil", "Tarkett Somer", "Titan", "Tondah", Pharmaco".⁴⁵⁹ Године 2002. одпочео је процес реструктурирања 70 великих друштвених предузећа и једног броја јавних предузећа. Међутим, све до 2005. године, активности на реструктурирању предузећа одвијали су се успореном динамиком, тако да постигнути резултати нису били задовољавајући. У циљу да би се убрзало реструктурирање Законом о изменама и допунама закона о приватизацији из маја 2005. године дата је могућност да се опростом дугова ова предузећа релативно успешно приватизују. Након законских промена долази до видљивих помака, тако да су нека велика друштвена предузећа приватизована: "Азотара" Панчево, "ФВК" Краљево, "Хисар" Прокупље, "Нитекс" Ниш, "Партизански пут" Београд, "Хипол" Озаци, и др. Смањење дугова и броја запослених, као и стабилизација економског амбијента су кључни фактори који су утицали на динамику приватизације и реструктурирање предузећа у овом периоду. Без обзира на остварена унапређења на пољу реструктурирања 2005. године, приватизација наредних година успорава, тако да она није окончана ни у 2010. години. Разлог спрости приватизације је тај што су се најквалитетнија предузећа продала у прве три године, тако да је наставак приватизације наредних година ишао успореним темпом, јер су остала да се приватизују само мање атрактивна предузећа. Један од разлога спорости процеса јесте неповољна економска ситуација у периоду 2008-2010. години, услед које је приватизација великих друштвених и јавних (државних) предузећа одложена за боље време. Важно је рећи да приватизација јавних предузећа у целом претходном периоду није ни била циљ, тако да се она у 2010. години налазила на самом почетку. Као последица економске кризе и неадекватног управљања, држава је чак преузела власничку контролу над неким приватним предузећима (Железара Смедерево, Галеника и др.).

Табела бр. 27. Резултати приватизације предузећа од 2002. до 2010. године

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Укупно
Број продатих предузећа	211	637	237	317	279	312	275	94	40	2.402
Број отпуштених радника	37.3	76.9	38.8	58.9	45.4	44.6	27.1	9.1	2.0	340.1
Приходи од продаје	318,8	839,7	153,9	370,9	239,4	426,0	252,8	48,8	19,0	2.669
Инвестиције	320,1	319,8	99,6	98,6	149,5	103,2	62,1	24,6	1,3	1.179
Социјални програм	145,8	128,3	2,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	277

Напомена: Приходи од продаје, инвестиције и социјални програм у мил.евра. Број отпуштених радника у хиљадама.

Извор: Билтен јавних финансија, Министарство финансија, Београд, октобар 2011, стр. 31.

⁴⁵⁹ Иван Стошић, Резултати и проблеми приватизације српског реалног сектора, Економске анализе, бр. 1-2, Институт економских наука, Београд, 2007, стр. 41.

У периоду 2002-2010. године, приватизовано је 2.402 предузећа, остварен је приход од 2,7 млрд. евра, а уговорене инвестиције износе 1,2 млрд. евра. Том приликом, раскинута су 642 уговора о приватизацији, а највише у 2009. (90) и 2010. (127) години. Најчешћи разлози раскидања уговора о приватизацији јесу неблагоприятно плаћање уговорене цене, неодржавање континуитета производње, непоштовање инвестиционог и социјалног програма, располагање имовином супротно одредбама купопродајног уговора. Важно је напоменути да су претежно раскинути уговори о приватизацији са домаћим купцима.

Ефекти процеса приватизације на привреду Србије су погубни. Већина приватизованих предузећа није довољно ефикасна, генерише велике губитке и има велике дугове. Године 2012. показало се да тек 35% приватизованих предузећа и даље послује, док је њих 65% угашено или је пред гашењем, што је великим делом последица неспособности нових власника да изврше пословно реструктурирање предузећа или њихових нечасних намера приликом куповине (куповина пословног простора, земљишта, куповина новцем сумљивог порекла, анонимност стварних купаца предузећа и сл.).⁴⁶⁰ Пораст индустријске производње, као важан циљ приватизације, није остварен. Наиме, с обзиром да је највећи део релевантних индустријских капацитета приватизован, а није дошло до опоравка индустријске производње, може се закључити да је учинак приватизације индустријских предузећа веома лош. Да приватизација није дала очекиване ефекте потврђује и подаци о обиму искоришћења капацитета и пласману производа на инострана тржишта. Обим искоришћених капацитета у приватизованим предузећима чак је мањи него непосредно пре приватизације, а извоз тек незнатно већи. Сумирајући, приватизација предузећа није донела очекивани економски раст на бази унапређења перформанси и економске ефикасности привреде, већ само својеврсну прераспodelу имовине и економске моћи.

У процесу приватизације изгубљено око 340 хиљада радних места. Просечна број запослених у приватизованим предузећима која су наставила да послују готово је преполовљен, а укупан број запослених у њима смањен је за 45,1%. Узимањем у обзир предузећа која више не запошљавају ни једног радника потврђује се процена да су током приватизације посао изгубиле готово три четвртине (74,4%) запослених у друштвеном сектору, а да при томе није реч о порасту продуктивности, већ о гашењу производних погона. Осим негативних ефеката процеса приватизације на повећање броја незапослених, велики проблем који је донео за раднике јесте смањивање њихових радних права.⁴⁶¹

Када су у питању преостала неприватизована и неререформисана предузећа могуће их је сврстати у неколико група: јавна (државна) предузећа, предузећа у реструктурирању, предузећа код којих је раскинут уговор о приватизацији и остала предузећа. Број јавних предузећа у Србији је 709 на самом крају 2011. године, а друштвених предузећа 556.⁴⁶² Суштина наведених група предузећа је да су неререформисана и у веома тешком стању, тј. исказују неефикасност и имају вишак запослених, те производе губитке и гомилају дугове. У посебно лошем стању су преостала друштвена предузећа, чији се ресурси током година у потпуности девастирани, што их чини више објектом стечаја него приватизације.

Укупно посматрајући, резултати процеса приватизације предузећа у Србији су изразито неповољни, приватизација је текла изразито споро и још увек није окончана, остварен је недовољан прилив средстава по основу процеса, дошло је до лошег коришћење

⁴⁶⁰ Зоран Ристић, Ефекти приватизација у Србији - изневерена очекивања и остварења у пракси, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 122.

⁴⁶¹ Ефекти приватизације у Србији, Социјално-економски савет Републике Србије, Београд, 2011, стр. 83-84.

⁴⁶² Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 179.

приватизационих прихода - за потрошњу уместо за инвестиције, честих раскида уговора о приватизацији, великог смањења броја запослених и уопште слабог утицаја приватизације на повећање запослености и економске ефикасност привреде. Штавише, приватизација је допринела девастацији сектора индустрије, чиме је додатно нарушена привредна структура. Велики проблем свако јесте да након више од две деценије од почетка процеса приватизације у Србији и даље велико учешће заузимају неприватизована и неререформисана предузећа под државном (партијском) контролом, а то негативно утиче на економску ефикасност привреде, подстиче финансијску недисциплину и корупцију.

2.1.3. Узроци лоших резултата приватизације

Процес приватизације предузећа у Србији праћен је бројним проблемима. Отпор променама може се сматрати једним од главних препрека успешној приватизацији, и водио је значајној редукцији имплементације неопходних промена. Политички фактор је имао одлучујућу улогу у стопирању и одлагању процеса приватизације, пошто је владајућа политичка елита путем друштвеног и државног власништва контролисала целокупну привреду и друштво.⁴⁶³ Отпор је био присутан на сваком кораку, како код развијања концепта приватизације, тако и код имплементације метода приватизације. Промене су утицале на менаџмент и на раднике, њихове позиције и одговорности. Већина запослених, укључујући њихове менаџере, не само да нису били заинтересовани за промене, већ су били директно против њих. То је било посебно изражено код менаџмента, који у одсуству система контроле управљања слободно располагао ресурсима који иначе припадају целом друштву. Запослени су такође против приватизацију због ризика да изгубе радна места и могућности да у одсуству тачно утврђених својинских права изједају друштвени капитал.⁴⁶⁴ Овде, негативан ефекат високе незапослености долази до изражаја, пошто радници веома тешко могу да нађу друго запослење, тако да дају велики отпор приватизацији. У таквој ситуацији држава у страху од још веће незапослености оклева са предузимањем оштријег реструктурирања и приватизације државних и друштвених предузећа и склона је да и даље субвенционира њихове губитке и исплаћује незарађене плате запослених ради одржавања постојећег новог запослености и социјалног мира.

Релевантан узрок лоших резултата приватизације, тј. споре приватизације и изостанка унапређења перформанси и ефикасности предузећа након приватизација јесте сам модел приватизације, односно инсајдерска приватизација пре 2000. године и тендерско-аукцијска после 2000. године.⁴⁶⁵ Посебно, приватизација током 90-их година показала је веома скромне резултате. У том периоду карактеристика свих програма приватизације је необавезност, што значи да је одлука о уласку у поступак приватизације била препуштена слободној вољи предузећа. Нагласак је био на инсајдерској приватизацији, односно развоју акционарства запослених, а тај модел је веома неповољан са становишта пословног реструктурирања и економске ефикасности. Услед лоших искустава из

⁴⁶³ Љубомир Мацар, Путеви и беспућа приватизације у Југославији, Приватизација, финансијско тржиште и финансијске институције, Саветовање економиста Југославије, Научно друштво економиста Југославије, Економски факултет, Београд, 1998, стр. 84.

⁴⁶⁴ Иван Стошћи, Резултати и проблеми приватизације српског реалног сектора, Економске анализе, бр. 1-2, Институт економских наука, Београд, 2007, стр. 42-43

⁴⁶⁵ Биљана Гајић, Ђорђе Митровић, Однос власничке трансформације и реструктурирања у земљама у транзицији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 492.

прошлости, Законом о приватизацији из 2001. године, приватизација постаје обавезна и орочена, а основни модел приватизације је продаја већинског дела капитала предузећа. Модел продаје предузећа омогућава потпуније својинско, управљачко, организационо и финансијско реструктурирање, као и одређени прилив свежег капитала.⁴⁶⁶ Ипак, овакву приватизацију тешко је било спровести у кратком року и на широком фронту, јер приватизација продајом даје задовољавајуће резултате у почетним фазама када се на продају нуде највреднија предузећа. Проблеми настају касније када се распрода оно што је атрактивно, а у једној презадуженој привреди оптерећеној дуговима и губицима, каква је привреда Србије, већина предузећа није била атрактивна. Зато приватизација није ни завршена за четири године, како је првобитно предвиђено, већ је рок за њено окончање продужаван више пута.⁴⁶⁷ Такође, модел приватизације продајом, услед ниске куповне моћи становништва, односно мале тражње, је допринео приватизацији капитала по веома ниским ценама. Штавише, прописивањем модела приватизације према коме се продаје у једном пакету 70% капитала предузећа онемогућава мале инвеститоре да у њој учествују.

Посебан проблема који је утицао на успоравање приватизације предузећа по моделу продаје јесте увођење обавезе купца предузећа да реализује инвестициони и социјални програм, чиме је цео процес постао компликованији. Због увођења ових двају додатних критеријума, који су у основи економски потпуно неоправдани, дошли смо у ситуацију да су предузећа куповали не они инвеститори који су понудили највишу цену, него они који су обећали повољније инвестиционе и социјалне програме, а које су касније избегли да испуне. Бесмисао инвестиционих и социјалних програма огледа се не само у томе што масовно нису реализовани већ и у томе што нема економског смисла приватном власнику наметати обавезу инвестирања. Сваки инвеститор ће, зависно од економске коњуктуре и свог интереса, донети одлуку о ангажовању капитала и зато нема никаквог смисла да му држава намеће обавезу да инвестира. Његова обавеза је да плати праву цену за предузеће које купује, а обавеза државе је да му обезбеди одговарајућу инфраструктуру и добру правну регулативу. Ако постоје ови услови, он ће инвестирати све до нивоа за који процени да му тржиште омогућава, а сви други критеријуми су сувишни. Социјални програм је такође излишан. Слабост старог система је управо била у томе што је социјалну функцију пренео на предузеће, тако да привреда није могла бити конкурентна.⁴⁶⁸

Реструктурирање предузећа како је оно регулисано Законом о приватизацији је свакако потребно и може да буде веома корисно са становишта приватизације предузећа. Међутим, коришћење реструктурирања у случају када је очигледно да оно на крају неће омогућити продају конкретног предузећа има само негативне последице. Овде велики проблем представља то што су предузећа била предуго у фази реструктурирања и што се оно користило масовно. Да се над овим предузећима брзо спровео стечајни поступак, њихови ресурси би били успешно активирани, што би допринело развоју привреде.

Институционална неразвијеност и лоше спровођење институционалних реформи битно је одредила ток и успех приватизације предузећа. Прописи који су представљали формално-правне оквир приватизације често су мењани, што је допринело њеном успоравању. Честе промене правног режима стварале су правну несигурност, а то је

⁴⁶⁶ Наташа Голубовић, Приватизација и економске перформансе транзиционих привреда-поука за Србију, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 41.

⁴⁶⁷ Бранислав Митровић, Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007, стр. 113.

⁴⁶⁸ Данило Шуковић, Економска транзиција Србије, Домети транзиције од социјализма ка капитализму, Fridrich Ebert Stiftung, CSSD, CeSID, Београд, 2011, стр. 224.

дестимулативно утицало на потенцијалне инвеститоре.⁴⁶⁹ Затим, приватизација у Србији вршила се у условима институционалног вакуума, јер неки потребни закони нису уопште донети или су веома касно донети. На пример: Закон о реституцији донет је са двадесет година закашњења, тек 2011. године, а без овог закона потенцијални инвеститори нису могли бити сигурни да се приватизација стварно жели и да ће својинска права бити гарантована. Закон о привредним друштвима донет је тек 2004. године, а без овог закона тешко је било коме инвеститору да се одлучи за куповину предузећа пошто нису била одређена основна правила игре. Закон о ликвидацији и стечају донет је 2005. године, а да је којим случајем донет раније и приватизација би била већ завршена. Осим доношења нових закона много важнија је владавина права и ефикасно спровођење већ постојећих закона. Како ни овај услов није био испуњен, то се врло негативно одразило на приватизацију. Непостојањем правне државе, тј. адекватне заштите својинских права и извршења уговора дестимулисало је пословну трансформацију и унапређење перформанси предузећа након приватизације. Међу одлучујуће институционалне чиниоце који детерминишу приватизацију и постприватизациону трансформацију предузећа убраја се неразвијено интегрално тржиште, а посебно један његов сегмент - тржиште капитала.

2.2. Реформа финансијског система

Функционисање финансијског система у планским привредама било је постављено на фундаментално различитим принципима него ли у тржишним привредама. Банке у планским привредама биле су инструмент реализације планског процеса у складу са којима су алоцирале финансијска средства углавном у индустрију. Тржиште капитала (берза) није постојало, тако да нису постојали ни тржишни финансијски инструменти. Ово је имало за последицу да није постојала реална потреба за организацијом и контролом финансијских тржишта од стране државе, као што је то присутно у тржишним привредама. На тај начин су све три компоненте финансијског система: финансијска тржишта, финансијске институције и финансијски инструменти, нису били ни налик на оне који су карактеристични за савремене тржишне привреде.⁴⁷⁰ Стога, када говоримо о успостављању тржишне економије, један од најважнијих сегмената је свакако реформа финансијске свере. Јер, пракса је показала да се земље са развијеним финансијским системом брже развијају и боље прилагођавају променама у односу на земље са недовољно развијеним финансијским системом. Допринос финансијских институција и финансијских тржишта економском развоју је условљен степеном њихове развијености и ефикасности. Наиме, познато је да без штедње нема инвестиција а да без њих нема економског раста. Динамизирање економског раста и развоја последица је, пак, делотворне алокације штедње, односно инвестиција на поједине пројекте. Од ефикасног финансијског тржишта користи имају и јавни и приватни сектор. Главни циљ финансијског тржишта и институција је да усмере уштеде неких учесника у привређивању у реалне инвестиције које су спремни да предузму други економски субјекти. Поврх свега, нови финансијски

⁴⁶⁹ Мирко Кулић, Ивица Стојановић, Приватизација у процесу транзиције наше привреде, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 32.

⁴⁷⁰ Игор Младеновић, Транзиција финансијског система у земљама Централне и Источне Европе и њене поуке за транзицију финансијског система Србије, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 98.

система изграђен сагласно тржишним критеријумима има посебан значај у земљама у транзицији, јер обезбеђује подршку макроекономској стабилизацији и приватизацији.

Финансијска реформа у транзиционим земљама подразумева кретање од почетне ситуације контролисаних каматних стопа, слабо развијеног тржишта новца и тржишта капитала и неразвијеног банкарског система према ситуацији флексибилних каматних стопа, повећаној улози тржишних снага у алокацији кредита, повећаној аутономији комерцијалних банака и централне банке, као и продубљивању финансијског тржишта у свим његовим сегментима.⁴⁷¹ Суштина финансијске реформе јесте прекидање државне контроле и увођење конкуренције на финансијском тржишту путем приватизације банака и дерегулације, те изградње тржишта капитала (берзе) и развијања небанкарских финансијских институција. Наравно, битан сегмент финансијске реформе јесте борба са банкарском кризом, које је карактеристична за све социјалистичке земље и настала је као последица бројних недостатак старог система. У питању је наслеђе лоших зајмова даваних државним предузећима по политичком кључу, а мимо сваке рационалности. То је условило да се пре спровођења приватизације банака прво реши питање лоших зајмова. И то путем отписивања дугова државних предузећа и пребацивањем терета дугова на државу или преузимањем власништва над предузећима од стране банака по основу дугова.

Финансијски систем Србије 2000. године у поређењу са савременим финансијским системом у развијеним тржишним привредама је потпуно неразвијен. Виталне функције финансијског система током 90-их година прошлог века, као што су мобилизација и алокација штедње, те увођење финансијске дисциплине у предузећа, се веома тешко или готово никако не остварују. У нашем финансијском систему доминантно место имају банке, које немају конкуренцију у небанкарским финансијским посредницима, и једина врста финансијских операција су кредитно-депозитни послови. Специфичност нашег банкарског система се огледа у томе што су у банкама владајући друштвено-својински односи. У структуру капитала банака друштвени капитал учествује са 80%, приватни са 18%, а државни са 2%.⁴⁷² Преструктурирање банкарског система током 90-их година претварањем пословних банака у акционарска друштва у власништву великих друштвених предузећа није повећало конкурентност и ефикасност банкарског система, пошто није дошло до приватизације банака и преко потребне пословне трансформације и модернизације банака.⁴⁷³ У финансијском систему Србије приметно је одсуство тржишта капитала, јер берза ни у једном од кључних елемената не остварује своју улогу.⁴⁷⁴

Финансијски сектор Србије у периоду 2001-2008. године убрзано се развијао, посебно у сегменту банкарства. Закон о банкама из 2001. године омогућио је странцима да предузимају домаће банака, као и да оснивају нове властите банке. Прва реформска акција предузета је 2002. године када је извршено чишћење банака од ризичне активе и последично затварање (банкрот) 23 банака, а имала је за циљ повлачење државе из

⁴⁷¹ Зоран Грубишић, Макроекономска стабилизација и структурне реформе – одрживост фискалног прилагођавања, Стабилизација и развој—како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, 2005, стр. 183.

⁴⁷² Милета Бабовић, Стање у банкарском сектору СРЈ - нужност реструктурирања, Изазови трансформације у реалном и финансијском сектору Србије, Нишко саветовање, Савез економиста Србије, 2000, стр. 291.

⁴⁷³ Софија Ацић, Реструктурирање предузећа у условима неразвијеног финансијског тржишта, Приватизација, финансијско тржиште и финансијске институције, Саветовање економиста Југославије, Научно друштво економиста Југославије, Економски факултет, Београд, 1998, стр. 157.

⁴⁷⁴ Радосав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 226.

банкарског сектора. У наредном периоду долази до интензивирања приватизације банака и њиховог укрупњавања. Са доласком страних инвеститора и променом власничке структуре, банке се модернизују и прилагођавају захтевима тржишта. За разлику од напретка остварног на пољу банкарства, стање тржишта капитала је далеко неповољније. Наиме, није много учињено да би тржиште капитала заиста и профункционисала. У периоду 2001-2008. године, тржиште капитала је служило по сили закона као механизам приватизације предузећа, док су кључне функције овог тржишта стављене у други план.

Године 2008. финансијски систем Србије чине 34 банке, 20 друштва за осигурање, 17 давалаца финансијског лизинга, 7 добровољних пензионих фондова и 9 инвестиционих фондова. Приватни сектор је доминантан у свим сегментима финансијског система. У билансној суми финансијског сектора доминантан је удео банака, а скроман удео осигуравајући друштва, лизинг компанија и добровољних пензионих фондова, док је мали удео тржишта капитала. Реформом банкарског система враћено је поверење у банке и формирана значајна девизна штедња. Банкарски сектор послује са добитком, повећава продуктивност и профит, шири организациону мрежу, пружа разноврсније и квалитетније услуге. Међутим, упркос озбиљном напретку у изградњи финансијског система, привреда Србије и даље не може да рачуна на одговарајуће изворе финансирања. Неповољни банкарски кредити, као последица разика земље и рестриктивних мера монетарне политике јесу озбиљан проблем за раст и развој привреде Србије.⁴⁷⁵ Стање у банкарском систему сведочи о бројним недостацима у домену ефикасности управљања, квалитету менаџмента, стручним компетенцијама и организационој структури. Општи ниво ефикасности банкарског пословања је на ниском нивоу због изражене структурне неравнотеже између банака у погледу финансијске снаге и резултата пословања.⁴⁷⁶ Посебан проблем представља неразвијено и нефункционално тржиште капитала.

2.2.1. Развој тржишта капитала

Тржиште капитала представља значајан механизам мобилизације и алокације финансијских средстава у свакој развијеној економији. Основни механизам путем кога функционише тржиште капитала јесте берза. Берза је регулисано и организовано тржиште на коме су строго утврђена правила трговања и дефинисани предмети и учесници у трговању.⁴⁷⁷ Основ за функционисање тржишта капитала, у смислу материјала којим се тргује, представљају финансијски инструменти са роком доспећа преко годину дана. Они омогућавају трансфер средстава од оних који поседују вишкове до оних којима су та средства потребна да би их инвестирали у опипљиву активу. Такође, врше редистрибуцију неизбежног ризика везаног за прилив готовине. Тржиште капитала одређује цену имовине која се размењује, обезбеђује адекватан механизам за промет финансијских инструмента и тиме постиже потребну ликвидност. На ефикасном тржишту капитала цене финансијских

⁴⁷⁵ Никола Јелачић, Економске претпоставке за улазак Србије у Европску унију, Европска мисао у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2007/2008, стр. 64.

⁴⁷⁶ Лидија Барјактаревић, Конкурентност у банкарском сектору Србије, Куда иде конкурентност Србије?, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2010, стр. 55.

⁴⁷⁷ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 146.

инструментата одражавају приспеле информације које поседују тржишни учесници.⁴⁷⁸ Опште је познато да карактер привредног система одлучујуће одређује степен развијености тржишта капитала. У земљама у транзицији у којима је на време схваћен значај овог тржишта, активно су предузимане реформске мере, које су допринеле изменама привредно-системског амбијента и тако стимулисале развој тржишта капитала.

Економске и политичке промене до којих долази у Југославији крајем осамдесетих година прошлог века, омогућиле су да после готово педесет година у Београду поново почне са радом берза и то под називом Југословенско тржиште капитала. Значајна прекретница је настала 1988. године када је ступио на снагу Закон о предузећима, према којем су се предузећа могла оснивати као деоничарска друштва која средства за пословање прибављају емисијом деоница. У периоду 1988-1990. године, донети су сви неопходни закони за формирање берзе и њено несметано функционисање.⁴⁷⁹ Југословенско тржиште капитала је преименовано у Београдску берзу 1992. године.

Пословање на Београдској берзи од оснивања 1989. године па закључно са 1993. годином одвијало се у условима велике политичке и економске нестабилности, наглог смањења привредне активности и високе инфлације. Упркос свим негативним околностима берза је бележила раст промет изузев 1993. године када је забележен пад промета. Квалитативне промене у раду берзе настају са применом Програма реконструкције монетарног система 1994. године, којим је заустављена хиперинфлација и започет економски опоравак земље. Захваљујући томе за 1994. годину је карактеристичан пораст промета на берзи за више од три пута у односу на 1993. годину, долази до раста броја учесника, као и до унапређења техничке и информационе основе на берзи.⁴⁸⁰

Године 1994. донета су два важна закона у области тржишта капитала: Закон о хартијама од вредности и Закон о берзама, берзанском пословању и берзанским посредницима. Ефекти ових закона су били позитивни са аспекта креирања нових финансијских инструмента и укључивања предузећа у процес емисије и промет хартија од вредности.⁴⁸¹ Промет на Београдској берзи бележи константан раст у периоду 1996-1998. године. Међутим, функционисање тржишта капитала има ограничења у погледу промета акција и на страни понуде и на страни тражње. Ограничења се односе на неефикасно спровођење усвојене законске регулативе, недостатак заштите инвеститора, као и недостатак адекватних и поузданих информација у вези са могућностима инвестирања.

Тржиште капитала до 2000. године је још увек у раној фази развоја, где је комплетирна законска регулатива, али на берзи још увек нема хартија од вредности (дугорочних) које су карактеристичне за ово тржиште, већ се тргује само краткорочним финансијским инструментима карактеристичним за тржиште новца. Углавном, тргују банке жиралним новцем и краткорочним хартијама од вредности. У суштини, реч је о краткорочним позајмицама за ликвидност. У укупном промету хартија од вредности (дугорочних) доминира примарно тржиште. Највише се тргује државним дужничким хартијама од

⁴⁷⁸ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економских факултет, Крагујевац, 1999, стр. 202.

⁴⁷⁹ Зоран Малешевић, Отвореност финансијског тржишта Републике Србије за интеграцију са финансијским тржиштем земаља ЕУ, Школа бизниса, бр. 4, Београд, 2011, стр. 86.

⁴⁸⁰ Миодраг Јовановић, Јадранка Ђуровић-Тодоровић, Марина Стојасновић, Финансијска тржишта у функцији обнове и развоја Југославије, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999, стр. 106.

⁴⁸¹ Лидија Ромић, Тржиште капитала у развијеним и у земљама у транзицији, Приватизација, финансијско тржиште и финансијске институције, Саветовање економиста Југославије, Научно друштво економиста Југославије, Економски факултет, Београд, 1998, стр. 176.

вредности, односно обвезницама. Те трансакције чине више од 90% промета. Обима трговања акцијама на берзи не прелази 1% укупног промета. Секундарни промет је спорадичан, као последица неразвијености секундарног тржишта капитала.⁴⁸² Тржиште капитала је, дакле, изразито неразвијено. Оно формално постоји, али у суштини не функционише, што је последица економског пада и макроекономске нестабилности, као и одсуства транзиције и карактеристика економског система. У начелу, развој тржишта капитала доприноси развоју привреде, али претпоставка интензивнијег развоја тржишта капитала јесте већа развијеност саме привреде. У нашем случају, велики пад привредне активности и изражена макроекономска нестабилност условили су неразвијеност овог тржишта. Штавише, доминација друштвене својине у привреди и нетржишне-квази институције чиниле су тешку и непремостиву препреку развоју тржишта капитала.

Тржиште капитала је отпочело 2001. године да функционише у складу са новим законодавним и регулаторним оквиром утврђеним Законом о тржишту хартија од вредности. Велики утицај на кретања на тржишту капитала има доношење Закона о приватизацији из 2001. године, којим је предвиђено коришћење тржишта капитала као једног од механизма приватизације. Година 2006. од посебног је значаја за развој тржишта капитала, пошто је тада ступио на снагу Закон о инвестиционим фондовима, Закон о преузимању и Закон о хартијама од вредности и другим инструментима.

Табела бр. 28. Промет на Београдској берзи и структура промета

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Промет на Београдској берзи, мил. дин.	50,1	102,3	93,0	40,5	48,3	100,5	164,9	71,8
Промет на Београдској берзи, у %	100	100	100	100	100	100	100	100
Промет дугорочних ХоВ, у %	0,6	9,5	43,7	85,2	100	100	100	100
- Обавезнице РС, у %	0,4	2,7	10,9	22,3	19,0	13,2	10,0	7,4
- Акције, %	0,2	6,9	32,8	62,9	81,0	86,8	90,0	92,6
Остале ХоВ, %	99,4	90,5	56,3	14,8	-	-	-	-

Извор: Маринко Бошњак, Резултати и изазови економских реформи у Србији у транзиционом периоду 2001-2008. године, Министарство финансија, Београд, јануар 2011, стр. 29.

Промет на Београдској берзи био је у успону 2002. године, опада 2003, 2004. и 2005. године, 2006. године тржиште доживљава прави бум, раст промета се наставља 2007. години, да би 2008. године дошло поново до смањења активности на тржишту. Динамика промета на тржишту капитала битно је условљена процесом приватизације, пошто ово тржиште служи као основа за њено спровођење. Наиме, већина предузећа чије се акције листирају на берзи није последица развоја тржишта капитала, већ је последица одабраног модела приватизације и принудног укључивања предузећа на берзу по сили закона.

Структура промета на Београдској берзи је неповољна. У периоду 2001-2002. године углавном се тргује комерцијалним записима предузећа и благајничким записима Народне банке Србије, док након 2003. године примат у трговини добијају акције предузећа

⁴⁸² Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 263.

емитоване у поступку приватизације по сили закона, а мањим делом обвезнице Републике Србије емитоване ради измирења старе девизне штедње. У структури трговине свим хартијама од вредности на тржишту Србије у периоду 2001-2008. године благајнички записи Народне банке Србије у вредности промета доминирају, тј. учествују са око 95%.

Тржиште капитала у Србији је доминантно механизам приватизације у периоду 2001-2008. године, а мање или готово занемарљиво механизам финансирања. Финансирање предузећа у Србији емитовањем хартија од вредности фактички не постоји, изузимајући неколико докапитализација предузећа и банака на берзи. Готово ниједно предузеће није примарном емисијом акција нити емисијом обвезница прикупило капитал, а да о секундарном промету (тржишту) ни не говоримо. Неразвијеност тржишта капитала и слаба тражња чини акције изразито потцењеним, што даље дестимулише предузећа да их емитују на примарном тржишту или инвеститоре да их препродају на секундарном тржишту капитала, пошто реално немају коме. Главни фактори неразвијености тржишта капитала су неадекватна заштита својинских права мањинских власника, неразвијеност корпоративног управљања и неадекватно финансијско извештавање. На берзи нема инструмената као што су корпоративне обвезнице, нити има квалитетних државних папира, као ни мунципалних обвезница. Држава не емитује државне папире којима би помогла развој тржишта капитала, док рестриктивна монетарна политика и високе каматне стопе на хартије Народне банке Србије обесмишљавају емисију корпоративних обвезница. Укратко, перформансе тржишта капитала Србије су такве да оно данас не представља инфраструктуру за инвестирање и развој привреде.

2.2.2. Реформе у банкарском систему

Банкарски систем СФРЈ био је либералнији и независнији него у осталим социјалистичким земљама, али није функционисао по тржишним принципима. Банке нису имале аутономију, а тиме ни одговорност за пласман и враћање средстава. Кључан проблем било је дугогодишње лоше вођење кредитне политике, која је довела до нарастања учешћа ризичне активе у банкама и рапидног девастирања финансијског потенцијала и капитала банака.⁴⁸³ Већ лоше стање банкарског сектора (хронична неликвидност) се додатно погоршава почетком 90-их година, пошто је разорно деловање хиперинфлације довело до драстичног обезвређивања или потпуног нестанка депозитних средстава предузећа и становништва код банака, као и до делимичног или потпуног ослобађања од обавеза по основу раније узетих кредита.⁴⁸⁴ Спровођењем Програма реконструкције монетарног система 1994. године учињени су први кораци у стабилизацији услова за пословање банака. Банке су почеле са реафирмацијом својих кључних функција уз ревитализацију капиталне основе. У Програму монетарне реконструкције било је предвиђено и реструктурирање банака и реалног сектора, али се од тога одустало.⁴⁸⁵ Рестриктивна монетарна политика, која је следила Програм, нужно је

⁴⁸³ Драгана Марковић, Улога банака у обнови и реконструкцији југословенске економије, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999, стр. 45.

⁴⁸⁴ Живорад Златковић, Драгољуб Симоновић, Видоје Васиљевић, Илија Росић, Биљана Предић, Проблеми развоја и структурне промене привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1995, стр 71.

⁴⁸⁵ Ратко Бановић, Монетарна политика и пословање банака, Изазови трансформације у реалном и финансијском сектору Србије, Нишко саветовање, Савез економиста Србије, Ниш, 2000, стр. 282.

довела до оштре неликвидности банкарског система. Неликвидност привреде, која се погоршава у наредним годинама, утицала је на неликвидност банкарског сектора и обрнуто. Неликвидност банкарског сектора се изразито погоршава током 1995. године, тако да је била угрожено обављање банкарских послова. Због тога је Народна банка Југославије, у оквиру Програма 2 економске стабилизације, донела мере за успостављање и одржавање ликвидности банака. Међутим, није дошло до позитивних помака у реализацији овог програма. Неликвидност банака се само продубила 1996. године. Нешто боља ликвидност банака у периоду 1997-1998. години није резултат озбиљних промена у банкарству, већ пре свега пооштрене финансијске дисциплине заведене од стране Народне банке Југославије.⁴⁸⁶ Оно што посебно забрињава у овом периоду јесте појава брзе акумулација лоших зајмова. Ликвидност банака се није битније поправила 1999. године.

Криза функционисања банака и банкарског система је последица чињенице да су пословне банке, без обзира на формалну трансформацију ка тржишном типу банака, остале у суштини непромењене. Наиме, банке су задржале улогу сервисирања привреде, тако да су у целости делиле судбину друштвених предузећа, која су истовремено била и њихови оснивачи и највећи дужници. Прецизније речено, власничка структура банкарског система, односно учешће од 80% средстава биланса банака у друштвеном власништву, а пре свега власништву великих друштвених предузећа (дужника) био је основ за различите нерационалности и злоупотре.⁴⁸⁷ Па тако, усмеравање знатног дела кредитног потенцијала према несолвентним предузећима представља најочитији пример нерационалног располагања средствима банака и доказ да банкама управљају дужници. Поремећаји из привреде су се преносили у банкарски сектор, пре свега, кроз ниску наплативност кредита. Све већи број друштвених предузећа је пословао са губитком, промашеним инвестицијама и новим задуживањима код банака. Због несолвентности предузећа дужника знатан део кредита, који се није сервисирао у целини или у значајном проценту, постао је трајно ненаплатив. Процењује се да се наплативост одобрених кредита у периода 1997-1998. године кретала од 30 до 50%.⁴⁸⁸ Исход тога је девестираност банкарског сектора, односно укупна актива банака износила је 9,5 млрд. долара 1999. године за разлику од 22 млрд. долара 1989. године, а понуда кредита достизале је тек око 10% нивоа понуде из раздобља пре кризе.⁴⁸⁹ Укратко, банке су изгубиле своје основне посредничке функције у смислу мобилизације штедње и њене алокације у профитабилне инвестиционе пројекте.

Након политичких промена 2000. године уследиле су драматичне и значајне промене у банкарству у Србији. Прве процене, које су извршена од стране Народне банке Југославије почетком 2001. године, показале су да је банкарски систем у катастрофалном стању и да се карактерише високим степеном ненаплативих потраживања, недовољним резервама за покриће кредитних губитака, неадекватном капитализираношћу, неликвидношћу, реалном несолвентношћу највећих банака, непостојањем адекватног система интерне контроле и ревизије, неадекватним системом управљања ризицима и недовољно професионалним

⁴⁸⁶ Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 570-571.

⁴⁸⁷ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999, стр. 37

⁴⁸⁸ Илија Росић, Властимир Лековић, Институционалне промене као детерминанта привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2007, стр. 336.

⁴⁸⁹ Квартални мониторинг, бр. 9, Фонд за развој економске науке, Београд, април-јул 2007, стр. 72.

радом екстерних ревизора.⁴⁹⁰ Евидентно је да је такво стање банкарског система било неодрживо, због чега су покренуте реформе. Основни циљ реформе је стварање стабилног банкарског сектора, који би на адекватан начин мобилисао средства из земље и иностранства, убрзао привредну активност и вратио поверење грађана и привреде.

Реформа банкарског система почиње доношењем Закон о Народној банци Југославије којим је она постављена као независна државна институција. Сагласно Закону Народна банка Југославије даје и укида дозволе за рад пословних банака и одлучује о њиховој евентуалној ликвидацији. Одређен је нови цензус за пословање банака од минимум пет милиона долара. Рок за испуњење овог цензуса био је јун 2001. године. Након тога бројне мање банке су биле принуђене да уђу у процес интеграције како би обезбедиле потребан минимум капитала за свој рад, чиме је укупан број пословних банака знатно редукован. На путу реформи Народна банка је учинила значајан корак дајући дозволу за рад страним банкама, чиме је интензивирана конкуренција на финансијском тржишту Србије.⁴⁹¹

Реформа банака у Србији интензивира се са доношењем Стратегије реструктурирања банака 2001. године, која подразумева активности на институционализовању тржишног концепта банке, као пословно способне и ефикасне финансијске институције. У питању је својинско реструктурирање банака у циљу рекапитализације банкарског система, чиме се стварају услови за функционалну трансформацију која ће омогућити банкама да делују као ефикасни пословни системи.⁴⁹² Реструктурирање банкарског сектора започето је 2002. године у виду чишћење банака од ризичне активе, односно старих наслеђених ненаплативих кредита. Након детаљне анализе финансијских извештаја и констатације да рехабилитација 23 банке није могућа, врши се њихово затварање. Међу затвореним банкама су и четири велике банке (Београдска, Беобанка, Инвестбанка и Југобанка) које су заједно учествовале са 66% у укупној билансној суми целокупног банкарског система.⁴⁹³ Након ликвидације ових банака држава је преузела обавезу сервисирања њихових дугова, истина малог дела вредности, девизне штедње уз минималну камату и на дуг рок, док су две трећине свих обавеза према иностранству отписане. Код преосталих домаћих банака, држава је силом закона за девизну штедњу грађана и за дуг иностранству извршила докапитализацију, те је тако привремено национализован велики део банкарског сектора.

У Србији је иницијатива за приватизацију банкарског сектора покренута 2002. године. Приватизација банака се врши тендерском продајом државног пакета акција. У првом циклусу приватизована је Југобанка. Након тога, 2005. године, приватизоване су три државне банке: Новосадска банка, Континентал банка и Национална штедионица. Године 2006. приватизоване су још три државне банке: Нишка, Војвођанска и Панонска банка.

Процес приватизације банака у Србији интензивира се са доласком страних инвеститора. Наиме, са опадањем учешћа домаћих (приватних и државних) банака расте учешћа страних банака, посматрано са аспекта броја банака, капитала и висине активе.

⁴⁹⁰ Виолета Тодоровић, Емилија Вуксановић, Ефекти реформских процеса и регулаторног окружења на банкарски сектор Србије, Институционалне промене као детерминатна привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2012, стр. 266.

⁴⁹¹ Данило Шуковић, Привреда Србије - стање и прве реформске промене, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002, стр. 68.

⁴⁹² Гордана Мрдак, Макроекономска основа конципирања транзиционе стратегије у Републици Србији, Економика, бр. 2, Друштво економиста "Економик", Ниш, 2010, стр. 97.

⁴⁹³ Нада Вигњевић-Ђорђевић, Актуелне промене и тешкоће банкарства и финансија у привредама у транзицији—како даље? Стабилизација и развој—како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, 2005, стр. 215-216.

Улазак страних банака у банкарски систем Србије условио је конкурентније понашање банака, повећање расположивих извора финансирања и ефикасности банкарског сектора.

Табела бр. 28. Показатељи банкарског сектора

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Број банака (укупно)	81	54	50	47	43	40	37	35	34
(1) Број банака (већинско страно власништво)	3	8	12	11	11	17	22	21	20
(2) Број банака (већинско домаће власништво)	78	46	38	36	32	23	15	14	14
- Број банака (већинско приватно власништво)	-	-	15	19	18	12	7	6	6
- Број банака (већинско државно власништво)	-	-	15	17	14	11	8	8	8
- Број банака (већинско друштвено власништво)	-	-	8	0	0	0	0	0	0
Укупна билансна сума банака, у млрд. дин.	799,0	899,3	359,0	451,8	614,9	914,2	1.274,3	1.678,3	1.916,6
Капитал банака, у млрд. дин.	30,8	-148,6	76,1	100,3	109,1	140,3	234,8	349,5	432,3

Извор: Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, НБС, Београд, I-2009, стр. 3; Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, НБС, Београд, III-2007, стр. 3-4. Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, НБС, Београд, IV-2005, стр. 3-4; Извештај о стању у банкарском и укупном финансијском систему земље, годишњи извештај, НБС, Београд, 2003, стр. 16-17; Статистички билтен, НБС, Београд, 2013, стр. 25.

У периоду 2000-2008. године, реформом банкарског сектора, затварањем 23 банке, спровођењем приватизације банака у државном власништву, продајом приватних банака другим приватним лицима, доласком страних инвеститора, укрупњавањем и концентracијом банака дошло је од великог прекомпоновања банкарске сцене у Србији, тако да је укупан број банака смањен са 81 на 34, а око 75% имовине банака се нашло у иностраном власништву. Промена власничке структуре је условила и резултирала променом организационе и пословне структуре банака. Ефекат ових промена је нови однос према управљању капиталом, већа ефикасност у пословању и бољи финансијски резултати. Примера ради, билансне позиције (актива, кредити, депозити и капитал) банкарског сектора исказују висок годишњи раст (43%, 31%, 22% и 58%) у периоду 2004-2008. године, адекватност капитала је више него задовољавајућа (24%), а профит је изнад просека у региону и исказује изразито убрзан годишњи раст.⁴⁹⁴ Доласком страних инвеститора и приватизацијом банака интензивира се конкуренција и побољшава се понуда банкарског сектора, тако да је привреда добила могућност избора квалитетнијих извора финансијских средстава. Међутим, у погледу кредитирања привреде реформа банкарског система није дала очекиване резултате. Кредити за привреду су и даље скупи, услови неповољни, а понуда ограничена, посебно у случају малих и средњих предузећа.

⁴⁹⁴ Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, НБС, Београд, I-2009, стр. 7-10 и 22-23; Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, НБС, Београд, III-2007, стр. 11. Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, НБС, Београд, IV-2005, стр. 11-12; Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, НБС, Београд, IV-2004, стр. 14; Статистички билтен, НБС, Београд, 2013, стр. 18 -25.

2.3. Реформа фискалног система

Економска реформа предузета у Србији почетком 90-их године прошлог века представљала је покушај изградње новог привредног система заснованог на тржишним принципима. Реформа привредног система ових димензија била је незамислива без адекватног фискалног система. Постојећи фискални систем био је дефектан и отежавао је промене, тако да је било неопходно изградити нови фискални систем. Фискална реформа је подразумевала напуштање фискалног система договорне економије и изградњу фискалног система који одговара тржишној привреди. На тим темељима 1991. године донети су: Закон о јавних приходима и расходима, Закон о порезу на промет производа и услуга, Закон о таксама, Закон о порезу на имовину, Закон о порезу на добит корпорација, Закон о порезу на доходак грађана, Закон о доприносима за социјално осигурање, Закон о служби за платни промет и финансијски надзор и Закон о контроли, утврђивању и наплати јавних прихода. Применом ових закона почев од јануара 1992. године успостављен је нови систем јавних прихода и расхода, систем непосредног опорезивања, систем доприноса за социјално осигурање и нова организација пореске администрације. Закон о основама пореског система из 1996. године, иначе савезни закон, имао је за циље да хармонизује пореске системе Србије и Црне Горе, како би се уједначили услови пословања.

Фискални систем у Србији иако релативно модерно конципиран почетком 90-их година, временом је погоршаван са заоштравањем економске кризе и изостанком реформи, тако да 2000. годину дочекује у врло лошем стању: неправичан, неконзистентан, дестимулативан за економску активност, са превеликим бројем често лоших фискалних инструмената, нетранспарентан, претерано централизован, слабо администриран и сл.⁴⁹⁵ Држава додатно ојачава свој утицај у привреди у периоду 1994-1999. године. Учешће јавних прихода (пореза и доприноса) у друштвеном производу прелази 50%, док је учешће јавних расхода износило више од 55%. Стопа пореза (и доприноса) су необично високе у случају зарада (чак износе 120% на нето зараду), пореза на промет, акциза и царина. Ово све говори о изразитој фискалној пресији, односно великој оптерећености привреде порезима и доприносима. Таква пореска политика директно је подстицала економске актере на пореску евазију и прелазак у сиву економију. Порези су регресивни, односно опорезују се сиромашни, док богати углавном не подлежу опорезивању. Порези и доприноси се често мењају и арбитарно примењују, чиме се у пословање уноси нестабилност и неизвесност. У систему јавних расхода доминирају пензије са 16% у друштвеном производу. Однос просечне пензије и зараде је већи од 100%, а стопа доприноса за финансирање пензија износи 45% нето зараде. Јавним расходима се лоше управља, трошење средстава је нестратегично, а контрола трошења је неефикасна.

Реформа фискалног система из 2001. године сконцентрисана је на смањење постојећег броја врста пореза, модернизацију службе наплате пореза, проширење пореске основице и хармонизацију пореских инструмената са Европском унијом. Систем фискалних прихода уређен је низом следећих закона: Закон о порезу на промет производа, Закон о акцизама, Закон о порезу на доходак грађана, Закон о порезу на добит предузећа, Закон о порезу на имовину, Закон о порезу на финансијске трансакције, Закон о изменама и допунама закона

⁴⁹⁵ Ненад Токић, Мирела Момчиловић, Јован Његић, Изградња фискалног система Србије у процесу транзиције и његово унапређење у контексту одговора на светску економску кризу, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 2.

о јавним приходима и јавним расходима и Закон о порезу на фонд зарада.⁴⁹⁶ Законом о порезу на доходак грађана није извршен суштински заокрет у политици опорезивања дохотка физичких лица, већ је реафирмисан тзв. мешовити систем опорезивања.⁴⁹⁷

Темељи модерног управљања јавним финансијама Србије постављени су Законом о буџетском систему из 2002. године. На бази овог закона консолидован је нови буџетски систем, успостављена су правила за доношење и извршење буџета свих нивоа државне управе и установљене су нове институције:(Трезор и Управа за јавна плаћања, које су касније обједињене у Управу за трезор, унапређени су буџетски поступци и обезбеђена је транспарентност извора и обима прикупљања и потрошње јавних средстава.

Порез на додатну вредност уведене је 2005. године, када је заменио порез на промет, чиме је заокружена реформа пореског система Србије. Теоријски модели су показали да је порез на додатну вредност ефикаснији од пореза на промет у погледу стварања мањих дисторзија у економији и веће равноправности код третмана пореских обавезника.

У пореском систему Србији можемо издвојити по значају следеће пореске облике: порез на доходак грађана, порез на добит предузећа, порез на додатну вредност и остали порези (акцизе, порези на имовину, порези на употребу, држање и ношење ствари).

Табела бр. 29. Структура прихода у буџету Републике Србије

	2005		2006		2007		2008	
	У млрд. дин.	%	У млрд. дин.	%	У млрд. дин.	%	У млрд. дин.	%
Укупни приходи	446.997	100	494.139	100	579.453	100	651.272	100
(1)Порески приходи	390.215	87,3	437.112	88,4	511.261	88,2	582.893	89,5
- Порез на доходак грађана	50.573	11,3	63.664	12,9	62.744	10,8	74.968	11,5
- Порез на добит предузећа	9.447	2,1	16.859	3,4	27.228	4,7	34.968	5,4
- Порез на додатну вредност	215.938	48,3	225.197	45,6	265.464	45,8	301.689	46,3
- Царине	38.965	8,7	45.375	9,2	57.381	9,9	64.784	10,0
- Акцизе	71.275	15,9	81.619	16,5	93.212	16,1	100.626	15,4
- Остали порески приходи	4.016	0,9	4.418	0,9	5.232	0,9	6.129	0,9
(2) Непорески приходи	54.056	12,1	55.627	11,3	67.446	11,6	67.634	10,4
(3) Донације	2.726	0,6	1.399	0,3	746	0,1	745	0,1

Извор: Билтетен јавних финансија, Министарство финансија, Београд, октобар 2011, стр. 40.

Ако се осврнемо на табелу бр. 29. видећемо да у Србији највећу издашност показује порез на додатну вредност (ПДВ), јер се путем овог пореског облика обезбеђује преко 45% од укупних буџетских прихода. Општа стопа ПДВ износи 18% и она је међу најнижим у Европи, док редукован стопа износи 8% и она је нешто изнад просека европских земаља. Упркос ниској пореској стопи Србија је остварила високо учешће прихода од ПДВ, због чињенице да је трошила готово 1/5 више него што је производила. На другом месту по издашности су приходи од акцизе, којима се прикупи 15-16% од укупних прихода. Ако томе додамо и царине, чији је фискални значај 9-10%, онда можемо закључити да се путем пореза на потрошњу у буџет Србије прикупи преко 65% укупних јавних прихода. Оволико учешће посредних пореза показатељ је непоштовања принципа праведности при опорезивању, јер порези на потрошњу не уважавају личне особине пореских обавезника,

⁴⁹⁶ Данило Шуковић, Привреда Србије - стање и прве реформске промене, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002, стр. 66.

⁴⁹⁷ Квартални мониторинг, бр 17, Фонд за развој економских наука, Београд, април-јун 2009, стр. 96.

односно у потрошњи сви обавезници су исти. Ако посматрамо структуру развијених земаља уочава се највеће учешће пореза на доходак грађана услед примене синтетичког прогресивног опорезивања.⁴⁹⁸ Приходи од пореза на доходак грађана у Србији су скромни. Стопе пореза на доходак грађана у Србији максимално достижу 27%, док у развијеним земљама достиже и до 60%. Овде је важно истаћи да је порез на зараде низак (12%), али да је укупно фискално оптерећење рада (39,2%), које укључује доприносе за социјално осигурање (35,8%), релативно високо.⁴⁹⁹ У случају пореза на добит предузећа Србија има најнижу стопу у Европи (10%), што говори о конкурентном пореском амбијенту.

Србија је до 2008. године значајно унапредила своје фискални систем, посебно порески систем. Имплементација пореских реформи увелико је допринела успостављању макроекономске стабилности у Србији и креирању погодне атомосфере за привлачење страних инвестиција и динамичнији привредни раст. Међутим, суштинске реформе јавног сектора, које би допринеле значајнијем смањењу јавних расхода, изостају у целом претходном периоду, а то има бројне негативне ефекте по привреду и њену стабилност.

2.4. Макроекономска стабилизација

У самоуправном социјализму скоро да и није постојала потреба за макроекономском стабилизацијом. Будући да тржиште није постојало, елементи макроекономске политике били су већином дате величине. Обим производње, ниво цена, количина новца у оптицају, каматне стопе итд. били су планске величини, а не економске, односно тржишне категорије. Будући да новац није био роба и није изражавао своја вредносна својства, он је представљао само обрачунско средство плаћања. Стабилизација се састојала само у прављењу што реалнијих планова и омогућавању извршавања тих планова.⁵⁰⁰ Наравно, то није значило и нестанак макроекономских нестабилности. Самоуправни социјализам је генерисао проблеме на релацији висока потрошња изнад реалних могућности. Привреда и привредни субјекти су била прожети различитим нерационалностима и неефикасношћу, што је свој израз нашло у појави унутрашњих дефицита на нивоу предузећа и привреде у целини. Отворена инфлација је била висока, а потиснута инфлација још већа. Структурне неусклађености и неконкурентност привреде водиле су заоштравању спољнотрговинског и текућег дефицита платног биланса, а то је за последицу даље водило расту спољног дуг.

Српска привреда се у периоду 1991-1993. године суочила са дубоком економском, друштвеном и политичком кризом. Са распадом СФРЈ средином 1991. године дошло је до прекида репродукционих ланаца и трговине између бивших република. Затим је уследио увођење санкција СРЈ маја 1992. године и њиховог заоштравања априла 1993. године. Друштвени производ био је у сталном паду од 1990. године, а на крају 1993. године износио је око 40% друштвеног производа из 1989. године. Ови шокови довели су до енормног раста цена и појаве хиперинфлације. На крају 1993. године, после новембарског скока цена од 20.000% и децембарског од 180.000%, у јануару 1994. године уследио је скок цена од 300.000.000%. Разорна хиперинфлација довела је до потпуне замене динара

⁴⁹⁸ Живорад Глигоријевић, Горица Бошковић, Бранислав Митровић, Утицај опорезивања на конкурентност и регионални развоја, Економика предузећа, бр. 7-8, Савез економиста Србије, Београд, 2008, стр. 126.

⁴⁹⁹ Квартални монитор, бр. 18, Фонд за развој економских наука, Београд, јул-септембар 2009, стр. 67.

⁵⁰⁰ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 325.

немачком марком. Динар је децембра 1993. године, поред већ изгубљених функција обрачунске једнице и чувања вредности, изгубио и функцију прометног средства.⁵⁰¹

Катастрофална економска ситуација почетком 1994. године принудила је носиоце економске власти да отпочну са реализацијом програма монетарне реконструкције и економског опоравка земље. У делу програма, који се тиче успостављања макроекономске стабилизације, решење се налазило у престанку вођења експанзивне економске политике, како би се пресекла инфлациона очекивања. У области монетарне политике уводи се нови динар, укинута су селективни кредити, обуставља се неконтролисана емисија новца, престаје се са финансирањем буџетског дефицита из примарне емисије новцем без покрића, уводи се пуна финансијска дисциплина и др. У области фискалне политике учињени су кораци у правцу уравнотежења буџетских прихода и расхода да би се створили услови за вођење рестриктивне монетарне политике. Као што је познато, основни узрок претеране емисије новца био је вишак буџетских расхода над приходима.

Резултати прве фазе програма, која је трајала од јануара до септембра 1994. године, били су задовољавајући, тј. цене и курс су стабилизовани. У другој фази програма од септембра 1994. до јуна 1995. године, долази до извесних промена, али и кризних тренутака у његовој реализацији. Са убрзањем раста производње долази до прекомерног раста зарада и других личних примања, монетарна политика поново постаје експанзивна, а расте и финансијска недисциплина. То даље води расту цена и дестабилизацији динара.

Валутна и ценовна стабилност успешно су одржаване 1996. године захваљујући буџетској дисциплини, рестриктивно-неутралној монетарној политици и умереном расту зарада и других примања. Настављена је политика постепеног смањивања учешћа јавне потрошње у друштвеном производу (око 48%) уз финансирање јавних расхода искључиво из реалних извора. Међутим, бројни проблеми у области јавне потрошње и даље су остали нерешени. То се, пре свега, односи на фондове пензионог и здравственог осигурања, где је било скоро немогуће на основу текућих прилива и створених законских права грађана обезбедити њихово уредно финансирање.⁵⁰² У периоду 1997-1998. године, води се оштра рестриктивна монетарна политика, која задржава стабилност главних макроекономских индикатора (инфлацију и курс валуте). Економска политика и стабилност привреде током 1999. године били су углавном детерминисани неекономским факторима: санкције и рат.

Сумирајући претходно да се закључити да реализација макроекономске стабилизације у Србији током 90-их година применом мера монетарне и фискалне политике не представља целовиту реализацију ни једног од теоријских модела који се примењују у развијеним тржишним привредама и у већини привреда у транзицији, већ су коришћене искључиво појединачне стабилизационе мере, а без употребе модела као целина, тако да значајнији позитивни резултати у погледу стабилизације привреде Србије изостају.

Макроекономску стабилизацију у Србији почетком 2000-их година карактерише обарање високе инфлације са 111,9% 2000. на 40,7% 2001. и 14,8% 2002. године. Упоредо, девизни курс је постављен на тржишни ниво, уведен је декларативно режим тзв. руковођено флексибилног курса, док се у пракси задржао фиксни режим девизног курса. У наредним годинама (2003-2005.) захваљујући инфлационој инерцији и пропустима у домену економске политике, цене и наднице су биле у порасту, што је довело до

⁵⁰¹ Драгана Гњатовић, Политичка економија и економски систем Југославије, Полицијска академија, Београд, 1996, стр. 327-328.

⁵⁰² Љубинка Јоксимовић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 531.

апресијације реалног девизног курса. Раст номиналних надница у динарима је пратио стопу инфлације чиме је дошло до снажног раста надница израженог у еврима. Раст цена у земљи, с једне, и раст надница у еврима, с друге стране, допринели су томе да је становништву постало исплативије да увози производе из иностранства. У недостаку средстава дошло је од кредитне експанзије. Проблем је у томе што су кредити били са девизним клаузулама, што је довело до појаве тзв. евроизације и валутној неслагања, тј. направљена је разлика између валутне структуре потражних и дуговних позиција. Значајна финансијска евроизација је отворила проблем депресијације девизног курса, јер би велики пад вредности домаће валуте могао да изазове проблеме у отплати кредита становништва, привреде и државе са ризиком настанка финансијске кризе. Штавише, растући дефицит текућег рачуна платног биланса и пад конкурентности домаћих производа су постали велика претња одрживости оваквог монетарног режима.⁵⁰³

Монетарне власти у Србији почетком 2003. године мењају режим девизног курса и донекле монетарну стратегију. Монетарна власт је изабрала већу флексибилност девизног курса, а циљ је био да се већом флексибилношћу динара омогући решавање све већег проблема растуће екстерне неравнотеже. Већа флексибилност динара повлачи за собом номиналну депресијацију динара од 27,12% у периоду јануара 2003 - август 2006. године. Ипак, променом у политици девизног курса није се много постигло по питању екстерне неравнотеже, односно дефицит спољнотрговинске размене и дефицит текућих трансакција платног биланса су наставили да расту. Разлози повећања ових дефицита су двоструки. Прво, номинална депресијација није била праћена и реалном депресијацијом динара. Реални девизни курс је од 2003. године до 2006. године апресирао. Друго, снажна и брза трансмисија промене девизног курса (у овом случају депресијација) на цене утицала је и на пораст стопе инфлације. Висок пренос девизног курса на цене, али и висока увозна зависности домаће привреде и висок степен еуризације, условио је немогућим значајније промене девизног курса у циљу уравнотежења платног биланса без угрожавања макроекономске стабилности, стварајући тако конфликт између остварења ова два циља. Жеља креатора економске политике да поред обарања високе инфлације, девизном курсу доделе још једну улогу - уравнотежење платног биланса, показала се неодрживом. Билансирање између ова два циља у томе периоду је довео до тога да курс нити је допринео макроекономској стабилности, нити платнобилансном уравнотежењу.⁵⁰⁴

Као што је речено, у периоду 2003-2005. године, економска политика није било прилагођено постављеним циљевима у погледу ниске стопе инфлације, тако да је стопа инфлације 2004. године порасла на 13,7%, а тај процес је настављен 2005. године, када је стопа инфлације достигла 17,5%. Основни узрок високе инфлације био је велики прилив капитала из иностранства, преко задуживања и приватизације, који се прелио на раст понуде новца и велику тражњу.⁵⁰⁵ Бруто прилив капитала достигао је преко 20% БДП 2005. године, што је веома висока цифра према међународним стандардима, док је кредитни раст износио 57%. Све већи прилив капитала 2005. године утицао је на раст

⁵⁰³ Ненад Јанковић, Ненад Станишић, Проблем избора адекватног режима девизног курса у Србији, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2012, стр. 397.

⁵⁰⁴ Ненад Јанковић, Ненад Станишић, Проблем избора адекватног режима девизног курса у Србији, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2012, стр. 398.

⁵⁰⁵ Небојша Савић, Кључне дилеме стабилизације и развоја – како даље? Стабилизација и развој – како даље? Економист, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005, стр. 10.

ликвидности на тржишту, повећавајући трошкове стерилизације и преливајући се у брз кредити раст, потенцијално излажући финансијски сектор ризицима (нестабилности).

Монетарне власти (Народна банка Србије) су најавиле промену монетарне стратегије усвајањем Меморандума о принципима новог оквира монетарне политике крајем августа 2006. године. Напуштен је режим монетарне политике где је девизни курс коришћен као номинално сидро и прешло се на тзв. инфлационо таргетирање. Народна банка Србије почиње постепено да уводи нови оквир монетарне политике, односно режим циљања инфлације, у периоду 2006-2009. године. Према новом монетарном оквиру одговорност за инфлацију је подељена између Владе и Народне банке Србије. Народна банка инструментима монетарне политике, првенствено каматном стопом на репро операције али и стопом обавезних резерви и другим средствима, контролише инфлацију у оквиру дефинисаног инфлаторног коридора, док је Влада одговорна за део инфлације који настаје услед корекције регулисаних цена.⁵⁰⁶ За стратегију таргетирања инфлације веома је битна комуникација централне банке са јавношћу, пошто се на тај начин утиче на очекивања јавности у погледу инфлације. У циљу спровођења новог режима Народна банка Србије настоји да се потпуно повуче са девизног тржишта и смањи на минимум свој утицај на девизни курс. То је резултирало већим степеном волатилности девизног курса што је претпоставка у спровођењу новог оквира.⁵⁰⁷ Споразумом о циљању (таргетирању) инфлације, који је потписала НБС и Влада Србије, означен је формални прелазак НБС на режим таргетирања инфлације почев од 1. јануара 2009. године. Том приликом напушта се циљање базне инфлације, а као мера инфлације уводи се индекс потрошачких цена.

Монетарна политика инфлационог таргетирања у периоду 2006-2011. године била је углавном неуспешна с обзиром на висину инфлације (10,3% 2010. год.) и чињеницу да је инфлациони таргет погођен у само две године (2007. и 2009). Усвајање инфлационог таргетирања требало је да кроз флукуације девизног курса допринесе јачању извозне конкурентности. Међутим, реална депресијација динара до које је дошло 2009. и 2010. године и њене последице указују да примена режима циљања инфлације и рестриктивна монетарна политика нису битније утицала на смањење високе инфлације, односно и даље је задржан виши ниво инфлације у односу на главне спољнотрговинске партнере. При чему су основна ограничења успешне примене режима циљања инфлације висок ниво финансијске еуризације и трансмисија девизног курса на цене. Свакако, високој инфлацији, поред депресијације девизног курса, углавном доприноси слабљење реалне економије, експанзивна фискална политика, висок јавни дуг и низ екстерних удара.

Кључни проблем успостављања и одржавања макроекономске стабилности (ниске инфлације) јесте несклад у вођењу монетарне и фискалне политике, које као такве међусобно поништавају своје ефекте. Експанзивна фискалне политике, условљена политичким (изборним) циклусима, је међу кључним узроцима макроекономске нестабилности. Висок буџетски дефицит, доминатно усмерен ка потрошњи, вршио је притиска на раст инфлације. Велика замерка у вођењу фискалне политике односи се на то што се није спровело смањење и прекомпоновање јавне потрошње. У датим околностима, уместо да се смањује висока јавна потрошња, Народна банка Србије је водила изразито

⁵⁰⁶ Драган М. Момчиловић, Примена новог оквира монетарне политике - коридор ка потпуној имплементацији таргетирања инфлације у Србији, Финансије, бр 1-6, Министарство финансија, Београд, 2008, стр. 65.

⁵⁰⁷ Снежана Виларет, Веселин Пјешкић, Мирко Ђурић, Основне карактеристике и досадашње искуство Србије у спровођењу стратегије циљене инфлације, Министарство финансија, Београд, 2009, стр. 7.

рестриктивну монетарну политику (висок ниво каматних стопа, високе стопе обавезних резерви и др.) како би смањила инфлаторне притиске. То узрокује повећање осталих каматних стопа на нашем финансијском тржишту, што доводи до контракције инвестиција и кочења привредне активности. Недовољан раст агрегатне понуде није могао да задовољи раст агрегатне тражње, тако да је последично дошло до раста инфлације и незапослености тј. појаве стагфлације. Рестриктивна монетарна политика (висока репо каматна стопа) узрокује, такође, повећање прилива шпекулативног капитала и последично апресијацију динара. Прецењен динар утиче на покупљење извоза и појефтињене увоза, што додатно дестимулише производњу и заоштрава макроекономске неравнотеже.

2.5. Економска либерализација и дерегулација

У СФРЈ тржиште роба је било ограничено и дефектно услед контроле цена и спољнотрговинске контроле од стране државе, док тржиште фактора производње (капитал и рад) није ни постојало пошто је било у сукобу са социјалистичком идеологијом. У спутавању тржишних снага надметали су се држава путем перманентне интервенције у домену цене, личних доходака, инвестиција и спољнотрговинске размене и организације удруженог рада путем међусобних споразума и договора о ценама и количинама. Конкуреција скоро да није ни постојала. Цене су биле неекономска и нетржишна категорија, пошто нису биле исказ стварних трошкова и вредности производње и нису изражавале односе понуде и тражње, већ су биле арбитрарно утврђене и административно регулисане. Стога, цене нису могле да служе као критеријум рационалног привређивања и поуздан индикатор у алокацији фактора производње. Институт друштвене својине као неекономска категорија и несвојина је захтевао бројна и различита нормирања, низ правила која су имала за циљ да се на вештачки начин оствари жељена економска ефикасност, изврши увећање друштвене својине и спречи њена узурпација. Контрола спољнотрговинске размене, подстицање увоза сировина и репроматеријала, а ограничење увоза производа вишег степена прераде водило је раскораку између производње сировина и прерађивачке индустрије и смањењу конкурентности привреде. Уместо да се прерађивачка индустрија препусти слободном деловању тржишта, повећа продуктивност и усклади са захтевима нове технолошке парадигме, она је била заштићена од промена високим царинским и нецаринским ограничењима и извозним подстицањима. Пошто је овакав систем показао сву своју нецелисходност и пошто се урушио крајем 80-их година прошлог века, убрзо затим јављају се први покушаји његове пуне трансформације.

Привредно системском реформом из 1988. и 1989. године извршена је свеобухватна либерализација цена и делимична либерализација спољнотрговинског режима. Интензивна дерегулација је спроведена на пољу организације и функционисања предузећа у циљу подршке слободног предузетништва и јачања приватне иницијативе. Законска ограничења у погледу максималног броја запослених код приватних предузетника, максимума земљишног поседа код пољопривредних произвођача или ограничења у обиму капитала (опрема, механизација - броја трактора) се укидају или подижу на знатно виши ниво. Законском изменом је такође предвиђено постојање и увећање приватне својине.

Полет у ослабањању тржишних снага и механизма путем либерализације и дерегулације бива нагло заустављен увођењем економских санкција и појаве хиперинфлације. Утицај државе у привреди се појачава, цене се понов контролишу, а

спољнотрговинска либерализација бива обесмишљена спољном изолацијом. У наредном периоду либерализација и јачање државне контроле у привреди неизменично се смењују пратећи интензитет негативних утицаја којима је земља изложена. У целом овом периоду норматизација се интензивира, а закони се непрестано допуњују и мењају. Период 90-их година се карактерише непостојањем визије транзиције, а тиме и визије економске либерализације и дерегулације, тако да њени позитивни ефекти по привреду изостају.

Праве транзиционе промене долази са политичким променама 2000. године када се предузима брза либерализација цена. Одређени помаци се врши и на пољу либерализације спољнотрговинске размене, која се интензивира у периоду 2001-2005. године. Касније спровођење спољнотрговинске либерализације врши се путем споразума о слободној трговини са низом земаља, чиме се домаће тржиште излаже интензивној иностраној конкуренцији, али отварају се и шансе за излазак домаће привреде и њихових производа у иностранство. Овде је важно скренути пажњу на чињеницу да процес либерализације цена и спољне трговине, иако поодмакао, још увек није окончан. Изостанком преструктурирања привреде и њених кључних сектора, и услед социјалних притисака, власти су у великој мери оклевале при спровођењу либерализације због чега су цене у енергетици и данас под контролом државе и присутна је значајна царинска заштита.

Ефекти либерализације у Србији су двострани, тако да можемо говорити о негативним и позитивним последицама овог процеса у привреди. Привреда Србије је била разорена дешавањима током 90-их година, тако да није требало журити са спољнотрговинском либерализацијом. Домаћа привреда није била способна да одговори на изазове иностране конкуренције, већ се повукла. Последица је велики увоза и мали извоза, а тим и велики спољнотрговински и текући дефицит, као исказ неконкурентности домаће привреде. Ови проблеми нису на страни либерализације, већ превасходно у сегменту приватизације, реформе јавног сектора, финансијских и институционалних реформи. Либерализација је, свакако, позитиван процес, и у нашем случају је допринела реинтеграцији домаће привреде у светску привреду, чинећи је атрактивнијом за страна улагања.

2.5.1. Либерализација цена

Цене роба и услуга у СФРЈ су биле арбитрарне и административно регулисане. Регулисање цена вршено је у функције циљева привредног развоја и социјалних циљева, како би се изградила жељена привредна структура и подржао животни стандард становништва. Међутим, такав систем цена водио је стварању дефектног тржишта роба и услуга. Цене су изгубиле информативну улогу, пошто нису одржавале трошкове и вредности, већ су биле наметнуте силом закона. То је даље водило изградњи дефектне привредне структуре и нерационалном понашању привредних субјеката. Све ово је наметнуло потребу за променама у домену функционисања привредног система и политике цена. Сагласно општој тенденцији најаве транзиције у социјалистичким земљама крајем 80-их година, у Југославији се спроводе привредносистемске реформи 1988. године, када је извршена брза либерализација цена, и том приликом је око 80% цена ослобођено утицаја државе, тако да су се формирале слободно.⁵⁰⁸ Побољшани су такође и прописи о нелојалној конкуренцији и монополистичким споразумима, како би се спречило монополско формирање цена. Међутим, привреда је била доминантно у друштвеној и

⁵⁰⁸ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 309.

државној својини и са меким буџетским ограничењем због чега либерализација цена није дала жељене ефекте у погледу исправљања затечених диспаритета цена. Пожељан учинак либерализације цена је изостао и због изразито монополизване привредне структуре, изостанка примена прописа о заштити конкуренције и нелинеарне либерализације увоза.

У Србији почетком 90-их година са увођењем санкција и избијањем хиперинфлације одустаје се од транзиција и успоставља се поновна контроле цена. Покушај да се раст цена сузбије контролом цена довео је до појаве несташица роба, као и премештања робног промет из легалних у нелегалне токове, тако да сиве економије добија неслућене размере. Спровођењем програмом реконструкције монетарног система 1994. године извршена је и либерализација цена већине робе и услуга, док су под контролом државе остале цене производа и услуга, које нуде природни монополи. Ефекат либерализације цена на исправљање диспаритета цена није био завидан, пошто у затвореној привреди прожетој бројним монополима цене нису могле да се формирају слободно и приближе светским ценама. Штавише, држава је често путем робних резерви интервенисала на тржишту роба и услуга, посебно на тржишту дефицитарних роба широке потрошње, како би успоставила жељене цене у циљу очувања животног стандарда. То се нарочито односило на основне прехранбене производе (уље, шећер, брашно), енергенте, хемијске производе и сл. Депресираним ценама доведени су у незавидан положај многи ефикасни произвођачи, што је имало дугорочне негативне последице. Доминантан друштвени сектор и одсуство тврдог буџетског ограничења цене чини неосетљивим на тржиште. Дакле, цене нису биле у пуном смислу рационалне, нису давале праве сигнале, те нису могле бити основа за реструктурирање привреде. Године 1999. услед рата успоставља се поновна контрола цена, тако да се између 50% и 60% производа нашло у неком од режима контроле цена.

Политичким превратом крајем 2000. године и покретањем новог таласа транзиције прва од предузетих мера била је либерализација цена, што је имало за резултат исправљање диспаритета цена многих производа. У периоду 2001-2008. године, либерализацију цена следи спољнотрговинска либерализација, што домаће цене чини упоредивим са светским ценама. То даље води конвергирају домаћих цена према светским ценама. Контрола цена је ипак настављена за један број производа, у које се убрајају: нафта и нафтни деривати, лекови, једна врста хлеба и брашна, уље, гас који се користи за грејање, електрична енергије, поштанске и телекомуникационе услуге, као и железнички саобраћај. У домену контроле цена се такође види напредак, односно регулисане цене прилагођавају се у складу са утицајем светских цена и депресијацијом динара. Иако се контрола цена своди на свега неколико сектора привреде, контролисане цене учествују у индексу потрошачких цена са 40% 2006. године. Поред контроле цена од стране државе велики проблем представљају монополске цене. Оне настају услед непостојања политике конкуренције и лоше приватизације, којом су друштвени монополи у привреди замењени приватним монополима, тако да се цене формирају на знатно вишем нивоу од цена у окружењу.

Учинак процеса либерализације цене у Србији после 2000. година је задовољавајући. Цене се данас углавном формирају слободно, а Србија је према транзиционом индексу (или ЕБРД индексу) за либерализацију цена добила високу оцену 4, коју држи још из 2001. године. Цене у Србији изражавају стварне економске и тржишне односе, тако да привреда може да се реструктурира на рационалним основама. Проблем и даље постоји у погледу високих монополских цена у одређеним деловима привреде Србије, али то је последица лоше политике конкуренције, а не процеса либерализације цена.

2.5.2. Спољнотрговинска либерализација

У СФРЈ спољнотрговинско пословање је било под контролом државе. Царине су биле високе и селективне, подстицан је увоза сировина и репродукционог материјала, док је ограничаван увоза производа вишег степена прераде у циљу заштите домаће прерађивачке индустрије. Извоз је био интензивно субвенционисан. Контрола извоза је постојала у домену количина и врсте производа, јер циљ је био прво задовољити домаће потребе па тек онда извозити. Поред царина постојао је низ различитих нецаринских ограничење (таксе, континенти, дозволе), која су била рестриктивнија од самих царина. Привредно системском реформом у току 1988. и почетком 1989. године настављена је пракса слободног увоза сировина и репродукционог материјала, док је либерализација увоза робе широке потрошње изостала. То говори о једностраном приступу овом проблему, јер је било неопходно спровести линеарну либерализацију увоза. На овај начин одређени сектори привреде (прерађивачка индустрија) су задржали повољнији положај у односу на друге (производња сировина), тако да се функционисање привреде као целине није побољшало и изгубљени су импулси за реструктурирање порерађивачке индустрије.⁵⁰⁹

Спољнотрговински систем СР Југославије током 90-их година прошао је кроз три фазе. Прва фаза траје од 1992. до 1995. године и карактерише је спољнотрговински систем са релативно ниском царинском заштитом (од 0-25%) уз високу нецаринску заштиту. Ова висока нецаринска заштита карактерисала се високим увозним дажбинама за изравњање пореског оптерећења и посебним увозним таксама, као и таксама за царинско евидентирање, те сезонским царинама за увоз пољопривредних производа. Систем су карактерисала и велика дискрециона овлашћења државних органа и доношење посебних одредби, које су важиле у време трајања економских санкција. На страни робног режима постојао је систем континента, за који није била предвиђена јасна процедура расподеле.⁵¹⁰

Друга фаза траје од увођења Програма II 1995. до средине 1997. године и карактерише је интензивирањем спољнотрговинске либерализације. Програмом II дошло је до значајног смањења удела континента у укупном извозу и увозу. Процењује се да је у периоду 1995-1997. године, вредност увоза који подлеже континентима око 11%. Један део индустрије и даље се штити квантитативним органичењима, док се пољопривреда штити прелевманима.⁵¹¹ Програмом II је укунут поврћај царина као инструмент подстицаја извоза, битно су смањене посебне увозне таксе и таксе за изравњање пореског оптерећења.

Трећа фаза обухвата раздобље од 1997. до 1999. године када долази до даље спољнотрговинске либерализације, односно до укидања посебних одредби које су важиле за време трајања санкција, промене царинске тарифе и укидања посебних увозних такси и посебних такси за изравњање пореског оптерећења. Особеност ове фазе је у чињеници да су царинске стопе повећане од претходно важећих 0-25% на 0-40% уз тарификацију нецаринских препрека. На тај начин царинска тарифа постаје главни инструмент заштите. Просечно царинско оптерећење износи око 16%, што се може сматрати релативно ниском стопом заштите. Поред царина једино се плаћа још и такса за царинско евидентирање од 1%. Задржани су сезонска оптерећења за увоз пољопривредно-прехранбених производа,

⁵⁰⁹ Оскар Ковач, Постоје ли услови за комплетно тржишно решење у привредном систему СФРЈ, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 22.

⁵¹⁰ Драган М. Ђурић, Развој и интеграција југословенске привреде у светску, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 223.

⁵¹¹ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 159-160.

контингенти и дозволе, као и систем сагласности за за увоз појединих производа.⁵¹² Ратна дешавања 1999. године условљавају тенденције супротне либерализацији тржишта, тако да се над свим спољнотрговинским пословима успоставља пуна државна контрола.

Након смене носилаца економске и политичке власти и укидања санкција 2000. године предузимају се значајне мере у циљу либерализације спољне трговине. У периоду децембар 2000-мај 2001. године извршена је прва фаза либерализације спољнотрговинског режима. Значајне измене учињене су током периода јануар-маја 2001. године, када је донета одлука о реинтеграцији у међународне институције, пре свега СТО, као и о почетку преговора о формирању зоне слободне трговине са земљама из нашег региона.⁵¹³ У мају 2001. године представљен је нови трговински режим у форми Закона о спољној трговини и царинама и Царинског закона, којим је снижена царинска стопа са 14,3% на 9,28%. У оквиру новог трговинског режима укинута је највећи део нецаринских ограничења (квота, лиценци), редукован број царинских тарифа са 38 на 6, и смањен број производа на режиму извозних квота. Постојећи ниво царинске заштите се кретао у распону од 1-30%, а највише царинске стопе су задржане на увоз луксузних производа намењених потрошњи и у сврху заштите домаће производње. За више од половине увоза утврђена је нова стопа у распону од 1% до 5%, а свега 27% увоза је остало под заштитом царинске стопе од 10% и више.⁵¹⁴ Затим, значајно је смањено и административно регулисање спољне трговине. На пример, укинута је обавеза регистровања спољнотрговинских послова код Народне банке, и укинута је депозит за обављање спољне трговине.⁵¹⁵ Највећи добитници ове либерализације били су произвођачи хране, намештаја, кола и минералног ђубрива, док је заштита смањена у већини сектора примарне производње (месо, цинк, дрва, и др).

Након првог таласа либерализације спољнотрговинског режима 2001. године друга рунда редукације царина десила се 2003. године током покушаја изградње царинске уније између Србије и Црне Горе, односно хармонизације ова два царинска система. Услед прилагођавања од стране Србије нижим царинским стопама Црне Горе, просечни ниво царина значајно је смањен, и сместио је Србију на средину листе транзиционих економија, када је у питању висина царинских стопа, тј. царинска заштита. Ревизија царина, која је спроведена 2005. године, довела је до одређеног смањења непондерисаних царина.

Табела бр. 30. Промена просечних царинских стопа у Србији

Царинска стопа	Инцијална ситуација 2000	Либерализација 2001	Хармонизација 2003	Ревизија 2005
Пондерисана	9,7	7,5	6,1	6,1
Непондерисана	14,4	9,5	8,8	8,7

Извор: Economic Development During Transition in Serbia, Faculty of Economics, Finance and Administration, Belgrade, 2007, str. 76.

Србија је фебруара 2004. године закључила сет билатералних споразума о слободној трговини са земљама у непосредном окружењу (Бугарска, Румунија, Хрватска, БиХ, и

⁵¹² Драган М. Ђурић, Развој и интеграција југословенске привреде у светску, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 224.

⁵¹³ Преглед, Информативно-документарни тромесечник, бр. 4, Београд, 2008, стр. 100.

⁵¹⁴ Мирјана Ковачевић, Либерализација економских односа Србије са иностранством – утицај на спољну трговину, Тржиште-новац-капитал, Београд, јануар-март 2005, стр. 42.

⁵¹⁵ Радован Ковачевић, Пораст извоза као генератор привредног развоја Србије, Стабилизација и развој – како даље?, Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005, стр. 37.

Македонија) с циљем поспешивања спољнотрговинске размене. Потписивањем споразума створени су услови да међусобна спољнотрговинска размена ових земаља буде повећана, односно да дође до пораста спољнотрговинске размене Србије са земљама у региону.

Билатерални споразуми (њих 32), закључени са земљама југоистичне Европе у периоду 2001-2004. године, замењени су Споразумом ЦЕФТА 2006. године, који је у Србији почео да се примењује крајем 2007. године.⁵¹⁶ Овим споразумом дефинисана је јединствена зона слободне трговине у југоисточној Европи, што подразумева укидање квантитативних ограничења, царина и других дажбина на извоз и увоз роба у трговини међу земљама у региону и забрану увођења нових ограничења. Предвиђен је слободан трговински режим за све индустријске производе и 90% пољопривредних производа, при чему преосталих 10% ових производа може бити под заштитом државе.⁵¹⁷ Као и код билатералних споразума, перференцијални статус према ЦЕФТА имају само робе које имају домаће порекло. Међутим, за разлику од билатералних споразума, ЦЕФТА омогућава дијагоналну кумулацију порекла, односно стицање порекла земље која завршава производ без обзира на проценат учешћа састојака уколико су они из земаља чланица. Споразум предвиђа кумулацију порекла, и извана зоне ЦЕФТА, са земљама Европске уније, ЕФТА и Турском.⁵¹⁸ Укупно посматрајући, закључивањем и применом ЦЕФТА споразума остварен је услов за успостављање политичке стабилности, равномернији и бржи привредни раст и развој Србије, усклађивање регулативе са Европском унијом и СТО, повећање инвестиција, конкурентности и извоза, а тиме запослености и животног стандарда.

Србија је парафирала новембра 2007. године и потписала априла 2008. године Споразум о стабилизацији и придруживању са Европском унијом и њеним државама чланицама. Остављајући на страну политички моменат Споразума о стабилизацији и придруживању, суштински елемент овог споразума јесте стварање зоне слободне трговине између Европске уније и Србије у прелазном периоду 2009-2014. године. Овим споразумом се обезбеђује слободан приступ тржишту Европске уније роби пореклом из Србије. То ће неминовно условити и довести до промене у начину пословања и позиционирања домаћих предузећа на тржишту Европске уније. Споразумом се предвиђа и потпуно укидање царинске заштите за увоз робе из Европске уније до 2014. године, што ће променити стање на домаћем тржишту и утицати на положај предузећа у Србији.

Либерализација у Србији у периоду после 2008. године одвијала се и под окриљем споразума о слободној трговине закључених са Белорусијом, Турском и земљама ЕФТА Трговински споразум са Белорусијом примењује се од марта 2009. године, и подразумева укидање царинских и количинских ограничења за трговину, изузимајући мали број пољопривредних производа. Споразум о слободној трговни са Турском примењује се од септембра 2010. године, и подразумева укидање свих царинских и других ограничења на размену индустријских производа, док се либерализација трговине пољопривредним производима односи само на биљне производе и рибу. На основу споразума потписаног са земљама ЕФТА, који је ступио на снагу октобра 2010. године, предвиђено је укидање свих квантитативних и царинских ограничења на размену свих индустријских производа, а либерализација размене пољопривредних производа се односи на значајан број производа.

⁵¹⁶ Преглед, информативно-документарни тромесечник, бр. 4, Београд, 2008, стр. 106.

⁵¹⁷ Сања Јелисавац, Мина Зиројевић, Cooperation in The Region of Southeastern Europe within The Framework of The CEFTA Agreement, Мегатренд ревија, вол 5(1), Мегатренд универзитет, Београд, 2008, стр. 122.

⁵¹⁸ Јелана Симић, Дејан Ђурић, Милан Михајловић, ЦЕФТА и извозна орјентација земаља Западног Балкана, Школа бизниса, бр 3, Београд, 2011, стр. 54.

2.6. Институционалне реформе, изградња тржишта и тржишних институција

Транзиционе промене у СФРЈ и раскид са социјалистичким наслеђем почели су 1988. године. Прецизније речено, променом Устава СФРЈ, с краја 1988. године, и усвајањем кључних привредносистемских закона: Закона о предузећима и Закона о банкама и другим финансијским организацијама створене су институционалне претпоставке за увођење тржишне алокације ресурса и извршено нормативно напуштање Закона о удруженом раду и праксе самоуправног споразумевања и друштвеног договорања. Сагласно Закону о предузећима дотадашњи третам предузећа као радне организације, која је самостална самоуправна организација радника повезаних заједничким интересима у раду, замењен је предузећем које обавља привредну делатност ради остварења добити и чија се одлуке вреднују на тржишту.⁵¹⁹ Преношењем свих својинских права на предузеће као правно лице укинута је несвојински статус друштвене својине. Предузећа су поред права коришћења и плодоуживања, тиме добила и право располагања друштвеним капиталом. Уставом је утврђено да су сви облици својине равноправни, а мисли се на друштвену, државну и приватну својину. Међутим, приватна својина је могућа само као резултат нових инвестиција.⁵²⁰ Према Закону о предузећима извршена је класификација предузећа према облику својине, тако да је могуће разликовати друштвена, приватна и мешовита предузећа. СФРЈ је била прва социјалистичка земља, која је донела Закон о приватизацији и Закон о страним улагањима, чиме је дозвољен слободан улазак страних инвеститора.⁵²¹

Уставом СРЈ из 1992. године утврђени су сви неопходни елементи за успостављање и функционисање модерне тржишне привреде. Устав омогућава привређивање које се заснива на законитостима тржишта. Гарантује се својина и равноправност свих облика својине, као и слобода рада и привређивања. Предузећа су слободна у организовању и пословању. Уставне одредбе указују на потребу равноправних услова привређивања и спречавања сваког монополског понашања. Посебне одредбе регулишу права радника и гарантују основна социјална права и заштиту. Устав је, такође, прокламовао аутономност Централне банке. Главни недостатак Устава из 1992. године јесте могућност опстанка друштвене својине, што није компатибилно са развојем модерне тржишне привреде.

На нормативном плану у првој половини 90-их година донети су бројни закони којима је требало да се створи институционални оквир за тржишни привредни систем. То су били следећи закони: Закон о предузећима (1989), Закон о промету и располагању друштвеним капиталом (1989), Закон о друштвеном капиталу (1990), Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине (1991), Закон о радним односима (1991), Закон о пензијско инвалидском осигурању (1992), Закон о Народној банци Југославије (1993), Закон о банкама и другим финансијским институцијама (1993) и др.

Усвајањем Закона о предузећима и низа закона о приватизацији (Закон о промету и располагању друштвеним капиталом, Закон о друштвеном капиталу и Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине) учињен је први корак ка изградњи новог тржишног система и спровођењу транзиције. Међутим, бројни законски недостаци и лоша правна решења условила су пропаст реформи, посебно приватизације.

⁵¹⁹ Јован М. Ранковић, Радикална измена закона о приватизацији као приоритет, Како завршити приватизацију у Србији, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 405.

⁵²⁰ Ивица Стојановић, Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000, стр. 309.

⁵²¹ Оскар Ковач, Постоје ли услови за комплетно тржишно решење у привредном систему СФРЈ, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 16.

Монетарни и банкарски систем у Србији операционализовани су Законом о Народној банци Југославије и Законом о банкама и другим финансијским институцијама. Главна одређења Закона о Народној банци Југославије усклађена су са одређењима која имају централне монетарне власти у савременим тржишним привредама. Самосталност Народне банке Југославије се огледа у самосталном утврђивању и вођењу монетарне политике.⁵²² Међутим, поједина решења угрожавају Народну банку, јер је стављају у подређен положај у односу на државу. Примера ради, Народна банка има обавезу да финансира буџетски дефицит, а то ограничава њену независност. Закон о банкама и другим финансијским институцијама омогућава пословање на тржишним основама.

Низом закона о радном односу и колективном уговарању извршено је конституисање тржишта радне снаге. Укинут је монопол на радна места и разрађен институт отказа. Међутим, држава и даље задржава водећу позицију када је у питању колективно преговарање или регулисање односа на тржишту рада, а првенствено утврђивање минималних надница и услова запошљавања. Проблем радног законодавства се огледа у његовом фокусу на одбрани трајности радног односа уместо на подстицање и јачање ефикасности тржишта у сврху бољег коришћења људских ресурса и раст запослености.

Независно од тога што је Устав из 1992. године дао основне правне принципе за тржишну трансформацију привреде, најважнији привредно системски закони донети су тек 1996. године. У међувремену, изостало је регулисање својинске, организационе и управљачке структуре предузећа као основног привредног субјекта и дефинисање механизма функционисања основних тржишних институција. На тај начин интегрално тржиште, као кључни координациони механизам, није било у стању да путем рационалног формирања цена роба, рада и капитала омогући економским актерима да доносе оптималне одлуке у вези штедње, инвестиција, производње и потрошње. Истовремено, упркос снажном отпору реформама многе старе институције су спонтано разграђене, као последица неспособности социјалистичког привредног система да покрене производњу, да је организује и остварује ефикасно. Дакле, у наведеном раздобљу постојао је привредно-системски вакуум у коме су старе институције разграђене, а нове још нису формиране.

Пакет кључних привредно-системских закона усвојен је у периоду 1996-1997. године, и то: Закон о предузећима, Закон о својинској трансформацији, Антимонополски закон и најзад законска решења којима се регулише тржиште рада и капитала. Закон о предузећима из 1996. године раскинуо је са свим најбитнијим организационим специфичностима из социјалистичке епохе. Одредбе овог закона укинуле су правну могућност за оснивање нових друштвених предузећа. У друштвеним предузећима раскида се са самоуправљањем и самоуправним облицима одлучивања радника.⁵²³ Предузећем најзад управља власник, односно представници власника, сразмерно проценту власништва у трајном капиталу. Овај закон, за разлику од ранијих законских решења, је напустио класификацију предузећа према својинским облицима. Облици предузећа су усклађени са законодавством савремених тржишних привреда, а највише са немачким законодавством. Па тако, имао поделу предузећа на друштва лица (ортачко и командно) и друштва капитала (акционарско и друштво са ограниченом одговорношћу).⁵²⁴ Законом о својинској

⁵²² Љубинка Јоксимовић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 505-506.

⁵²³ Сретен Сокић, Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003, стр. 442.

⁵²⁴ Радосав Маринковић, Милан Илић, Илија Росић, Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999, стр. 48.

трансформацији из 1997. године предвиђена је приватизација предузећа у друштвеном и државном власништву. Међутим, настављена је пракса необавезности приватизације.

Спровођење наведених привредно-системских закона 1997, 1998 и 1999. године било је отежано услед бројних објективних и субјективних разлога. Међународни притисци на СР Југославију и НАТО агресија отежавају озбиљеније оздрављење, реструктурирање и тржишно трансформисање привреде. Поред наведених објективних разлога спорост институционалне реформе условљавају и јаки отпори унутар земље. Транзиција мења односе међу друштвеним снагама, тако да они који губе пружају снажан отпор променама.

Период 90-их година може се окarakterисати као време изразитог погоршања у области владавине права и функционисања институција. Институционални вакум настао разградњом социјалистичких институција попуњен је квази институцијама које су створиле идеалну основу за разне злоупотребе, ширење корупција и криминала.

Институционалне реформе у Србији се интензивирају након политичких промена октобра 2000. године. Од посебног значаја за тржишне реформе су следећи привредно-системски закони: Закон о приватизацији (2001), Закон о раду (2001), Закон о пореском поступку и пореској администрацији (2001), Закон о Народној банци Југославије (2001), Царински закон (2001), Закон о страним улагањима (2002), Закон о тржишту хартија од вредности и другим финансијским инструментима (2002), Закон о буџетском систему (2002), Закон о порезу на додатну вредност (2004), Закон о привредним друштвима (2004), Закон о стечају (2004), Закон о заштити конкуренције (2005), Закон о банкама (2005) итд.

Закон о приватизацији из 2001. године уводи нови моделе приватизације базиран на продаји предузећа већинском инвеститору у циљу стварања погодних услова за успешно пословно реструктурирање предузећа. По свом системском значају издваја се Закон о привредним друштвима из 2004. године, који прецизира основне типова привредних субјеката, њихову својинску структуру, начин управљања и функционисања привредних субјеката. Законом о стечају из 2005. године повећана је ефикасност вођења стечајног поступка. Закон о раду из 2001. године редефинише права радника и инсистира на већој флексибилности тржишта рада, како би се повећала запослености. Царинским законом из 2001. године смањује се оптерећење размене по основу царина, чиме се стара основ за либерализацију. Законом о тржишту хартија од вредности и другим финансијским инструментима из 2002. године стварају се услови за функционисање тржишта капитала (берзе). Законом о банкама из 2005. године разрешене су бројне привредности регулативе у области банкарства. Законом о страним улагањима из 2002. године дају се веће права и повољнији третман страним улагачима, гарантује се њихова сигурност и заштита уложеног капитала. Законом о заштити конкуренције из 2005. године штити се домаће тржиште од повреда конкуренције, а све у циљу стварања једнаких шанси за све тржишне субјекте.

Посебно место у изградњи тржишне привреде у Србији заузима Устав из 2006. године. Према члану 82. Устава, економско уређење у Србији почива на тржишној привреди, отвореном и слободном тржишту, слободи предузетништва, самосталности привредних субјекта и равноправности правних и других облика својине, чеме се коначно прави потпун одклон у односу на социјалистички привредни систем и његове институције.

Институционалне реформе и поред усвајања бројних позитивних законских решења доживљавају неуспех, а проблеми искрсавају у домену примене закона, неразвијености институција, ненавикнутости на тржишне принципе, отпора средине, кашњења у доношењу појединих кључних системских закона, лоше синхронизације реформи итд.

2.6.1. Недостаци институционалних реформи и неизграђеност тржишних институција

Институционалне реформе у Србији спровођене су споро и неадекватно, тако да су и значајнији позитивни ефекти изостали. Институционалне промене трају више од двадесет година и то у своме нормативном делу, а имплементација закона је тешко остварива. Тржишне институције (приватна својина, тржиште и др.) нису у пуној мери заживеле, већ су спутане разним наслеђеним односима и интересима нових снага у прерасподели.

Кључна два проблема који се тичу изградње новог институционалног оквира у Србији јесу: први, динамика и редослед доношења закона, која је знатно каснила за стварним потребама привреде и друштва, и други, имплементација донетих закона. Устав Србије је донет са великим закашњењем, тек 2006. године. Неки основни транзициони закони или нису или су веома касно донети, а без њих изградња институција правне државе, тржишта и других тржишних институција није била ни могућа. У првом реду то су: Закон о својини, Закон о денационализацији, Закон о инвестиционим фондовима, Закон о нотарима, Закон о преузимању акционарских друштава итд. Спровођење процеса приватизације је вршено без комплетирања читавог низа институција и процедура, што се врло негативно одразило на брзину и ефекте овог процеса по привреду.⁵²⁵ Примена закона је велики проблем. Наиме, закони се често непоштују без већих последица по оне који то чине. То говори да правна држава не делује ефикасно, односно да из економских, социјалних и политичких разлога изостају санкције за непоштовање нормативних решења. Затим, није ретка појава да одређени закони исте вокације различито регулишу исту материју. У таквом случају долази до проблема у примени закона јер се поставља питање правног првенства, односно намеће се дилема који закон има јачу правну снагу.⁵²⁶ Овакве и сличне неусклађености доводе до непотребних судских поступака, а тиме и опште правне несигурности, која генерише лошу пословану и инвестициону климу у земљи.

Незграђеност институција тржишне привреде, као последица непотпуних и лоше спроведених институционалних реформи и снажног отпора затечних институција средине, огледа се у слабој заштити својинских права и неразвијености интегралног тржишта.

Приватна својина и својинска права још увек нису заштићена на адекватан начин. У атмосфери у којој је могућа слободна узурпација државне и друштвене својине од стране политичких партија ни приватна својина не може бити сигурна. Присуство државних и друштвених предузећа у привреди изнад предвиђеног оптимума услед спорости процеса приватизације чини приватну својину мање делотворном. Велики проблем представља непоштовање уговорних обавеза, неефикасна заштита конкуренције, неразвијеност корпоративног управљања и отежано и скупо спровођење стечаја, што ограничава преимућства приватног власништва. Заштита уговорних обавеза спутана је неефикасним и спорим радом судова. Стање у извршном поступку, тј. извршењу судских пресуда, је нарочито лоше, тако да блокира извршење уговора. Познато је да приватна својина даје своје плодове само на тржишту на којем влада интензивна конкуренција, развијен корпоративизам и где неуспешне фирме одлазе у стечај чинећи при томе минималну штету успешним фирмама. Домаће тржиште је препуно бројних монопола и олигопола, а то негативно утиче на повећање ефикасности производње, унапређење квалитета

⁵²⁵ Милан Беслаћ, Транзициони закони као оквир новог привредног амбијента, Стабилизација и развој—како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005, стр. 224.

⁵²⁶ Бранко Михаиловић, Весна Параушић, Зоран Симоновић, Анализа фактора пословног амбијента Србије у завршној фази економске транзиције, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2007, стр. 28.

производња и услуга, те смањење цена. На пример, монополизованост производње сточне хране погубно утиче на развој сточарске производње. Равноправност учесника на тржишту и фер конкуренција су ограничени обимном сивом економијом, с једне, и државним и друштвеним предузећима, која су још увек објект меког буџетског ограничења, с друге стране. Неразвијеност корпоративног управљања допринела је слабом учинку процеса приватизације и пословне трансформације предузећа. У многим приватизованим предузећима услед лошег менаџмента, и поремећених управљачких и власничких односа није дошло до избора праве пословне стратегије усмерене ка захтевима тржишта, те очекиваног повећања економске ефикасности и смањења трошкова. Денационализација још увек није извршена, а то баца сумњу на иреверзибилност процеса приватизације и тиме угрожава сигурност приватне својине. Последице свега овога су смањење обима и ефикасности инвестиција, смањење стопа привредног раста и заоштравање унутрашњих и спољашњих макроекономских неравнотежа.

Интегрално тржиште показује низ појавних знакова неразвијености. Кокуренција на тржишту роба и услуга није заживела у пуном обиму, иако је заокружена формална институционална инфраструктура, која би требала да омогући ефикасно функционисање овог тржишта. Финансијско тржиште и тржиште рада су неизграђена и нефункционална у скоро свим својим сегментима. На овим тржиштима влада неусклађеност понуде и тражње, а уочава се и јак утицај државе на тржишне односе. Нормативна уоквиреност финансијског тржишта и тржишта рада је непотпуна. Тржиште зајмовног капитала је донекле светла тачка финансијског тржишта, док је берзанско тржиште хартија од вредности потпуно неразвијено и нефункционално. Акцијама и обвезницама се скоро и не тргује на Београдској берзи. Неразвијеност тржишта капитала условљава и неразвијеност (неефикасност) тржишта рада, јер ако не знамо колико вреди капитал не можемо да знамо ни колико рад вреди. Тржиште рада је, свакако, најнеразвијеније. Ово тржиште показује неефикасност када је у питању утврђивање равнотежне цене рада у оквиру појединачних привредних делатности, односно за један исти посао постоје велике разлике у цени рада код различитих послодаваца. Зараде у Србији су нереално високе услед јаког утицаја јавног сектора на формирање цене рада у приватном сектору. Наиме, високе зараде у јавном сектору условљавају општи висок ниво зарада у привреди. Високе зараде су узрок високе инфлације и неконкурентности привреде, а чак и повећавају незапосленост, пошто је раст зарада скоро увек изнад раста продуктивности рада. Радници у неререформисаним деловима привреде (друштвена и јавна предузећа) имају неку врсту монопола над радним местима, док је стање у приватном сектору иако значајно боље још увек прожето различитим законским ограничењима, тј. раднике ни овде није лако и јефтино отпустити. У јавним службама институт конкурса за посао формално постоја, али у суштини не функционише, пошто се запошљавање врши по партијском кључу или путем корупције, тако да непостоји ни градација по квалету, на основу знања, стручности и искуства. То све указује на ниску алокативну ефикасност радне снаге, тј. неефикасно размештање радника сагласно њиховим квалитетима и способностима за обављање неког посла.

Несигурност приватне својине и неразвијеност интегралног тржишта у Србији указују на постојање једне врсте недореченог тржишног привредног система који има слабу развојну способности и чије реметилачке снаге и пропусти резултирају у макроекономским неравнотежама и рецесионим тенденцијама у привреди.

3. ОЦЕНА УКУПНИХ ТРАНЗИЦИОНИХ ПРОЦЕСА У СРБИЈИ

Србија у реформе улази са веома добре стартне позиције: просечна вредност индекса транзиције од 1.52 у 1989. године била је у том моменту за једну трећину изнад просека свих земаља у транзицији. Овај резултат се посебно дугује оствареним резултатима у иницијалним економским реформама: приватизацији малих предузећа (вредност индекса транзиције 3), либерализацији цена (2,67) и либерализацији у области спољне трговине и формирања девизног курса (2). У наредном периоду наставак реформи у Србији био је и даље позитиван али доста спор, посебно у поређењу са другим земљама у транзицији које су крупним корацима спроводиле иницијалне реформе. Вредност индекса транзиције за 1993. годину (само 1,68) већ је изједначен са растућим просеком других земаља у транзицији. Период од почетка 1994. године карактерише се застојем започетих процеса, јер су геополитичке прилике, економске санкције, сурвавање производње и мега-инфлација у први план избацили потребу за макроекономском стабилизацијом и оживљавањем производње. Вредност индекса транзиције наредних година се спушта на апсолутни ниво (1.44) који је нижи од стартне вредности из 1989. године и за једну трећину нижи од текућег просека који су оствариле све европске земље у транзицији.⁵²⁷ Долази до стагнације и назадовања у готово свим областима иницијалних реформи и потпуног одсуства нових реформи, посебно у области приватизације великих предузећа, реструктурирања, спољне либерализација, политике конкуренције и финансијских реформи. Србија посустаје у транзицији све до политичких промена 2000-те године. Према критеријумима Европске банке за обнову и развој Србије је током 90-их година била изван сваке категорије у погледу резултата транзиције и чинила је земљу у којој је изостала примена транзиционог пакета мера. Сличан закључак среће се и у Извештају Европске Комисије из 1999. године, која констатује одсуство транзиција у Србији.

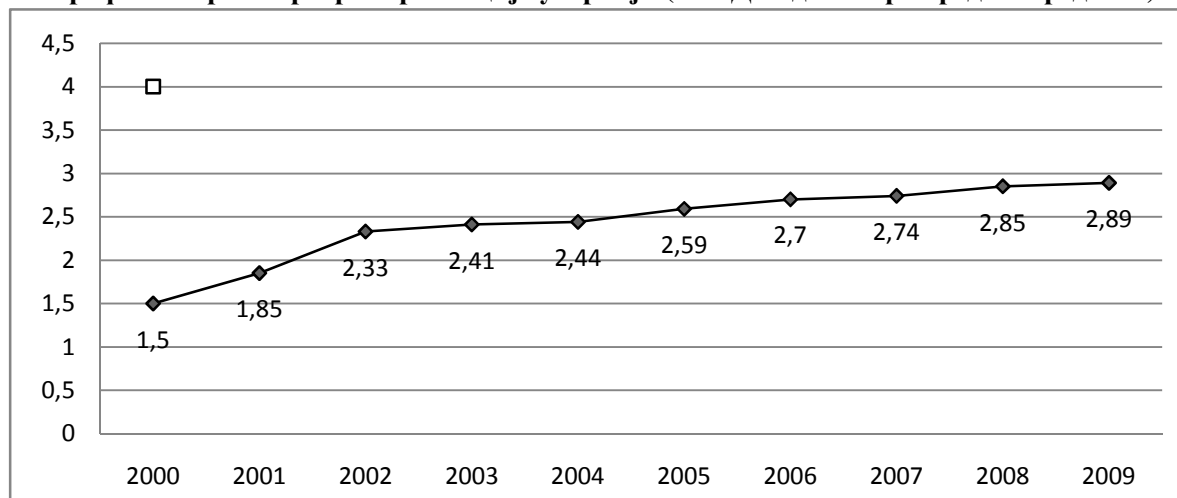
Аутор докторске дисертације се слаже у оцени да транзиција у Србији током 90-их година не само да је изостала, већ и да је дошло до супротних тенденција - јачања улоге државе у привреди и слабљења тржишта. У прилог томе наводи следеће: (1) учешће приватне својине у стварању друштвеног производа износи само 40% 2000. године, а то је значајно мање од критичне границе од 70%; (2) приватизација и реструктурирање друштвених предузећа су спроведени само у мањем броју случајева, тако да на приватизацију чека главнина предузећа; (3) замашан део друштвеног капитала бива трансформисан у државни; (4) реформа јавних (државних) предузећа у целини изостаје; (5) цене и спољна трговина су строго контролисани од стране државе, а то је у супротности са идејом либерализације тржишта; (6) финансијски и фискални систем су неререформисани и нефункционални; (7) одсуство трајне макроекономске стабилизације; (8) тржишне институције су неразвијене или непостоје - нема тржишта капитала и рада, док је тржиште роба дефектно, а приватна својина по обиму недовољна и лоше заштићена. Разлози овако неповољног стања су: 1) одсуство интереса бројних друштвених група да се реформе заиста спроведу - радника, пензионера, директора друштвених и државних предузећа, приватних предузетника и политичара; 2) низ негативних екстерних удара (економске санкције, ратна дешавања итд) који условљавају фокус економске политике; 3) веома висока незапосленост пре почетка транзиције, која врши снажан притисак на политички фактор да успорава и одлаже реформе друштвеног и државног сектора; 4) друштвена

⁵²⁷ Цена одлагања интеграције Србије у Европску унију, Студије и анализе, бр. 4, Институт факултета за економију, финансије и администрацију, Београд, октобар 2008, стр. 38.

својина над средствима за производњу и традиција самоуправљања; 5) неодговорности у вођењу економске политике, која свој израз има у појави хиперинфлације и сиве економије; 6) навике и традиција српског народа који су у супротности са принципима тржишта и идејом приватне својине. Све ово је условило да привредни систем Србије буде мање тржишан на крају 90-их година него што је то био случај на почетку ове декаде.

Напредак транзиције у Србији у периоду 2000-2008. године је значајан и неупоредив са стањем из 90-их година, када је дошло до назадовања на свим пољима реформе.

Графикон бр. 6. Прогрес транзиције у Србији (ЕБРД индикатор - средња вредност)

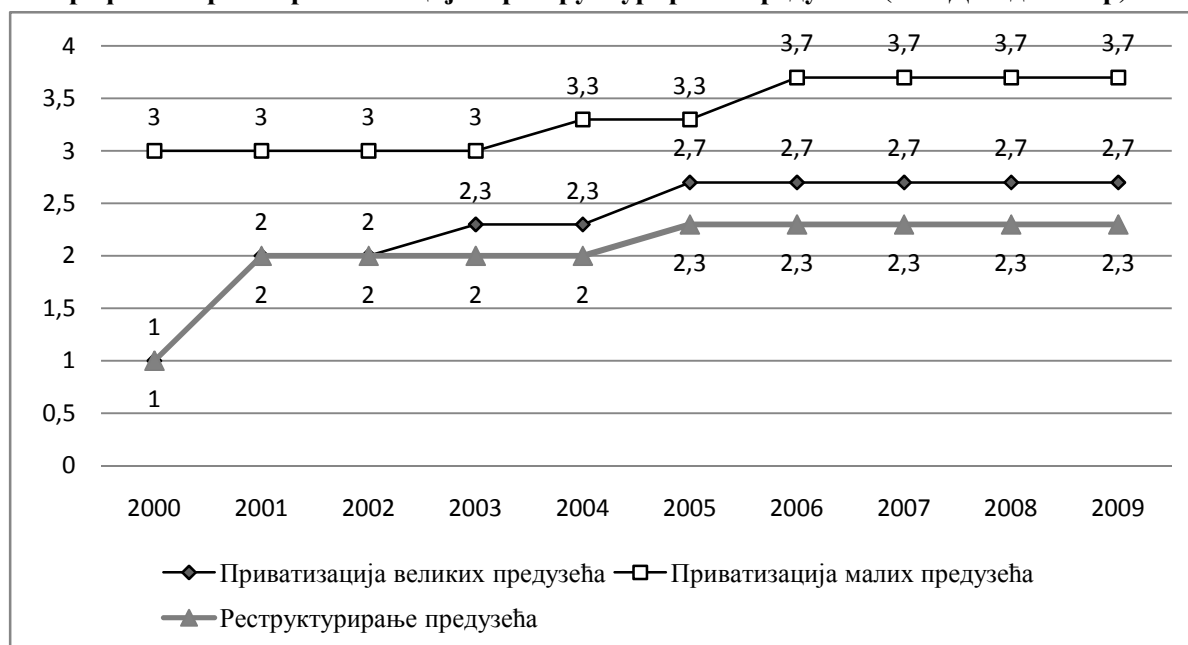

Извор: Transition Report, EBRD, 2009, p. 216.

Евидентно је да након убрзаних реформи у периоду 2000-2003. године долази до њиховог успоравања у периоду 2003-2008. године, углавном услед политичких дешавања. Када се посматра транзициони период 2000-2008. године у целини уочава се да је Србија остварила напредак, односно средња вредност годишњег ЕБРД индикатора повећана је са 1,5 у 2000. години на 2,89 у 2009. години. Остварени резултат економске транзиције указују да привреда Србије још увек није у пуној мери тржишна, односно да се налази на половини пута остваривања реформи за које се сматра да ће је довести у систем сличан уређењу савремене тржишне привреде. Посматрајући са аспекта дужине трајања транзиције уочава се да она није успела, с обзиром да је требало пуних осам година да прође да би се урадило пола посла. У успешним земљама у транзиција овај процес траје од 5 до 6 година, а пун опоравак привреде и излазак из удолине се дешава у осмој година. Аутор сматра да транзиција у Србији не само да није досегла свој циљ у предвиђеном року - формирање пуне тржишне привреде, већ су много проблематичнији ефекти транзиције на привреду Србије. Остварени бруто друштвени производ Србије 2008. године налази се на 70% оног из 1989. године, док је привредна структура дисфункционална на релацији индустрија - сектор услуга сагласно нашем нивоу економског развоја. Транзиција је имала за резултат пропадање бројних делова сектора индустрије, ниску конкурентност привреде, успорен раст извоза и последично избијање платнобилансне кризе 2008. године.

У графиконима који следе (графикон бр. 7, 8. и 9.) приказана је динамика три групе ЕБРД индикатора прогреса транзиције у Србији: прва, индикатори за приватизацију и реструктурирање предузећа; друга, индикатори за конкуренцију и либерализацију; и трећа, индикатори за реформе финансијског система и инфраструктуру.

Графикон бр. 7. Приватизација и реструктурирање предузећа (ЕБРД индикатор)

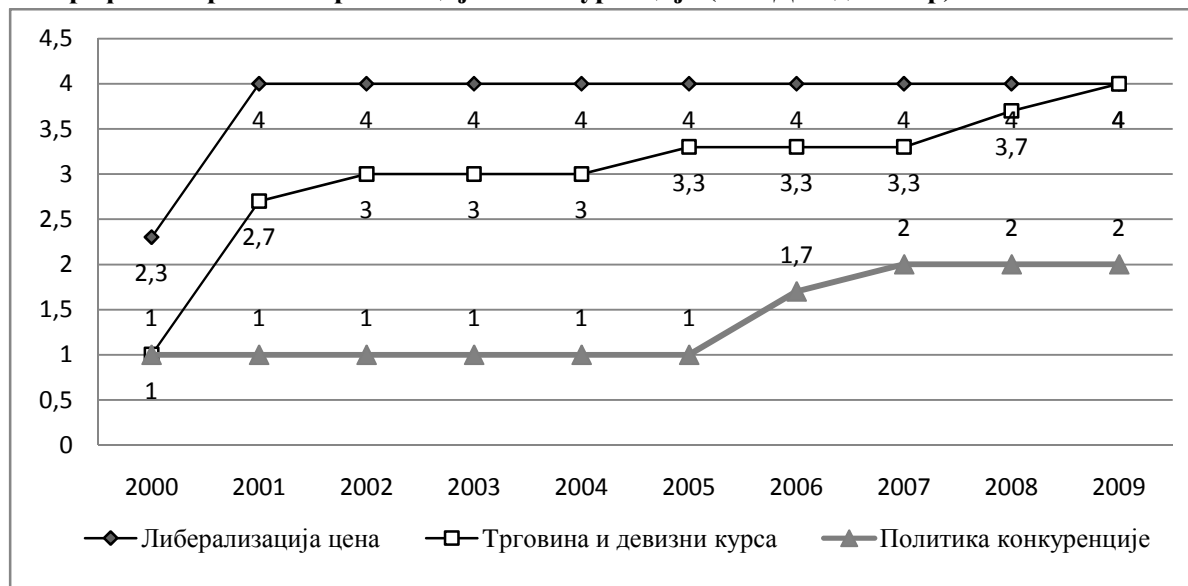

Извор: Transition Report, EBRD, 2009, p. 218.

Процес приватизације у Србији је најпроблематичнија тачка транзиције. Приватизација се показала неуспешном, како по дужини трајања, тако и још више по погубним ефектима на привреду Србије. Посматрајући обухват приватизације уочава се да велики број друштвених предузећа није приватизован (посебно велика предузећа - види график бр. 6.) у периоду од осам година, иако је првобитно предвиђено да се приватизација у потпуности изврши у року од 4 године. Штавише, већина јавних предузећа није ни започела реформу. Последица одлагања приватизације и реструктурирања масе предузећа у друштвеном и јавном сектору јесте изједање капитала предузећа, гомилање дугова и устоличење хазардног понашања као друштвено пожељног, а све то их чини веома неатрактивним за продају и реструктурирање. Процес приватизације се спроводи веома лоше, тако да се велики број предузећа нашао у погрешне руке. Услед недостатка система и институционалне неизграђености процеси деструкције надвлађавају процесе синергије и креације. Наиме, купци предузећа бивају у позицији да већу корист по себе могу да остваре кроз деструкцију предузећа него кроз реструктурирање и опоравак предузећа, а то је последица подцењене вредности предузећа и начина продаје предузећа. Предузећа се продају онима који немају знања и средстава да унапреде рад предузећа и на основу тога увећају своје богатство. У великом броју приватизованих предузећа реструктурирање изостаје или се спроводи на неадекватан начина (види график бр. 6.), што резултира експанзијом задуживања, масовном појавом неликвидности и банкрота. Сам процес приватизације прати масовно отпуштање радника и погоршање њиховог статуса и услова рада. Идеја реформи јесте краткорочно отпуштање вишка радника ради њиховог запошљавања у здравим предузећима на дугорочној основи. Међутим, пропадањем масе приватизованих предузећа нестају и изгледи за нова запошљавања, тако да незапосленост добија трајан карактер. Посматрајући са макроаспекта, ефекти приватизације су посебно погубни у случају сектора индустрије, који исказује стагнацију производње и деструкцију својих развојних потенцијала. Уместо да приватизација резултира реструктурирањем

индустријских предузећа и растом конкурентности индустрије, све се сурвава, тако да долази до заоштравања структурног поремећаја у привреди на релацији индустрија-сектор услуга, стагнације извоза, раста задужености и избијања економске кризе.

Графикон бр. 8. Либерализација и конкуренција (ЕБРД индикатор)

Извор: Transition Report, EBRD, 2009, p. 218.

Србија има високу оцену када је реч о спровођењу либерализације цена, спољне трговине и девизног курса, док су лоши резултати остварени у случају политике конкуренције. На почетку транзиције 2000. године учињен је значајна корак у либерализацији цена, пошто је већ тада већина цена препуштена слободним тржишним снагама. Либерализација спољне трговине се одвијала у три таласа: први 2001. године, други 2004. године и трећи 2007. године. Напредак на овом пољу одвија се кроз низ споразума о слободној трговини (ЦЕФТА, ССП итд), што има за резултат значајно смањење царинских стопа и укидање различитих баријера у размени. Када је у питању политика конкуренције значајне промене уочавају се тек након 2005. године, односно са доношењем Закона о заштити конкуренције (2005) и оснивањем Комисије за заштиту конкуренције (2006). Закон о заштити конкуренције из 2009. године даје Комисији већа овлашћења када је у питању надзор и кажњавање оних који су нарушили конкуренцију.

Независно од успеха оствареног на пољу реализације либерализације цена и спољне трговине посматрано кроз призму EBRD индикатора, проблем су негативни ефекти овог процеса на привреду Србије. Брзина и начин спровођења либерализације су били такви да су створили бројне проблеме домаћој привреди. Индустрија Србије је током 90-их година била запуштена и рунирана, и није је требало изложити наглој иностраној конкуренцији, већ ју је требало селективно заштитити. Либерализацију спољне трговине требало је спроводити постепено уз јачање конкурентности домаће индустрије. На привреду Србије је посебно погубно деловала негативна констелација убрзане либерализације и лоше економске политике. Економску политику карактерише изразито рестриктивна монетарна политика и експанзивна фискална политика. Високе каматне стопе условиле су непрофитабилност многих привредних активности, посебно у сектору индустрије. Прецењен динар стимулише увоз и дестимулише извоз, тако да погоршава

спољнотрговинску размену, а то резултира високим спољним дугом. Нереформисан јавни сектор гурао је конкурентности читаве привреде наниже. Инфериорни у конкурентској бици са иностраном понудом, домаћи произвођачи су у потпуности клонули. Дошло је до смањења производње и извоза и пораст незапослености, а тако настали недостатак домаће производње супституисао се увозом. Макроекономска стабилизација и економска либерализација, онако како су спроведени у Србији, довеле су до успоравања привредног раста, пада запослености, погоршања макроекономске стабилности и раста задужености.

Према методологији Светског економског форума вредност индекса који мери ефективност антимонополске политике у Србији износи 2,7 у 2009. години, и Србију сврстава на екстремно ниску 130. позицију. Наиме, државни и друштвени монополи су замењени приватним монополима услед спровођења приватизације у атмосфери нерегулисане конкуренције. Постојећа законска решења (Закон о конкуренцији из 2005. и 2009. године) наслеђену ситуацију не могу да реше, јер је тржиште Србије већ монополизовано. То има за резултат високе цене, лош квалитет производа и услуга, неадекватну понуду у погледу количина и врста. Такође, присутне су монополске структуре под контролом државе. Ипак, уочена је тенденција боље контроле државних давања, а донет је и Закон о контроли државне помоћи (2009) и формирана је Комисија за контролу државне помоћи. Међутим, још увек постоје бројни случајеви селективно дате државне помоћи. Проблем представља нефер конкуренција, која долази из сиве економије. Све у свему, тржиште роба и услуга је неефикасно, акције на њему не резултирају селекцијом којом побеђује квалитет, тако да чини лошу основу за раст и развој привреде.

Графикон бр. 9. Реформа финансијског система и инфраструктура (ЕБРД индикатор)

Извор: Transition Report, EBRD, 2009, p. 218.

У оквиру реформе финансијског система Србије уочава се напредак на пољу реформе банака и либерализације каматне стопе, док је стање у случају тржишта капитала и небанкарских финансијских институција незадовољавајуће. Висока оцена у категорији реформа банака и либерализација каматне стопе произилази их реформских протеза 2002.

године, којим је отворен простор за трансформацију друштвених и државних банака у тржишне институције. Након осам година реформи, приватизације и уласка страних банака, банкарски систем Србије је доминантно у приватном власништву страних банака. У Србији ради 34 банака 2008. године, а од тога броја 20 су стране банке, које учествују са 75% у укупној имовини.⁵²⁸ Међутим, и поред великог напредка у реформи банкарског сектора који послује на здравим основама и са високим профитом, значајан је проблем високих каматних стопа. Тржиште капитала је неразвијено, тако да је финансијски систем једностран. Предузећа наине још увек не могу да дођу до додатних извора финансирања и усмерена су искључиво на банке и њихове скупе кредите, а то утиче на смањење конкурентности привреде. Такође, активности и значај финансијских посредника као што су осигуравајуће компаније, пензиони и инвестициони фондови је на неадекватном нивоу.

Инфраструктура је неререформисана, лошег квалитета и неразвијена. Различити сегменти инфраструктуре од путне, преко енергетске и комуналне, до телекомуникационе налази се у потпуном или делимичном власништву државе. Тржиште ових делатности је затворено за улагање, а постоји и изражена контрола цена. Све ово условљава нижу конкурентност привреде и нижи ниво инвестиција, и последично нижи привредни раст и развоја Србије.

Посматрајући ЕБРД индикаторе можемо да уочимо да су најуспешније реформе остварене на пољу либерализације цена, либерализације спољне трговине и девизног курса, приватизације малих предузећа и реформе банкарског система где је добијена оцена изнад 3. Известан напредак постоји када је у питању приватизација великих предузећа, реструктурирање предузећа и реформа инфраструктуре, док је најмањи напредак учињен код примене и усвајања политике конкуренције и развоја тржишта капитала и небанкарских финансијских институција. Независно од оствареног напретка исказаног у ЕБРД индикаторима успешност процеса транзиције у Србији најбоље потврђују основни макроекономски показатељи: БДП 2010. године износи 70% онога из 1989. године, висока стопа инфлације (око 10%) и изразито висока незапосленост (преко 20%), који су директна потврда да се привреда Србије још увек налази у трансформационој рецесији и стагфлацији. Штавише, приватизација предузећа није спроведена до краја, а приватни сектор генерише само 60% БДП, и то после више од двадесет година приватизације. Приватизација је у потпуности подбацила, а њене последице су пропадање великог броја индустријских предузећа, било да су она пропала чекајући да се приватизују или су била уништена након приватизације. Приватизација се, дакле, не може спровести успешно и њени ефекти по привреду биће погубни ако сам процес није праћен адекватним институцијама и добро осмишљен. Ефекти транзиције на привреду Србије не би били тако лоши да су редослед сповођења елемента реформи (приватизација, либерализација, стабилизација и институционалне реформе) и усаглашеност елемената били боље укомпоновани. Нагла либерализација, лоша економска политика, скупи кредити и правна несигурност условили су пропадање великог броја домаћих предузећа. Посебан проблем транзиције у Србији представља спорост имплементације политике заштите конкуренције, пошто је то кључан предуслов за унапређење конкурентности целокупне привреде.

⁵²⁸ Transition Report, EBRD, 2009, p. 219.

V глава

УТИЦАЈ ГЛОБАЛНЕ КРИЗЕ НА ПРИВРЕДУ СРБИЈЕ

1. СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА И КАНАЛИ ТРАНСМИСИЈЕ

У глобалном финансијском систему националне границе немају велику улогу па криза настала у САД није остала изолована у њеним границама, већ се проширила на друге делове света. На финансијском тржишту САД поред домаћих инвеститора учествују компаније, банке и фондови из других држава и великих финансијских центара попут Европске уније и Јапана. Инострани инвеститори, попут америчких инвеститора, верујући у процене релевантних рејтинг агенција, своја слободна финансијска средства пласирали су у дужничке хартије од вредности високих рејтинга као што су хипотекарне хартије од вредности (рејтинга од Б до ААА). Како се испоставило да су рејтинзи хипотекарних хартија од вредности прецењени и из разлога што је дошло до пада вредности ових инструмената, инострани инвеститори су сразмерно висини средстава које су пласирали у поменуте финансијске инструменте бележили губитке. Временом како се криза на тржишту некретнина продубљивала и постепено преносила на целокупни финансијски сектор САД, банке, компаније и фондови у којима су инострани инвеститори имали удела у власништву пропадали су услед великих губитака. Прва тржишта која су била на удару криза су тржишта Европе и Азије, због учешћа великог броја инвеститора из ових делова света на тржишту новца и капитала САД. Заражене лошом активом банкротирале су редом немачке, француске, италијанске, британске, као и банке многих других земаља. Како су економије свих земаља међусобно комплементарне, а услед повезаности финансијских система земаља ван Европске уније са финансијским системом унутар Европске уније, криза се пренеле и на земље Европе које нису чланице Уније.⁵²⁹ Кризом су посебно тешко биле погођене земље југоисточне Европе, код којих је зависност од прилива иностраног капитала врло изражена, с обзиром да су ове земље свој привредни раст и развој и стабилност темељиле управо на приливу средстава из иностранства.

Поред банкарског сектора, кризом је било погођено и берзанско тржиште, које знатно брже и драстичније реагује на тржишне промене. Драстичан пад промета на берзи, заједно са колапсом банкарског система одражава ефекте једне од до сада највећих криза са којима се свет сусрео. Везе између финансијског сектора и остатка економије битно су утицале на начин ширења светске економске кризе и њен укупни негативни ефекат.⁵³⁰ Ефекти финансијске кризе преливају се на реални сектор првенствено мањком капитала и заштравањем услова задуживања кроз повећање камата, скраћивање рокова отплате кредита и ригорознију селекцију компанија код давања кредита. Банке немају више средства за пласирање у реални сектор у виду кредита, као што су имала пре кризе, док компаније из реалног сектора имају све већи проблем да изврше своје обавезе и врате позајмљена средства. Неликвидност тржишта имплицира смањење тражње, а самим тим и смањење производње. Настала ситуација има за последицу пад производње, успоравање циклуса компанија, смањење извоза и увоза и на крају повећање незапослености.

Последице светске економске кризе у Европи посебно су биле негативне у случају земаља Западног Балкана. У земљама региона након периода економске, друштвене и политичке катаклизме 90-их година прошлог века, захваљујући структурним реформама,

⁵²⁹ Ана Вјетров, Урош Ђурић, Тамара Раденковић, Ива Цвјетовић, Емилија Жутић, Олага Калашић, Светска економска криза и последице по привреду Србије, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, април 2009, стр. 23.

⁵³⁰ Душан Вујовић, Глобална финансијска криза: поруке и поуке за касне транзиционе привреде, Факултет за економију, финансије и администрацију, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009, стр. 15.

отварању према свету, јачању економских слобода и стварању повољнијег окружења за приватно предузетништво током 2000-их година долази до одређеног убрзања привредног раста и стабилизације развоја, раста спољнотрговинске размене, раста прилива страног капитала, како по основу страних директних инвестиција, тако и још више по основу страних кредита, и свакако долази до унапређења животног стандарда и смањења сиромаштва. Међутим, убрзо затим, нагло, долази поново до стагнације и оштро опадање привредне активности и есклације незапослености, али сада услед преливања светске економске кризе на привреде ових земља 2008. године. Овом приликом унутрашњи прикривени проблеми у привредама региона долазе до пуног изражаја, тако да поново по козна који пут имамо за последицу рапидно погоршање економског стања у региону.

Светска економска кризе се из развијених тржишних привреда у земље Западног Балкана и Србију преноси, пре свега, кроз два канала. Први канала трансмисије светске економске кризе је смањење расположивих кредита и поскупљење задуживања. Стране банке су оствариле изразиту пенетрацију у земље овог региона у периоду 2003-2008. године, када достижу доминантно учешће у њиховим финансијским системима, а то утиче на знатно побољшање услова кредитирања и раст понуде кредита.⁵³¹ Олакшано задуживање на глобалном финансијском тржишту омогућило је овим замљама да забележе релативно високе стопе привредног раста. Будући да је економска експанзија била заснована на континуираној расположивости страних кредита, то је ове земље начинило посебно осетљиве на редукацију и поскупљење кредита. Са избијањем светске економске кризе 2008. године предузимају се мера у развијеним земљама Европе у циљу спасавања властитих финансијских система, тако да је ојачана демаркациона линија између "сигурне" и "ризичне" имовине, при чему привреде у развоју и транзицији спадају у ову другу категорију. Растућа перцепција ризика утицала је на то да све мање инвеститора жели да улаже своја средства у привреде Западног Балкана.⁵³² Наиме, у периоду када је економија у фази експанзије и просперитета, капитал се креће у смеру од центра (матичне банке) ка периферији (филијале банака), док у фазама рецесије и великих економских и финансијских криза, капитал мења смер и креће се од периферије ка центру. Земље Западног Балкана претрпеле су јак удар светске економске кризе у периоду 2008-2009. године, јер су у великој мери биле зависне од прилива капитала пореклом из Европске уније. Ове земље су посебно рањиве на одлив капитала због њихове високе спољне задужености и високих дефицита текућих трансакција платног биланса. Смањење прилива страног капитала у ове земље од октобра 2008. године довео је до јаке депресијације њихових валута, која је смањила способност сервисирања дугова реалног сектора и сектора становништва и довела до значајног смањења девизних резерви.

Други канал преношења светске економске кризе представља смањење обима међународне трговине. Пад глобалне тражње и упоравање економског раста у свету и Европи утицало је на смањење извоза земаља Западног Балкана, а то значи и смањење прихода од извоза. Европска унија је главно извозно тржиште за све западнобалканске привреде. Више од половине извоза са Западног Балкана је намењено управо тржишту Европске уније, сем у случају Црне Горе и Косова. Висок ниво зависности овог региона од Европске уније је додатно поспешен споразумима о слободној трговини између земаља

⁵³¹ Will Bartlett, Ivana Prica, The Variable Impact of The Global Economic Crisis in South East Europe, *Economic Annals*, No. 191, Faculty of Economics, Belgrade, 2011, p. 13 i 15.

⁵³² Наташа Голубовић, Анатомија глобалне финансијске кризе и импликације за земље Централне и Источне Европе, *Теме*, бр. 2, Универзитет, Ниш, 2009, стр. 484.

Западног Балкана и Европске унији, као и перспективом чланства ових земаља у Унију. Међутим, ова велика извозна зависност је била главни канал преноса светске економске кризе са тржишта Европске уније у привреду Западног Балкана. Наиме, оштар пад тражње у Европској унији за извозним производима земаља Западног Балкана директно је условио велики пад индустријске производње у земљама региона. Ланац преношења кризе је следећи: Европска уније је значајан спољнотрговински партнер САД, тако да је економска криза у САД утицала на смањење тражње за увозом робе из Уније, а то условљава појаву рецесије у Унији. Рецесија у Европској унији и последично пад потрошње и тражње су даље утицали да се смањен увоз Уније, укључујући и увоз из земаља Западног Балкана.

Интересантна је чињеница да током светске економске кризе пад извоза земаља Западног Балкана у друге земље овог региона био мање драстичан него што је то био пад извоза земаља Западног Балкана у Европску унију. Извоз земаља Западног Балкана у Европску унију опао је у просеку за 20% у кризној 2009. године, осим у Македонији и Црној Гори, где је пад извоза био већи. Смањење извозних токова у интер-регионалној трговини чланица ЦЕФТА је био између 12% и 16%, сем у Албанији и Хрватској. Међутим, током опоравка привреда 2010. године, све земље Западног Балкана, сем Хрватске, су имале значајније повећање извоза у Европску унију него у земље ЦЕФТА.⁵³³

Осим два главна канала преношења светске економске кризе (редукција понуде кредита и пад иностране тражње) имао и трећи канала преношења кризе, и то у виду пада прилива страних директних инвестиција. Растући циклус међународног инвестирања у свету започет 2004. године довео је до историјског максимума страних директних инвестиција од 1833 млрд. долара 2007. године. Експанзија капиталних токова на глобалном нивоу утицала је на значајни раст капиталних токова у земље Западног Балкана, при чему је обима прилива страних директних инвестиција убедљиво био највећи у Хрватској, и износио је двоструко више него у Србији.⁵³⁴ Главнина страних директних инвестиција у овај регион повезана је са процесом приватизације у секторима телекомуникације, банкарства и нафтне индустрије. Стране директне инвестиције у банкарски сектор допринеле су интеграцији региона у глобално финансијско тржиште, редукцији каматних стопа, повећању доступности кредита, и последично повећању привредног раста. Финансијска интеграција је, такође, повећала изложеност региона ризику и његову рањивости на спољне ударе.⁵³⁵ Прилив страних директних инвестиција у регион Западног Балкана нагло опада у периоду 2008-2009. године. Пад прилива страних директних инвестиција у земље региона је износио око 50% 2009. године, осим у Албанији и Црној Гори где су се десиле велике приватизације исте години.⁵³⁶ Главна два узрока овако драстичног пада прилива страних директних инвестиција у региону били су: прво, редукован приступ финансијским изворима, националним и међународним; и друго, знатно смањени профитни изгледи у региону услед погоршања опште економске климе.

⁵³³ Данијела Јаћимовић, Предраг Бјелић, Иван Марковић, Утицај светске економске кризе на међународне инвестиције и трговинске токове у региону Западног Балкана, Економске теме, бр. 1, Економски факултет, Ниш, 2013, стр. 5-6.

⁵³⁴ Мирослав Антевски, Светска економска криза и њен утицај на привреду Србије, Економски хоризонти, бр. 1, Економски факултет, Крагујевац, 2010, стр. 53.

⁵³⁵ Will Bartlett, Ivana Prica, The Variable Impact of The Global Economic Crisis in South East Europe, Economic Annals, No. 191, Faculty of Economics, Belgrade, 2011, p. 17.

⁵³⁶ Данијела Јаћимовић, Предраг Бјелић, Иван Марковић, Утицај светске економске кризе на међународне инвестиције и трговинске токове у региону Западног Балкана, Економске теме, бр. 1, Економски факултет, Ниш, 2013, стр. 5.

2. УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА СТАБИЛНОСТ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ

Први знаци светске економске кризе у Србији осетили су се на најосетљивијем делу финансијског тржишта на Београдској берзи, и то повлачењем страних институционалних инвеститора. Оба индекса Београдске берзе су у периоду јануар-јул 2008. године изгубила вредност. Вредност индекса BELEX line пала је за 23,9%, а вредност индекса BELEX 15 за 30%. Под утицајем збивања на светским финансијском тржишту и нестабилне политичке ситуације у земљи, евидентно је дошло до драстичног пада обима и вредности трансакција на берзи.⁵³⁷ На драстичан пад вредности индекса BELEX 15 и BELEX line пресудан утицај имала су три фактора: одлив страног капитала из земље, структура индексних корпи (велики удео финансијског сектора), и кретање курса динара тј. пад вредности динара.⁵³⁸

Банкарски сектор Србије био је погођен оштром кризом неликвидности. Проблеми ликвидности појављују се већ у другом кварталу 2008. године, најпре због контракције прилива кредитних средстава из иностранства, а од септембра исте године и због убрзаног повлачења девизних депозита. Реакцијом Народна банке Србије криза се донекле стишава.⁵³⁹ Наиме, банкарски сектор након привременог погоршања ликвидности од октобра 2008. године до фебруара 2009. године обезбедио је да буде капитализован, ликвидан и солвентан, захваљујући високим девизним резервама, рестриктивној монетарној политици и пруденцијалном надзору. У суштини, банкарска криза у Европској унији је брзо заустављена, тако да није значајније погодила банкарски сектор Србије.

Почетак светске економске кризе веома се брзо осетио на домаћем девизном тржишту на којем је дошло од прекида прилива инокапитала, и самим тим и смањења понуде девиза. Динар је октобра 2008. године реално депресирао за 8,3%, новембра за 4,12% и децембра за 0,1%, упркос обимним интервенцијама Народне банке Србије на девизном тржишту са 560 мил. евра, да би ублажила дневне осцилације курса динара према евр. Народна банка је новембру 2008. године због растућих депресијацијских притисака повећала референтну каматну стопу са 15,75% на 17,75%, а почетком децембра је повећала обавезне резерве на динаре са 20% на 40% и тиме повукла око 700 мил. евра и смањила притисак на курс динара. Девизне резерве Народне банке ради стабилизације курса динара у октобру су смањене за 346,6 мил. евра, новембру за 306,1 мил. евра и децембру 880 мил. евра, тако да су износиле 8,2 млрд. евра на крају 2008. године.

Финална фаза светске економске кризе у Србији јесте продор кризе у реални сектор, и то путем смањења прилива страних директних инвестиција, скупљег задуживања у иностранству и преко отежаног извоза на инострана тржишта, што су били главни егзогени фактори пада БДП, индустријске производње, грађевинске активности, увоза, извоза, потрошње, инвестиција, јавних прихода и др. Наиме, рецесија европских привреда и привреда других земаља у које Србија извози и смањивање ликвидности финансијског и реалног сектора уз пораст ценовног, валутног, кредитног и каматног ризика, јесу фактори који су опредељујуће утицали на привреду Србије у време кризе. Светска економска криза

⁵³⁷ Саша Муминовић, Јулон Д.Д. Љубљана, Владан Павловић, Примењивост фокусираног инвестирања на Београдској берзи, Финансије, бр 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2008, стр. 145.

⁵³⁸ Горан Николић, Утицај депресијације девизног курса и берзанских тенденција на конкурентност, Школа бизниса, бр. 1, Београд, 2010, стр. 107.

⁵³⁹ Борко Крстић, Срђан Маринковић, Миријана Јемовић, Актуелне контроверзе о надлежностима централне банке у односу на њене традиционалне функције, Економске теме, бр.4, Економски факултет, Ниш, 2010, стр. 488.

је преко тих механизма додатно заоштрила већ присутне економске проблеме у Србији везане за дугорочну неодрживост постојећег нивоа дохотка и животног стандарда и за раст неликвидности. Одрживост постојећег нивоа животног стандарда је угрожена због ниске конкурентности привреде, ниског извоза, ниских улагања, мањих могућности новог задуживања, нереалног курса динара, економске затворености земљи и сл.⁵⁴⁰

Табела бр. 31. Кључни макроекономски индикатори

Индикатори	2008	2009	2010	2011	2012
БДП, у мил. евра	32.668	28.954	28.006	31.472	29.932
Реални БДП, стопе раста	3.8	- 3.5	1.0	1,6	-1,7
Инфлација, у %	8.6	6.6	10.3	7.0	12,2
Извоз, у мил. евра	10,157	8,478	10,070	11,472	11,913
Извоз, стопа раста	16,9	-16,5	18,8	13,3	3,8
Увоз, у мил. евра	-18,843	-13,404	-14,643	-16,627	-17,211
Увоз, стопа раста	17.7	-28.9	9.2	13.3	3,5
Текући биланс плаћања, у мил. евра	-7.054	-1.190	-1.887	2.870	-3.155
Текући биланс плаћања, у % БДП	-21.6	-6,6	-6,7	-9,1	-10,5
Број запослених, у хиљадама	1.999	1.889	1.796	1.746	1.727
Стопа незапослености, у %	13.6	16.1	19.2	23.0	23,9
Буџетски дефицит, у % БДП	-1.7	-3.4	-3.7	-4.2	-5,7
Јавни дуг, у % БДП	29,2	34,7	44,5	48,2	59,3
Спољни дуг, у мил.евра	21.088	22.487	23.786	24.125	25.721
Спољни дуг, у % БДП	64.6	77.7	84.9	76.7	85,9
Динар/евро, стопа девизног курса,	81.44	93.95	103.04	102.09	113.12

Извор: Статистички билтен, Народна банка Србије, Београд, Јул 2013.

Привреда Србије кретала се путањом слично осталим привредама у кризи. Смањење агрегатне тражње, кредитне активности и прилива страних директних инвестиција у Србији довели су до успоравања привредног раста у трећем (3,9%) и четвртом (0,9%) кварталу 2008. године и пада у првом (-3,7%), другом (-4,0%), трећем (-3,0%) и четвртом (-3,4%) кварталу 2009. године. При чему је важно истаћи да је пад привредне активности био углавном условљен заустављањем кредита привреди и становништву, што се одразило на пад домаће тражње, док мање утицај на заустављање привредне активности врши пад извозне тражње, чији је негативна утицај фокусиран на индустрију. Привреда Србије након рецесије 2009. године, и стагнације у првом (0,0%) и другом (0,7%), остварила је благи раст у трећем (1,5%) и четвртом (1,7%) кварталу 2010. године и убрзање у првом (2,7%) и другом (2,3%) кваталу 2011. године под утицајем бројних подстицајних мера. Расту БДП допринео је раст извоза и раст јавне потрошње. У наредном периоду долази до поновног успоравања и рецесије услед заоштравања кризе у еврозони. Привреда Србије успорава у трећем (0,7%) и четвртом (0,8%) кварталу 2011. године, а улази у рецесију у првом (-2,6%), другом (-0,1%), трећем (-2,1%) и четвртом (-2,1%) кварталу 2012. године. Привреда Србије исказује благи опоравак у првом (2,1%) кварталу 2013. године.⁵⁴¹

⁵⁴⁰ Маринко Бошковић, Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Студија за сајт Министарства финансија, Министарство финансија Републике Србије, Београд, јануар 2011, стр. 21 и 39.

⁵⁴¹ Статистички билтен, НБС, Београд, Јул 2013. стр. 110.

У већини сектора привреде Србије 2009. године забележен је пад активности, осим у сектору телекомуникације, финансијског посредовања и пољопривреде. Највећи пад активности 2009. године регистрован је код сектора грађевинарства (-19,95%), трговине на мало (-15,04%) и индустрије (-12,1%). У наредне две године долази до благог опоравка у већини сектора, изузев у грађевинарству (-6,3% 2010.) и трговини на мало (-18,0% 2011.). Стање у привреди Србије се поново погоршава 2012. године, а највећи пад активности је забележен у пољопривреди (-17,5%), грађевинарству (-7,5%) и индустрији (-2,2%).⁵⁴²

Предузећа у Србији била су приморана да се суоче са бројним проблемима који долазе са економском кризом. Погоршани услови пословања, смањење прихода и пораст расхода значајно су умањили могућности уредног сервисирања доспелих финансијских и других обавеза привреде. Задуженост је повећана за 2,3 пута 2009. године.⁵⁴³ Број привредних субјеката чији су рачуни блокирани премашује 62.000. Сума ненаплаћених потраживања износи око 260 милијарди динара крајем исте године.⁵⁴⁴ Неликвидност привреде је узела маха због дуговања државе другим предузећима и пораста дугова између предузећа, узимања кредита у ситуацији пада продаје у условима економске кризе, слабе процене пословних ризика клијената, губитка посла, тешкоћа предузећа да амортизују губитке, немогућности сервисирања дугова привреде и становништва услед пада вредности динара.

Спољнотрговинска размена је знатно смањена 2009. године, и то као резултат пада агрегатне тражње, потрошње и реалне депресијације динара. Извоз је опао за -16,5%, а увоз за -28,9%, а регистровано је и значајно смањење удела дефицита спољнотрговинске размене и дефицита текућег рачуна у БДП на 16,5% и 6,6%, респективно. Размена са иностранством бележи раст 2010. године у складу са оживљавањем агрегатне тражње и привредне активности у Србији и Европи. Позитивне тендеције се настављају 2011. године све до 2012. године када долази до успоравања раста извоза (3,8%) и увоза (2,5%).

Карактеристике тржишта радне снаге у Србији у периоду пре избијања светске економске кризе су биле неповољне - ниска стопа запослености (54% 2008.) и висока, али опадајућа стопа незапослености (20,8% 2005. и 13,6% 2008.). Запосленост у Србији непрекидно опада од преливања кризе у 2008. години, а априла 2012. године достиже вишедеценијски минимум од 44,2%. Истовремено, незапосленост константно расте и повећава се на 23,9% 2012. године. Рецесију привреде 2009. године пратило је успоравање раста просечних нето зарада од 0,2% и смањење укупног броја запослених за 5,5%. Прилагођавање српске економије у време кризе у већој мери се одвијало дакле кроз смањење запослености и повећање незапослености, него кроз смањење зарада. Овде је важно скренути пажњу на чињеницу да је пад запослености у Србији драстично већи него у земљама у окружењу, а то се приписује негативном утицају домаће економске кризе.

Инфлација износи 8,6% 2008. године и 6,6% 2009. године, и сматра се релативно задовољавајућом. Постигнута стабилност цена првенствено је резултат ниске агрегатне тражње, пада цена хране и рестриктивности монетарне политике. Инфлација је 2010. године јача и износи 10,3%, пре свега због повећања цена хране, ефекта депресијације и

⁵⁴² Билтен јавних финансија, Министарство финансија и привреде РС, Београд, 2013, стр. 15.

⁵⁴³ Владимир Мићић, Узроци и начин решавања економске кризе у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, темацки зборник, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 5.

⁵⁴⁴ Млађан Ковачевић, Узроци дубоке економске кризе у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, темацки зборник, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 3.

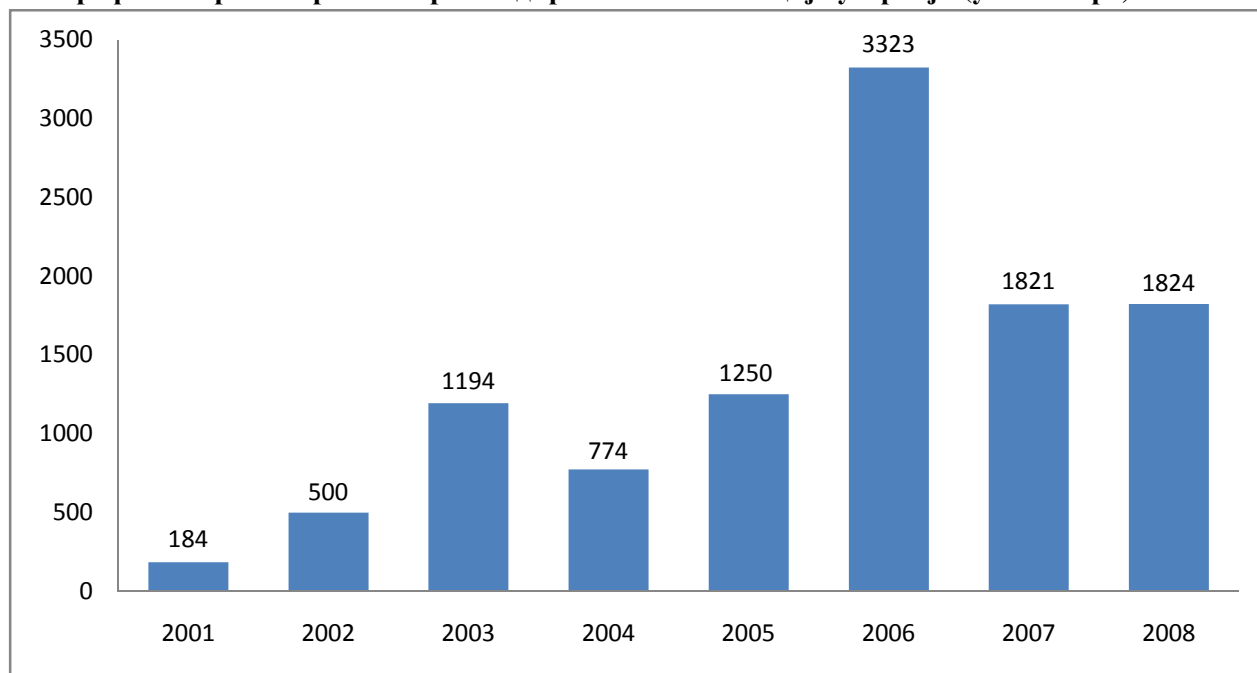
повећања регулисаних цена. Инфлација се смањује на 7,0% 2011. године, а да би поново порасла на 12,2% 2012. године, а то указује на пропусте у економској политици.

Фискални дефицит раст са -1,7% 2008. године на -5,7% 2012. године, као последица оштрог пада буџетских прихода услед економске кризе и немогућност смањења буџетских расхода. Високи расходи за пензије и зараде запослених у јавном сектору устоличени у претходном периоду из политичких разлога сада исказују свој пун негативан утицај. Дефицит је финансиран задуживањем на домаће тржишту - емисијом државних записа и задуживањем код међународних финансијских организација и Европске уније. Последично, јавни дуг се повећава са 8.781,5 мил. евра 2008. године на 17.671,1 мил евра 2012. године.⁵⁴⁵ Јавни дуг Србије прелази критичну границу од 45% БДП 2011. године.

2.1. Ефекат пад прилива страних директних инвестиција на привреду Србије

Прилив страних директних инвестиција у Србији је износио свега 184 мил. евра 2001. године. Значајан раст прилива страних директних инвестиција је забележен 2003. године, када је у Србију ушло 1.194 мил. евра. Наредне 2004. године, због политичких разлога и застоја у приватизацији предузећа, прилив страних директних инвестиција је смањен, а да би 2005. године порастао на 1.125. мил. евра. Године 2006. захваљујући продаји Мобтела, Хемофарма, Војвођанске и Панонске банке, као и лиценце трећем мобилном оператеру, остварен је рекордан прилив страних директних инвестиција од 3.323. мил. евра. Прилив страних директних инвестиција у Србији је преполовљен 2007. и 2008. године у односу на максимум прилива страних инвестиција оствареног 2006. године.

Графикон бр. 10. Прилив страних директних инвестиција у Србији (у мил. евра)

Извор: Статистички билтен, НБС, Београд, Јул 2013.

⁵⁴⁵ Табела 5, Јавни дуг Србије, РЗС, Београд, 2013.

Стране директне инвестиције у Србији у периоду 2001-2008. године углавном су везане за куповину предузећа у процесу приватизације, док је прилив гринфилд инвестиција веома скроман.⁵⁴⁶ Приливом страних директних инвестиција (новца) по основу приватизације није дошло до директног повећања нивоа бруто инвестиција с обзиром да у суштини долази само до промене власништва. Приходи по основу приватизације нису искоришћени ради инвестирања, већ првенствено за потрошњу, тако да није дошло ни до индиректног утицаја страних директних инвестиција на ниво бруто инвестиција.

Посматрано по привредним гранама највећи део страних директних инвестиција се односи на финансијско посредовање (38,7% 2005, 36,8% 2006. и 32,1% 2007. год.), послове са некретнинама (11,6% 2005, 6,6% 2006. и 15,9% 2007. год.), саобраћај и телекомуникације (0,7% 2005, 28,9% 2006. и 19,0% 2007. год.), прерађивачку индустрију (19,4% 2005, 18,2% 2006. и 14,1% 2007. год.) и трговину на велико и мало (22,0% 2005, 8,5% 2006. и 7,7% 2007. год.).⁵⁴⁷ Структура страних инвестиција је неповољна, пошто су оне биле усмерене углавном у секторе неразмењивих добара (трговину, банкарство, некретнине, телекомуникације), док је изостао њихов већи уплив у сектор прерађивачке индустрије. На тај начин изостао је значајнији позитиван утицај страних директних инвестиција на раст и промену структуре производње и извоза, и смањење спољнотрговинског дефицита. Стране директне инвестиције у Србији су, пре свега, биле усмерене на освајање домаћег тржишта. Такође, по основу страних улагања није дошло до већег инпута у виду трансфера савремених технологија, опреме и производног менаџмента, а тиме ни до осетнијег подизања укупног технолошког и иновационог капацитет Србији.

Светска економска криза из 2008. године снажно утиче на смањење обима прилива страних директних инвестиција у Србији, пошто страни инвеститори имају отежан и смањен приступ финансијским ресурсима на глобалном нивоу, а њихове могућности за инвестирање у Србији су, такође, озбиљно погођене и slabим изгледима раста домаће привреде у условима економске кризе и повећаним ризицима улагања.⁵⁴⁸ Основни спољашњи фактор који утиче на смањење обима инвестиција јесте криза ликвидности. Својеврсни слом глобалног финансијског система драстично је смањио количину новца слободног за инвестирање. То значи да се инвестира мање, да су камате порасле, да је капитал постао скупљи, тако да вишу цену капитала може да поднесе само једна мањи део раније пласираних инвестиција, односно оне које могу да остваре високе профите, и то у релативно кратком временском року.⁵⁴⁹ Пораст спољног дуг Србије изазван утицајем светске економске кризе и домаће економске кризе издваја се као један од кључних унутрашњих фактора редукције прилива страних директних инвестиција, пошто условљава погоршање кредитног рејтинга земље, а тиме поскупљује цену капитала.

Укупни прилив страних директних инвестиција у Србију износи 1.824,4 мил. евра у 2008. години. Међутим, већина ових улагања је уговорене пре ескалације светске економске кризе, а сада се само реализују. Србија је 2009. године успела да привуче 1.372,5 мил. евра страних директних инвестиција, што је за 451,9 мил. евра мање него

⁵⁴⁶ Љубомир Савић, Стране директне инвестиције као фактор динамичног развоја Србије, Иностранни капитал као фактор развоја земаља у транзицији, зборник радова, Економски факултет, Крагујевац, 2008, стр. 103.

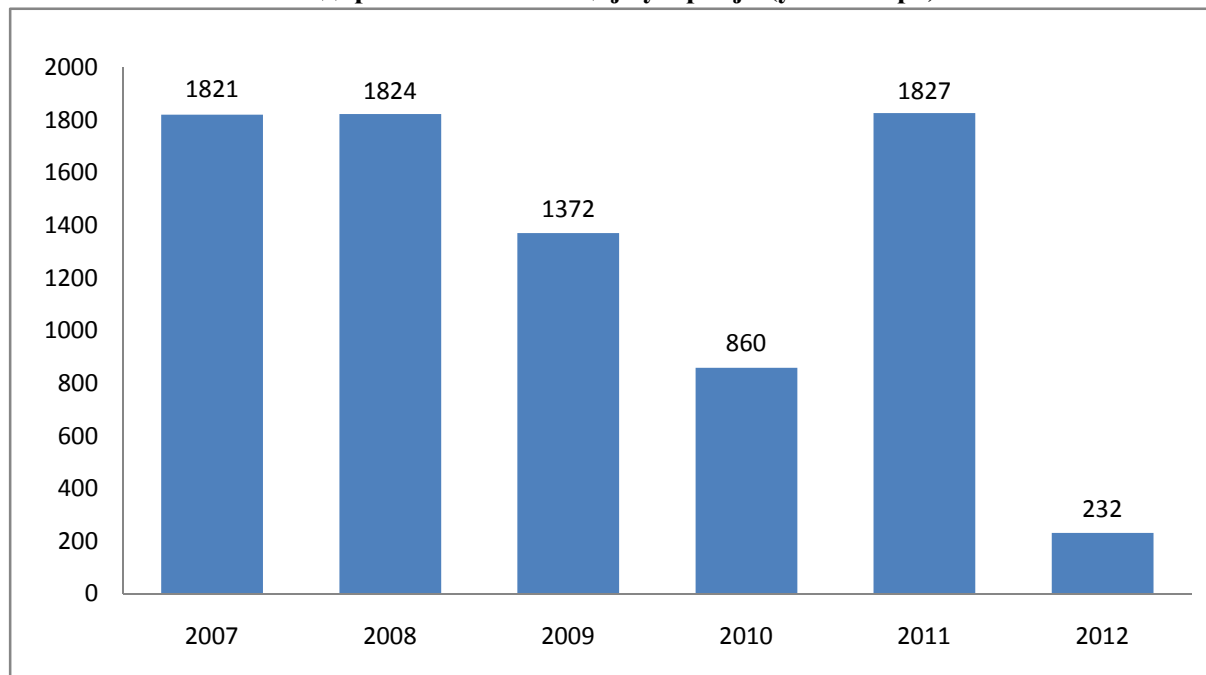
⁵⁴⁷ Извештај о развоју Србије 2008. године, Републички завод за развој, Београд, 2009, стр. 149-150.

⁵⁴⁸ Татјана Бошковић, Драган Болесников, Ефекти светске економске кризе на стране директне инвестиције у свету и у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 2.

⁵⁴⁹ Ђорђе Попов, Процеси у светској привреди и Србији, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 152-153.

2008. године или за 24,7%. Тенденција пада прилива страних директних инвестиција у условима кризе наставља се 2010. године, тако да остварени прилив страних средстава по овом основу износи 860,1 мил. евра, што је за 512,4 мил. евра мање него у односу на 2009. годину или за 37,3%, и указује на пуну снагу утицаја светске економске кризе.

Графикон бр. 11. Утицај светске економске кризе на смањење прилива страних директних инвестиција у Србији (у мил. евра)

Извор: Табела 1, Основни макроекономски показатељи, РЗС, Београд, 2013.

Раст прилива страних директних инвестиција у Србији износи 1.826,9 мил. евра 2011. године, и указује на одређени опоравак. Међутим, дошло је до оштрог пада прилива страних директних инвестиција већ наредне 2012. године, када прилив средстава достиже свој минимум и износи само 231,9 мил. евра, што је пад од 87,3% у односу на претходну годину. На динамику прилива страних директних инвестиција у Србији поред светске економске кризе велики утицај има и динамика транзиције, тј. завршна фаза процеса приватизације друштвених предузећа и одлагање почетак реформе јавних (државних) предузећа, затим изражена макроекономска нестабилност, презадуженост - висок спољни и јавни дуг, одсуство правне државе, неадекватан институционални амбијент, низак ниво економских слобода, раширена корупција и политичка нестабилност.

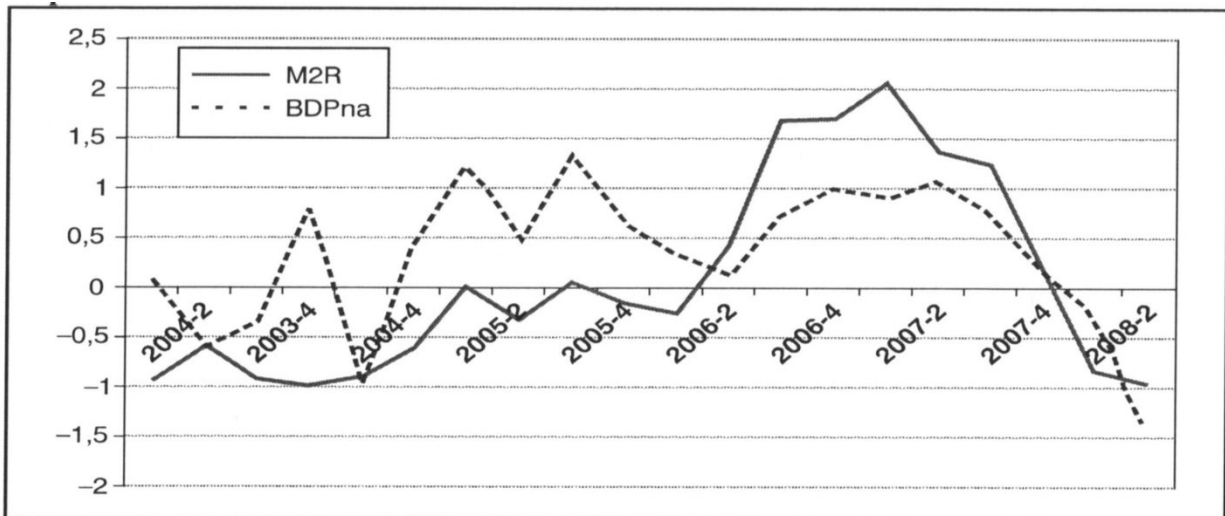
Негативан утицај светске економске кризе на привреду Србије у виду смањења прилива страних директних инвестиција за последицу има успоравање структурних примена у привреди, стагнацију у подизању конкурентности привреде, успоравање раста извоза, успоравање привредног раста итд. Посебно је проблематично одсуство прилива страних директних инвестиција у индустрију Србије, што има за последицу успоравање раста и развоја индустрије. Редукција прилива страних директних инвестиција додатно наглашава проблем са високим дефицитом текућег рачуна платног биланса.

2.2. Ефекат пада агрегатне (извозне и домаће) тражње на привреду Србије

Раст БДП-а (без пољопривреде) кретао се на годишњем нивоу између 7 и 9% у периоду 2005-2008. године, што је изнад потенцијала раста привреде Србије. Раст БДП изнад тренда почива на високој тражњи. Аргумент да је тражња генерисала висок раст производње јесте висок спољнотрговински дефицит у том периоду, који се креће у интервалу од 20 до 26% БДП-а, указујући да је домаћа тражња значајно надмашила производњу. Висока потрошња у Србије је била омогућена високим приливом средстава из иностранства (страни кредити и СДИ). Међутим, тренд прилива средстава из иностранства се преокренуо крајем 2008. године најављујући снажну економску кризу.

Кретање агрегатне тражње може се обухватити преко промене новчане масе у реалном изразу, тј. кориговане за инфлацију (M_2R), док привредну активност представљамо укупном производњом без пољопривреде ($BDPna$). Графикон бр. 12. даје мођугодишње стопе раста ових величина по кварталима.

Графикон бр. 12. Агрегатна тражња (M_2R) и привредна активност ($BDPna$)

Извор: Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Фонд за развој економских наука, Београд, април 2009, стр. 4.

Претходни графикон указује на заједничко кретање реалног новца (M_2R) и привредне активности ($BDPna$), сугеришући зависност између њих. Истраживање које је извршио Петровић показује јаку везу између ових величина, и даје потврду да утицај иде од агрегатне тражње (M_2P) ка привредној активности ($BDPna$). Оцењена релација гласи:

$$gdpna = 3,4 + 0,48m2r$$

где су $gdpna$ и $m2r$ лагоритми привредне активности ($BDPna$) и агрегатне тражње (M_2P). Коефицијент 0,48 показује да пораст агрегатне тражње (M_2P) од нпр. 10% доводи до раста привредне активности ($BDPna$) од 4,8%, и наравно обрнуто код пада тражње.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Економика предузећа, март-април 2009, Савез економиста Србије, Београд, стр. 47.

Након избијања светске економске кризе њени ефекти се преливају на Србију доводећи до снажног успоравања привредне активности у четвртом кварталу (са 4,9 Q₃ на 2,7 Q₄) 2008. године. Стопа раста БДП-а се преполовила у Q₄ у односу на Q₃ указујући на нагло кочење привредне активности. Пад привредне активности углавном је резултат пада агрегатне тражње (домаће и извозне). На пад агрегатне тражње указује значајан пад међугодишњих стопа раста датих у табели бр. 32, где се уочава да долази до снажног успоравања међугодишњег раста тражње у Q₄ (0,3%) у односу на Q₃ (7,6%). Овај резултат подражава тезу да је нагло успоравање раста тражње у четвртом кварталу 2008. године довело до кочења привредне активности у истом кварталу.

Табела бр. 32. Међугодишњи раст агрегатне тражње у Србији у %

	2008Q ₃	2008Q ₄	Допринос расту у Q ₄
Укупна тражња	7,6	0,3	100
Домаћа тражња	6,2	0,1	67
Извозна тражња	13,2	1,2	33

Извор: Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Фонд за развој економских наука, Београд, април 2009, стр.1.

На основу података из табеле бр. 32. могуће је дати процену релативног значаја домаће према извозној тражњи у заустављању укупне тражње. Табела указује да је дошло до већег пада извозне тражње (са 13,2% на 1,2%) него домаће (са 6,2% на 0,1%), али, с друге стране, удели у укупној тражњи говоре другачије. Стога, иако је пад извоза (извозне тражње) био значајан, његов удео у укупној тражњи је релативно мали, око 20%, те је и његов утицај на смањење укупне тражње релативно мало. Обрнут је случај са домаћом тражњом, која учествује са око 80% у укупној тражњи. Следи да је смањењу укупне тражње у четвртом кварталу 2008. године допринео пад домаће тражње са 67%, док је смањење извозне тражње допринело са 33%. Ово указује на доминантну улогу домаће тражње у заустављању раста укупне тражње, а тиме и привредне активности.

Утицај светске економске кризе на пад агрегатне тражње у Србији могуће је сагледати преко промена агрегата M₂, који се користи као индикатор кретања агрегатне тражње. Такође, динамика кредита и извора обухваћена је кретањем овог агрегата. Раст новца M₂, као и кредита и извора, бележи снажно кочење у Q₄ 2008. године. Међугодишња стопа реалног раста (коригована за инфлацију) M₂ је пала са неке просечне стопе од 20% на само 2,9% у Q₄. Скок новца M₂ у Q₄ остао је на нивоу онога из Q₃ иако би сезонски требао да забележи значајан пораст. Ово представља јасан индикатор монетарне контракције, а његова анализа пружа увид у кретања током последњег квартала 2008. године.⁵⁵¹

$$M_2 = \text{НСА} + \text{НДА}$$

НСА - нето девизне резерве Народне банке Србије и банака (нето страна актива)

НДА - укупни домаћи кредити (нето домаћа актива)

⁵⁵¹ Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Фонд за развој економских наука, Београд, април 2009, стр. 3.

Новчана маса у Q_4 занемарљиво је порасла (0,8%) у односу на Q_3 2008. године и тај раст се може разложити на допринос пада нето девизних резерви (-5,8%) и раст кредита домаћем сектору (6,7%).

$$0,8\% = - 5,8\% + 6,6\%$$

Следи да је кретање новчане масе у Q_4 , а тиме и агрегатне тражње, резултат три дивергенте тенденције. Прво, дошло је до смањења нето девизних резерви (НСА) што је утицало на смањење новчане масе (M_2) а тиме и агрегатне тражње. Смањење НСА, тј. нето девизних резерви, изазвано је интервенцијама Народне банке Србије на девизном тржишту да би се одбранио динар од веће депресијације. Народна банка Србије је интервенишући на девизном тржишту продавала девизе из својих резерви што значи да је повлачила динар и тако смањивала новчану масу M_2 (допринос -5,8%). НДА може да расте услед раста кредита привреди, становништву и држави. Кредити привреди и становништву практично нису расли у Q_4 , те су утицали да новац, а тако и агрегатна тражња нагло заустави раст. С друге стране, држава је трошила своје депозите да би покрила велики фискални дефицит у Q_4 , и тако утицала на раст НДА, а преко њега и на M_2 , односно на агрегатну тражњу. Стога раст НДА у Q_4 одражава ефекат експанзивне фискалне политике који се пренео на M_2 (допринос 6,6%) а потом и на укупну тражњу. Резумирајућу кретање новчане масе у Q_4 , следи да је њен очекивани високи (сезонски) раст снажно заустављен због потпуног престанка раста кредита привреди и становништву. Они су наиме пресудни фактор великог кочења раста новца, тј. монетарне контракције. Паралелно, држава је финансирала свој велики фискални дефицит у Q_4 , трошећи своје депозите утицала на раст понуде новца и агрегатне тражње, док је Народна банка, бранећи динар продајом девизних резерви, повлачила динар, смањивала понуду новца и агрегатну тражњу. Дакле, експанзивна фискална политика била је компензирана рестриктивном монетарном политиком.⁵⁵²

Смањење агрегатне тражње изавано је деловањем више фактора: (1) смањењем богатства појединаца (реалног и финансијског); (2) растом штедње због предострожности и неизвесности са којом се појединци суочавају; (3) отежаним добијањем кредита; (4) смањењем жеље појединаца да се у условима неизвесности задужују ради куповине одређених добара (трајна потрошна добра или некретнине); (5) смањењем инвестиција у опрему и нерезиденцијалне објекте због недовољне искоришћености постојећих капацитета и смањења обима производње. Смањење агрегатне тражње само себе генерише, јер додатно смањење бива изазвано додатним повећањем ризика и неизвесности, негативним кретањима у финансијском сектору, тако да се део кризе односи на неспособност систем да преокрене кретања у позитивном смеру и због деловања психолошких фактора.⁵⁵³ Узимајући у обзир да је агрегатна тражња збир домаће и извозне тражње неопходно је идентификовати факторе који су одлучујуће утицали на пад како домаће тако и извозне тражње. Домаће тражње је смањена услед великог пад прилива капитала из иностранства, а делом и услед повлачења девизне штедње из банака, што је све заједно довело до великог пада понуде кредита, тј. до практичног заустављања

⁵⁵² Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Фонд за развој економских наука, Београд, април 2009, стр. 4.

⁵⁵³ Александра Прашћевић, Ефекти напуштања фискалног конзервативизма у циљу превазилажења економске кризе, Нова стратегија развоја привреде Србије: Изазови економске политике у 2011. години, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београд, 2011, стр. 148.

кредитне активности, с друге стране, фискална експанзија деловала је на пораст домаће тражње. Велики прилив страног капитала преко кредита и прихода од приватизације био је главни извор финансирања велике потрошње у Србији током 2005-2008. године.⁵⁵⁴ Када је у питању пад извозне тражње, он је изазван рецесијом водећих привреда света. Успоравање привредне активности и пад тражње у земљама Европске уније и југоисточне Европе, уз раст валутног, кредитног и каматног ризика, знатно су ограничиле извозне могућности домаће привреде. Нагло смањење потражње на иностраним тржиштима утиче на смањење наруџбина за извозно оријентисана предузећа у Србији. Пад иностране тражње изазива смањење производње у овим предузећима, што даље резултира отпуштањем радне снаге, повећањем незапослености, смањењем прихода радника и падом домаће тражње.⁵⁵⁵

2.2.1. Утицај светске економске кризе на смањење спољнотрговинске размене Србије и његов ефекат на привреду Србије

Динамика спољнотрговинске размене Србије следи динамику светске економске кризе, односно два таласа кризе кореспондирају са две епизоде смањења спољнотрговинске размене. Пад спољнотрговинске размене од - 24,5%, извоза од -16,5% и увоза од -28,9% је забележен 2009. године, што кореспондира првом удару глобалне кризе. Следе две године опоравка и раста спољнотрговинске размене, извоза и увоза. Стагнантна спољнотрговинска размена са стопом раста од 3,6%, извоз са растом од 3,8% и увоз са растом од 3,5% уочава се 2012. године, што кореспондира са другим таласом кризе.

Табела бр. 33. БДП, индустријска производња и спољна трговина

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
БДП (мил. евра)	28.467	32.668	28.954	28.006	31.472	29.932
БДП, реални раст у %	5,4	3,8	- 3,5	1,0	1,6	-1,7
Индустријска производња у %	4,1	1,4	-12,6	1,2	2,5	-2,2
Извоз + Увоз (мил. евра)	24.748	29.000	21.882	24.713	28.099	29.124
Извоз (мил. евра)	8.687	10.157	8.478	10.070	11.472	11.913
Увоз (мил. евра)	16.061	18.843	13.404	14.643	16.627	17.211
Дефицит	7.330	8.686	4.926	4.573	5.155	5.197
Извоз + Увоз, раст у %	30,8	17,2	-24,5	12,9	13,7	3,6
Стопа раста извоза у %	25,0	16,9	-16,5	18,8	13,3	3,8
Стопа раста увоза у %	33,3	17,7	-28,9	9,2	13,3	3,5
Извоз/БДП у %	29,4	31,1	29,2	35,9	36,4	39,7
Увоз/БДП у %	53,3	57,6	46,3	52,3	52,8	57,5
Дефицит/БДП у %	25,4	26,6	17,0	16,3	16,4	17,3

Извор: Статистички билтен, НБС, 2013; Табела 1, Основни макроекономски индикатори, РЗС, 2013;

На основу података из табеле бр. 33. уочавају се одређене позитивне тенденције у спољнотрговинској размени Србије, односно повећање учешћа извоза у БДП са 31,1% 2008. године на 39,7% 2012. године, док увоз остаје мање више непромењен током година и не прелази ниво од 58% БДП. Спољнотрговински дефицит се смањује са 26,6% БДП

⁵⁵⁴ Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Фонд за развој економских наука, Београд, април 2009, стр. 2.

⁵⁵⁵ Јован Горчић, Управљање кризом – свет и ми, Проинком, 2009, стр. 190 и 232.

2008. године на 17,0% БДП 2009. године, и наредних година не прелази 17,3% БДП колико достиже 2012. године, што говори о побољшању спољнотрговинске размене.

Смањење спољнотрговинске размене Србије у кризном периоду 2008-2012. године последица је више фактора, који делују у Србији и свету: пада агрегатне тражње (извозне и домаће), пада потрошње, промене цена, промене девизних курсева, кризе банкарског сектора, смањења финасирања извоза, различитих интервенционистичких и протекционистичких мера. Пад агрегатне тражње и потрошње јесу кључни фактори који утичу на смањење обима спољнотрговинске размене Србије. Погоршање услова кредитирања трговине је други по снази узрок смањења спољнотрговинске размене у свету. На трећем месту по утицају на смањење размене Србије са светом налази се смањење цена роба и депресијација динара, док је утицај осталих фактора мањег значаја.

Смањење економске активност, потрошње и тражње у Европској унији, а пре свега Еврозони, главни је узрок негативних кретања извоза Србије имајући у виду да се највећи део спољнотрговинске размене Србије обавља управо са земљама Уније. Велики утицај на смањење извоза Србије има и пад потрошње и тражње у региону Западног Балкана, с обзиром да и на земље овог региона отпада значајна удео спољнотрговинске размене Србије. Ту долази до изражаја ефекат преливања кризе из Европске уније у региона Западног Балкана, и потом из Западног Балкана на Србију. Ситуацију погоршава чињеница да скоро половина извоза Србије (45,26%) одлази у само четири земље: Црну Гору, БиХ, Италију и Немачку. Таква географска специјализација извоза показује слабости у периодима кризе због недостатка диверсификације тржишта на која би се пласирали производи. Развијене европске државе, као што су Италија и Немачка, су међу онима које су највише погођене светском економском кризом, а у њих одлази 21,6% извоза Србије, а то је значајан удео у укупном извозу. Пошто је светска економска криза прилично ослабила развијене земље широм света разумљиво је зашто српски извоз у поменуте две државе опада услед смањења куповне моћи њиховог становништва и успорене привредне активности. Успоравање економије БиХ и Црне Горе доводи до смањења извоза Србије, јер у те две земље одлази 23,7% укупног извоза. На смањење увоза Србије најваћи утицај од свих фактора има пад економске активности и потрошње у Србији, односно погоршање услова кредитирања и смањење количине капитала. Пад индустријске производње је индикативан када је у питању пад увоза. Смањењу српског извоза доприноси умногоме погоршање услова кредитања извоза и значајан пад цена примарних производа на светском тржишту, који имају релативно високо учешће у структури домаћег извоза. Промена девизног курса условљава динамику кретања извоза и увоза. Депресијација динара је утицала на окретање тражње ка домаћим размењивим добрима, што је уз пад привредне активности у Србији и смањење потрошње утицало на негативну стопу и стагнацију раста увоза. С друге стране, нижа вредност динара утицала је на раст конкурентности и обима извоза, и последично смањење спољне неравнотеже.

Утицај смањења спољнотрговинске размене на привреду Србије је веома изражен. Смањење извоза 2009. и 2012. године директно је утицало на пад индустријске производње, а тим и на пад укупне привредне активности. Чињеница је да неки сектори привреде Србије више, а неки мање реагују на негативне утицаје светске економске кризе. У зависности од карактеристика сваке гране привреде и еластичности тражње за производима различитих привредних грана разликују се и утицаји на поједине секторе. Сектори прерађивачке индустрије (производи од коже, гуме, папира, текстила, гвожђа, челика и др), који имају највећи номинални износ и највећи удео у укупном извозу Србије,

показује нагло успоравање активности у кризном периоду 2008-2012. године. Одређени сектори привреде Србије и у периоду интензивне криза бележе мање успоравање или чак незнатан раст у односу на друге секторе привреде. Ово се дешава због дефанзивности карактеристика одређених сектора, односно природе посла којим се привредна друштва у оквиру тих сектора баве, попут прехранбене производње или јавних и комуналних услуга. Сектор који је навише одолевао ефектима кризе јесте управо прехранбена индустрија.⁵⁵⁶

2.3. Ефекат редукције расположивих кредитних пласмана на привреду Србије

Примарна улога банкарског сектора јесте ефикасна трансформација штедње у инвестиције. Здравом и функционалном тржиште кредита обезбеђује алокацију финансијских ресурса на најпрофитабилније и друштвено најкорисније алтернативе. Међутим, у случају нефункционалности кредитног тржишта долази до неефективне алокације ресурса у привреди, ниске ефикасности инвестиција, немогућности враћања кредита и појаве раста губитака финансијских институција, а последица је смањење кредитне активности и обима инвестиција, затим, опадање привредне активности, запослености и животног стандарда.

Кредитну кризу карактерише смањење кредитног потенцијала, кредитна контракција и раст цена кредита. Кредитна криза представља редукција опште доступности кредита или изненадано заоштрење услова по којима се узимају кредити од банака. Ова криза најчешће подразумева редукцију доступности кредита независно од раста кредитних стопа. Смањење кредитне активности иначе може бити изазвано како факторима на страни понуде кредита, тако и факторима на страни тражње за кредитима. Тражња за кредитима може бити слаба зато што су зајмотражиоци у лошој финансијској позицију, тако да незадовољавају кредитне стандарде и не могу да добију кредите. Кредитна понуда опада са смањем капитала банака до кога је дошло услед раста кредитних губитака банка за време рецесије и/или услед неодговорног понашања банака. Дакле, у питању су односи где кредитна активност није детерминисана ценом кредита. У случају када је кредитна активност детерминисана ценом кредита, ствар је нешто комплекснија, пошто сада у обзир улази и фактор цена. Високе цене кредита свакако да дестимулише тражњу за кредитима, али и не морају, док с друге стране банке подижу цене кредите у садејству са смањењем кредитне понуде као одговор на раст ризика на страни тражње за кредитима.

Узроци кредитне кризе су бројни и разноврсни. На пример, неадекватне информације у вези финансијског стања у којем се налазе примаоци кредита може да води кредитном буму пошто финансијске институције прецењују њихове могућности, док откривање правога стања ствари може довести до кредитне контракције. Кредитна криза је често изазвана непажњом финансијских институција, односно преузимањем превеликог ризика и неадекватним позајмљивањем средстава (кредита), што резултира ескалацијом губитака финансијских институција и инвеститора. Финансијске институције у одговору на губитке и нестабилност тржишта редукују понуду кредита, повећавају цене кредита и погоршавају услове кредитирања. У таквим условима, бројни актери и субјекти на страни кредитне тражње се суочавају са немогућношћу да добију кредит или са неисплативошћу узимања кредита. Кредитна криза углавном настаје као последица наглог пада цена претходно

⁵⁵⁶ Ана Вјетров, Урош Ђурић, Тамара Раденковић, Ива Цвјетићанин, Емилија Жутић, Олга Калашић, Светска економска криза и последице по привреду Србије, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, април 2009, стр. 50-51.

прецењене активе. Ствар је у томе да актива служи као колатерала за кредите, тако да пад цена активе води погоршању биланса банака, што приморава банке да редукују понуду кредита и заостре услове издавања кредита, а то води даље кредитној контракцији.

Кредитна криза често долази у комбинацији са другим финансијским поремећајима, као што су: растућа неликвидност и валутна криза. Оба финансијска поремећаја - растућа неликвидност банака и валутна криза имају неке заједничке карактеристике. Оба могу бити последица редукације банкарских извора средстава, спрегуте са наглим повлачењем депозита из банака или са отицањем страног капитала. У овим условима, банкарски сектор одговара на губитак средстава. Тренутни ефекат је редукација на страни пасиве у билансу банака, тако да убрзо наступа и редукација активе. Даљи догађаји су условљени дешавањима на страни пасиве, односно којом брзином се стање враћа на пређашње када су у питању депозити и страни извори средстава. Управо овај развој догађаја одређује ефекат трансформације редукације пасиве на редукацију кредитне активности.⁵⁵⁷

Смањење кредитне активности може бити узрок пада ниво економске активности, али исто тако независно одређен пад економске активности може бити узрок пада кредитне тражње, а самим тим и пада кредитне активности. Када говоримо о утицају кредитне кризе на економску активност, он може бити двојак. Најпре, кредитна рестрикција најтеже погађа оне привредне секторе који су више зависни од банкарског сектора, односно мање привредне организације. Кредитна рестрикција условљава смањење обима инвестиција и последично смањење економско активности. Други смер утицаја иде преко агрегатне тражње, односно утицаја који врше трошкови кредитног посредовања на смањење агрегатне тражње. Повећањем трошкова кредитног посредовања неминовно води повећању распона између депозитних и кредитних каматних стопа, а оно подразумева да одређени дужници имају повишене трошкове финансирања. За секторе који представљају крајње кориснике депозитно-кредитних улога банака то значи да ће у целини имати повећане трошкове на дефиците ликвидности, док су приходи на суфициту непромењени. Овакве промене имаће директан негативан ефекат на смањење привредне активности.⁵⁵⁸

Дешавања на кредитном тржишту једне земље поред економске политике умногоме су одређена кретањима на међународној сцени. У нашем случају поремећаји на глобалном финансијском тржишту до којих је дошло 2008. године условили су смањење кредитне активности у Србији. Погоршање услова кредитирања у глобалним размерама утиче двојачко на привреду Србије: прво, тако што доприноси депресијацији динара; и друго, путем смањења кредитирања привреде и становништва. Редукација кредитне понуде из иностранства утиче на понуду и тражњу на девизном тржишту Србије, односно понуда девиза је све мања док тражња за девизама расте, што за последицу има значајну депресијацију динара и раст бројних врста ризика. Такође, последица редукације кредитне понуде и погоршања услова задуживања банака у иностранству је смањење кредитне активности становништва и привреде. Привреда се истовремено сусреће са редукацијом и неповољним cross-border кредитима. То све узрокује смањење ниво инвестиционе активности и опадање потрошње и тражње, а крајњи резултат је смањење динамике активности у реалном сектору и последично успоравање привредног раста.

⁵⁵⁷ Srđan Marinković, Serbian Credit Market During and After The Storm: Causes and Remedies, The Challenges of Economic Science and Practice in the 21st Century, Faculty of Economics, Nis, October 2010, p. 239.

⁵⁵⁸ Срђан Маринковић, Три таласа кризе у Србији, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, септембар-октобар 2009, стр. 206.

2.3.1. Утицај светске економске кризе на промену курса динара и њене последице

Девизни курс представља цену иностране валуте. Имајући у виду формирање и кретање свих других цена, тако и формирање и кретање цене иностране валуте, односно девизни курс, зависи од понуде и тражње на тржишту. Тражњу за девизама чине углавном увозници. При чему, тражња за девизама се повећава када постоји растући дефицит у платном билансу и када постоје велике девизне обавезе према иностранству. Понуда девиза у једној земљи зависи од вредности оствареног извоза и прилива девизних средстава из иностранства по различитим основама. Ако су понуда и тражња у ракорак долази до померања девизног курса навише или наниже у зависности од тога да ли преовладавају фактори на страни тражње или понуде. Теорија и пракса познају бројне системе одређивања курса домаће валуте у односу на друге валуте. Широк је дијапазон могућности одређивања курса: од давања овлашћења некој институцији да сама утврђује тај курс, па до препуштања тржишној понуди и тражњи да га слободно одреди. Наравно, између ових крајности постоје бројне комбинације формирања курса неке валуте.

Девизни курс, као и свака друга цена, има алокативну функцију и, било којим методом да је одређен, он утиче на формирање привредне структуре у чему се састоји његов највећи значај. Зато погрешно изабрана политика девизног курса може довести до нерационалне привредне структуре са становишта компаративних предности земље, која ће стално генеристати платно-билансу и унутрашњу макроекономску неравнотежу. Другим речима, осим најважније функције у формирању привредне структуре, девизни курс представља један од инструмената уравнотежења платног биланса. Прву функцију, тј. формирање рационалне и пожељне привредне структуре, девизни курс може обављати само ако је реалан, тј. ако се налази на висини која изједначава општи ниво цена у земљи са општим нивом цена у иностранству, а другу функцију, тј. уравнотежење платног биланса, девизни курс може успешно обављати ако постоји еластичност спољнотрговинских токова на промене релативних цена индукованих променом курса.⁵⁵⁹

Курс домаће валуте има велики утицај на успостављање спољне и унутрашње макроекономске равнотеже. Утицајем на вредност своје валуте, државе одржавају своју економију и стимулишу извоз. Познато је да амерички произвођачи имају проблема са продајом својих производа због постојања много јефтинијих производа из Кине на тржишту САД. Како Кина обара вредност своје валуте да би подстакла извоз, тако САД настоји да одговори слабљењем долара како би повећале извоз и смањила спољнотрговински дефицит. Оваква политика пуно штете узрокује земљама у транзицији, које имају велике дефиците у извозу, велике спољне дугове и које су зависне од увоза.⁵⁶⁰

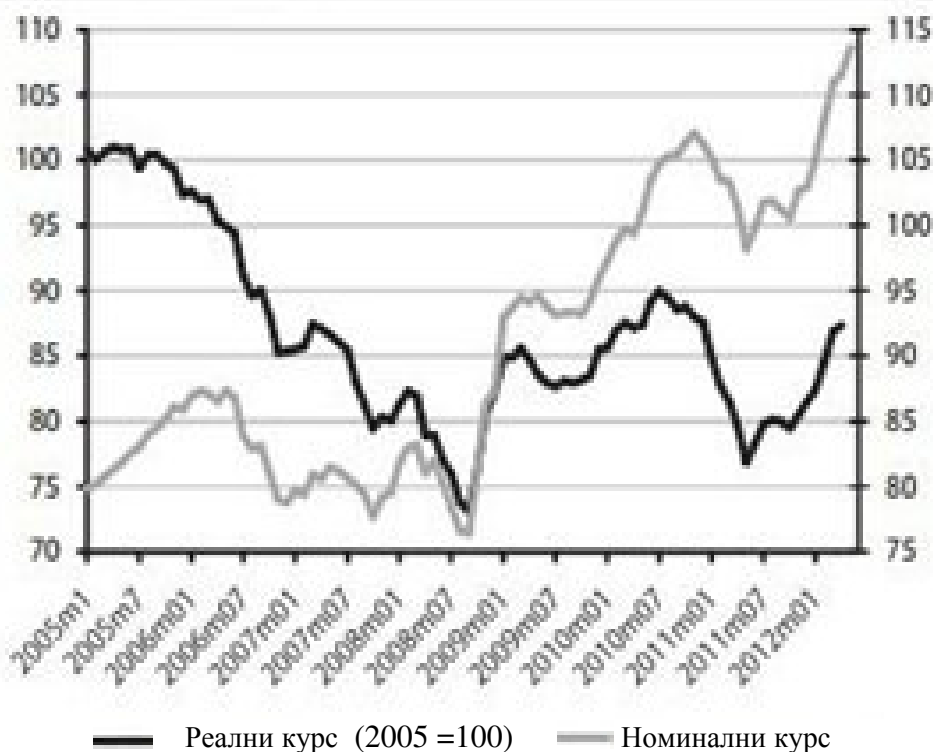
У економској теорији је већ дуго познато да је комбинација реално прецењеног девизног курса и либерализованог рачуна капитала један од најризичнијих стратегија која се може користити у подстицању привредног раста. Међутим, креатори економске политике у Србији су се упркос јасним опредељењима економске теорије управо одлучили за овакво решење. Наиме, Србија се у периоду 2005-2008. године суочавала с великим капиталним приливом, а последично и апресијацијом динара. Последице су ниска конкурентности привреде и успоравање привредне динамике у периоду 2008-2012. године.

⁵⁵⁹ Биљана Стојановић, Девизни курс земље у транзицији, Изазови на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 380.

⁵⁶⁰ Марија Љубић, Депресијација девизног курса земаља у транзицији под утицајем светске економске кризе, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија и привреде Републике Србије, Београд, 2012, стр. 29.

На графикону бр. 13. представљено је кретање реалне и номиналне вредности динара, где пад индикатора на графикону означава апресијацију, док раст депресијацију динара.

Графикон бр. 13. Курс динара према еврју - реални и номинални

Извор: Квартални монитор, бр. 29, Фонд за развој економских наука, Београд, 2012, стр. 35.

Подаци из графикона бр.13. указују да тренд наглог пораста реалне вредности динара од почетка 2005. године до септембра 2008. године, тако да је динар септембра 2008. године реално вредео 35% више него 2005. године. У периоду септембар 2008-крај 2010. године, долази до супротних тенденција, тј. реална вредност динара исказује тренд пада (на графикону раст), односно долази до серија депресијације. У првој половини 2011. године долази до апресијације (на графикону пад), односно јачања вредности динара, да би у наредном периоду, почетак 2012. године, дошло до поновне депресијације динара.

У годинама уочи избијања и преливања светске економске кризе на привреду Србије курс динара је био прецењен, и то не из разлога што је јачала српска привреда, већ зато што су цене у Србији расле знатно брже од оних у Еврозони. Последица прецењености динара јесте губитак конкурентности привреде. Увозна добра су постајала све конкурентнија, док је мотивација за извоз слабила, што је довело до великог повећања спољне неравнотеже и дефицита.⁵⁶¹ У периоду пре кризе велики капитални приливи у виду страних кредита и страних директних инвестиција су финансирани растући дефицит текућег рачуна платног биланса, што је земљу учинило веома рањивом на нагли застоја капиталног прилива. Стога, када је светска економска криза нагло заокочила прилив капитала у Србију, земља се суочила с новом реалношћу и потребом за прилагођавањем

⁵⁶¹ Слободан Словић, Иван Раонић, Девизни курс и мере НБС, Економика, бр. 3, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2011, стр. 133.

своје економије. У случају Србије, пошто је имала флексибилан курс, до прилагођавања је дошло депресијацијом, за разлику од земљама са фиксним курсом (нпр. Бугарска), које су читав терет прилагођавања пребациле на смањење производње.⁵⁶² Прецизније речно, светска економска криза је повећала рањивост динара, која је последице настабилности цена, неконкурентности извозне привреде и платнобилансне неравнотеже. Са падом девизног прилива у земљи у новонасталим околностима долази до раста тражње за девизама, што у условима флексибилног девизног курса, доводи до депресијације динара. Депресијација динара је износила 28% у периоду септембар 2008 - крај 2010. године.

Расположиви подаци указују да је у првом налету светске економске кризе почетком октобра 2008. године више фактора деловало на снажну депресијацију динара. Прво је дошло до повлачења штедних улога грађана што је смањило девизна средства намењена продаји, потом су банке почеле да смањују репро сток да би прибавиле неопходни ниво готовине у страним валутама за измирење штедиша. Банке су у циљу заштите од девизног ризика почеле да купују девизе и да смањују слободна динарска средства што је додатно утицало на смањење вредности динара. Међутим, након овог таласа кризе, који је исцрпио своје дејство, остају да делује само фундаментални несклад између мале количине девиза коју продају извозници и знатно веће потражње за девизама од стране увозника, што је ефекат дефицита текућег рачуна и нето прилива по основу финансијских трансакција (стране директне инвестиције, порфолио инвестиције и страни кредити).⁵⁶³ Ипак, основни разлог за слабљење динара јесте неконкурентна и слаба домаћа привреда, као и чињеница да је динар још пре кризе био знатно прецењен. Дакле, светска економска криза је само убрзала слабљење вредности динара до којег би свакако дошло и да кризе није ни било.

Депресијација динара ланчаном реакцијом проузрокује низ негативних последица на привреду Србије, и то: (1) раст трошкова производње услед раста цене увоза; (2) повећање каматних стопа на кредите, а тиме и повећање трошкова кредитирања за привреду и грађане; (3) пад приватне потрошње услед пада новчаног баланса и реалних плата; (4) повећава финансијско оптерећење привреде и грађана, а тим утиче и на финансијску стабилност земље; (5) пораст инфлације, (6) раст сиве економије, (7) одлагање домаћих и страних инвестиција, (8) пораст спољног дуга и др.⁵⁶⁴ Свакако, депресијација динара током актуелне економске кризе погађа изнад пропорционално једна део привреде Србије, коме је одговарао прецењени динар. Тај део привреде базиран је на увозу и продаји на домаћем тржишту, као и задуживању у иностранству и улагању у секторе неразмењивих добара. С друге стране, вредност динара треба посматрати и у контексту унапређења међународне конкурентности домаће привреде. У случају Србије главни позитиван ефекат депресијације динара иде преко пада агрегатног нивоа зарада изражених у еврима, што говори о корекцији трошкова рада. Наиме, депресијацијом динара у периоду 2008-2010. године враћен је део конкурентности домаће привреде који је изгубиљен снажном реалном депресијацијом динара у периоду 2005-2008. године. Депресијација динара, такође, доприноси смањењу спољнотрговинског дефицита, пошто поскупљује увоз и појефтиније извоз, те одвраћа од увоза и стимулише на извоз, што се види из табеле бр. 33. у виду успоравања увоза, бржег раста извоза и смањења дефицита.

⁵⁶² Квартални монитор, бр 21, Фонд за развој економске науке, Београд, април-јун 2010, стр. 61.

⁵⁶³ Квартални монитор, бр 14, Фонд за развој економске политике, Београд, јун-септембар 2008, стр. 92.

⁵⁶⁴ Горан Петровски, Кирил Јовановски, *The Global Financial and Economic Crises: Its Impact on Macedonia, Economic Policy and Global Recession*, бр. 2, Економски факултет, Београд, 2009, стр. 127.

2.3.2. Утицај светске економске кризе на смањење кредитне активности банака и његов ефекат на привреду Србије

Приликом анализирања утицаја светске економске кризе на смањење кредитне активности банака у Србији треба имати у виду чињеницу да у билансној суми домаћег банкарског сектора доминантно учешће од 75% има страни капитал. Страно власништво у банкарском сектору је до настанка актуелне економске кризе имало позитивну и стабилизациону функцију у привреди, јер су канали кредитирања из иностранства обезбеђивали сигуран приступ средствима за финансирање кредитне активности. Као део већих европских банкарских група, банке у Србији биле су у доброј позицији у погледу директног приступа међубанкарским тржиштима новца у Европи. Међутим, показало се да је у условима снажне економско-финансијске кризе и смањеног поверења на финансијским тржиштима широм света повезаност са већим европским банкама отворила додатне канале за преливање светске економске кризе. Јер, матичне банке су у условима кризе редуковале понуду кредита, повећале марже и подигле премије на ризик. Промењени услови кредитирања и редуковани износи одобрених кредита значили су смањен прилив иностраних кредита банкама у Србији. Проблеми са ликвидношћу матица подстакли су јачање репутационог ризика на Србију што је имало за последицу да један део депонената повуче своју девизну штедњу. Повлачење девизне штедње у висини од скоро милијарду евра крајем 2008. године имало је велики утицај на девизну ликвидност банака, а последично и на редукцију кредитних пласмана привреди и становништву.⁵⁶⁵

Банкарски сектор Србије негативан утицај светске економске кризе осећа преко отежаног приступа кредитима на међународном финансијском тржишту. Смањена ликвидност матичних банка утиче на девизну ликвидност домаћих банака, будући да је доток иностраних средстава финансирања ограничен. Механизам преношења светске економске кризе са глобалног на домаћи терен односи се на банкарски сектор, који више не даје онолико кредита колико је то био случај раније, јер је за саме банке теже да дођу до новца за даљи пласман. Истовремено је и цена капитала на међународним тржиштима новца и капитала порасла, а услови за добијање средстава су отежани. То значи да је смањен обим кредита који су домаће банке спремне да дају привреди и да су трошкови задуживања у Србији веома порасли, тако да је за домаће компаније много теже и скупље доћи до капитала, што се, свакако, даље одразило на динамику привредне активности.⁵⁶⁶

Једна од првих показатеља који је указивао на све озбиљније размере кризе јесте раст каматних стопа. Фактори који су утицали да се трошкови задуживања у иностранству повећају нису биле међубанкарске каматне стопе, већ раст премија за ризик, које се додају међубанкарским каматним стопама. Иако се еурibor више него преполовио у периоду 2008-2009. годину, финансијска криза је учинила да се системски ризик повећа, и да се за конкретну земљу која кредит узима аутоматски анулира смањење еурibора и самим тим учини реални трошак задуживања већим и поред пада еурibора.⁵⁶⁷ Разлика између каматних стопа под којима су банке пласирале своја средства и референтних каматних

⁵⁶⁵ Соња Филиповић, Ефекти глобалне финансијске кризе на финансијски сектор Србије, Индустрија, Економски институт, Београд, бр. 3, 2010, стр. 85.

⁵⁶⁶ Јован Горчић, Управљање кризом – свет и ми, Проинком, 2009, стр. 233.

⁵⁶⁷ Ана Вјетров, Урош Ђурић, Тамара Раденковић, Ива Цвјетићанин, Емилија Жутић, Олга Калашић, Светска економска криза и последице по привреду Србије, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, април 2009, стр. 44.

стопа европских централних банака постала је све израженија. Како се финансијска и економска криза продубљивала и слободног капитал било све мање, узимање нових кредита и рефинансирање постојећих обавеза према банкама је постајало знатно теже и скупље. Каматне стопе банака у Србији нису пратиле тренд смањења референтних каматних стопа европских централних банака и међународних каматних стопа еурибор.⁵⁶⁸

Ради анализе утицаја контракције кредитне активности банака на привреду Србије у табели бр. 34. дати су подаци о динамици банкарских кредита датих привреди и становништву, бруто друштвеном производу (БДП) и њиховом међусобном односу.

Табела бр. 34. Кредити банака дати привреди и становништву

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
БДП, мил. евра	20.305,6	23.304,9	28.467,9	32.668,2	28.956,6	28.006,1	31.470,3	29.933,1
БДП, раст, у %	5,4	3,6	5,4	3,8	-3,5	1,0	1,6	-1,7
КПС, мил. евра	6.059,3	6.956,8	10.181,7	13.416,8	13.515,5	15.554,2	16.852,0	16.610,9
КП, мил. евра	4.467,2	4.535,5	6.355,3	8.153,0	8.587,6	10.003,5	10.941,0	10.833,6
КС, мил. евра	1.592,1	2.421,3	3.826,4	5.263,8	4.927,9	5.5507	5.911,0	5.777,3
КПС, раст, у %	33,1	14,8	46,3	31,8	0,73	15,1	8,3	-1,4
КП, раст, у %	18,6	1,5	40,1	28,3	5,3	16,5	9,4	-1,0
КС, раст, у %	74,0	34,2	58,0	37,5	-6,4	12,6	6,4	-2,2
КПС/БДП, у %	29,8	29,8	35,7	41,0	46,7	55,5	53,5	55,5
КП/БДП, у %	21,9	19,5	22,3	24,9	29,6	35,7	34,7	36,2
КС/БДП, у %	7,8	10,3	13,4	16,1	17,1	19,8	18,8	19,3
КПС/ БДП, раст	24,7	0,0	19,8	14,8	13,9	18,8	-3,6	3,7
КП/БДП, раст, %	14,6	-10,9	14,3	11,6	18,8	20,6	-2,8	4,3
КС/БДП, раст, %	62,5	32,0	30,1	20,1	6,2	15,8	-5,0	2,6

Извор: Табела бр. 1, Основни макроекономски индикатори, НБС, РЗС, 2013; (Прорачун аутора).

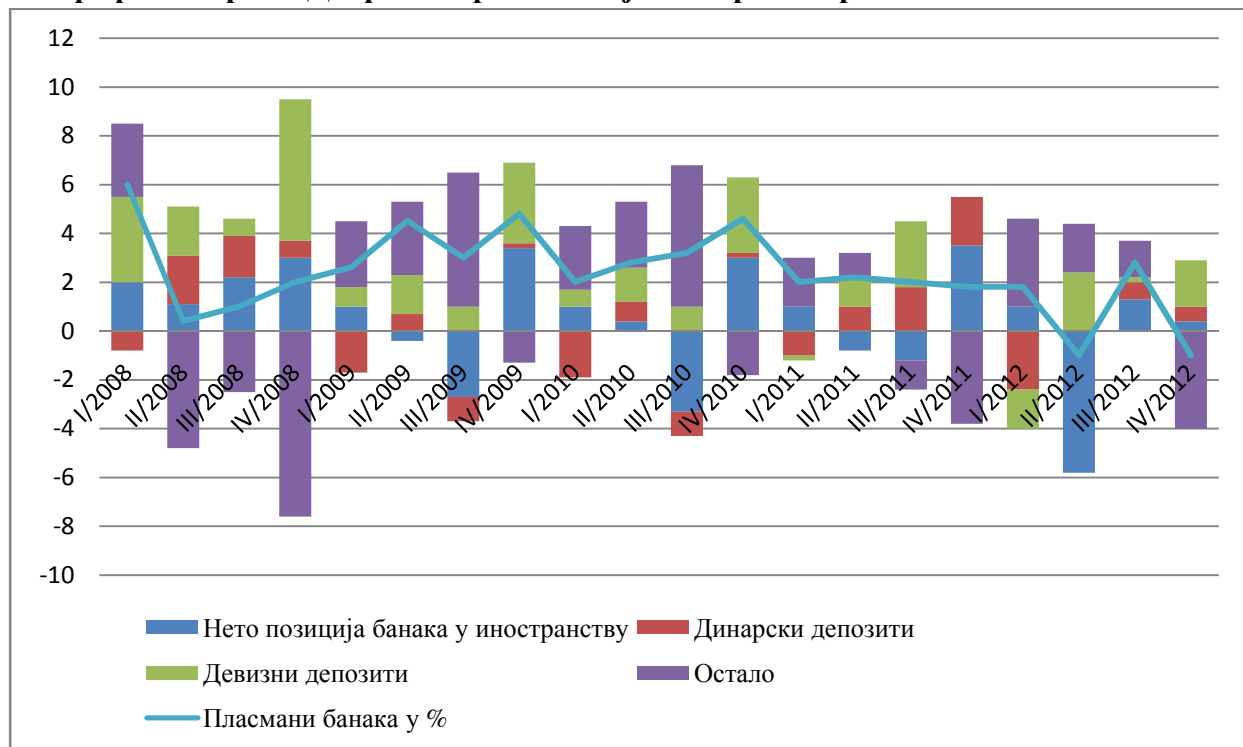
КПС - кредити привреде и становништва; КП - кредити привреде, КС - кредити становништва

Банкарски кредити дати привреди и становништву у Србији бележе брз раст у периоду 2003-2008. године, који у просеку годишње износи 28,8%. При чему, кредитној експанзији поред девизних депозита у значајној мери доприносе и позајмљена средства из иностранства. Велика експанзија кредита у овом периоду почива и на великој тражњи за кредитима, како из сектора привреде, тако и из сектора становништва, односно ниској кредитној бази. Раст кредитне активност привреде и становништва почиње да посустаје у последњем кварталу 2008. године, што представља први знак преливања светске економске кризе на привреду Србије. Редукције кредитне активности се наставља и достиже дно 2009. године. У наредне две године долази до одређеног опоравка и раста кредита привреде и становништва, али на значајно нижем нивоу од предкризног. Стање се наново мења 2012. године, када долази до поновног успоравања и појаве негативних стопа раста кредита привреде и становништва. Динамику кредитне активности у Србији прати кретање бруто друштвеног производа (БДП), тј. редукција кредита привреде и становништва преко смањења инвестиција и потрошње води паду привредне активности. И обратно, посустајање привредне активности води паду кредитне активности.

⁵⁶⁸ Слободанка Јовић, Жељко Рачић, Дајана Винцановић, Неки аспекти узрока светске финансијске кризе и њен утицај на банкарски сектор Србије, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, 2009, стр. 5.

У графикону бр. 14. дат је допринос тромесечној стопи раста кредита банака датих привреди и становништву посматрано са аспекта извора финансирања, и то: средстава позајмљених из иностранства, девизних и динарских депозита и осталих извора средстава.

Графикон бр. 14. Допринос тромесечној стопи раста кредита банака

Извор: Извештај о инфлацији, НБС, Београд, август 2013, стр. 19.

Посматрајући графикон бр. 14. уочава се да посустајање кредитне активности привреде и становништва у Србији долази са погоршањем нето обавеза банака према иностранству и позиције девизних депозита. Опадање стопа раста кредитне активности налазе се како на страни понуде кредита, тако и још више на страни тражње за кредитима. На самом почетку преливања светске економске кризе на привреду Србије посустајање кредитне активности је првенствено условљено ограниченим приступом изворима финансирања, односно повлачењем средстава од стране банака (центра) у иностранству из својих филијала у Србији и повлачењем девизних и динарских депозита од стране предузећа и становништва. С тим што је повлачење девизних депозита у износу од 977 мил. евра само у Q₄ 2008. године имало одлучујући утицај на редукацију кредитне активности привреде и становништва у периоду крај 2008-прва половина 2009. године. Ови узроци редукације кредитне активности бивају у значајној мери ублажени током 2009. године путем Бечке иницијативе, аранжманом са ММФ и предузимањем мера Владе Србије и Народне банке Србије за смиривање кризе и стабилизацију финансијског система. У наредном периоду, већу кредитну активност на страни понуде углавном ограничава поштравање кредитних стандарда у складу са повећаном аверзијом према ризику, а знатно мање и ређе ограничени извори финансирања кредитне активности банака тј. нето раздуживање према иностранству и ограничениости домаћих извора финансирања. Са протоком времена и заштравањем економске кризе у реалном сектору долазе до изражаја фактори на страни

тражње за кредитима. Прецизније речено, на страни тражње органишавајући фактори раста кредитне активности привреде и становништва су, пре свега, спор привредни опоравак, висока незапослености и релативно висок ниво каматних стопа. Усвајањем пакета мера усмерених на умањење негативних ефеката преливања светске економске кризе на привреду Србије почетком 2009. године субвенционисано кредитирање постаје значајан фактор који утиче на кретање кредитне активности. Утицај ове мере на убрзање раста кредита посебно је видљив 2010. године, када је одобрено око 1,9 млрд. евра субвенционисаних кредита привреди, као и крајем 2012 када је за само три месеца одобрено 1,1, млрд. евра кредита привреди уз субвенцију државе.⁵⁶⁹ Свакако, предузете мере нису биле довољне да преокрену опадајуће трендове, што се види из табеле бр. 34. и графикана бр. 14, где чак имамо и негативан раст кредита датих привреди и становништву 2012. године, детерминисан, пре свега, факторима на страни тражње за кредитима.

Понуда кредита привреди опада, а услови кредитирања се погоршавају, зато што банке нису сигурне да ће кредити бити отплаћени, што се базира на чињеници да будућност многих пословних подухвата не изгледа извесно. Док је неповерење у способности појединаца (становништва) да отплати узете кредите базирано на чињеници да се са опадањем економске активности и нивоа запослености такође смањује и ниво прихода домаћинства и индивидуа. У економској кризи слаби способност привреде и становништва да сервисирају своје обавезе према банкама, тако да расте удео проблематичних кредита у укупно одобреним кредитима, и то са 11,3% на крају 2008. године на 15,7% на крају 2009, 16,9% на крају 2010, 19,0% на крају 2011. и 18,6% на крају 2012. године (брuto).⁵⁷⁰ Претходно изложени подаци су индикативни, када су у питању могућности домаће привреде и становништва да сервисира своје обавезе по основу узетих кредита, и указују на заостравање кредитне кризе у Србији у периоду 2008-2012. године.

Посебан проблем преливања светске економске кризе у Србији представљало је високо учешће индексираних кредита (близу 70%), по коме Србија заузима готово водеће место у региону. Високо учешће индексираних кредита повећава како кредитни, тако и каматни ризик. Депресијација динара утиче на повећање ненаплативости кредита и нарушава квалитет активе банкарског сектора, с обзиром на чињеницу да су реалани сектор (због релативно ниског учешћа извоза у БДП-у) и становништво (због примања у динарима) изложени девизном ризику. Каматни ризик се повећава будући да се домаће активне каматне стопе усклађују с кретањем каматних стопа на светском финансијском тржишту, које у условима снажне економске и финансијске кризе исказује растући тренд.⁵⁷¹

Предузећа у Србији се поред задуживања код пословних банака могу задуживати и директно у иностранству код централа пословних банака, односно матичних банака, помоћу тзв. cross-border кредита. Са избијањем светске економске кризе смањено је директно инозадуживање домаћих предузећа, односно последице смањења кредитне понуде и раста каматних стопа на светском финансијском тржишту су стагнација и смањење директног задуживања домаћих предузећа у иностранству. Како cross-border кредите користе, пре свега, велика предузећа за набавку машина и опрема то је утицало на повећање трошкова финансирања развоја ових предузећа и успоравање привредног раста.

⁵⁶⁹ Извештај о инфлацији, Народна банка Србије, Београд, август 2013, стр. 21.

⁵⁷⁰ Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, Народна банка Србије, Београд, II-2010, стр. 45; Банкарски сектор у Србији, квартални извештај, Народна банка Србије, Београд, III-2013, стр. 14.

⁵⁷¹ Горан Квргић, Снежана Виларет, Томо Вујовић, Светска финансијска криза и утицај на финансијски систем Србије, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2009, стр. 145.

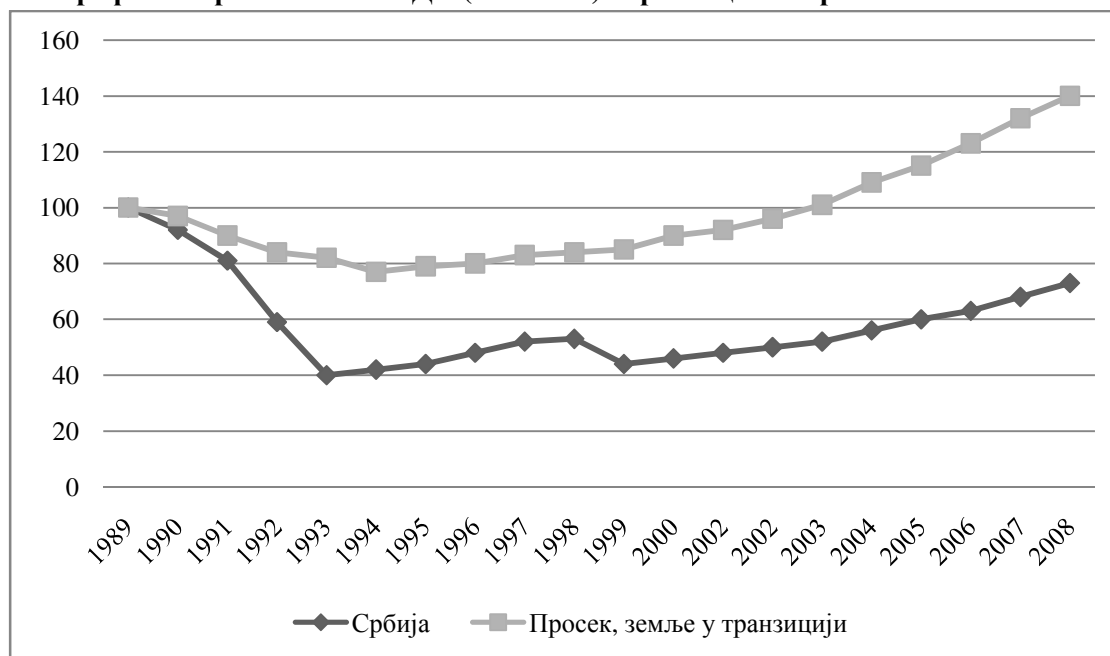
3. ПРАВИ РАЗЛОЗИ УСПОРАВАЊА ДОМАЋЕ ПРИВРЕДЕ У УСЛОВИМА СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

Корени економске кризе у Србији су у неуспелој транзицији, која траје више од две деценије. Светска економска криза из 2008. године само појачава дејство домаће економске кризе. На кашњење транзиције у Србији је утицао карактер наслеђеног економско-политичког система и неспремност друштва на промене. Србија је била мање развијен део бивше Југославије, што је одлучујуће детерминисало могућности брзине и успешности процеса транзиције. То посебно долази до изражаја када је у питању институционална неразвијеност, пре свега неадекватна неформална правила, која пружају велики отпор транзиционим процесима. Са појавом економске кризе уместо прихватања промена и прилагођавања долази до погрешног одговора на кризу и њене ескалације.

Типична транзициона крива има облика слова Ј. У првој фази реформи долази до дезорганизације и дезорјентације у привреди, а последица је опадање привредних перформанси и појава транзиционе рецесије. Транзициона рецесија траје све док се не спроведу дубинске структурне и институционалне реформе и не успостави стабилно макроекономско окружење. У том тренутку почиње заокрет од опадања према расту. Искуства транзиционих земаља указују да су оне успеле да достигну предтранзициони ниво БДП у просеку између 8 и 13 године након што су започеле процес реформи.

На гафикону бр. 15. приказане су транзиционе криве Србије и просека земаља у транзицији. На транзиционој криви која представља просек земаља у транзицији приметан је транзициони суфицит од 40% БДП 2008. године у односу на 1989. годину, док је на транзиционој криви Србије присутан транзициони дефицит од 27% БДП. Другим речима, после 19 година од почетка транзиције Србија је тек на 73% БДП из 1989. године.

Графикон бр. 15. Реални БДП (1989=100) - транзиционе криве

Извор: Transition Report, EBRD, 2009, p. 217.

У случају Србије уместо криве економских перформанси у облику слова Ј карактеристичне за типичну транзицију, постоји другачије кретање перформанси. Ниво привредне активности у Србији био је одређен различитим утицајима под којима се транзиција вршила, као и одсуством самог процеса транзиције. Одсуство транзиције је било посебно изражено током 90-их година прошлог века, а динамику транзиције у овом периоду детерминише институционални вакуум, санкције и слаб уплив страног капитала у процесу приватизације. Привреда Србије је искусила хиперинфлацију и драматични пад привредне активности у првој половини 90-их година, што се снажно одразило на процес транзиције и одустајање од приватизације. Највећи пад привредне активности се десио 1993. година, када је друштвени производи пада на ниво од 40% оног из 1989. године. Стање у привреди се додатно погоршава у ратној 1999. години. Права транзиција у Србији започета је политичким променама 2000. године. Међутим, економски услови су били веома лоши, тако да су реформе имале веома ограничено дејство. Прогрес транзиције у оквиру четири субпроцеса (приватизација, либерализација, макроекономске стабилизација и институционалне реформе) био је врло неуједначен. Приватизација је текла успореним темпом и није окончана у периоду 2001-2008. године. Па тако, од усвајања Закона о приватизацији из 2001. године, удео приватног сектора у БДП је порастао са 40% у 2001. години на 60% у 2008. године. То сврстава Србију у једну од најмање приватизованих привреда међу земљама у транзицији. Либерализација је текла пребрзо и некоординисано са осталим транзиционим процесима. Макроекономска стабилност је само делимично успостављена, с обзиром да имамо двоцифрену инфлацију у целом периоду 2000-их година. Убедљиво најгоре стање јесте у случају институционалних реформи, које највише касне, тако да тржишне институције не постоје, а иако постоје онда не функционишу.

Србија је остварила релативно задовољавајућ привредни раст у периоду 2001-2008. године. Међутим, ниво привредне активности је и даље недовољан и са тенденцијом смањења, а разлог тога јесу пет чиниоца. Први, статистичка база је била веома ниска, пошто је друштвени производ више него преполовљен током 90-их година услед распада јединственог тржишта бивше Југославије, рата и економских санкција. Други, релативно висок привредни раст почива на повећању јавне и личне потрошње уместо на инвестицијама. Трећи, лоша економска политика, односно експанзивна фискална политика у комбинацији са рестриктивном монетарном политиком. Четврти, структура генерисања БДП је била неповољна, привредни раст је базиран на расту сектора услуга, док је раст индустрије и пољопривреде скоро изостао.⁵⁷² Пети, привредни раст је био праћен великим спољнотрговинским дефицитом, дефицитом текућег рачуна, и последично великим спољним дугом. Србија је, наиме, примењивала неадекватан модел привредног раста и развоја, који се заснива на приливу страног капитала, задуживању, потрошњи и веома динамичном расту сектора услуга уз запостављање развоја индустрије. Такав концепт раста и развоја довео је до повећања поремећаја у структури привреде, погоршања социоекономског стања и заоштравања макроекономских неравнотежа. У међувремену, друштвена криза јача под теретом економске кризе и одсуства суштинских реформи. Стање у друштву је посебно било тешка у сфери политике и правног система.

Услед лоше економске политике, погрешног модела развоја и одлагања транзиционих реформи, Србија улаза у кризу платног биланса крајем 2006. године. Месечни индекс притиска на платни биланс је први пут пробио критичну вредност новембра 2006. године

⁵⁷² Miroljub Hadžić, Petar Pavlović, How to Overcome (SMS) Crisis: Serbian Case, Acta Polytechnica Hungarica, Vol. 8, No. 1, 2011, p. 67.

и од тада до децембра 2008. године је то поновио девет пута. У последњем кварталу 2008. године почињу да се осећају и први знаци светске економске кризе. Утицај светске економске кризе на привреду Србије се интензивира у периоду 2008-2012. године, односно опада прилив страних директних инвестиција, расте одлива капитала, повлачи се штедње из банака, погоршавају се услова кредитирања привреде и становништва, и пада инострана и домаћа тражња. На овај начин светска економска криза заоштрава домаћу економску кризу у којој се Србије налази дуги низ година. Наиме, Србија није искористила повољну светску коњукуру и обилан прилив страног капитала да изгради и побољша своје институционалне, развојне и опште привредне перформансе, које би јој помогле да спремније дочека светску економску кризу и смањи њен негативан утицај.

3.1. Друштвена криза у Србији

Друштвена криза представља облик заоштравања друштвених противуречности, а узрок је немогућност старе друштве структуре да се адаптира на нове захтеве друштвеног развоја. Криза настаје када неки друштвени систем допушта мање могућности решавања проблема него што би се морало употребити за одржавање устројства система.⁵⁷³ У време тзв. самоуправног социјализма друштвена криза у Србији је била врло озбиљна, и то као последица самог типа друштва. Криза је драстично погоршана током 90-их година услед санкција, НАТО бомбардовања, распада земље, досељавања огромног броја избеглица, одласка врло великог броја младих људи у иностранство, што је све скупа било праћено драстичним смањењем БДП-а, драстичним повећањем незапослености и сиромаштва, урушавањем вредносног система, све већом кризом свих институција, и све већим удаљавањем од појма правне државе. Друштвена криза у Србији је наставила да се погоршава у периоду 2000-их година, и то као последица политичких превирања и одлагања реформи, а тиме и незавидног економског положаја већине становништва. Све јача економска криза имала је за последицу јачање друштвене кризе, а посебно у неким областима друштвеног живота. С друге стране, јачање кризе у низу области друштвеног живота појачава економску кризу, што говори да се ове две кризе међусобно поспешују.

Друштвена криза у Србији испољава се преко кризе идентитета земље, кризе вредносног система, кризе институција, кризе поверења, демографске кризе, опадања људског капитала, кризе правног система, кризе образовања, кризе здравства, кризе села, кризе породице и брака итд.⁵⁷⁴ Све најважније друштвене институције се налазе у врло озбиљној кризи - парламент, Влада, судство и локалне самоуправе. Према ранг листи Светског економског формула за 2008. годину Србија се по развијености и квалитету институција налази тек на 110 месту (од 133 земаља), па је поверење у институције и реформе које оне спроводе слабо. Или, по пристрасности државних органа при доношењу одлука Србија се налази чак на 112. месту листе Форума. По олаком трошењу од стране државних институција Србија се налази на чак 104. месту, а по обимности државне регулативе на чак 129 месту. Када је у питању независност судства према истој ранг листи

⁵⁷³ Петер Хафнер, Драгослав Китановић, Глобалне друштвене промене и проблеми транзиције, Економски факултет, Ниш, 1997, стр. 36.

⁵⁷⁴ Млађан Ковачевић, Узроци дубоке економске кризе у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, темацки зборник, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 2.

налази се на 110. месту, а по ефикасности заштите легалног поретка тек на 115. месту. По заштити права мањинских акционара Србија се налази на 128. месту. Додајемо да се по ефикасности легалних институција у решавању друштвених конфликата налази на 124. месту. Или по заштити права својине она се налази на 111. месту. С друге стране по организованом криминалу она се налази на врло високом 109. месту. С тим иде раст корупције, која се сматра најважнијим ограничавајућим фактором за развој бизниса. Као израз неповерења у државне институције и банке, по релативној величини националне стопе штедње Србија се налази тек на 123. месту, тј. иза ње се налази само десет земаља. Из података Светског економског форму следи да је Србија по квалитету односа радника, менаџера и послодавца тек на 113. месту, по поверењу у професионални менаџмент тек на 118. месту, по ефикасности управних одбора на 120 месту, а по етици предузећа на 110. месту. Као последица свега тога је и налаз Форума по коме се Србија по образовању запослених налази тек на 120 месту, а по одливу мозга у иностранство на 132 месту.

Криза је посебно тешка када је у питању правна сфера, односно правни систем. Устав се слабо поштују без икаквих консеквенци. Уставни суд дуго није био комплетан и исказује неефикасност, а његове одлуке се често оспоравају, па чак и не спроводе. Такође, многи закони који директно и индиректно регулишу и утичу на провреду или су врло проблематични или нису још ни донети или су донети са великим закашњењем. У том погледу еклатантан је пример Закона о денационализацији, који је донет са десет година закашњења. То је био доказ да приватна имовина у Србији није заштићена. Наиме, Србија се по заштити имовине и заштити власничких права према Светском економском форуму налази на 111. месту. Додајемо да се, по истом извору, Србија по заштити интелектуалне својине налази тек на 101. месту. Због тога се у Србији мало штеди и инвестира. Многи судови у Србији су неефикасни, а то је последица чињенице да се њихова самосталност и објективност временом чак смањују. Начин на који се формулишу и доносе закони у Србији у правним државама је незамислив, што резултира доношењем закона са много слабости и пропуста, а то ствара озбиљне проблеме у примени и доводи до честе измене закона. Све у свему Србија је далеко од појма правне државе и то се директно и индиректно врло неповољно одражава на привредне перформансе. То је највећим делом последица врло великих недостатак политичког система, изборног система, али и негативне селекције кадрова у сфери политике и небриге за опште друштвене интересе.⁵⁷⁵

Вредносни систем у Србији се урушио, а морал је на свим нивоима драстично опао. Насиље у друштву је све јача и постало је готово прихватљиво, што је само још један од показатеља тешке друштвене кризе која по низу основа погађа привреду. Друштвена криза доприноси увеликом и демографској кризи, која потом утиче на економске трендове.

Табела бр. 35. Стопа раста становништва Србије

Година	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Стопа раста	-0,93	0,65	0,29	0,29	0,27	0,26	0,19	-0,41	-0,35
Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Стопа раста	-0,32	-0,17	0,15	0,22	-0,30	-0,39	-0,39	-0,40	-0,46

Извор: Два века развоја Србије - статистички преглед, РЗС, Београд, 2008, стр. 64-65; (Прорачун аутора).
Напомена: Без Косова и Методије од 1998. године.

⁵⁷⁵ Млађан Ковачевић, Узроци дубоке економске кризе у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, темацки зборник, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр.6.

Подаци из табели бр. 35. говоре о погоршању демографских кретања у Србији и смањењу становништва. Редукција становништва условљена је првенствено негативним природним прираштајем, али и масовним исељавањем становништва. Према извештајима Завода за статистику становништво Србије је смањено за 79 хиљада људи у периоду 1991-2002. године. Тренд депопулизације Србије у овом периоду је доста ублажен захваљујући приливу избеглица. Становништво Србије се смањило за 241 хиљада људи у периоду 2002-2011. године. Велики проблем представља и старење становништва, тј. број старих преко 65 године је изједначен и нешто већи (16,8% 2011.) од броја младих до 14 година живота (15% 2011.). Просечна старост становника Србије порасла је са 40,2 године 2002. године на 41,6 у 2011. години, а то нас сврстава у најстарије популације у свету.⁵⁷⁶

3.2. Погрешан концепт раста и развоја Србије у периоду 2001-2008. године

Привредни раста Србије од 4,95% у периоду 2001-2008. године иако се може сматрати релативно задовољавајућим, квалитет тог раста је врло проблематичан. Главни проблем је неповољна структура стварања и употребе БДП. Стопе привредног раста нису реалне, односно раст није примерен нашој економској ситуацији и почива на потрошњи која није у складу са могућностима наше економије, на великом иностраном дугу, на приходима од приватизације усмереним у потрошњу, на великом спољнотрговинском дефициту и дефициту текућег рачуна, на великом буџетском дефициту, на прецењеном динару итд.

Раст тражње (7,5%) и потрошње (7,3%) био је знатно већи од раста БДП (4,95%) у периоду 2001-2008. године. Проблем превелике потрошње се налази у буџету Србије где су инсталиране позиције и механизми потрошње без мере и контроле. Јавна потрошња на нивоу 40-45% БДП-а не би била толико алармантана да се већи део те потрошње усмеравао ка инвестицијама. Међутим, структура консолидованог биланса сектора државе говори нам да текући расходи у укупним расходима учествују са 92,4% 2005, 89,7% 2006, 87,8% 2007. и 89,7% 2008. године, док се учешће јавних инвестиција креће испод 10%, што указује на веома неповољну структуру јавне потрошње. Нарочито је алармантан раст расхода за запослене у јавном сектору од 20,2% 2006, 16,7% 2007. и 23% 2008. године и раст расхода за пензије од 22,7% 2006, 14,1% 2007. и 36,1% 2008. године.

Табела бр. 36. Употреба БДП-а у %

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Бруто друштвени производа	100	100	100	100	100	100	100	100
Издаци за финалну потрошњу (1 + 2)	104,0	107,0	103,0	97,1	95,9	96,0	96,9	97,1
(1) Издаци за личну потрошњу	92,2	95,2	91,4	88,5	88,7	88,9	89,1	90,1
(2) Издаци за колективну потрошњу	11,8	11,8	11,6	8,6	7,2	7,1	7,8	7,1
Бруто инвестиције у основне фондове	10,7	12,4	16,8	19,2	19,0	21,0	24,3	23,8
Промене у залихама	1,0	-1,4	-2,3	9,0	4,7	3,1	4,7	6,0
Нето извоз (3 - 4)	-15,7	-18,0	-17,5	-25,3	-19,6	-20,1	-25,9	-26,8
(3) Извоз добара и услуга	25,6	23,8	25,9	25,5	28,3	31,4	30,6	31,4
(4) Увоз добара и услуга	41,3	41,8	43,4	50,8	47,9	51,5	56,5	58,2

Извор: Употреба БДП Републике Србије 1997-2011, РЗС, Београд, 2013.

⁵⁷⁶ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2011, стр. 25.

Увидом у табелу бр. 36. евидентно је да су издаци за финалну потрошњу премашивали 95% БДП, што говори о веома ниској акумулативној способности привреде. Готово читав БДП је одлазио на потрошњу, док су домаћи извори инвестирања били минимални, или их уопште није било у поједним годинама. Узимањем у обзир бруто инвестиција у основне фондове види се да њихов збир са финалном потрошњом премашује расположиви БДП, за просечно 15%, тако да је јасно да се привредни раст највећим делом заснива на иностраној акумулацији. Раст БДП посматрано са аспекта структуре генерисања остварен је изнад просечним растом сектора услуга (некретнине, саобраћај и телекомуникације, трговина), од око 15,0% годишње. На овај начин ова три сектора су изузетно брзо повећала своје учешће у БДП-у, и то са 23,5% 2001. године на 39,6% 2008. године. При чему, укупни удео услуга у БДП износио 61,7% 2008. године. У исто време, стопе раста индустрије и пољопривреде су биле врло скромне (око 2%), што је знатно ниже од стопе раста БДП, тако да је њихов учешће у БДП смањено са 40,0% 2001. године на 32,6% БДП 2008. године.⁵⁷⁷ До динамичног раста неразмеског сектора углавном је дошло због веома експанзивне фискалне политике (високе јавне потрошње) и прикривено експанзивне монетарне политике (велики раст прекограничних кредита усмерених на предузећа). Тако генерисна тражња се потом усмерила ка неразмеском и размеском сектору, али, по природи ствари, долази до много снажнијег ефекта на неразмески сектор у коме нема међународне конкуренције. Ослушкујући ценовне сигнале, инвестиције су углавном усмерене у неразмески сектор. С друге стране, раст тражње за производима размеског сектора се због интензивне међународне конкуренције само делимично пренео на раст тражње за домаћим производима. Други део тражње је био усмерен ка иностраним производима, а то је имало за последицу снажан раст увоза.⁵⁷⁸ Наравно, огроман увоз је допринео расту сектора услуга, јер огромну количину увезене робе је требало превести, продати, осигурати и обезбедити новац за њено финансирање. Дакле, развој српске економије је пресудно зависио од величине увоза, кога су одређивала расположива средства плаћања, односно могућности даљег задуживања земље у иностранству.

Кључни услов функционисања актуелног модела раста и развоја привреде Србије био је несметан и довољан прилив страног капитала, и то по три основа: страни кредити, дознаке наших грађана из иностранства и стране директне инвестиције. Процењује се да је на овај начин у Србију ушло скоро 60 млрд. евра. Међутим, ова средства нису довела до раста инвестиција и квалитетног привредног раста, пошто су углавном била усмерена у потрошњу. Нпр. страни кредити преко банака у Србији били су добрим делом усмерени ка становништву ради потрошње, а кредити који су узети од стране привреде значајним делом су такође отишли у потрошњу (ради увоза потрошних добара), држава се задужује у иностранству ради финансирања пензија и плата запослених у јавном сектору, стране директне инвестиције углавном прате процес приватизације, а приходи од приватизације одлазе за подмирање државних расхода, дознаке из иностранства се по правилу уливају у потрошњу. Дакле, потрошен је новац од кредита, дознака и приватизације предузећа, а да при томе није ништа значајно учињено у покретању производње (индустрије).

⁵⁷⁷ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2010, стр. 122; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2005, стр. 120.

⁵⁷⁸ Миодраг Зећ, Огњен Радоњић, Системски дефицит и транзиција у Србији, Економско-социјална структура Србије: Учинак прве деценије транзиције, Економски факултет, Београд, 2010, стр.160.

Масовни и континуирани прилив капитала у Србији дозволио је успостављање везе између високог спољног дефицита и повећања вредности домаће валуте, високих стопа привредног раста и акумулације девизних резерви. Девизни приходи су затим омогућили монетарну политику која је одржавала високу вредност динара на уштрб извоза. Раст финансиран приливом страног капитала, независно од економске ефикасности која се читава из трговинског биланса, био је одржив само док је бележен довољно висок прилив иностраног капитала, али ти приливи почели да опадају од октобра 2008. године.

Табела бр. 37. Платни биланс по кварталима 2007-2008. године (у % БДП)

	III 2007	III 2008	IV 2007	IV 2008
Текући рачун	-13,8	-16,6	-16,4	-15,0
Биланс робе и услуга	-21,7	-22,3	-24,8	-22,3
Доходак	-0,9	-1,3	-2,7	-4,2
Текући трансфери	8,9	7,1	11,0	11,4
Капитални рачун	0,1	0,0	0,0	0,0
Финансијски рачун ¹	18,5	18,3	18,7	-3,0
Директне инвестиције	5,6	1,5	9,3	2,4
Порфолио инвестиције	1,6	0,3	1,2	-0,4
Трговински кредити	1,2	-1,9	1,8	2,5
Финансијски кредити	9,7	14,6	15,5	8,5
Готов новац и депозити	0,3	3,9	-9,1	-16,1
Грешке и пропусти	0,2	1,0	-0,4	-2,2
Укупни биланс	5,0	2,8	1,9	-20,2

Извор: Преглед, Информативно-документарни тромесечник, бр. 1, РС, 2009, стр. 7. (1- без промене девизних резерви)

Србија годинама уназад бележи висок дефицит текућег рачуна платног биланса, који вуче корене у високом дефициту спољнотрговинске размене. Проблем је покривеност увоза извозом која износи 50%, што значи да је за сваки евро који се издвоји на увоз робе потребно обезбедити 50 центи од прихода из извоза. Преосталих 50 центи је неопходно обезбедити из других извора. У нашем случају дефицит текућег рачуна платног биланса је годинама финансиран суфицитом у капиталном билансу, али платни биланс током 2008. године доживљава промене. Неповољну околност представља чињеница да за финансирање нараслог дефицита текућег рачуна више нису довољни нето приходи од капиталних и финансијских трансакција, пошто је дошло до смањеног прилива средстава по основу страних инвестиција (директних и порфолио), прилива по основу међубанкарских кредитирања (задуживања код инобанака) и прихода од приватизације.⁵⁷⁹

Недовољан извоз и прекомеран увоз резултат су нагле спољнотрговинске либерализације, лоше спроведеног процеса приватизације и последично одсуства пословне трансформације предузећа, неререформисаног јавног сектора, тј. превелике јавне потрошње, затим лоше економске политике и прецењеног динара. Процењује се да је отварање привреде Србије страној конкуренцији и смањивање царина текло далеко брже него у релативно упоредивим земљама у транзицији. Домаћа привреда није могла да се прилагоди иностраној конкуренцији у кратком року већ је клонула, што се реперкутовало у слабијој производњи и последично мањем извозу. Приватизација је спроведена тако да није резултирала свеобухватним пословним реструктурирањем предузећа и унапређењем

⁵⁷⁹ Соња Филиповић, Ефекти глобалне финансијске кризе на финансијски сектор Србије, Индустрија, Економски институт, Београд, бр. 3, 2010, стр. 92.

перформанси предузећа, а тиме и конкурентности читаве привреде. Стање по питању приватизације предузећа је посебно било алармантно у сектору индустрије, који исказује веома ниске перформансе и неспособност за раст. Нереформисан јавни сектор у домену социјалних система (пензиони, здравствени, образовани, социјална заштита), државне администрације и јавних предузећа имао је за последицу неефикасност, лош квалитет производа и услуга и високу јавну потрошњу. Стање у домаћој привреди је додатно погоршано изразито рестриктивном монетарном политиком, која чини кредите прескупим за домаће привреднике, што утиче на смањење обима инвестиција и динамику привредног раста. Интезиван прилив страног капитала условио је апресијацију динара, што је подстицало увоз, а дестимулисало извоз. Висока еуризација је приморала Народну банку Србије да брани прецењен динар, како би очувала ниске цене и стабилност финансијског система. Негативне тенденције су биле додатно подржане одсуством правне државе, а то утиче на атрактивност за улагање у привреду Србије, а тиме и на ниво производње.

Узимајући све претходно реченог у обзир може се закључити да домаће економска криза нема много сличности са светском економском кризом, већ представља унутрашњи проблем настао као последица низа реформских пропуста и погрешних извора у економској политици. Кључна проблем је превелика потрошња, с једне, и низак обим производње, с друге стране. То је условило висок дефицит спољнотрговинске размене и висок дефицит текућих трансакција. Ови дефицити су успешно покривани приливом капитала из иностранства, али и томе је дошао крај. Платнобилансна криза се показује у отворном облику крајем 2008. године када токови капитала мењају смер. Последица тога је рецесија, тј. опадање потрошње, привредне активности, спољнотрговинске размене, дохотка и запослености. У међувремену се активира и валутна криза, мада блажег интензитета. Позајмљивање средстава из иностранства настављено је убрзаним темпом у периоду 2008-2012. године, тако да можемо да очекујемо поновне проблеме са платним билансом пошто конкурентност привреде Србије није повећана. С тим што може доћи и до појаве дужничке кризе с обзиром на величину дугова, њихову структуру и темпо раст.

4. СПРЕМНОСТ СРБИЈЕ ДА СЕ СУОЧИ СА КРИЗОМ

Привреда Србије је изложена бројним ризицима. Наглашена изложеност привреде Србије ризицима јавља се као последица споре и непотпуне транзиције. Услед честих прекида и поновног покретања реформи дошло је до кумулирања и ескалације проблема у привреди. Главни разлог оваквог стања јесте неспремност друштва и система да се прилагоди и одговори на глобалне промене. За разлику од већине посттранзиционих привреда, Србија није успела да превлада недовољан нивоа привредне активности праћен разним макроекономским дисбалансима. Ниво привредне активности крајем 90-их година пао је на испод 50% БДП из 1989. године. После политичких промене 2000. године долази до интензивирања реформи и привредног опоравка, али без индустријализације. Изостало је унапређење конкурентности привреде. Економска активност је на крају 2008. године дошла само до 73% БДП и 50% индустријске производње из 1989. године. Напредак у сектору размењивих производа (индустрија и пољопривреда) био је знатно мањи него у сектору неразмењивих производа (услуга), тако да извоз Србија износи свега 31,1% БДП у 2008. године за разлику од упоредивих привреда код који је учешће извоза 50-80%.

Привреду Србије је 2008. године захватила светске економске криза појачавајући негативне ефекте домаће економске кризе и степен изложености привреде ризицима. У питању су велики и неодрживи спољнотрговински и текући дефицит, растући дефицит буџета и пратеће приватно и јавно задуживање у иностранству. Том приликом, интензивирају се и проблеми незапослености, високе инфлације и нестабилности девизног курса. У оваквим околностима држава објективно има сужени простор за деловање.

Табела бр. 38. Индикатори рањивости привреде Србије

Индикатори	2008	2009	2010	2011	2012
Транзициони дефицит (0%)	27%	31%	30%	30%	30%
Незапосленост (< 10%)	13,6%	16,1%	19,2%	23,0%	23,9
Инфлација (< 10%)	8,6%	6,6%	10,3%	7,0%	12,2
Индекс некомфорности (< 10%)	22,2%	23,2%	29,5%	30,0%	36,1%
Дефицит текућег рачуна/БДП (< 6%)	-21,6%	-6,6%	-6,7%	-9,1%	-10,5%
Дефицит буџета/БДП (< 3%)	-1,7%	-3,4%	-3,7%	-4,2%	-5,7%
Извоз (роба)/БДП (50-80%)	31,1%	29,2%	35,9%	36,4%	39,7%
Депресијација, номинална (< 3%)	9,7%	9,9%	9,7%	3,9%	9,9
Депресијација, реална (0%)	2,3%	2,4%	4,2%	9,0%	5,7
Спољни дуг/БДП (< 80%)	64,6%	77,7%	84,9%	76,7%	85,9%
Спољни дуг/Извоз (< 220%)	207,6%	265,3%	236,2%	210,3%	215,9%
Јавни дуг/БДП (< 45%)	29,2%	34,7%	44,5%	48,2%	59,3%
Кредитни рејтинг: S&P (мин. ББ)	ББ- /нег.	ББ- /стаб.	ББ- /стаб.	ББ-/стаб.	ББ-/нег.
Кредитни рејтинг: Fitch (мин. ББ)	ББ- /нег.	ББ- /нег.	ББ- /стаб.	ББ-/стаб.	ББ-/нег.
Глобални индекс конкурентности	85 (134)	93 (133)	96 (139)	95 (142)	99 (142)
Индекс перцепције корупције	80 (180)	83 (180)	78 (178)	86 (182)	80 (174)
Лакоћа вођења посла	91 (183)	94 (183)	88 (183)	92 (183)	86 (185)
Индекс економских слобода	-	109 (179)	104 (179)	101 (179)	98 (179)

Извор: Основни макроекономски индикатори, НБС, 2013; Индикатори екстерне позиције, НБС, 2013; Doing Business Report, World Bank, 2009-2013; Index of Economic Freedom, Heritage Foundation 2008-2012; Global Competitiveness Report, WEF, 2009- 2013; Corruption Perception Index, Transparency International, 2008-2012.

Раст индекса некомфорности од 22,2% 2008. године на 36,1% 2012. године говори о погоршању економске кризе у земљи. Подсетимо се да је прихватљива величина овог индекса 0,1 или 10%. Степен рањивости привреде Србије на стресове и спољне ударе је веома висок због њене ниске конкурентности. Према Светском економском форуму Србија се налази на 99 месту 2012. године на ранг листи конкурентности, што је знатно лошије у односу на 85 позицију из 2008. године. Ниска конкурентности привреде Србије углавном произилази из макроекономске нестабилности, неефикасности интегралног тржишта, правне несигурности, ниског образовног нивоа становништва, неразвијене инфраструктуре, технолошке заосталости, одсуства иновација, утицаја монопола и сл. Индекс економских слобода износи 56,6 у 2009. години и 58,0 у 2012. години, што нас и поред благог побољшања сврстава у категорију "Претежно неслободни" и говори о изразито високом степену неслободе у српској привреди и бројним ограничењима са којима се суочавају домаћи предузетници. Однос спољни дуг/БДП је 64,6% 2008. године и 77,7% 2009. године, што је у прихватљивим границама (испод 80%), али проблем је однос спољни дуг/извоз, који износи 265,3% 2009. године, тако да прелази критичну границу задужености од 220%. Пошто су оба ова индикатора релевантна за квалификацију степена задужености, Србија спада у високо задужене земље. Стања се додатно погоршава 2010. године, када однос спољни дуг/БДП достиже 84,9% чиме прелази критичну границу од 80%. Прелазак критичне границе задужености и сврставање Србије у високо задужене земље указује на могућност проблема са солвентношћу земље и повећање ризика да дође до појаве тешкоћа у отплати дугова. Јавни дуг у периоду актуелне економске кризе убрзано расте и прелази критичну границу од 45% 2011. године, што доприноси расту ризика и додатном обарању кредитног рејтинга земље. Смањење кредитног рејтинга од ББ-/стабилан на ББ-/негативан говори о погоршању услова за добијање кредита у иностранству, а тим и заостравању ризика од избијања дужничке кризе. Наиме, искуства земаља са ниским кредитним рејтингом говоре да оне могу да упадну у дужничку кризу при знатно нижем односу јавног или спољњег дуга према БДП од критичног, јер не могу да на финансијском тржишту обезбеде средства за финансирање фискалног дефицита, нити средства за рефинансирање доспелих обавеза по основу раније узетих кредита.

Ризик спољне неликвидности јача у кризном периоду 2008-2012. године. Однос отплате дуга/БДП износи 10,6% 2008. године, 12,6% 2010. године и 13,6% 2012. године, што говори о његовом додатном погоршању, с обзиром на критичну границу од 10%, и указује на велико издвајање дела БДП за потребе ван домаће потрошње, као и на смањење акумулативне способности привреди и обима инвестиција. Однос отплате дуга/извоз роба и услуга неспушта се испод 34% у периоду 2008-2012. године, а критична граница преко које се улази у зону високе задужености је 25%, што у први план ставља проблем реалних могућности покрића спољнотрговинског дефицита из реалних извора, с обзиром да се значајна део извоза користи за отплату дугова. Када је реч о односу девизне резерве/увоз роба и услуга, он износи 5,2 месеца 2008. године, 8,2 месеца 2010. године и 7,6 месеци 2012. године, а сматра се да је минимална износ девизних резерви онај који омогућава плаћање тромесечног увоза роба и услуга. Ипак, оптимални ниво девизних резерви се не може одредити само на основу покривености увоза, већ процена ризика спољне неликвидности захтева поређење величине девизних резерви, с једне стране, и суме краткорочног спољног дуга и дефицита текућег рачуна платног биланса, с друге стране. Девизне резерве Народне банке Србије су износиле око 8,16 млрд. евра 2008. године, краткорочни дуг 2.14 млрд. евра, а дефицит текућег рачуна платног биланса 7.05 млрд.

евра. Ризик појаве финансијске кризе расте што је однос краткорочног дуга према девизним резервама виши. У нашем случају девизне резерве су 3,5 пута веће од краткорочног дуга, али проблем представља сума краткорочног дуга и дефицита текућег рачуна платног биланса која драматично смањује резерве ликвидности. У наредним годинама краткорочни дуг (0,49 млрд. евра 2012. години) и дефицит текућег рачуна платног биланса (2.87 млрд. евра) се значајно смањују у односу на износ девизних резерви (10.91 млрд. евра), што доприноси смањењу ризика спољне неликвидности.⁵⁸⁰ Износ девизних резерви је веома битан, јер показује да ли ће држава бити у стању да измири иностране обавезе на време и да ли ће моћи да подржи вредност домаће валуте. Адекватан ниво девизних резерви је важан за одржавање поверења међународне јавности у дату земљу, јер смањење девизних резерви може нарушити поверење страних инвеститора и битно погоршати услове приступа земље међународним тржиштима капитала. Овде треба имати у виду да иако девизне резерве Србије имају позитивну динамику, раст девизних резерви није базиран на јаким темељима тј. расту извоза, већ је последица новог задуживања у иностранству, тако да се постојећи ниво девизних резерви с обзиром на ниску инвестициону активност и презадуженост може нагло смањити јачајући бројне ризике.

Посматрајући привреду Србије кроз дешавања на нивоу реалног, финансијског и јавног сектора уочавамо негативне тенденције. Реални сектор (индустрија) стагнира у периоду 2001-2008. године, а очекивано унапређење ефикасности и конкурентности кроз приватизацију и реструктурирање предузећа изостаје. Стање у реалном сектору се погоршава по избијању и преливању светске економске кризе на привреду Србије 2008. године, из експанзије се нагло прелази у рецесију. Тржиште капитала не функционише на адекватан начин и скоро као и да не постоји. Супротно, банкарски сектор је у успону у периоду 2003-2008. године и исказује растућу профитабилност све до момента избијања кризе, када се стање у банкарском сектору значајно мења, а профити опадају. У целом предкризном и кризном периоду, банкарски сектор нуди веома скупе кредите под неповољним условима, пошто привреда нема алтернативу у виду тржишта капитала. Недостаци финансијског система и институционална незграђеност резултирају негативним кретањима у реалној привреди и гомилању дугова. Депресијација динара до које долази са преливањем светске економске кризе, с једне стране, смирује спољнотрговински и текући дефицит, а с друге стране, јача кредитни ризик. Наравно, унапређење конкурентности реалне привреде по овом основу је половично, пошто неконкурентност има много дубље узроке. У јавном сектору није дошло до реформи и повећање ефикасности. Са појавом тзв. партијске својине ефикасност у јавном сектору се додатно погоршава, односно политички циљеви доминирају над економским и опште-друштвеним када је у питању управљање јавним предузећима. Висок и растући фискални дефицити и јавни дуг у периоду 2008-2012. године су више него претећи. Из свега претходно изложеног може се закључити да се Србија налази у озбиљној опасности од избијања дужничке кризе, с обзиром да привреда није реформисана, да је њена конкурентност ниска и да није у стању да враћа дугове. Неповољном стању у привреди доприноси предстојећи раст камата на међународном финансијском тржишту, до кога ће доћи са опоравком светске привреде. Имајући у виду висину спољног дуга и да је привреда Србије изразито зависна од иностраног капитала може се наслутити ефекат поскупљења капитала на нашу привреду и изгледе за опоравак и сервисирање дугова.

⁵⁸⁰ Индикатори екстерне позиције Србије, НБС, Београд, 2013.

4.1. Квалитет државног управљања као фактор адекватног одговора на кризу

Квалитет државног управљања, тј. формулисања и реализација мера и подухвата економске политике, и његов макроекономски учинак тичу се структуре и функционалних својстава регулаторних и усмеравајућих механизма државе у привреди, али и саме природе привреде као објекта управљања. Није тешко замислити привреду која није оптерећена поремећајима и деформацијама, а која је слабо управљива због тога што не постоје или су лоше структурирани неопходни управљачки механизми. Са истом лакоћом се може замислити привреда која има добру структуру управљачких механизма, али је сама привреда структурно и функционално тако уобличена да није подложна управљачким дејствима. Србија је у том погледу веома специфична. Привреда Србије је веома компликована и отпорна као објект регулације и управљања, а држава Србија је у положају да не може да створи ефикасне управљачке и регулаторне механизме. Реч је о два низа непожељних својстава која се међусобно потхрањују и повећавају са несагледивим дугорочним негативним последицама по раст и развој привреде Србије.

Привреда Србије показује низ особености које умањују њену управљивост, а то су: структурне неравнотеже у привреди, обимна сива економија, ерозија државе и њених институција, неадекватна и лоша економска политика у прошлости, макроекономске неравнотеже, мањак кредибилитета и др.⁵⁸¹ Познато је да структурне неравнотеже отежавају управљање привредом и захтевају велике напоре да би се превазишле. У нашем случају можемо идентификовати чак пет структурних промећаја: 1) низак удео индустрије у структури привреде, те последично низак обим производње и слаб извоза; 2) ниска запослености и висока општа и дугорочна незапосленост; 3) висока еуризација финансијске имовине и последично могућа неусклађеност валутне структуре пасиве и активе банака и предузећа; 4) већа потрошња од производње, те висок текући дефицит платног биланса у спрези са растом плата изнад раста продуктивности рада; 5) финансирање високе потрошње константним повећањем спољног дуга. Кумулативно дејство свих ових поремећаја у многоне онемогућава било какве мере економске политике, чинећи их контрапродуктивним. Јер, готово је немогуће решити један од проблема, а не изазвати неки нови већи несклад. Такође, многе од претходно наведених категорија су по природи тешко управљиве. Нпр. смањење еуризације, као израза неповерења у домаћу валуту, је готово неоствариво у кратком и средњем року, већ искучиво на дуге стазе. Следеће ограничење чини обимна сива економија, која генерише око 30% БДП. Она представља исказ регулаторних недостатака и институционалног вакуума, што потврђује одсуство њене управљивости. Овако обимна сива економија веома ограничавајуће делује на економску политику, пошто сужава поље њеног дејства, а такође спутава и њене ефекте на легалну економију, пошто са њом улази у конкуренцију под неравноправним условима. Ерозија државе и њених институција у последњих двадесет година говори о уништавању управљачких капацитета и одсуству праксе управљања, те последично одвикнутости привредних субјекта да функционишу у регулисаним условима, што све сужава могућност управљања привредом. Досадашња економска политика углавном усмерена на краткорочне циљеве ради задовољења политичког чиниоца уместо да је фокусирана на дугорочне циљеве са економским нагласком довела је до заоштравања проблема у привреди, чиме је привреду учинила тешко управљивом. Пропусти у

⁵⁸¹ Љубомир Маџар, Недостајуће димензије у еволуацији макроекономских перформанси Републике Србије, Београд, 2010, стр. 17.

економској политици из прошлости условљавају чињење пропуста у будућности. Макроекономске неравнотеже саме по себи представљају индикацију и манифестацију недовоље управљивости. Сужавање домета управљивости проистиче из чињенице да макроекономске неравнотеже сужавају простор интервенције економске политике. Велики спољни дуг захтева фокусираност на измирење дуга, уместо на бављење динамизирањем производње. Изражене макроекономске неравнотеже условљавају понашања привредних субјеката и повећавају неповерење у систем, тако да они дају отпор мерама економске политике, те се неуправљивост привреде повећава. Кредибилитет између државе и привредних субјеката је годинама урушаван што има веома негативно дејство на успешност економске политике. Неповерење у државу има за резултат да се привредни субјекти понашају супротно од очекиваног, чиме се управљивост систем битно смањује.

Механизам управљања и регулације у Србије је оптерећен бројним структурним и функционалним недостацима, тако да исказује неефикасност и лоше резултате. Узроци оваквог стања управљачког механизма лоцирани су у институционалном вакуму и политичком систему земље. Слом социјализма у Србији значио је, пре свега, распад пласке (бирокарске) координације привредних активности и процеса и самоуправног механизма регулације. Након распада социјалистичког система дошло је до појаве институционалног вакума, који је био знатно израженији и трајао дуже него у већини постсоцијалистичких земаља, услед спорог спровођења транзиције и кашњења у изградњи новог система управљања и регулације. Институционални вакум само по себи говори о одсуству управљивости, а његова последица је кумулирање поремећаја и изградња дивљих институција, које повећавају неуређеност система. Велики проблем представља неизрађеност система саморегулације персонификованог у лику неразвијеног интегралног тржишта и одсуства функционалне конкуренције. Улога државе и њене функције (алокативна, дистрибутивна и стабилизациона) су такође биле спорне, јер није постојала јасна идеја државе, као ни разграничење улога између државе и тржишта, што је водило интензивном мешању државе у тржишне односе, те нарушавало саморегулацију и кочило позитивне промена у привреди. У данашње време посебно је проблематична нефикасна правна државе, што води повећању неуређености и неуправљивости привреде.

Политички систем Србије представља значајан чинилац недовољне управљивости економског система. У последње две деценије Србија се од команде трансформише у регулаторну државу, коју карактерише дерегулација, денационализација, децентрализација, децентрализација и регионализација, а управљање подразумева преговарање и интеракцију. Међутим, видни су бројни недостаци политичког система и његова неразвијеност, који свој израз имају у рестрикцији економских и политичких слобода, и последично мањој економској и политичкој ефикасности. Кључан недостатак је слаб капацитет државних институција (организација) и њихова зависност од политичког фактора. Политичке партије од којих се очекује демократизација друштва, нису демократизоване у свом унутрашњем устројству, већ носе обележја ауторитарног. Политичким странкам се влада строго из центра. Велики проблем представа раскорак између партијских и општедруштвених интереса и циљева, те немогућност политичке конкуренције и изборног система да доведу до позитивне селекције услед наглашеног традиционализма у вредносном систему бирача. Политички циљеви и акције су, наимае, често у супротности са економском логиком и рационалношћу, тако да воде расипништву и смањењу друштвеног богатства. Политички систем хетерогеног друштва у којем коегзистирају бројне етничке, религијске, социјалне, културне и економске група намеће ограничења и

конфликте који такође отежавају позитивну селекцију, што за резултат има поремећено управљање и регулацију. Изразита хетерогеност друштва Србије за последицу има претерану страначку фрагментацију, те неефикасне коалиционе владе. Такве владе имају бројне тешкоће у функционисању, што се одражава на процес доношења одлука.⁵⁸²

4.2. Програми мера Владе Србије и Народне банке Србије као одговор на светску економску кризу

Светска економска криза у четвртном кварталу 2008. године испољила је своје негативне ефекте како на финансијски тако и на реални сектор привреде Србије. Смањена тражња у свету, посебно Европској унији и другим европским земљама, довела је извознике у врло тешку ситуацију, тако да су се суочили са преорјенатацијом на домаће тржиште и са смањењем производње и запослености. Поред тога, смањен је прилив страног капитала, што је уз смањену тражњу на извозним тржиштима утицало на успоравање привредног раста и на смањење домаће тражње и последично на пад увоза.⁵⁸³ У међувремену је било вишка оптимизма и игнорисања тврдњи да светска економска криза неће мимоићи Србију. Чак је новембра 2008. године у трећој верзији Меморандума о економској политици задржана раније планирана пројекција стопе привредног раста од 6% за 2009. годину.⁵⁸⁴ Консолидовани дефицит је износио 6,5% БДП, од чега је чак 4/5 укупног дефицита остварено у Q₄ 2008. године, и то захваљујући расту пензија. Дакле, фискална политика је била изузетно експанзивна у Q₄ 2008. године и следила је динамику политичког циклуса.

Влада Србије је крајем октобра 2008. године најавила пакет мера за очување макроекономске стабилности и стабилности финансијског система, а све у циљу будућег оживљавања и убрзања економског раста. Пакет мера, који је Влада Србије донела закључно са априлом 2009. године, обухвата следеће мере: 1) повећање државне гаранције са 3.000 евра на 50.000 евра по штедном улогу; 2) привремено укидање пореза на приходе од девизне штедње; 3) привремено укидање пореза на капиталну добит и пореза на приносе апсолутних права при трговини хартијама од вредности; и 4) субвенционисање разлике између тржишне каматне стопе и каматне стопе за кредите намењене привреди.

Ради операционализације четврте тачке овог програма Влада Србије је почетком фебруара 2009. године донела три уредбе: Уредба о условима за субвенционисање каматних стопа за одржавање ликвидности и финансирање трајних обртних средстава 2009. године; Уредба о условима и критеријумима за субвенционисање каматних стопа за потрошачке кредите, односно финансијског лизинга за набавку одређених трајних потрошачких добара; као и Уредба о условима за коришћење субвенционисаних кредита за инвестиције уз гаранцију Гаранцијског фонда 2009. године.⁵⁸⁵ Предвиђено је да се субвенционишу: кредити за ликвидност, потрошачки кредити и инвестициони кредити. Идеја видљива је да се стимулишу пословне банке да из сопствених средстава привреди и

⁵⁸² Љубомир Мадар, Политичка ограничења у реализацији економскополитичких програма: случај Србији, Теме, бр. 2, Универзитет, Ниш, 2009, стр. 329.

⁵⁸³ Маринко Бошковић, Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Студија за сајт Министарства финансија, Министарство финансија Републике Србије, Београд, јануар 2011, стр. 51.

⁵⁸⁴ Преглед, Информативно-документарни тромесечник, бр. 1, Република Србија, 2009, стр. 4.

⁵⁸⁵ Последице глобалне економске кризе и мере Владе Републике Србије, Привредна комора, Нови Сад, 2009, стр. 6.

грађанима дају повољније кредите и тиме допринесу производњи, извозу и запошљавању. С тим што се очување постојаћег нивоа запослености обезбеђује условљавањем корисника кредита да током периода коришћења кредита одрже најмање исти број запослених, што подразумева забрану отпуштања запослених на период дужи од једне године.⁵⁸⁶ За ову потребу држава је издвојила 8 мил. динара. Планирано је да ће сума одобрених кредита бити 77 млрд. динара. Додатних 4 млрд. динара ће се обезбедити из иностраних кредитних линија. Укупан финансијски пакет на тај начин износи око 1,3 млрд. евра.

Програм је садржао и мере усмерене на подстицање страних улагања и извоза. Динамика раста извоза није могла да се одржи 2009. године због смањења извозне тражње и великог пада цена главних извозних производа Србије, као што су производи од метала и прехранбени производи. Влада је подстицала извоз обезбеђењем обртних средстава под повољним условима за реализацију извозних послова и активности, вишим степеном осигурања извозних уговора, уклањањем царинских и ванцаринских баријера, финансијском подршком извозницима за сертификацију производа, подршком извозницима да освоје нова тржишта у земљама које су мање погођене кризом и које остварују више стопе привредног раста.⁵⁸⁷ У циљу стимулусања страних директних инвестиција уведени су порески, царински и финансијски подстицији за инвеститоре.

Народна банка Србије је своје властите мере одговора на светску економску кризу донела већ октобра 2008. године. Прва реакција Народне банке на први удар кризе који је отворио процес депресијације динара била је дизање референтне каматне стопе са 15,75% на 17,75% (октобар 2008. године). Циљ је био да се спречи даља депресијација динара и смање притисци на раст инфлације. Пошто интервенција преко каматне стопе није имала ефекта, Народна банка је ради одбране курса динара и страх од високе инфлације прешла на директне интервенције девизним резервама, тако да је продала 895 мил. евра у четвртном кварталу 2008. године, а 556 мил. евра у периоду јануар-фебруар 2009. године. Да би ублажила притиске економске кризе, Народна банка Србије је донела низ мера током последњег томесечја 2008. године и почетком 2009. године усмерених на побољшање девизне ликвидности банака.⁵⁸⁸ Пакет мера које је Народна банка применила закључно са априлом 2009. године састоје се из следећег: 1) интензивирана је дневна контрола ликвидности, депозита и девизних резерви банака; 2) укинута је обавезна резерва банака на нове кредите из иностранства како би се повећала ликвидност; 3) структура полагања девизне обавезне резерве се мења, и уместо 90% у девизама и 10% у динарима, уводи се 80% у девизама и 20% у динарима; 4) смањење затезне каматне стопе на износ разлике између обрачунатог износа и оствареног просечног дневног стања издвојене динарске, односно девизне обавезне резерве банака у обрачунском периоду.

Као што се види, политика обавезних резерви је непосредно пре, у јеку кризе, и у месецима који су уследили, углавном вођена тако да релаксира притисак на пословне банке. Промена правила у вези са валутном структуром обавезних резерви била је главни одговор на тип финансијског поремећаја. Јер, главни проблем банкарског сектора Србије у јесен 2008. године било је отицање девизне ликвидности. Због тога, поред стимулисања

⁵⁸⁶ Пословна клима у 2009. години: Утицај светске економске кризе, Центар за текућа привредна кретања и стратегијски развој, Регионална привредна комора Панчево, март 2009, стр. 7.

⁵⁸⁷ Маринко Бошковић, Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Студија за сајт Министарства финансија, Министарство финансија Републике Србије, Београд, јануар 2011, стр. 53.

⁵⁸⁸ Сања Филиповић, Мундел Флемингов модел на примеру Србије, Економика предузећа, септембар-октобар 2009, Савез економиста Србије, Београд, стр. 252-253.

прилива девизних средстава долази и до смањивања имобилизованог дела девизне активе банака. Пословним банкама је допуштено да најпре 10% (у мају), затим 20% (у октобру) и коначно 40% (у децембру) обавезне резерве на девизне обавезе издвоје у динарима. Девизна ликвидност банака је оваквом реакцијом трансформисана у динарску неликвидност, која се лакше могла решити једноставним редуковањем позиције банака у репо операцијама. На овај начин ублажен је утицај одбране девизне ликвидности на депресијацију динара. Да Народна банка Србије није на овај начин реаговала, висока динарска ликвидност пословних банака би и даље морала бити основни извор за одбрану девизне неликвидности. Смањењем репо потраживања банке би дошло до динарске ликвидности, али би то пратило огроман притисак на уско девизно тржиште, и сигурно озбиљну депресијацију динара. Значајнијих промена у политици стопа обавезних резерви није било све до марта 2010. године, када је криза неликвидности била већ окончана.⁵⁸⁹

ММФ и Влада Србије постигли су споразум о кредитном "stand by" аранжману у марту 2009. године у износу од 2,9 млрд. евра за јачање девизних резерви и подршку структурним реформама у привреди. Овај аранжман заменио је кредитни аранжман из предострожности, који је одобрен јануара 2009. године и предвиђао је повлачење 402.5 мил. евра. Том приликом Влада Србије се обавезала да промени пореску политику и смањи буџетске расходе. Аранжман је допринео смањењу премије ризика, поправљању кредитног рејтинга земље и већем поверењу страних инвеститора. Влада Србије и Народна банка Србије у Бечу крајем марта 2009. године постигле су договор са иностраним кредиторима (матице 10 европских банака које послују у Србији) о репрограму дугова банака и предузећа у Србији. Идеја водиља је да иностране банке, због економске кризе, не смањују укупан износ кредита привреди и банкама у Србији.⁵⁹⁰

У области јавних финансија кључне мере за ублажавање последица светске економске кризе утврђене су априлским ребалансом буџета Републике за 2009. годину којим је извршено фискално прилагођавање од 100 млрд. динара већим делом на расходној, а мањим делом на приходној страни. На приходној страни кључне мере су: измена Закона о порезу на доходак грађана, повећање акциза на деривате нафте и цигарете, увећање нове таксе на импулсе мобилне телефоније и др. На расходној страни кључне мере су: замрзавање плата у јавном сектору, уштеде по основу ограничења у запошљавању у државној администрацији, уштеде на дискреционим расходима корисника буџета Републике, смањење трансфера локалној самоуправи и др. Међутим, овде долази до проблема примене мера у пракси, пошто се забрана у погледу запошљавања у јавном сектору показала неуспешном и пошто је настављена пракса запошљавања мимо потреба.

Наважнија мере економске политике са становишта подстицања привредне активности у периоду 2010-2012. године биле су наставак субвенционисања кредита за ликвидност и инвестиције, потрошачких кредита за грађане и стамбених кредита за новоградњу. У истом периоду предузимају се активности усмерене на повећање извоза и прилива страних инвестиција. Најважнија мере монетарне политике је смањење обавезне резерве, а на страни фискалне политике настављају се мере штедње са мањим или већи успехом.

⁵⁸⁹ Борко Крстић, Срђан Маринковић, Мирјана Јемовић, Актуелне контроверзе о надлежностима централне банке у односу на њене традиционалне функције, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2010, стр. 492.

⁵⁹⁰ Ана Вјетров, Урош Ђурић, Тамара Раденковић, Ива Цвјетићанин, Емилија Жутић, Олга Калашић, Светска економска криза и последице по привреду Србије, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, април 2009, стр. 62.

4.3. Оцена мера економске политике у време кризе

Реакција економске политике на светску економску кризу из 2008. године била је неадекватна. Настављена је пракса експанзивне фискална и рестриктивне монетарне политике, што указује на неусклађен одговор економских политика на кризу. Главни утицај на привредна кретања долази међутим од споља, односно наглим заустављањем прилива страног капитала (СДИ, страни кредити). Комбинација експанзивне фискалне и рестриктивне монетарне политике, снажно појачане егзогеним смањењем прилива страног капитала резултирала је оштрим кочењем привредне активности и појавом рецесије.

Пре удара светске економске кризе Србија је имала уравнотежен платни биланс (повремено суфицит) који је био резултат великог текућег дефицита (робе и услуге, и сл.) и компензирајућег исто толико великог суфицита капиталног рачуна. Удар светске економске кризе на Србију манифестује се као нагли, езогени (независно од величине домаће каматне стопе) пад прилива страног капитала, посебно страних кредита и инвестиција. Последица промене токова капитала била је појава дефицита платног биланса, јер се сада висок текући дефицит није могао покривати одговарајућим приливом страног капитала. Платнобилансни проблеми постају видљиви оног момента када повећање каматне стопе Народне банке Србије није привукло додатни страни капитал.⁵⁹¹

Народна банка Србије је пре избијања светске економске кризе спроводила изузетно рестриктивну монетарну политику како би обезбедила стабилност цена. Рестриктивна монетарна политика је подразумевала политику високих каматних стопа, а то је имало за последицу пад понуде новца. У тренутку ескалације светске економске кризе Народна банка Србије повећава ниво референтне каматне стопе и интервенише девизним резервама како би ублажила наглу депресијацију динара.⁵⁹² Монетарно затезање, тј. смањивање понуде новца, има за последицу смањивање агрегатне тражње, а преко ње и смањивање привредне активности, али и смањивање увоза, те побољшање спољнотрговинске равнотеже. Насупрот томе, експанзивна фискална политика доводи до повећања агрегатне тражње, подстицајно делује на привредну активност и повећање увоза. Најзад депресијација динара има експанзивни ефекат на привредну активност окрећући тражњу од страних ка домаћим производима, односно стимулише извоз, док дестимулише увоз чинећи га скупљим. Ефекат ових мера јесте пада производње, пошто је монетарна контракција надмашила експанзивне ефекте фискалне политике и депресијације динара. Такође, долази до смањења спољнотрговинског и текућег дефицита платног биланса услед смањења тражње и последично смањења увоза. Додатно смањење спољнотрговинског и текућег дефицита долази са извесним кашњем, а услед депресијације динара. Наиме, депресијација валуте у кратком року изазива погоршање спољнотрговинског биланса да би након тога на дужи стазе довела до његовог укупног побољшавања и уравнотежења.⁵⁹³

Изазови економске политике условљени и подстакнути преливањем светске економске кризе на привреду Србије били су: 1) раст фискалног дефицита и висока јавна потрошња, 2) раст тражње за девизама и нагла депресијација динара уз повећање интервенција

⁵⁹¹ Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Фонд за развој економских наука, Београд, април 2009, стр. 9.

⁵⁹² Сања Филиповић, Мундел Флемингов модел на примеру Србије, Економика предузећа, септембар-октобар 2009, Савез економиста Србије, Београд, стр. 257.

⁵⁹³ Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Фонд за развој економских наука, Београд, април 2009, стр. 9.

Народне банке Србије и смањење девизних резерви, 3) повећање неликвидности и броја фирми у блокади, пад кредитне активности банака и раст кредитног ризика.⁵⁹⁴

Први проблем економске политике јесте ниво и структура јавне потрошње. Фискална политика је била снажно експанзивна у Q₄ 2008. године. Консолидовани дефицит јавне потрошње износио је 6,5% БДП-а, а 4/5 укупног дефицита у 2008. години остварен је у овом кварталу. У октобру 2008. године, када се криза посебно интензивирала, код нас се врши ребаланс буџета и значајно се повећавају расходи, пре свега за пензије. То је резултат популистичких обећања датих пред изборе маја 2008. године. Фискална политика је почев од ребаланса буџета априла 2009. године допринела смањивању нивоа јавне потрошње. Међутим, ниво јавне потрошње је и даље био висок (преко 40% БДП) у односу на производни и фискални капацитет привреде Србије, пошто је изостала реформа јавног сектора. Фискални дефицит консолидован на нивоу сектора државе нарастао је на 4,2 % БДП 2009. године, с трендом даљег повећања у наредним годинама и последично есклацијом јавног дуга. Други разлог за раст фискалног дефицита је пад јавних прихода, а то је последица снажног пада привредна активности и ширења сиве економије у условима кризе. Експанзивна фискална политика је деловала на ублажавање рецесија, али је раст јавних расхода и смањење прихода резултирало високим фискалним дефицитом.⁵⁹⁵

Оцењује се да је при конципирању мера фискалне политике велики значај дат њиховој политичкој и социјалној прихватљивости, тј. краткорочним ефектима, док су у потпуности изостале мере, како на страни прихода, тако и на страни расхода, које би за резултат имале успостављање трајне стабилности и стварање здравих услова за раст и оправак привреде.

Други проблем економске политике јесте нагла депресијација динара. Прва реакција монетарне политике на депресијацију динара било је значајно дизање референтне каматне стопе са 15,75% на 17,75% у октобру 2008. године. Овај потез је требао да заштити динар од даљег пад вредности и да спречи инфлаторни притисак. Међутим, показало се да је у ванредним околностима, које прати велика неизвесност, одбрана валуте дизањем каматне стопе неделотворна. Високе каматне стопе које су комерцијалне банке добиле од Народне банке Србије на динарске репро папире није их зауставило да из њих пређу у девизе, јер се очекивала значајна депресијација динара. Друга мера монетарне политике јесте директна интервенција девизним резервама у циљу спречавања наглог пада вредности динара. Ова мера је захтевала да значајан износ нето девизних резерви буде потрошен.⁵⁹⁶ Повлачење динара преко продаје девизних резерви довело је до монетарне контракције, пада тражње и кочења привредне активности. С друге стране, депресијација динара делује експанзивно, стимулише привредну активност, али не и у довољној мери да компензира рестриктивни ефекат смањења понуде новца. Потенцијални негативни ефекти депресијације динара могу се наћи у ризику враћања дугова индексираних у еврима (око 70%). Свакако, интервенцијама Народне банке Србије спречене су значајније негативне последице по привреду и грађана које је могла да изазове оштрија и хаотичнија депресијација валуте.

Трећи проблем економске политике јесте раст кредитног ризика, смањење кредитне активности и повећање неликвидности у привреди. Проблем неликвидности предузећа се

⁵⁹⁴ Маринко Бошковић, Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Студија за сајт Министарства финансија, Министарство финансија Републике Србије, Београд, јануар 2011, стр. 59.

⁵⁹⁵ Квартални монитор, бр. 16, Фонд за развој економских наука, Београд, јануар-март 2009, стр. 69.

⁵⁹⁶ Павле Петровић, Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Фонд за развој економских наука, Београд, април 2009, стр. 6.

заоштрава услед погоршања финансијске структуре предузећа (повећања учешћа позајмљених средстава на штету сопствених), смањења ефикасности коришћења обртних средстава (првенствено готовине, потраживања и краткорочних пласмана), смањења зараде предузећа, повећања нестабилности девизног курса, смањења тражње и тешкоћа у наплати потраживања.⁵⁹⁷ Број привредних субјеката који имају блокиран рачун износио је 66.255 фебруара 2011. године. Посматрано према годинама активирања блокаде, чак њих 40.471 или 61% укупног броја привредних субјеката имало је блокиране рачуне и пре 2010. године. Имајући у виду ове податке јасно је да број блокираних привредних субјеката не може бити коректан показатељ неликвидности, већ пре свега инсолвентности, јер више од 60% привредних субјеката има блокиране рачуне дуже од 1,5 године, а око 40% дуже од 2 године.⁵⁹⁸ Овде имамо и проблем сервисирања обавеза по основу раније узетих кредита, пошто је удео проблематичних кредита у укупно одобреним кредитима привреди повећан са 13,5% септембра 2008. године на 21,9% марта 2010. године.

Економске мере предузете у циљу решавања проблема неликвидност привреде, недовољне тражње и слабе инвестиционе активности нису дале задовољавајуће резултате. Наиме, средства издвојена за субвенционисање дела камата на кредите за одржавање ликвидности, финансирање извозних послова и инвестиционих активности предузећа и потрошачких кредита становништва била су недовољна и неадекватна, с обзиром на тешко економско стање у којем се привреда Србије налазила и величину и врсту проблема који су је окупирали. Ствар је у томе да је економска криза у Србији вишеслојна, али рецимо да је кључни проблем превелика потрошња. Стога, циљ економске политике морао је бити да се потрошња сведе на реалну меру, а производња подигне на виши ниво. Свакако, субвенционисани кредити привреди су омогућили привредницима да јефтиније дођу до средстава, и захваљујући томе преброде тежак период, док је субвенционисање кредита за потрошњу становништва допринели очувању животног стандарда.

Посматрајући све предузете економске мере у циљу сузбијања економске кризе у Србији увиђа се да су оне углавном преликане из економских програма водећих европских земаља, које су прописане као одговор на светску економску кризу. Имајући у виду да се привреда Србије суочава са властитом вишеслојном економском кризом, које је умногоме независна од светске економске кризе, то мере усмерене на савладавање негативних ефеката светске економске кризе у Србији нису ни могле дати завидне резултате. Ми се суочавамо пре свега са платнобилансном кризом и презадуженошћу услед деценијске превелике потрошње, с једне стране, и ниског обима производње и неконкурентности привреде, с друге стране, тако да се проблеми не могу решити предузимањем краткорочних и једностранних мера, већ суштинским реформама у свим сегментима привреде, друштва и државе. Велики недостатак предузетих економских мера јесте њихова међусобна несинхронизованост и одустајање од поједних прописаних мера. У питању је проблем на релацији фискалне и монетарне политике и исказана неодговорност када је у питању фискална политика и реформа јавног сектора. Покушаји да јавна потрошња мерама штедње сведе на разумну меру нису уродили плодом.

⁵⁹⁷ Маја Ивановић-Ђукић, Иван Симић, Винко Лепојевић, Суочавање са интерним узроцима неликвидности предузетничких организација у Републици Србији као изазов српских предузетника, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2012, стр. 308 и 316.

⁵⁹⁸ Иван Николић, Владимир Вуковић, Бошко Живковић, Стање неликвидности и анализа Предлога закона о споразумном финансијском реструктурирању привредних друштава; Индустрија, бр. 4, Економски институт, Београд, 2011, стр. 184-185.

VI глава

ПУТЕВИ ИЗЛАСКА СРБИЈЕ ИЗ КРИЗЕ

1. УПРАВЉАЊЕ КРИЗОМ

Србија је данас једна од најнеразвијенијих и најсиромашнијих земаља Европе и налази се у веома тешкој економској и друштвеној кризи. У економској теорији и пракси управљање кризом је најтежи економски задатак. Добро управљање може да смањи негативне последице и губитке изазване економском кризом. Управљање кризом подразумева да се зна који су узроци кризе, како она делује, које су њене негативне последице, као и мере и инструменте помоћу којих треба изаћи из кризе. Предузетим мерама морају се обезбедити: прво, друштвено прихватљиви услови живота и рада људи; друго, морају се у кратком року ублажити и уклонити последице економске кризе; треће, морају се у дугом року одстранити сви узроци који су довели до појаве економске кризе.

Економска криза са својим узроцима и последицама представља синтезу свих околности које ограничавају привредни раст и развој. Преглед савремене историје указује на постојање четири кључна појавна облика економске кризе, а то су следећи: (1) опадање производње, (2) незапосленост, (3) висока инфлација и (4) презадуженост.⁵⁹⁹ Нагло опадање и стагнација производње у Србији почињу већ од 1980. године. Просечна годишња стопа привредног раста Србије износи 0,6% у периоду 1981-1985. године, а његово сурвавање достиже пад од чак -7,1% у периоду 1986-1992. године. Пад производње је нарочито велики (-28,1%) 1993. године и (-17,9%) 1999. године, када привреда доживљава праву катастрофу услед економских санкција и ратних дешавања. У наредним годинама долази до извесног опоравка привредне активности, односно просечан годишњи привредни раст износи 5,4% у периоду 2001-2008. године. Међутим, остварени привредни раст је недовољан и неквалитетан, нарушава се склад унутар структуре привреде, тако да убрзо долази до стагнације и негативних стопа раста производње у периоду 2008-2012. године. Други облик испољавања економске кризе јесте повећање незапослености и смањење запослености. Незапосленост у Србији креће се у распону између 700.000 и 800.000 лица у периоду 1990-2012. године, док се стопа незапослености у просеку годишње не спушта испод 18,0%. Висока незапосленост је један од кључних фактора одлагања и спорог спровођења транзиције, а пре свега одлагања и слабих учинака процеса приватизације предузећа и одсуства реформе јавног сектора. То је даље водило спутавању развоја приватног сектора и последично одржавању високог нивоа незапослености. Трећи облик испољавања економске кризе јесте висока инфлација. Висока инфлација је на овим просторима дуго била присутна, с тим што је привреда Србије доживела праву катастрофу 1993. године када долази до појаве снажне хиперинфлације до тада незабележене у свету, и то углавном услед пропуста економске политике. У периоду 2001-2008. године, учињени су велики напори на стабилизацији цена и постизању једноцифрене инфлације, када долази до примене режима циљања инфлације. Међутим, услед великог буџетског дефицита од 5,7% и низа других фактора, инфлација поново достиже висок-двоцифрен ниво од 12,3% 2012. године. Четврти облик испољавања економске кризе јесте унутрашња и спољна презадуженост државе, привреде и грађана настала као последица унутрашњих и спољних неравнотежа у привреди, односно ниске конкурентности привреде и превелике јавне потрошње. Спољни дуг Србије прелази критичну границу од 80% БДП 2010. године, док јавни дуг критичну границу од 45% прелази 2011. године.

⁵⁹⁹ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентско информативни издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 489.

Основни узрок свих економских тешкоћа у Србији налази се у односу друштва и државе према главним детерминантама привредног живота – према становништву, природном и друштвеном богатству. Идентификацијом проблема везаних за главне детерминанте привредног живота добијамо потребна сазнања о свим ограничењима привредног раста и развоја. Свака детерминанта привредног живота има своје проблеме, али постоје проблеми који су истовремено везани за све детерминанте, а то су проблеми институционалне недоречености и карактера политичког уређења и њиховог деловања на целокупни привредни и друштвени живот. Навешћемо најважније проблеме појединих компоненти привредног живота у Србији, посматрајући их као ограничавајуће околности изласка из дубоке економске кризе и трасирања пута привредног раста и развоја.

Проблеми везани за становништво су следећи: опадање прираштаја становништва; висока и дуготрајна незапосленост; нерад у јавном сектору, извоз радне снаге у иностранство; мале зараде; низак животни стандард, слаба социјална сигурност; нерационална структура запослености; криминал; проблеми образовања и здравља итд.

Проблеми везани за природно богатство су следећи: нерационално коришћење природних ресурса; необрађене оранице; неискоришћени пашњаци, недовољна производња здраве хране; нерационално коришћење земљишта; несташица здраве воде; несташица сировина; несташица енергетских извора; уништавање шума; итд.

Проблеми везани за друштвено богатство су следећи: недовољна акумулација; нерационалне инвестиције; несташица капитала; неискоришћеност производних и других капацитета; незаинтересованост страног капитала; коришћење застареле технологије; итд.

Проблеми везани за институционалну неразвијеност и политичко уређење су следећи: лош систем управљања; неефикасан државни апарат; прекобројна администрација; велики државни расходи; разни облици првобитне акумулације капитала; постојање привредног система коме недостаје ефикасност и праведност; непостојање правне државе; итд.

Очигледно је да досадашња транзиција и реформе у Србији нису дали очекиване резултате, а разлози лошег учинка јесу следећи: прво, лоше конципирана транзиција; и друго, лоше изведена транзиција. Кључни проблем транзиције јесте одсуство ефективних структурних реформи. Стога, задржавање на досадашњим мерама не обећава излазак из економске кризе, привредни опоравак, развој тржишне економије, пуну запосленост, исплату спољних и унутрашњих дугова. Питање је шта треба урадити да се не догоди то што се догодило: имати неискоришћене капацитете, незапослене људе и незадовољене потребе људи. Управљање кризом се стога намеће као кључно питање актуелних проблема раста и развоја привреде Србије, а то подразумева: (1) утврђивање свих ограничења привредног раста и развоја; (2) утврђивање мера и инструмената за отклањање свих ограничавања, што у стварности треба да пружи решења и путеве за излазак из економске кризе.⁶⁰⁰ Наиме, рецесија и криза у Србији не ће престати када престане светска економска криза, већ када се отклоне властите слабости привреде.

Проблеми домаће економске кризе се решавају на релацији приватног и јавног сектора, односно тржишта и државе. Налажење оптимума у том односу је од суштинске важности, пошто од тог односа зависи судбина тржишне привреде, јавног сектора, државе и појединца, односно стандарда и квалитета живота грађана који економска криза руши ако се ови оптимуми ефикасно не дизајнирају и реализују.

⁶⁰⁰ Драгољуб Стојиљковић, Криза и транзиција, Студентско информативни издавачки центар, Ниш, 1999, стр. 488.

2. ПРИОРИТЕТИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА

Привредни раст и развој једне земље зависе од мноштва фактора који утичу на регулисање и одвијање привредних токова. Квалитетан и дугорочан привредни раст и складан развој привреде није лако постићи пошто они зависе од великог броја фактора: величине земље и њеног богатства у расположивим факторима производње тј. раду, капиталу и земљишту, нивоа техничког и технолошког развоја, ефикасности привредног система, друштвеног окружења и политичке ситуације, промена у темпу развоја других привреда са којима су успостављене економске везе, степена отворености привреде и др.

Српска привреда се налази у веома тешкој економској ситуацији већ дуги низ година, а њен раст и развој били су спутани низом крупних ограничења материјалне и системске природе. БДП Србије 2012. године био је на 73% онога из 1989. године, а индустријска производња на нивоу мањем од 50%. Реалне зараде су на нивоу из 1971. године, док незапосленост прелази 25% радно способног становништва. Укупна потрошња је за 25% веће од укупне производње, тако да су унутрашња и спољна стабилност угрожене. Транзиција, а посебно приватизација, није дале жељене резултате у погледу повећања ефикасности привређивања и реструктурирања привреде. Уместо тога, расположиви основни фондови и производни капацитети у индустрији, саобраћају, грађевинарству, туризму и другим секторима привреде су руинирани. Сужене материјалне и финансијске могућности; низак ниво продуктивности, економичности и ефикасности; низак ниво спољнотрговинске размене и лоша структура размене, технолошко заостајање; велика незапосленост; низак ниво штедње и инвестиција; структурни проблеми у привреди и презадуженост представљају крупна развојна ограничења. С друге стране, перспектива уласка у Европску унију, низ потписаних споразума о слободној трговини и стварање зоне слободне трговине у региону, одређени ниво прогреса у транзицији, компаративне предности у географској и стратешкој позицији земље, људском капиталу, клими, обиму и квалитету земљишта чине добру основу за динамичнији раст и развој привреде.

Полазећи од стања привреде Србије, изражених развојних проблема и ограничења и будућих шанси могуће је идентификовати следеће приоритете привредног развоја:

- укључивање Србије у интеграционе и развојне процесе у Европској унији;
- повећање производње и друштвеног производа по становнику;
- продуктивно запошљавање радно способног становништва;
- повећање обима и ефикасности инвестиција;
- унапређење извозних способности привреде и повећање извоза;
- структурне промене у привреди и бржи развој сектора размењивих добара;
- успостављање и очување унутрашње и спољашње стабилности и равнотеже;
- повећање стандарда и квалитета живота становништва.

Основна мотивација за Србију да се прикључи Европској унији је у чињеници да тиме обезбеђује значајан допринос властитом економском расту и развоју. Оно што је значајно за привреду Србије јесте да Европска унија чини заједница са врло значајним производним, инвестиционим и тржишним потенцијалима. Стога, придруживање овој заједници представља један од најзначајнијих корака за Србију у погледу међународних економских односа, који би имао широке импликације на привреду.⁶⁰¹ Најзначајнији

⁶⁰¹ Снежана Васић, Изазови европских интеграција и стратегија развоја Србије и Црне Горе, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003, стр. 187.

економских ефекат европских интеграција за Србију је пораст друштвеног дохотка на бази економије обима и поделе рада, као и прилива инвестиција и савремених технологија из Уније. Такође, јачање односа са Европском унијом на економском и политичком плану ће помоћи у даљој стабилизацији земље, тако што ће понудити јасну будућност.⁶⁰²

Динамичан привредни раст је од посебне важности за Србију, јер само високе стопе привредног раста у дужем временском периоду могу друштвених доходак Србије да доведу на ниво већи од предтранзиционог и надокнаде пропуштено у развоју. Динамичан привредни раст, с обзиром на пређашњи модел раста базиран на расту потрошње (тражње) и увоза и велику спољну задуженост, мора да се заснива на повећању производње (понуде) и извозној експанзији, сопственим производним потенцијалима тј. расположивим природним и људским ресурсима и постојећим привредним капацитетима и финансијским средствима из домаћих извора. Центар битке са економском кризом мора бити у повећању производње за извоз. Неопходна је оријентација на просперитетне секторе и гране привреде које могу да обезбеде одговарајући квантитет и квалитет понуде сагласно тражњи на светском и европском тржишту и у којима се може подићи економска ефикасност и конкурентност на бази најпродуктивнијег коришћења фактора производње.⁶⁰³ У томе циљу важно је веће и продуктивније ангажовање људског ресурса и његово даље унапређење, створити услове за повећање физичког капитала (опреме, постројења) и његово ефикасније коришћење; радити на трансферу, имплементацији и развоју савремених технологија; као и изградњи и модернизацији инфраструктуре. Кључ успеха свакако лежи у повећању квалитета и смањењу трошкова, јер само повећање конкурентности и квалитетан привредни раст може да има позитивне дуготрајне ефекте.

Повећање запослености јесте чинилаца који решава не само социоекономске проблеме друштва, већ чини и фактор који доприноси убрзању привредног раста. Основна претпоставка за пораст запослености и смањење незапослености јесте привредни раст, пре свега раст продуктивности. Међутим, поред привредног раста повећање запослености у Србији захтева институционалну реформу тржишта рада и реконципирање политике запошљавања у правцу јачање подршке активним мерама запошљавања. Прецизније речено, потребно је обезбедити побољшање регулативе радних односа и уравнотежење односа сигурности и флексибилности на тржишту рада у циљу смањења трошкова рада; бољу координацију политика зарада на свим нивоима уз чвршћу контролу плата у јавном сектору; те усаглашавање стратегија запошљавања, образовања и научно-технолошког развоја ради повећања потребних знања и вештина свих учесника на тржишту рада.

Повећање обима и ефикасности инвестиција за осавремењавање капиталне опреме и продукционих процеса кључна су претпоставка за побољшање конкурентности привреде Србије и постизање већег раста производње и извоза. Од посебног значаја су инвестиције усмерене у људски капитал (знање, образовање и др.), истраживање и развој. При чему, структура инвестиција мора ићи у смеру развоја приоритетних сектора привреде. Могући механизми раста обима инвестиција налазе се у јачању тржишности у финансијском систему и путем чињена инвестиција мање ризичним и више прифитабилним подухватом.

Недостатак домаће акумулације је најтеже ограничење привредног раста и развоја једне земље. У нашем случају потребе за страним капиталом су изузетно наглашене, јер нема

⁶⁰² Даница Дракулић, Ограничење развоја и стање кооперације у Србији, Привредна изградња, бр. 1-2, Београд, 2002, стр. 73.

⁶⁰³ Економски токови привреде Србије у условима транзиције, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999, стр. 128.

домаћих извора за покретање циклуса инвестирања. Велики проблем представља презадуженост земље и немогућност даљег задуживања под повољним условима, тако да су стране директне инвестиције од велике важности. Свакако, домаћа акумулација мора добити предност у будућем привредном расту и развоју. Ради повећања обима и ефикасности инвестиција и остварења жељене структуре инвестиција потребно је обезбедити добре услове по питању правне и економске стабилности и сигурности.

Постојећа привредна структура Србије не може да генерише значајније стопе раста производње и извоза, већ представља генератор макроекономских неравнотежа. Промена садашње привредне структуре се намеће као императив како са становишта дугорочног привредног раста и раста запослености, тако и са становишта уравнотежења платног биланса и одрживе спољне стабилност. Процес реструктурирања морао би да обухвати како промену секторске и гранске структуре привреде, тако и промену својинске, технолошке и организационе структуре. Промене у секторској структури привреде Србије обухватају измене у правцу повећања учешћа производње размењивих добара који се стварају у индустрији и пољопривреди. Досадашњи реформски процеси у Србији су резултирали деиндустријализацијом са великим последицама на динамику привредне активности, запошљавање радне снаге и ниво конкурентности привреде. Развој индустрије је од стратешког значаја, јер без повећања индустријске производње и промена у структури индустрији нема бржег раста и развоја привреде, технолошког сустизања, повећања конкурентности целокупне привреде, новог запошљавања, раста извоза и смиривања спољних неравнотежа. Овде је од посебног значаја јачање пропульзивних грана у саставу индустрије, пошто оне најинтензивније динамизирају раст и развој привреде. Пољопривреда своју битност црпи у потреби за прехрамбеном сигурношћу земље, потенцијалима за извоз и као сировинска база за развој индустрије. Могућности за развој пољопривреде у Србији су велике услед компаративних предности у овој области. Наравно, не треба запоставити и развоја сектора услуга које такође могу бити размењиве и допринети расту извоза. Када је у питању власничко реструктурирање привреде Србије, потребно је окончати приватизацију друштвеног капитала и доброг дела државног капитала. Садашња власничка структура привреде је још увек неповољна, пошто у генерисању БДП приватни сектор учествује са 60%, док држава са целих 40%. Са променама у власничкој структури, свакако, треба иницирати и организационе промене.

Искуство већине земаља у свету указује да нема задовољавајућег квантитета, а посебно квалитета, привредног раста и развоја без већег степена интернационализације привреде. Стога, од значаја за развој Србије јесу повећање обима извоза и структурни помаци у спољној трговини. Србија треба да буде оријентисана на промену структуре производње и извоза у складу са променама светске и европске тражње, као и на повећање удела производа вишег степена прераде, већег технолошког нивоа и веће додате вредности. То даље захтева одређене промене и прилагођавања у економској политици земље, и то: стимулативан девизни курс, смањење пореског оптерећења рада, контролу плата у јавном сектору и постојање конкурентних каматних стопа. Другим речима, потребно је да се убрза реформа јавног сектора и настави са реструктурирањем реалног сектора, и да се на мапи домаће производње појаве производи који ће на дужој основи бити конкурентни.

Привредни опоравак и развој могући су само у потпуно стабилним макроекономским условима. Основ за потребну макроекономску стабилност се, свакако, налази у дугорочној стабилности динара и цена. Међутим, кључни проблем стабилности у Србији јесте изразито висок спољнотрговински и текући дефицит платног биланса. Наиме, чињеница је

да су у Србији односи спољнотрговинске размене неповољни, тако да поменути дефицити достужи алармантне размере. То повећава спољни дуг, који је већ прешао критичну границу, што је велика опасност по даљи раст и развој привреде Србије, која мора да сервисира огромна дуговања према иностранству. Извор свих макроекономских проблеме јесте висока јавна потрошња, висок фискални дефицит и критично велики јавни дуг, тако да од успеха реформе јавног сектора зависи макроекономска стабилност и раст привреде.

Грађани и привреда Србије могу и треба да живе у земљи у којој су укупни ризици мањи, а шансе за економски, друштвени и културни развој веће. Да би се то постигло потребно је обезбедити виши животни стандард и квалитет живота, а то захтева поред динамичног привредног раста и равномерну дистрибуцију добитака. С обзиром на повећање сиромаштва и социјалне искључености у периоду кризе неопходно је социјалну политику и систем социјалне заштите прилагодити решавању ових проблема.

2.1 Изазови уласка Србије у Европску унију

Европска интеграција у форми стварања Европских заједница и Европске уније процес је без преседана у модерној историји и савременом добу. Државе и народи Европе су се слободном одлуком упутили ка облицима међусобне сарадње и повезивања, којима са делотворније и сигурније решавају различити изазови. Овакво опредељење, које је првобитно обухватало шест држава Западне Европе, временом је постало опредељење готово свих европских држава.⁶⁰⁴ Европска унија сада броји двадесет осам држава чланица са перспективом даљег проширења. У економском смислу Европска унија постаје светска сила. Њена привреда чини 30% светског БДП, и више од 17% светске трговине. Само је трговина између старих и нових чланица за десет година порасла готово троструко са 175 млрд. долара 1999. године на 500 млрд. долара 2007. године, а трговина између нових чланица се упетостручила са 15 на 77 млрд. долара. Стопа пораста запослености била је стабилна и износила је око 1% до избијања светске економске кризе крајем 2008. године.⁶⁰⁵ Ипак, актуелна економска криза унутар Европске уније може да обележи дужи период економске и политичке стагнације како из угла држава чланица и институција Европске уније, тако и остатка Европе. Европска унија трпи последице због спровођења либералног модела економског развоја, као и због подељене, односно неконсолидоване улоге на међународном плану. Економски и финансијски негативни ефекти на нивоу Европске уније, поготову због лоших економских показатеља одређеног броја држава чланица, могу дуготрајније довести до спирале јавног дуга, буџетског дефицита, опште привредне стагнације и пада укупних перформанси Уније.⁶⁰⁶ На међународном плану позиција Европске уније слаби услед објективних кретања на глобалном економском плану, односно померања тежишта светских економских активности на земље Далеког истока (Кина), као и због великог утицаја неколико држава (Немачка, Велика Британија, Француска) на формирање и вођење заједничке спољне и безбедносне политике Уније.

⁶⁰⁴ Иван Марковић, Аргументи за и против проширења ЕУ, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2009, стр. 156.

⁶⁰⁵ Ана С. Трбовић, Михаило Црнобрња, Ефекти интеграције Србије у Европску унију, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, октобар 2009, стр. 178.

⁶⁰⁶ Саша Ојданић, Будућност Европске уније (2010-2020): Изазови и перспективе проширења Европске уније, Европска мисао у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009/2010, стр. 10.

Економска и друштвена ситуација у државама Западног Балкана је веома тешка. Оцењује се да је светска економска криза утицала на региона Западног Балкана много лошије од очекиваног. Западни Балкан већ дужи период времена суочен је са извесним бројем спорних економских и политичких питања које могу утицати на безбедност, стабилност и перспективу региона. Реформа и помирење тек треба да се учврсте. У највећем делу Западног Балкана, главни приоритет је успостављање државних институција, као и боље управљање. У већини земаља тек треба успоставити чврсте професионалне, непристрасне и одговорне државне службе. Незапосленост је веома висока, а потребне су реформе у области запошљавања и социјалне политике. Значајно повећање дефицита текућег рачуна платног биланса који је забележен у читавом региону, повећава ризик у будућности, а макроекономски проблеми и изазови расту са или без утицаја светске економске кризе. То све говори да садашњи кандидати из региона Западног Балкана још дуго времена неће ни бити спремни за улазак у Европску унију.

Очување курса европске политике проширења у сложеним временима попут данашњег изложено је бројним искушењима. Већ дужи период времена отворено се говори о замору од проширења, односно истиче се неопходност консолидације институција и идентитета Европске уније након последња два таласа проширења 2004. и 2007. године. Растући билатерални спорови унутар Европске уније представљају, такође, опасност за целокупан даљи курс процеса европских интеграција. Опште незадовољство грађана економском ситуацијом и кризом унутар држава чланица Уније и смањење буџета и средстава друштвено-социјалних давања додатно су оптеретиле функционисање и даље приширење.

Најважнији дугорочни циљеви Европске уније су узузетно важни за Србију. Имајући у виду тежину и озбиљност актуелне економске кризе у Унији, глобални и унутрашњи изазови унутар Европске уније могу да изврше снажан притисак на обликовање политика на нивоу Уније, од унутрашњег тржишта, преко политике миграције, заједничке енергетске политике, све до заједничке спољне и безбедносне политике. На ове проблеме државе кандидати немају никаквог утицаја, али далеко од тога да налажење решења и одговора није важно за ове државе. Тај одговор је веома важан, јер дефинисањем будуће визије Европске уније биће разјашњена и визија Западног Балкана, а тим и визија Србије.⁶⁰⁷

Европска унија за Србију јесте најбоља опција и поред свих изазова. Када је у питању однос Србије и Европске уније, европске интеграције утичу на економску и политичку климу у Србији; кредитни рејтинг земље и ниво директних страних инвестиција; оквире слободног кретања људи, робе и капитала без административних препрека и др.⁶⁰⁸ Прецизније речено, доминантан део економских добитака је дугорочног карактера и проистиче из ефеката проширења тржишта за домаће произвођаче и јачања конкуренције на домаћем тржишту. Стабилност пословног амбијента и проширење развојних могућности основ су за повећање запослености, животног стандарда становништва, али и техничко-технолошких перформанси привреде.⁶⁰⁹ Стога, евентуаланостанак Србије изван Европске уније био би ризичан и скупљи него улазак у Унију. Питање је да ли би Србија могла самостално на дужи рок да гради перспективу ван оквира Европске уније. Положај

⁶⁰⁷ Саша Ојданић, Будућност Европске уније (2010-2020): Изазови и перспективе проширења Европске уније, Европска мисао у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009/2010, стр. 6, 11-12.

⁶⁰⁸ Михаил Арандаренко, Милан Зеловић, Ефекат европских интеграција на тржиште рада у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009, стр. 22.

⁶⁰⁹ Ана С. Трбовић, Михаило Црнобања, Ефекти интеграције Србије у Европску унију, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, октобар 2009, стр. 11.

српске економије битно ће зависити од способности да се уклопи у шире оквире, пошто економски амбијент зависи и од интерних, али и екстерних фактора. Антиципација неопходности уласка Србије у Европску унију могла би да се промени само у случају већих дегенеративних промена у Унији које би довеле до њеног распада или таквог унутрашњег престојавања, које би Србију ставило у незавидну и маргиналну позицију.⁶¹⁰

2.1.1. Процес европске интеграције

Европска унија свој почетак има у Европској заједници за угљ и челик, која је основана 1951. године, Европској економској заједници и Европској заједници за атомску енергију, које су обе основане 1957. године. Важно је истаћи да су се ове три заједнице формално спојиле у једну заједницу-целину под именом Европске заједнице 1967. године.

Европска економска заједница (ЕЕЗ) подразумева успостављање заједничког тржишта, односно укидање ограничења на кретање роба, услуга, радне снаге и капитала и њихово слободно кретање преко националних граница земаља чланица. Економско опредељење за стварање заједничког тржишта налази се у предностима које пружа слободна трговина међу земљама чланицама са различитом опремљеношћу фактора производње и специјализацији заснованој на компаративним предностима и већој ефикасности по основу реалокације ресурса. Веће тржиште треба да обезбеди привредним субјектима предности које пружа економија обима у производњи, маркетингу, истраживању и развоју са позитивним последицама у виду веће производње и потрошње на нивоу целине.

Стварања заједничког тржишта започето 1968. године подразумевало је елиминисање царина и других трговинских ограничења међу земљама чланицама и успостављање заједничке царинске тарифе према трећим земљама. Постепено успостављање заједничког тржишта јачало је економску међузависност земаља чланица Европске заједнице и почело да намеће извесна ограничења у спровођењу националних циљева у економској политици. Мере економске политике на националном нивоу имале су све већи утицај на земље партнере у оквиру Заједнице, манифестујући се у виду конфликта са циљевима заједничке економске политике. Стога се наметнуло питање јаче сарадње у области монетарне интеграције, па долази до формирања Европског монетарног система 1979. године са позитивним ефектима у виду стабилизације девизних курсева и смањења неизвесности у међународној трговини и кретању капитала. Европски монетарни систем је замишљен као главна полука стратегије усмерене ка стабилности привреде, пуној запослености, уједначењу животног стандарда и смањеној регионалних диспропорција.⁶¹¹

Прво проширење Уније остварено је 1973. године када са прикључењем Данске, Ирске и Велике Британије ова групација броји девет земаља. Унији се прикључује Грчка 1981. године, Шпанија и Португал 1986. године, а Финска, Шведска и Аустрија 1995. године.

У Европској заједници у другој половини 80-их година присутно је уверење да се процес интеграције привреда земаља чланица не одвија довољно брзо и да су му потребни додатни подстицаји. Сходно томе, на састанку шефова држава чланица у Мастрихту

⁶¹⁰ Саша Ојданић, Будућност Европске уније (2010-2020): Изазови и перспективе проширења Европске уније, Европска мисао у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009/2010, стр. 18.

⁶¹¹ Стево Ковачевић, Развој и резултати процеса интеграције у Европи, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 194 и 196.

фeбруара 1992. године, реaфирмисана је обaвеза стварања јединственог тржишта и потписан је споразум о стварању економске, монетарне и политичке уније - Уговор о оснивању Европске уније или Уговор из Мaстрихта. Овом приликом, земље чланице су се усагласиле о критеријумима конвергенције, које је потребно испунити на путу кa монетарној унији. У питању је кретање инфлације, каматних стопа, девизног курса, буџетског дефицита и јавног дуга.⁶¹² Наиме, Споразум из Мaстрихта представља оквир за прелазак на заједничку монетарну политику и јединствену валуту иза које ће стајати Европска централна банка. На овај начин Европска заједница прераста у Европску унију.

У Источној Европи дошло до огромних промена крајем 80-их година, које су имале велики утицај на Европску унију. Прецизније, у фокусу Европске уније долази питање њеног источног проширења. Трговински и Уговори о сарадњи склопљени су са већином средње и источноевропских постсоцијалистичких земаља у периоду 1989-1990. године.⁶¹³

На самиту у Копенхагену 1993. године, Европски савет изразио је начелну спремност да се свим земљама Источне и Централне Европе омогући прикључење Европској унији ако претходно испуне одређене услове. Нарочито се указује да чланство у Европској унији захтева да је земља кандидат достигла стабилност институционалног гаранта демократије, владавине права, поштовања и заштите људских права и заштите права мањина, постојање и функционисање тржишне привреде, као и способност да се односна земља суочи са конкурентским притиском и тржишним снагама унутар Уније. Чланство у Европској унији подразумева и спремност земље кандидата да преузме обавезе чланства, укључујући приврженост заједничким политичком, економским и монетарним циљевима.

Европска унија је крајем 1994. године формално лансирала тзв. предприступну стратегију за десет источно и средњеевропских држава, која се састоји од два подржавајућа инструмента: (1) Европски споразум, као билатерални и (2) Структурни односи са институцијама Уније, као мултилатерални колосек.⁶¹⁴ Уговори о придруживању склопљени с Пољском и Мађарском (1994); с Чешком, Словачком, Румунијом и Бугарском (1995); с Естонијом, Литванијом и Летонијом (1995) и са Словенијом (1996). Процес источног проширења се завршава 2004. године када свих десет земаља постају чланице Европске уније, док се Румунија и Бугарска прикључују Уније у 2007. години.

Европска комисија 1998. године формално препоручује једанаест земаља за улазак у Европску монетарну унију и учешће у стварању евра. То су Немачка, Француска, Аустрија, Белгија, Финска, Ирска, Италија, Луксембург, Холандија, Португалија и Шпанија. Евро постаје званична валута дванаест земаља Европске уније 2002. године.

Прва иницијатива Европске уније с циљем стабилизације региона југоисточне Европе био је тзв. Рајмонтски процес који је отпочео децембра 1996. године с циљем подршке примене Дејтонског мировног споразума. Програм се углавном фокусирао на промоцију регионалних пројеката у области друштва, културе и људских права. Априла 1997. године, Савет за опште односе Европске уније прихватио је регионални приступ, успостављајући политичку и економску условљеност за развијање билатералних веза са пет земаља у региону – Албанија, БиХ, Хрватска, СРЈ и Македонија. Услови укључују уважавање демократских принципа, људских права, закона, заштиту мањина, реформе тржишне

⁶¹² Стево Ковачевић, Развој и резултати процеса интеграције у Европи, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 196.

⁶¹³ Нада Швоб-Ђокић, Транзиција и нове европске државе, Загреб, 2000, стр. 160.

⁶¹⁴ Ђурица Ацин, Земље у транзицији кa чланству у Европској унији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 6.

привреде и регионалну сарадњу. Европска комисија је маја 1999. године покренула креирање процеса стабилизације и придруживања за Албанију, БиХ, Хрватску, СРЈ и Македонију, са циљем стабилизације целог региона и отварања перспективе чланства у Европску унију. Циљ процеса стабилизације и придруживања јесте стварање јачих политичких и економских веза између држава Западног Балкана и Европске уније. У питању је постепено развијање зоне слободне трговине између страна, унапређење економских односа, развијање политичког дијалога, почетка постепеног усклађивања домаћег законодавства с прописима Европске уније.⁶¹⁵ Специфичност овог процеса јесте стабилизација региона Западног Балкана као постконфликтног подручја и јачање регионалне сарадње. Пакт за стабилност југоисточне Европе прихваћен јуна 1999. године је, такође, иницијатива Европске уније. Циљ је постизање мира, стабилности и економског развоја региона. Пакт за стабилност није директан инструмент Европске уније, али она највише доприноси његовом раду. Европска унија је обезбедила безцарински приступ за скоро све производе из земаља Западног Балкана на унутрашњем тржишту Уније увођењем посебних трговинских мера за овај регион септембра 2000. године, како би динамизирала раст и развој привреда региона, и подстакла њихову дубљу интеграцију.⁶¹⁶

Савет Европе је у Феири 2000. године утврдио циљеве пуне политичке и економске интеграције земаља Западног Балкана у Европску унију. Савет Европе је у Копенхагену у 2002. години подвукао одлучност Европске уније да подржи овај регион у његовом напору ка прикључењу Унији. Савет у Солуну 2003. године још једном потврђује да је будућност Западног Балкана у Унији и позвао Савет и Комисију да подрже интеграцију региона.

Земље Западног Балкана налазе се у различитим фазама процеса придруживања Европској унији. Албанија је преговоре о Споразуму о стабилизацији и придруживању почела 2003. године. Хрватска је статус кандидата добила 2004. године. Македонија је потписала Споразум о стабилизацији и придруживању 2001. године, а захтев за кандидатуру је поднела 2004. године. Процеса стабилизације и придруживања добија полет у 2005. години, јер су те године донете одлуке о отварању преговора са свим преосталим државама Западног Балкана о закључењу Споразума о стабилизацији и придруживању. Истовремено, отворени су пореговори о чланству са Хрватском и Турском, што је значајан напредак у области интеграције овог региона у Унију.

На састанку Европског савета децембра 2006. године потврђено је да будућност западног Балкана лежи у Европској унији и да напредак сваке земље према Европској унији зависи од њених активности на испуњењу критеријума из Копенхагена и услова процеса стабилизације и придруживања. Успешност остварења обавеза које проистичу из Споразума о стабилизацији и придруживању, укључујући одредбе које се односе на трговину, јесу основ за разматрање било ког захтева за чланство у Европској унији.⁶¹⁷

Србија је одпочела преговоре са Европском унијом у циљу прикључења 2001. године. Споразум о стабилизацији и придруживању закључен је тек 2008. године, док је кандидатура Србије за чланство у Унију закључена 2012. године. Главни разлог спорости и кашњења Србије у погледу европске интеграције био је политички.

⁶¹⁵ Драгана М. Ђурић, О либерализацији и односима са светом, Југословенска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001, стр. 51.

⁶¹⁶ Јелена Васић, Зона слободне трговине у југоисточној Европи и придруживање Србије Европској унији, Тржиште-новац-капитал, бр. 2, Београд, април-јун 2005, стр. 94.

⁶¹⁷ Мишљење Комисије о захтеву Србије за чланство у Европској унији, Саопштење Европске комисије Европском парламенту и Савету, Европска комисија, Брисел, 2011, стр. 2.

2.1.2. Процес приступања Србије Европској унији и услови интеграције

Према одредбама оснивачких акта Европске уније свака европска држава, а тиме и Србија, може постати чланица Уније под условом да испуни критеријуме за чланство. Међутим, пре ступања у чланство, држава добија статус кандидата, као припрему за комплексније обавезе и права која следе. Придруживање и приступање нису исто, већ су два различита скупа права и обавеза од којих прво претходи другом. Свака од ових етапа састоји се из неколико фаза, при чему прелазак у наредну етапу зависи од испуњења одређених критеријума, односно брзине спровођења реформских процеса, и окончава се закључењем и спровођењем одговарајућег споразума, и то у првом случају Споразума о стабилизацији и придруживању, а у другом Споразума о приступању Европској унији.

Приступање Европској унији може се дефинисати као највиши облик сарадње који се успоставља између држава нечланица и Европске уније. Тежиште процеса приступања је Споразум о приступању Европској унији. Да би једна држава постала чланица Европске уније потребно је да задовољи одговарајуће критеријуме, који су од стране Европске уније претходно дефинисани. Постоје општи критеријуми и услови, које све државе, које желе да постану чланице Европске уније, морају да задовоље, а то су Копенхашки критеријуми.

У контексту процеса европске интеграције и односа наше земље са Европском унијом важно је анализирати и предуслове и услове за чланство. Под предусловима се подразумева процес стабилизације и придруживања, односно Споразум о стабилизацији и придруживању, док се под условима за пријем у чланство подразумева испуњење Копенхашких критеријума. С тим што је обавеза делимичног испуњења Копенхашких критеријума предвиђена већ у самом Споразуму о стабилизацији и придруживању, те је сасвим евидентно да се ова два процеса преклапају. Другим речима, када се испуне одредбе и главни циљеви Споразума о стабилизацији и придруживању, улази се у тзв. процес приступања придружене земље кандидата ка коначном прикључивању и пуноправном чланству. Земља кандидат која се придружује, прераста у земљу кандидата која приступа. При чему, процес приступања подразумева следеће: 1) упућивање захтева за пријем у Унију, 2) добијање статуса кандидата, 3) преговоре и закључење Споразума о приступању Европској унији и, 4) чланство у Европској унији ступањем на снагу овог споразума. Србија је марта 2012. године постала кандидат за чланство у Европској унији, чиме су испуњени услови за отпочињање преговора о приступању Европској унији.

Копенхашки критеријуми подразумевају да је земља кандидат за Европску унију:

- постигла стабилност институција које гарантују демократију, владавину права, поштовање људских права и заштиту права мањина;
- обезбедила функционисање тржишне привреде, као и способност да конкурише на тржиштима Европске уније, али и да издржи конкурентски притисак из Европске уније;
- испољила способност преузимања обавеза као земља чланица Европске уније укључујући прихватање циљева политичке, економске и монетарне уније, а то заправо подразумева приватање и примену правних тековине Уније - *acquis communautaire*;
- и да је земља кандидат за Европску унију истовремено креирала услове за интеграцију прилагођавањем сопствене административне структуре, тако да законодавство Европске уније буде интегрисано у национално законодавство.

Приликом оцене политичког критеријума Комисија Европске уније анализира стање у бројним областима: политички систем, правни систем са нагласком на судство, људска права, права мањина, присуство и раширеност корупције, независност медија, итд. У првим фазама процеса европске интеграције државе се суочавају са тешкоћама у испуњењу политичког критеријума, будући да успостављање владавине права као предуслова за функционисање правне државе претпоставља добро организоване и независне правосудне органа и строго поштовање начела поделе власти, односно изградњу правосудних институција заснованих на већ добро утврђеним основним начелима. Јасно је да се акценат ставља на независности и транспарентности судске власти, које се јавља као услов за борбу против организованог криминала и корупције.⁶¹⁸

Други, економски критеријум је врло захтеван, јер подразумева спровођење дубинских макроекономских и микроекономских реформи. Оцена испуњености економског критеријума се заснива на два подкритеријума: први, постојање функционалне тржишне економије и други, способност суочавања домаће привреде са притисцима конкуренције из Уније на домаћем тржишту и тржишним снагама на тржишту саме Европске уније.

Постајње функционалне тржишне економије у једној привреди се оцењује на бази следећих елемената: 1) да ли постоји концензус око најбитнијих елемената економске политике; 2) да ли је успостављена макроекономска стабилност, укључујући ценовну стабилност, одрживост јавних финансија и спољних рачуна; 3) да ли је тржиште слободно, тј. да ли су цене и спољна размена либерализовани; 4) да ли су уклоњене препреке за слободан улазак и излазак фирми са тржишта; 5) и да ли је финансијски сектор довољно развијен да каналише штедњу у најпродуктивније инвестиције; 6) да ли је решено питање власништва и у потпуности окончан процес реструктурирања и приватизације предузећа.

Способност привреде једне земље да се суочи са тржишним снагама унутар тржишта Европске уније или да опстане на властитом тржишту и издржи притиске тржишних снага из Уније оцењује се на бази следећих елемената: 1) постојање функционалне тржишне привреде са довољним степеном макроекономске стабилности, која треба да омогући привредним учесницима стабилност и предвидивост њихових одлука; 2) одговарајуће улагање у људски и физички капитала, укључујући инфраструктуру, образовање и науку, и даљи развој у овим областима; 3) степену утицаја државе и законодавства на конкурентност привреде земље путем трговачке политике, политике конкуренције, државне помоћи, подршке малим и средњим предузећима; 4) степену трговачке интеграције које је земља остварила са Унијом пре проширења; 5) учешћу малих и средњих предузећа у укупном броју предузећа у датој привреди;⁶¹⁹ 6) секторске реформе, које имају за циљ пораст продуктивности и конкурентности (пољопривреда и рурални развој; прерађивачка индустрија, укључујући и диверсификацију индустријске базе).⁶²⁰

Трећи, правни критеријум подразумева уношење европских прописа у национално право или ревизију постојећих прописа. Процес хармонизације домаћих прописа са *acquis*-ом је компликован, јер *acquis* садржи око 80 000 страница, а преговарање се одвија између земље кандидата и Комисије. Да би се упростио сложени процес преговарања, *acquis* је

⁶¹⁸ Ана С. Трбовић, Михаило Црнобрња, Ефекти интеграције Србије у Европску унију, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, октобар 2009, стр. 153.

⁶¹⁹ Иван Ђекић, *Transitional Priorities of Serbia in The Light of European Integration*, Мегатренд ревија, вол. 7(2), Мегатренд универзитет, Београд, 2010, стр. 327.

⁶²⁰ Бранко Будимир, Владимир Медак, Водич кроз придруживање Србије Европској унији, Центар за међународне и безбедносне послове, Београд, 2008, стр. 48.

подељен у 31 поглавље, тако да се приликом преговарања сукцесивно преговара о сваком поглављу појединачно. Четврти критеријум се надовезује на трећи и представља изградњу судске и административне инфраструктуре неопходне за ефикасну примену *acquis-a*.

Осим критеријума из Копенхагена земље Западног Балкана морају да испуне још два додатна услова утврђена на самитима Савета Европе 1997. и 1999. године посебно за ратом погођене земље. Оне морају да покажу спремност за успостављање регионалне сарадње са суседним земљама и морају да испуне све своје међународне обавезе.⁶²¹

На крају процеса приступања земље кандидата Европској унији доноси се одлука о успешности ове фазе процеса од стране Комисије и спремности за коначну интеграцију - чланство. Након позитивне оцене Комисије парламент земље кандидата верификују интеграцију у Европску унију, а затим то чине и парламенти земаља чланица Уније.⁶²²

Чланство у Европској унији није крај процеса европске интеграције једне земље, већ је, ако то земља члан Уније жели и има у свом интересу, могуће приступити дубљој интеграцији, односно приступити еврозони, што подразумева укључење дате земље у монетарну унију и увођење евра. Важно је рећи да су критеријуми за чланство у еврозони знани још и као критеријуми из Мастрихта или критеријуми конвергенције.

Критеријуми конвергенције су следећи:

- инфлација у земљи кандидату за увођење евра не сме одступати више од 1,5% у односу на просечну инфлацију у три земље чланице Европске уније са најнижом инфлацијом;
- консолидовани буџетски дефицит у години која претходи уласку у еврозону не сме бити виши од 3% БДП-а;
- јавни дуг земље у години која претходи уласку у еврозону не сме бити виши од 60% БДП-а;
- земља мора бити чланица европског валутног механизма (ERM II) најмање две узастопне године пре увођења евра. То значи да курс њене валуте не сме одступати од вредности евра више од 15% горе или доле;
- дугорочне (номиналне) каматне стопе могу максимално два процентна поена бити више од оних у три чланице Европске уније са најнижим каматама.

Критеријуми конвергенције подразумевају да земља члан Европске уније која улази у еврозону има релативно ниску инфлацију, стабилну валуту, низак ниво консолидованог буџетског дефицита, одржив јавни дуг, као и релативно ниске каматне стопе.

Испуњавање критеријума конвергенције није предуслов за улазак у Европску унију, већ за увођење евра као националне валуте. Тек када држава постане чланица Европске уније, тада се може у зависности од испуњења критеријума конвергенције и успешности учешћа у ERM II након што добије одобрење увести евро и постати члан еврозоне.⁶²³ Ваља рећи да једном када се постане члан еврозоне напоран посао неће бити готов. Тада тек следи трајан напор да се сви критеријуми перманентно испуњавају и тиме осигура конкурентност домаће економије и обезбеди њена функционалност у Европској унији.

⁶²¹ Милица Увалић, Интеграција Србије са Европском унијом, Европска унија и Србија: Од транзиције до придруживања, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београд, 2012, стр. 6.

⁶²² Зоран М. Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 386.

⁶²³ Горан Николић, Анализа степена испуњености мастрихтских критеријума конвергенције: Србија и земље региона, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансијска Републике Србије, Београд, 2011, стр. 7.

2.1.3. Економски приоритети Србије на путу ка Европској унији

Интеграција Србије у Европску унију траје више од десет година и налази се на пола пута. У деценији која претходи, услед наслеђених економских проблема, утицаја светске економске кризе, спорог и лошег спровођења транзиције и многобројних политичких проблема, недовољно је урађено на путу Србије ка Европској унији због чега се она налази на зачељу процеса европске интеграције. Управо зато, Србија мора да убрза процес и створи услове за испуњење прво Копенхашких, а касније и Маастрихтских критеријума.

Приоритети интеграције Србије у Европску унију са економског аспекта су следећи:

- вођење конзистентне економске политике усмерене на макроекономску стабилност и стварање услова за унапређење конкурентности привреде;
- вођење активне структурне политике, односно реформисање реалног, финансијског и јавног сектора;
- и успостављање институционалног и правног оквира који обезбеђују функционисање тржишне привреде и гарантује сигурност домаћим и страним инвеститорима.

Европска унија, када је реч о процесу пријема у чланство, нема утврђене спецификације захтева у фискалној и монетарној политици. Мада, сасвим је јасно да је остваривање одрживе и трајне макроекономске стабилности централни део опште оспособљености земље кандидата за прикључење Европској унији. Да би обезбедила здрав тржишни амбијент, држава кандидат мора на правом месту да обезбеди макроекономску стабилност, која се огледа у одрживом нивоу фискалног дефицита и дефицита у спољном билансу, и свођењу инфлације на што је могуће нижи ниво.⁶²⁴

Одржавање ниских стопа инфлације је кључни критеријум за оцењивање успешности стабилизационих политика. Од виталног је значаја и дисциплиновна фискална политика која охрабрује раст домаће штедње и ствара довољан простор за ефикасну мрежу социјалне заштите. Поред тога, потребно је обезбедити задовољавајући ниво јавних инвестиција у основну инфраструктуру и хумани развој. Наравно, треба охрабрити и подстицати приватни сектор и омогућити побољшање ефикасности привређивања.

Кључни проблем у Србији јесте висока јавна потрошња, која је резултат одсуства реформе јавног сектора, а пре свега реформе јавних предузећа, државне администрације и пензионог система. То даље води виском фискалном дефициту, енормном јавном дугу и општој нестабилности привреде. Следећи значајан проблем је висок дефицит текућег рачуна, као и спољнотрговински дефицит, који рефлектује ниску конкурентност привреде коју је немогуће унапредити у кратком року. То даље генерише висок спољни дуг.

Релативно висок спољнотрговински дефицит и дефицит текућег рачуна платног биланса у Србији намећу питање одрживости тих дефицита, посебно због тога што у условима либерализације токова капитала и у амбијенту слабих финансијских институција може доћи до озбиљних поремећаја. Велико екстерно финансирање привремено може бити повољно да би се омогућио висок ниво реалних инвестиција, раст друштвеног производа, а тиме и домаће штедње, али велики дефицит текућег рачуна платног биланса

⁶²⁴ Миролjub Албијанић, Изгледи за европске интеграције земаља Западног Балкана после великог проширења и неуспеха усвајања Устава, Европска мисао у Србији, Универзитет Сингидунум, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2007/2008, стр. 6.

чини привреду земље рањивом на реверзибилна кретања на финансијском тржишту и представља велику опасност од појаве финансијске (валутне и платнобилансне) кризе.⁶²⁵

Структурна политика је од посебног значаја за Србију, пре свега, због постизања веће ефикасности у коришћењу ресурса. Начин да се то постигне је окончање приватизације, реформа тржишта рада, развој тржишта капитала и мере којима се увећава конкуренција на тржишту. Одговарајуће структурне реформе увећавају шансу да прилив капитала буде у форми продуктивних инвестиција и смањују рањивост привреде на изненадне промене токова капитала. Уколико влада желе да очува поверење у национално тржиште, треба да буду спремна да прилагођава економску политику сходно потребама. Овим се наглашава значај јачања домаћих институција у домену буџета, бакарског система и тржишта капитала, тако да се захтеване мере могу предузети када се за њима укажу потребе.⁶²⁶

Једна од битних параметара на које Европске унија обраћа пажњу приликом пријема у чланство јесте степен трговинске интегрисаности земље кандидата са Унијом. У том погледу Србија стоји релативно добро, с обзиром да она обавља већину спољнотрговинске размене управо са Европском унијом. Међутим, значајан спољнотрговински дефицит и лоша структура извоза представљају велико ограничење. Стога, Србија кроз убрзане реформе и реструктурирање привреде треба да се припреми за пооштрене услове пословања на тржишту Европске уније и интензивну конкуренцију из Уније на домаћем тржишту. То подразумева снажније интегрисање привреде Србије у Унију. При томе, треба јачати домаћу привреду путем мера усмерених на промоцију, развој и селекцију квалитета, пошто тржиште само није довољно. Наиме, потребно је увести јасна правила на тржишту по питању квалитета. Од важности за привреду Србију је развој кооперација и пословно-техничке сарадње између домаћих и предузећа из земаља Европске уније. То захтева прилагођавање привреде Србије новим критеријумима и стандардима Уније.

Изградња и јачање тржишних институција огледа се у усвајању и пуној примени европских правних тековина које се односе на функционисање тржишта и четири основне слободе. За Србију је критично питање либерализације токова капитала. До сада су либерализована текућа плаћања, затим стране директне инвестиције и репатријација профита, али проблем је краткорочно кретање капитала, које је и даље веома ограничено. Такође, постоје рестрикције на страно власништво и капиталне инвестиције.⁶²⁷ Наиме, Србија нема потпуно либерализоване капиталне токове. Имајући у виду да је Србија у процесу приступања Европској унији, мораће да настави либерализацију капиталних токова. Сматра се да не постоје никакве препреке за пуну либерализацију токова капитала у краћем року, изузев када је у питању либерализација држања депозита у иностранству. Парално са процесом либерализације капиталних токова треба градити и механизме који би минимизирали потенцијално негативне ефекте капиталне либерализација, односно опасност од наглог одлива капитала. При чему, макроекономска и политичка стабилност јесу важан фактор спречавања шокова изазваних наглим одливом капитала из земље.⁶²⁸

⁶²⁵ Станко Радмиловић, Финансијска либерализација – битна компонента транзиције у тржишну привреду и приступање Европској унији, Југословенска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001, стр. 115.

⁶²⁶ Бошњак, М., Укључивање у Европску унију као кључно стретешко опредељење СР Југославије, Југословенска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001, стр. 75.

⁶²⁷ Никола Јелачић, Економске претпоставке за улазак Србије у Европску унију, Европска мисао у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2007/2008, стр. 68.

⁶²⁸ Ефекти интеграције Србије у Европску унију у области слободе кретања капитала, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, стр. 29 и 31.

Србија је током досадашњег процеса европске интеграције поступно уклађивала своје законодавство у области политике конкуренције са законодавством Европске уније. Закон о заштити конкуренције из 2006. године је углавном усклађен са правом конкуренције Уније, а Законом о заштити конкуренције из 2009. године дате су веће надлежности Комисији за заштиту конкуренције када је у питању регулисање конкуренције на тржишту. Међутим, остварени резултати на пољу заштите и интензивирања конкуренције у Србији су незадовољавајући услед одсуства примене закона и специфичности домаће привреде тј. њене монополизоване структуре. Стога, уколико Србија жели да у будућим преговорима о чланству затвори поглавље о конкуренцији, мораће да докаже да ефективно примењује своја правила о заштити конкуренције. Позитивна одлука Комисије Уније по овом питању заснива се на ефикасности система заштите мерено бројем случајева повреде конкуренције који су процесуирани, затим, казнама и уштедама за потрошаче и привреду.

Један од проблема са којима се Србија суочава јесте раширена корупција и снажан утицај политичког фактора на рад судова. Поверење грађана у правосуђе није на високом нивоу, највише из разлога неефикасности, чиме се доводи у питање право појединца на правично суђење. Стога, потребно је интензивирање борбе против корупције и криминала, и предузимање мера у правцу професионализације и јачања независност судства.

Изгледи Србије за улазак у еврозону су још лошији од изгледа за улазак у Европску унију. Наиме, Србија данас не испуњава ни једна од пет критеријума конвергенције. Валута је нестабилна, инфлација је непредвидљива, каматне стопе су једне од највећих у Европи, буџетски дефицит и јавни дуг су аларманти. Евидентна је нестабилност динара према евр, а Србији није члан ни Европске уније, а још мање члан ЕРМ II.

2.2. Динамичан и стабилан привредни раст

Привредни раст представља повећање обима производње и услуга у одређеном времену као резултат нових улагања у производне капацитет и њиховог ефикаснијег коришћења, као и новог запошљавања и пораста продуктивности рада. Високе стопе привредног расту су од суштинске важности за излазак Србије из економске кризе, повећање запослености и животног стандарда становништва. Међутим, квалитет привредног раста, односно начин остварења раста, много је битнији од динамике (висине) привредног раста. Квалитетан привредни раст је у првом реду стабилан и равномеран раст, тј. раст који је постојан и отпоран на интерне и екстерне ударе. Таквом привредном расту одговара трајна унутрашња и спољна макроекономска стабилност. Уз то, квалитетан раст има то својство да ствара услове за будућу експанзију производње кроз повећање инвестиција, пре свега у људски капитал. Брига за угрожене категорије у друштву такође је битна одлика квалитетног раста. Томе треба додати и одговоран однос према природном окружењу.

У најопштијем смислу фактори привредног раста су рад, капитал и технолошке промене. Агрегат рада функција је величине радно способног становништва и процента те популације у радној снази. Изражене стопе увећања радне снаге саме по себи не значе и високе стопе привредног раста. Битну претпоставку привредног раста у овом смислу чини показатељ тзв. квалитет рада. Категорију квалитета рада одређују ниво и квалитет финалног образовања, неформално образовање, радно искуство, као и однос према раду и мотивација за рад. Образовање је најспорији, али сасвим могуће и најснажнији фактор привредног раста. Степен коришћења радне снаге зависи од способности земље да

инвестира у капитална добра, што подразумева могућност земље да штеди. Величина штедње, домаће и стране, приватне и јавне, детерминише ниво инвестиција у земљи. Међутим, продуктивност инвестиција може варирати. Није мали број случајева непродуктивних или промашених инвестиција, посебно у социјалистичким земљама, али исто тако масовно и у капиталистичким земљама.⁶²⁹ Кључна детерминанта привредног раста, свакако, јесте технолошка промена, настала као производ технолошког прогреса, односно промена у технологији. Технолошке промене обухватају нове методе рада, нове машине и апарате, нову организацију, нови менаџмент, квалификациону структуру, начине управљања и сл. Оне омогућавају производњу већег нивоа аутпута са истом количином и квалитетом производних инпута, што значи да технолошка промена убрзава привредни раст за било коју дату стопу раста радне снаге и увећања физичког капитала.⁶³⁰

Динамику привредног раста, нешто прецизније речено, детерминишу следећи фактори: обим акумулације привреде (акумулациона способност привреде), структура нових улагања (основни правци улагања), темпо примене технолошког прогреса, величина понуде радне снаге и њен квалитет, модел управљања развојем, институционални оквир, као и карактер политичког система (однос економије и политике). У случају Србије привредни раст је детерминисан углавном негативним факторима, тј. ограничењима раста, а то су следећи фактори: ниска акумулативна способност привреде; ограничен приступ иностраним изворима финансирања, низак обим и ефикасност инвестиција, неповољна структура инвестиција, неискоришћеност производних капацитета, низак технолошки ниво привреде, скромне могућности за развој и имплементацију нових технологија, низак квалитет људског капитала, веома лош друштвени капитал, неадекватан модел раста и развоја привреде, институционални вакуум, доминација политике над економијом и сл.

Привредни раст је директно сразмеран обиму инвестиција и њиховој ефикасности, тако да је од подједнаке важности потребно обезбедити како адекватан обим инвестиција, тако и што већу ефикасност улагања. Инвестициона активност у Србији је на ниском нивоу, а учешће фиксних инвестиција у БДП у просеку годишње не прелази 20%. Обим страних директних инвестиција је такође низак, док је обим гринфилд инвестиција готово занемарљив. Дакле, Србија не располаже са довољно средстава ни домаћих нити страних, којим би се убрзали развојни процеси и оствариле високе стопе привредног раста.

Једна од великих привредних проблем Србије јесте неискоришћеност постојећих производних капацитета. Па тако, степен искоришћености капацитета у индустрији износио свега 48,1% 2005. године и 43,4% 2009. године. Узроци ниског искоришћења производних капацитета су следећи: низак ниво индустријске производње као последица недовољне тражње на домаћем тржишту и ниског нивоа извоза, недостатак средстава за финансирање текуће репродукције, застарела опрема и технологија, неадекватна кредитна подршка, проблем снабдевања репроматеријалом, вишак запослених и недостатак стручног кадра итд. Инсталирани производни капацитети у погледу обима нису ограничавајући фактор повећања производње, али у погледу квалитета (технолошки ниво), структуре и организације производње ситуација је изразито неповољна.⁶³¹

⁶²⁹ Петар Хафнер, Драгослав Китановић, Глобалне друштвене промене и проблеми транзиције, Економски факултет, Ниш, 1997, стр. 112.

⁶³⁰ Слободан Цветковић, Драгослав Китановић, Законитости - тенденције привредног раста и технолошких промена у условима транзиције, Транзиција као развојна фаза, Пергамент, Приштина, 1995, стр. 145 и 148.

⁶³¹ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011 до 2020. године, Влада Републике Србије, Београд, 2010, стр. 30.

Принос на људски капитала у Србији је веома низак. Уочава се веома низак ниво образованости и обучености радне снаге, односно низак квалитет људског капитала. Проблем су недовољно улагања у људски капитал, истраживање и технолошки развој. Буџетска издвајања за образовање на годишњем нивоу износе око 4,5% БДП, а за науку 0,3% БДП. Највећи део тих издвајања (преко 90%) чине зараде запослених у овим секторима, тако да су издвајања за развој образовне и научне инфраструктуре више него оскудна. Трошење буџетских средстава у овим секторима је неефикасно са становништва стварања квалификационе структуре радне снаге сагласно потребама тржишта рада.

Најважнији показатељи недовољног приноса од људског капитала јесу: склоност ка повећању зарада изнад раста продуктивности рада, слаба флексибилност и територијална мобилност радне снаге, проблеми са социјалистичким наслеђем у формирању и третирању радних места и радних обавеза и др. Карика која недостаје јесте неадекватно коришћење људског капитала у динамизирању привредног раста. Такође, људски капитал је фактор који се недовољно користи, тако да његови синергијски ефекти не долазе до изражаја.

Ради динамизирања привредног раста у Србији потребно је остварити:

1. раст обима и ефикасности инвестиција,
2. раст запослености и продуктивности рада,
3. технолошку модернизацију привреде,
4. раста извоза,
5. и макроекономску стабилност.

Кључ успеха опоравка привреде лежи у стварању много атрактивнијег инвестиционог амбијента за улагање у секторе прерађивачке индустрије са високом додатном вредношћу.

Основни проблем динамизирања привредног раста у Србији јесте смањен производни потенцијал (капацитет) привреде, настао као последица уништавања бројних предузећа због лоше спроведне приватизације и одсуства пословног преструктурирања предузећа, нагле либерализације увоза и тешкоћа са кредитима - скупи и неповољни услови кредитирања. Ту је и проблем активирања расположивих производних фактора - капитал, земљиште и рад. При чему се мисли на неискоришћеност производних капацитета у индустрији, неискоришћеност и нерационалну употребу пољопривредног замљишта, као и нерационалност у облику незапослене радне снаге, посебно високо образоване, где и даље постоји нерационалност у јавном сектору у облику вишка запослених и ефективног радног времена од свега 3,5 сати на дан. Резерве високо образоване радне снаге чине и морају бити један од кључних фактора динамизирања привредног раста Србије у будућности. Овде треба имати у виду чињеницу да је процес креирања нових производних капацитета и активирања постојећих (успаваних) производних фактора веома тежак, посебно узимајући у обзир малу акумулативну способност привреде Србије, њену презадуженост и ограничен приступ иностраним изворима финансирања. То намеће у први план питање алокативне ефикасности расположивих ресурса, тј. функционисања тржишне привреде.

Решење проблеме уништених производних капацитета и постојања неискоришћених производних фактора је у агресивној индустријској политици, која наглашава унапређење конкурентности производње и извоза и пенетрацију на инострана тржишта. Србија свој привредни оправак мора темељити добрим делом на савременим технологијама. Правилно одређена улога технолошког развоја у правцу динамизирања привредног раста, и на основу тога прецизно дефинисана економских политика, несумњиво је један од централних момената у укупној политици привредног развоја земље.

2.3. Продуктивно запошљавање радно способног становништва

Стање и трендови у сектору запослености и незапослености у Србији условљени су укупним економским кретањима у земљи, и изражавају последице дуготрајне економске кризе. Укупна запосленост становништва радног узраста достигла је историјски минимум октобра 2011. године, када је стопа запослености пала на 45,3%. Истовремено, стопа незапослености износи 23,7%, што сврстава Србију међу неколико европских земаља са највишом стопом незапослености у Европи. Мали укупан број запослених у Србији је само део проблема на тржишту рада. Свакако, ту су и разни други проблеми: постојање дуалног тржишта рада; неусаглашеност понуде и тражње радне снаге; велико учешће дугорочно незапослених; неповољна старосна и квалификациона структура незапослених; висока стопи незапослености младих, жена, Рома, инвалида, избеглих и расељених лица; велике разликама између регионалних тржишта рада, велики броју ангажованих у сивој економији; ниска мобилности радне снаге итд. Веома неповољна карактеристика кретања незапослености у Србији је то што незапосленост има дугорочни карактер. Према АРС из октобра 2010. године, учешће дугорочно незапослених у укупном броју незапослених износи 71,6%. Посебно је изражена дугорочна незапосленост младих, која је највећа у старосној групи од 25 до 34 године. Најчешћи разлози који се наводе као узрочник дугорочне незапослености су неадекватна понуда и недовољна тражња за радом, што говори у прилог чињеници да је у Србији изражено присуство структурне незапослености.

Србија се суочава са великим проблемима у области запослености и незапослености, делом због утицаја светске економске кризе, а углавном због процеса транзиције који није спроведен на адекватан начин. Од фактора који су допринели ниској запослености посебно се издвајају: законске и друге обавезе које оптерећују личне дохотке и тиме поскупљују радну снагу, нерационалне инвестиције, недовољан обим инвестиција, однос према приватном сектору, однос између производних и непроизводних делатности, превелика непроизводна потрошња, велики број особа са ниским квалификацијама, неадекватан и неквалитетан систем образовања који производи кадрове за биро и др.

Поред нерационалности у облику високе незапослености и ниске запослености, постоје и нерационалности у оквиру запослене радне снаге, као што су: неповољна структура запослености и извоз радне снаге. Запосленост од 1.800.000 у сектору приватних предузећа у земљи са преко 4,9 милиона лица у радном добу је слобода основа за привредни раст. С друге стране око 650.000 људи је запослено у јавном сектору што представља баласт за развој привреде. Проблем представља и велики броја запослених у пољопривреди од 620.000, односно половина тренутно запослених у пољопривреди довољна је да оствари садашњи удео пољопривреде у БДП. Запосленост у индустрији је изразито мала и износи свега 339.000 хиљада. Затим, запосленост у сивој економији је изразито велика, а процењује се на око 750.000 људи. Када је у питању одлив висококвалификованих кадрова, Србија се налази међу водећим земљама у свету. Ово има за последицу смањење квалитета понуде радне снаге и конкурентности тржишта рада

Борба против незапослености и повећање запослености представља преокупацију многих држава, а разлог су неискоришћени људски ресурси. Поред директних трошкова заштите од незапослености (накнаде и друга примања), још значајни су опортунитетни трошкови у виду изгубљене производње и зараде, губитка пореских прихода, раст јавних расхода (услед раста социјалних давања) итд. Дугорочна незапосленост има далекосежне негативне привредне ефекте: застаревање знања и стручности, опадање професионалних

способности, пропуштање могућности стицања радног искуства и практичних знања, губитак мотивације итд.. Такође, социјална и политичка стабилност у земљи могу бити озбиљно угрожени ако превише људи буде дуго без посла.⁶³² Узимајући претходно у обзир, повећање броја продуктивно запослених представља кључни развојни приоритет Србије. При чему, посматрано на дужи рок, једино сегмент запослености за плату у предузећима у приватној својини има перспективу раста. Запосленост у јавном сектору не би требало да расте ако се жели појефтинјење државе и трајни просперитет привреде.

Привредни раст је примарни фактор у креирању тражње за радом. Ипак, сваки економски раст не гарантује експанзију запослености. Битна је сама природа тог раста, његова способност да ствара довољан број нових радних места, која ће уз то задовољити одређене критеријуме квалитета. Другим речима, трајно решење проблема масовне и дугорочне незапослености и ниских зарада у Србији налази се у порасту продуктивности, а то значи у порасту укупне привредне ефикасности. Међутим, уместо брзе и квалитетне приватизације и реструктурирања предузећа од којих се очекивала већа ефикасност у пословању, нове инвестиције, модернизација производних капацитета, извозна оријентисаност и већи број запослених радника, добили смо углавном шпекулативни трансфер друштвеног капитала у приватне руке са циљем да се што пре уновчи купљено земљиште, објекти и други ресурси, при чему су запослени радници само колатерална штета.⁶³³ Један од главних проблема привреде Србије у прошлој деценији представља управо веома низак степен економске ефикасности, јер нетражишно или боље речено квазитржишно институционално окружење није било у стању да подстакне предузетничко понашање и омогући остваривање задовољавајуће динамике привредног раста. Такво окружење је, такође, имало погубне ефекте на стање и односе на тржишту радне снаге.⁶³⁴

Основни услов за убрзање привредног раста, а самим тим и за повећање запослености у Србији, јесте раст обима и ефикасности инвестиција. Низак обим инвестиција је наша реалност већ дуги низ година, а као последицу имао спор привредни раст, технолошко заостајање и високу незапосленост. У том циљу потребно је променити досадашњу политику макроекономске расподеле и повести рачуна о домаћој штедњи и акумулацији као дугорочним изворима инвестиција.⁶³⁵ У недостатку домаћег капитала, стварање нових радних места је најдиректније повезано са нивоом страних директних инвестиција, а њихово привлачење захтева креирање адекватног пословног амбијента. Поред повећања обима домаћих и страних инвестиција, веома је битан и њихова структура. Усмеравање инвестиција према производним делатностима (индустрији и пољопривреди) представља најбоље решење, пошто се тиме омогућио квалитетан раст запослености на трајној основи.

Повећање броја запослених у Србији захтева раст ефикасности тржишта рада и промену структуре радне снаге. У том циљу потребно је прилагодити домаће радно законодавство стандардима Европске уније и потребама привреде Србије, што ће омогућити лакше отварање нових радних места и ефикаснију радно-правну заштиту.

⁶³² Голубовић Наташа, Основне карактеристике незапослености у привредама у транзицији – са посебним освртом на незапосленост у Југославији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999, стр. 171.

⁶³³ Драгољуб Јовичевић, Утицај транзиције и светске економске кризе на незапосленост у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 7.

⁶³⁴ Гордана Марјановић, Незапосленост и тржиште рада у привреди СР Југославије, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2002, стр. 150.

⁶³⁵ Милорад Божић, Срђан Голубовић, Незапосленост радне снаге у Србији као развојни проблем, Теме, бр. 4, Универзитет, Ниш, 2008, стр. 890.

Повећање конкурентности на тржишту рада довешће до привлачења нових инвестиција и креирања нових радних места. Прилагођавање структуре радне снаге потребама тржишта рада захтева реформу у систему редовног образовања и увођење система доживотног учења. Зато је потребно знатно веће издвајање средстава за активне мере тржишта рада уз транспарентну употребу средстава и њихово добро таргетирање. Свеукупно пословно окружење и економска политика морају бити стимулативни за стварање нових радних места. Неопходно је да се створе услови који ће омогућити да се постојеће неформално тржиште рада интегрише у формално тржиште и да се тако омогући да сви предузетници функционишу у истим тржишним условима, односно уз уједначена правила тржишне игре. До нових односа у овој области могуће је стићи само стварањем таквог система правила и подстицаја који ће дестимулисати предузећа, али исто тако и раднике, да се укључују на неформално тржиште рада.⁶³⁶ Посебну пажњу треба посветити запошљавању теже запошљивих категорија становништва које је услед приватизације и реструктурирања остало без посла са смањеном могућношћу за ново запошљавање. Затим, потребно је побољшање полагаја и подстицање запошљавања жена и старијих лица на тржишту рада. То ће уз брже запошљавање младих са већим образовним нивоом и бољим стеченим вештинама довести до повећања стопе запослености у наредном периоду.⁶³⁷

2.3.1. Институционални аспекти функционисања тржишта рада

Стање и кретања на тржишту рада представљају главне индикаторе дубине економских реформи и структурних промена у привреди једне земље. Карактеристике тржишта рада Србије су изразито неповољне: неусаглашеност понуде и тражње, велико учешће дугорочне незапослености, ниске зараде, неповољна старосна структура незапослених, неповољна квалификациона структура незапослених, висока стопа незапослених младих, велико учешће жена у укупној незапослености, велике разлике између регионалних тржишта рада, велики број људи ангажованих на неформалном тржишту рада, ниска мобилност радне снаге, велики број незапослених који припадају тешко запошљивим категоријама становништва (особе са инвалидитетом, Роми, избегла и расељена лица и др).⁶³⁸ Другим речима, тренутна ситуација у Србији представља класичан пример стања када не функционише тржиште рада, и где је алокација ресурса далеко од оптималне. Стога, потребно је омогућити слободно интересно повезивање свих оних који имају идеје и капитал, са другима који имају знања и способности. Да би се то омогућило неопходна је промена постојећих правила која одређују понашање на тржишту рада у Србији. На самом почетку је битно стварање једнаких услова за све раднике и послодавце, односно стварање таквог институционалног оквира који ће бити једнак за све тржишне учеснике и који неће омогућавати постојање дискриминације по било коме основу. Конкретно, потребно је да се постојеће неформално тржиште рада интегрише у формално тржиште

⁶³⁶ Горан Крстић, Божо Стојановић, Основне реформе тржишта рада у Србији, Центар за либерално-демократске студије, Економски институт, Београд, 2001, стр. 9.

⁶³⁷ Маринко Бошковић, Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Студија за сајт Министарства финансија, Министарство финансија Републике Србије, Београд, јануар 2011, стр. 134.

⁶³⁸ Александар Завишин, Милан Ђукић, Немања Вејновић, Никола Дабић, Роланд Фекет, Образовни систем у функцији конкурентности привреде, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009/2010, стр. 47.

рада. Затим, потребно је унапредити услове за развијање тржишта рада које повећава мобилност радне снаге и обезбеђује позитивну селекцију рада, знања, способности и занимања, као битних услова за успешно пословање. Тржиште рада треба да унесе значајне промене на подручју запошљавања, расподеле дохотка и награђивања према раду, организације пословања предузећа, образовања кадрова и социјалне политике.⁶³⁹

Из економске теорије, али и из резултата привредне праксе, добро је познато да неформална тржишта увек настају као резултат неких пропуста у институционалној сфери. Сходно томе, неће бити могуће решавање проблема широког неформалног тржишта рада у Србији уколико се не створе такви објективни услови који би дестимулисали предузећа и раднике да користе неформално тржиште. Садашња законска регулатива у привреди и друштву снажно подстиче ширење неформално тржиште рада. Ригидна и рестриктивна регулатива радних односа, ниске зараде, високи порезе на зараде и доприноси за социјално и здравствено осигурање запослених смањују атрактивност формалног сектора, увећавају трошкове пословања и подстичу сељење радне снаге на неформално тржиште рада. Изражено сиромаштво и висока општа и дуготрајна незапосленост генеришу велику понуду на неформалном тржишту рада, а затвореност, нефлексибилност и инертност формалног тржишта рада додатно отварају шансу неформалном тржишту рада.

Формално тржиште рада у Србији тренутно је регулисано једним бројем закона, односно постоји одређена институционална инфраструктура. При чему се као основни проблеми овог тржишта уочавају ниска запосленост, недостатак послова, неразвијеност флексибилних облика рада и слаба територијална мобилност радне снаге. Наиме, висок степен неравнотеже између понуде и тражње за радом уз још велику прикривену незапосленост у јавним предузећима и значајне размере неформалног тржишта рада, указују на неадекватно функционисање формалног тржишта рада, односно указују на то да тржиште рада не врши оптималну алокацију људског фактора.⁶⁴⁰ Због тако сложене ситуације на тржишту рада, институционална решења треба да буду усмерана на два циља: (1) да се подстакне већа флексибилност овог тржишта и (2) да се подстакне тражња за радом који једино може да доведе до смањења постојеће незапослености.⁶⁴¹

Да би се остварила већа флексибилност тржишта рада у Србији потребно је да се створе предуслови за лакше отпуштање радника. И садашњи закон о раду формално омогућава отпуштање, али предузећа приликом отпуштања имају велике трошкове. Успостављањем флексибилног стања где је отпуштање радника једноставније, а економски гледано не изазива велике трошкове, битно је због изражене потребе да се постојећа предузећа која имају добре производне програме ослободе вишка радника. С друге стране, олакшавање отпуштања радника је битно због потенцијалних страних инвеститора који не желе да буду оптерећени вишком радне снаге.⁶⁴² Такође, зарада би у Србији требало да постане у потпуности економска категорија, а не као што је то до сада био случај политичка и социјална категорија. То подразумева смањење степена регулације

⁶³⁹ Радисав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 76 и 273.

⁶⁴⁰ Радисав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 273-275.

⁶⁴¹ Дринка Пековић, Утицај светске економске кризе на тржиште рада Европске уније и Србије, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 7.

⁶⁴² Радисав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 274.

који постоји на тржишту рада, као и да се предузетници ослободе свих оних издатака који преоптерећују радни ресурс и сходно томе подижу његову цену. Са становишта експанзије запослености веома је важно да ниво минималних зарада буде оптималан, односно у распону од 30% до 40% у односу на просечну нето зараду, док однос бруто зарада мора бити и нижи. Смањење фискалног оптерећења рада, посебно ниже плаћеног, не само да би побољшало конкурентност привреде, већ би утицало и на потпуније укључивање постојећих предузећа и њихових запослених у формалне токове.

Нефлексибилност тржишта рада у Србији огледа се у недостатку програма који испуњавају захтеве тржишта рада за специфичним знањем и вештинама, каријерног саветовања и вођења, система за признавање и препознавање компетенција и квалификација и адекватне политике запошљавања.⁶⁴³ Национална служба за запошљавање упркос видном напретку још увек није достигла задовољавајући степен ефикасности у погледу примене активних мера. Однос броја саветника према броју незапослених је веома неповољан. Нису успостављени механизми мониторинга и евалуације ефеката активних програма, нити систем за прогнозирање токова на тржишту рада. Обуке су углавном општег типа, а за њих се издвајају релативно мала средства. Субвенције за samozapošljavanje су додељиване значајном броју корисника, али стопа преживљавања нових бизниса веома је мала. Субвенције за запошљавање послодавцима и јавни радови се додељују арбитрарно и по политичком кључу.⁶⁴⁴ У циљу превазилажења ових недостатака потребно је унапредити рад Националне службе за запошљавање и даље развијати активности на подстицању новог запошљавања у виду већег улагања у активне мере запошљавања (обуку и додатно образовање) и бољу таргетираност мера и програма. Посебно је неопходно законским решењем отворити простор за већу заступљеност флексибилних облика рада попут: рада на одређено време, рада са скраћеним радним временом, рад по уговору о привременим и повременим пословима, рада код куће и др.

Тражња за радном снагом зависи како од висине и структуре зарада, тако и од институционалних карактеристика тржишта рада. Међутим, овом констатацијом се не жели изнети теза да садашњи проблем незапослености у Србији може да буде решен без пораста производње. Значај стварања адекватне институционалне инфраструктуре је у томе што ће она деловати стимулативно на повећање запошљавања, односно стварању такве тржишне ситуације када се послодавцима исплати да повећају број запослених.

Колективно преговарање представља једну од кључних институција на тржиштима рада у развијним привредама. Запошљавање радника, одређивање нивоа зарада и услова рада не препушта се стихијном деловању тржишта, већ су предмет колективног уговарања између синдиката и удружења послодаваца. Колективно преговарање у Србији данас само формално постоји, јер је оно у нашим условима представља имитацију тржишне институције, и то како са становишта преговарачке процедуре, тако и са становишта резултата. Реч је о успостављању тржишне институције у полутржишном амбијенту какав влада у земљи, те су резултати лоши. Сада се налазимо у међу стању, где се не зна ко кога представља, за шта се ко залеже, са ким се преговора и кога се то тиче - на релацији

⁶⁴³ Јелена Вемић-Ђурковић, Утицај кризе и незапослености на одлив људског капитала из Србије, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 5.

⁶⁴⁴ Михаил Арандаренко, Борис Беговић, Горан Живков, Бошко Живковић, Тинде Ковач-Церовић, Гордана Мијативић, Бошко Мијатовић, Марко Пауновић, Даница Поповић, Снежана Симић, Реформе у Србији: достигнућа и изазови, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008, стр. 78.

послодаваца и радника. Стога, све док се не искристалишу прави представници обеју страна имаћемо јак утицаја државе на тржишту рада и последично неефикасно тржиште. У међувремену, државу је неопходно што је могуће више удаљити од тржишта рада, посебно од уплитања у односе између радника и послодаваца по питању нивоа зарада.

2.3.2. Унапређење људског капитала

Људски капитала представља један од најважнијих фактора привредног раста и развоја. Унапређење људских ресурса, тј. њихових знања и вештина, представља кључ за повећање продуктивности, а непосредно зависи од квалитета образовања и обуке. Образовање и обука осим привредном расту и развоју доприносе, такође, и социјалном и културном развоју. Свака национална економија и њен конкурентски положај у свету зависе првенствено од квалитета расположивих људских ресурса. Добро образована и обучена радна снага представља једну од значајних конкурентских предности које Србија може да оствари ако се фокусира на то поље. Стога је унапређење квалитета образовања у земљи на свим нивоима од суштинске важности за динамичан и здрав привредни раст.

Образовање у Србији на свим нивоима је по већини индикатора најлошије у Европи. Јавни расходи за образовање се крећу око 3,5% БДП, што је знатно испод нивоа Европске уније. У буџету Министарства просвете највећи део средстава се издваја на плате (око 90%) на уштрб образованих и развојних програма. Неефикасност образовања расте, однос наставника и ученика у основним и средњим школама је у сталном порасту. Такава тренд је финансијски неодржив. Он не рефлектује само демографски пад броја становника и ученика у Србији, већ и пораст броја наставника током последњих година. Главни извор неефикасности система је неадекватна мрежа школа, односно велики број малих школа.⁶⁴⁵

Ефикасност школовања и студирања у Србији је веома ниска. Основну школу не заврши око 10% популације, пошто се не упише или оспе у току основне школе. Средњу школу упише око 90-95% ђака који заврше основу школу (око 80% генерације), а око 15% уписаних ђака не заврши средњу школу (35% генерације). Вишу и високу школу заврши свега 13% популације. Ако се узме само активно становништво 19% популације заврши терцијални ниво образовања, док је просек Европске уније око 30%. Квалитет образовања је низак, јер 1/3 петнаестогодишњака у Србији је функционално неписмено и не располаже потребним компетенцијама за живот у савременом друштву.⁶⁴⁶ Све ово говори о ниској ефикасности образовног система, ниском нивоу знања и образованости у Србији.

Понуда садашњег образовног система у Србији има многе мањкавости. Недовољна је усклађеност образовања и тржишта рада. Ова неусаглашеност се може посматрати са два аспекта: први, незадовољавајући ниво квалификација у смислу нивоа образовања (основно, средње и високо образовање) и други, недостатак знања, вештина и компетенција примерених тренутном технолошком нивоу.⁶⁴⁷ Знатан део популације и даље није укључен у образовни систем, што се нарочито односи на висок проценат деце из

⁶⁴⁵ Михаил Арандаренко, Борис Беговић, Горан Живков, Бошко Живковић, Тинде Ковач-Церовић, Гордана Мијативић, Бошко Мијатовић, Марко Пауновић, Даница Поповић, Снежана Симић, Реформе у Србији: достигнућа и изазови, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008, стр. 79-80.

⁶⁴⁶ Serbia 2020: The Concept of Serbian Development by The Year 2020, Government of Serbia, Belgrade, 2010, p 10.

⁶⁴⁷ Верица Бабић, Марко Славковић, Повезаност образовног систем и потреба привреде, Активне мере на тржишту рада и питања запослености, тематски зборник, Институт економских наука, Београд, 2011, стр. 24.

социјално осетљивих група и руралних подручја. образовање одраслих је недовољно, значајан број одраслих је без основног образовања, а одрасли који су завршили основну школу нису професионално обучени за посао. Обуке за квалификације преко Националне службе за запошљавање изводе се само за познате послодавце без сертификата који трајно важе. Напредак постигнут у реформи високог образовања је недовољан, односно спровођење Болоњског процеса је неадекватно, споро и без резултата. Државни универзитети су преоптерећени бирократијом, а наставни планови и програми су најчешће преобимни, недовољно селективни и застарели. Финансирање из државног буџета се заснива углавном на улазним параметрима и броју студената и није повезано са нивоом квалитета, излазним факторима и добрим учинком. Све то показује да знање и образованост у Србији не заузимају потребно место на вредној лествици друштва.⁶⁴⁸

Да би образовање постало снажан развојни ресурс, Србија мора истовремено да решава неке основне развојне проблеме (инфраструктурне проблеме, базичне проблеме система образовања, отклањање озбиљних застоја у погледу степена образовања становништва), а да се истовремено оствари компатибилност са развојним плановима Европске уније. Подизање нивоа знања и образовања радне снаге у Србији захтева: (1) повећање издавања за образовање са 3,5% на 6% БДП; (2) реалокацију јавних средстава у развој образовања, а не у одржавање постојећег стања; (3) изградњу флексибилне мреже образовних институција; (4) повећање квалитета, релевантности и праведности система образовања; (5) увођење обавезног средњешколског образовања; (6) унапређење квалитета универзитетског образовања и (7) прилагођавање квалификација потребама тржишта рада.

Суштина промена у образовању је успостављање систем образовања који би одговорило на измењене захтеве тржишта рада и омогући стицање знања и вредности за квалитетнији и бржи професионални развој.⁶⁴⁹ То подразумева изградњу Националног оквира квалификација и система квалификација и образовања усаглашеног како са потребама домаће привреде, тако и са европским циљевима у области образовања. Сматра се да слабу тачку у систему образовања представљају средње стручне школе које су базиране на старој привредној структури и оријентацији ка формирању уско специјализованих стручњака. Наиме, тренутно постоји око 950 различитих наставних програма у средњим школама па је стога потребно извршити анализу и систематизацију наставних програма како би се уклонили они који производе кадрове који нису тражени на тржишту рада и како би се увели нови наставни програми који обучавају за позиције које су у експанзији или су присутне на тржишту рада. Важно је стално унапређивати наставне програме који су дали добре резултате како би се њихова конкурентност одржала.

Важан сегмент реформе образовања у Србији је и унапређења квалитета високог образовања како јавног, тако и приватног. У случају јавног образовања кључне мере су системско унапређење квалитета програма и наставника, док је у случају приватног образовања улога државе регулаторна.⁶⁵⁰ Афирмација значаја високог образовања требало би да се заснива на чињеници да веће компетенције воде ка лакшем и бржем налажењу

⁶⁴⁸ Миролуб Албијанић, Знање као извор конкурентске предности, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, стр. 78. и 82.

⁶⁴⁹ Милољуб Албијанић, Људски капитал у функцији економског раста и примена на Србију, Куда иде конкурентност Србије?, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2010, стр. 101.

⁶⁵⁰ Предкризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020, USAID, Фонд за развоје економске науке, Економски институт, Београд, 2010, стр. 27.

запослења са бољим условима рада и већом зарадом. Веће учешће становништва са високим образовањем је претпоставка општег привредног и друштвеног напретка.

Неопходно је развијати културу доживотног учења, сталног усавршавања и сарадње образовних институција и предузећа како би се подигао практичан ниво знања. Затим, развити систем образовања одраслих, нарочито млађе популације од 20 до 34 године, који чине око 50% незапослених. Од значаја су мере за финансирање образовања. Систем финансирања високог образовања из буџета неопходно је иновирати, а уписну политику потребно је ускладити са кретањима на тржиту рада и развојним приоритетима земље.

2.4. Повећање обима и ефикасности инвестиција

Инвестиције представљају једно од основних претпоставки за привредни раст. Иако на теоријском плану не постоји потпуна сагласност у погледу везе инвестиција и привредног раста, пракса је показала да нема земље која је реализовала динамичан привредни раст без истовременог генерисања високих стопа инвестиција. С друге стране, искуство социјалистичких привреда показало је на најбољи начин да високе стопе инвестиција само по себи нису гаранција привредног раста и развоја, већ је много важнија структура и ефикасност инвестиција.⁶⁵¹ Свакако, обим, структура и ефикасност укупно преузетних инвестиција у некој економији битно опредељују карактер раста и путању њеног развоја.

Квалитетан и одржив привредни раста захтева три предуслова: први, повећање обима инвестија, односно веће стопе нето инвестиција; други, инвестиције морају бити квалитетне тј. ефикасне са становишта трошкова и у складу са тражњом на тржишту; и трећи, финансирање инвестиција треба да буде унутар дугорочних могућности земље.

Повећање инвестиција у инфраструктуру, нове технологије и опрему основна су претпоставка за постизање виших стопа привредног раста, повећање конкурентности и раст извоза. За превазилажење технолошког заостајања и остваривање задовољавајућег привредног раста и развоја Србије дасадашњи обим инвестиција ипод 20% БДП је недовољан, па је неопходано његово увећање на преко 30% БДП. То није лако остварити, јер процес дезинвестирања у Србији траје неколико деценија, а непосредне негативне последице су: успоравање привредног раста, пад агрегатне производње и заостајање извозне конкурентности. Активирана је јака веза између слабог економског раста и инвестиција због немогућности значајнијег повећања штедње за покретање нових инвестиција. На тај начин се спирала производња-штедња-инвестиције-производња, кретала ка све нижем нивоу. Основно обележје Србије и свих економски неразвијених земаља јесу ниски приходи по глави становника, тако да су могућности за штедњу и инвестиције врло ограничене. Ниска продуктивност значи низак ново БДП по становнику и самим тим скоромну тражњу. Као последица тога, оскудни ресурси са једне и недостатак стимуланса са друге стране, отежавају процес штедње и инвестиција у физички и људски капитал. То значи да продуктивност рада остаје ниска. Сматра се да се тај зачарани круг може прекинути уз повећање домаће штедње, што свакако није лако.⁶⁵²

⁶⁵¹ Миленко Стефановић, Утицај страних директних инвестиција на развој националне економије, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2008, стр. 132.

⁶⁵² Даница Дракулић, Ограничење развоја и стања кооперације у Србији, Привредна изградња, бр. 1-2, Савез економиста Војводине, Нови Сад, 2005, стр. 75.

Обим, ефикасност и структура инвестиција у једној земљи умногоме су детерминисани стањем и карактером финансијског система, а у нашем случају банкарског система. Развој финансијског система и успостављање одговарајућих финансијских механизма представља неопходан услов ефикасног ангажовања домаће и стране штедње и њиховог алоцирања у профитабилне пројекте који покрећу привредни развој. Алокативну ефикасност финансијска тржишта обезбеђују тиме што међу субјектима који конкуришу и њиховим пројектима на страни тражње одабирају најбоље, тј. најпрофитабилније. Прецизније речено, ефикасна алокација капитала и његова структура уско су повезани са постојањем развијеног финансијског система, а нарочито развијеног тржишта капитала.

Инвестиције својом структуром треба да допринесу изградњи занемарених или заостајућих сектора, и не смеју да се користе да би успориле пад производње у оним секторима који нису у стању да се ефикасно такмиче на тржишту. То подразумева да је притисак тржишних снага довољан за преусмеравање инвестиција у гране где је тражња јача, и обесхрабрује инвестиције где је тражња слаба или постоји вишак капацитета. Међутим, у гранама где је капитал у власништву државе или где равнотежа цена још увек није достигнута не може се очекивати да тржиште реши проблеме. Ради се углавном о инфраструктурним гранама, као што су производња и дистрибуција енергије, транспорт, телекомуникације итд. У таквим гранама држава мора да одреди обим неопходних инвестиција како више не би представљале уска грла ометајући развоја других сектора и грана привреде.⁶⁵³ При конципирању секторске и гранске структуре инвестиција веома је битно узети у обзир наше потребе, с једне, и компаративне предности наше земље, с друге стране. Суштинска потреба привреде Србије јесте развој сектора размењивих добара, првенствено индустрије. Међутим, основни правац повећања обима инвестиција мора бити окренут и ка оним привредним областима у којима се на најбољи начин могу искористити наше компаративне предности, од којих се посебно истичу географски и стратешки положај, јефтина и образована радна снага, величина и повезаност домаћег тржишта са другим тржиштима, природна богатства и др. Узимајући претходно у обзир, као приоритетна подручја за улагање издвајају се пропульзивне индустрије и пољопривреда. Податак да учешће инвестиција у размењива добра износи само 26,7% укупних инвестиција говори о ургентности повећања инвестиција у ове секторе.

Идеја каква структура инвестиција у Србији треба да буде да би смо остварили адекватан раст и развој привреде јесте само полазна тачка, а много важније и теже је како у једној неразвијеној полутржишној привреди усмерити те инвестиције у жељеном смеру. Жељена структура инвестиција у привреди Србије може се остварити делимично путем развојне банке, али кључ решења јесте повећање конкуренције унутар финансијског система, како унутар банкарског система, тако и на релацији банкарски систем - тржиште капитала, и то развојем тржишта капитала. Досадашња фокусираност комерцијалних банака на становништво и секторе неразмењивих добара произилази из њихове мање ризичности и веће профитабилности, тако да се промена структуре инвестиција и повећање обима улагања у секторе размењивих добара може очекивати тек са успостављањем трајне макроекономске стабилности, повећањем правне сигурности и успостављањем опште транспарентности пословања свих учесника на тржишту. Дакле, са уклањањем бројних ризика на страни индустрије и обезбеђењем подстицаја за пољопривреду може се очекивати и повећање инвестиција у ове секторе.

⁶⁵³ Голубовић Л. Наташа, Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2001, стр. 184.

Кључни извор финансирања инвестиција, а тиме и дугорочног привредног раста, у свим националним економијама јесте домаћа штедња. Величина домаће штедње директна је функција висине БДП по становнику и стопе штедње, а на висину стопе штедње значајан утицај има фискална политика. У нашем случају реформа јавног сектора и смањење јавне потрошње јесу полазна тачка и кључ успеха повећања домаће штедње како државе, тако и домаћинства и привреде. Један од начина на који се може деловати на увећање штедње домаћинства у земљи са ниском стопом штедње (случај Србије) јесте обарање пореских стопа на потрошњу. Другим речима, смањење пореза на потрошњу под осталим непромењеним условима делује на раст штедње домаћинства. С друге стране, пракса је показала да предузећа штеде више у односу на домаћинства па би у складу са тим пребацивање пореског терета од предузећа на домаћинства, тј. са профита предузећа на расположиви доходак домаћинства, утицало на пораст укупне приватне штедње. Наиме, већи профити након опорезивања подстаћи ће инвестиције предузећа, јер су трошкови интерног финансирања предузећа мањи од трошкова екстерног финансирања.

Низак ниво акумулативне способности привреде Србије праћен ниским нивоом домаће штедње нужно указује на потребу прилива страног капитала ради финансирања привредног развоја, и то у виду: (1) страних директних инвестиција и (2) комерцијалних зајмова добијених од иностраних банака и међународних финансијских институција.

Најбољи начин прилива страног капитала у случају Србије јесте у виду страних директних инвестиција, и то првенствено гринфилд инвестиција. Предност страних директних инвестиција огледа се у томе што земља домаћин на тај начин поред капитала долази и до најновије опреме и технологија, нових управљачких и производних знања и искуства брже и повољније у односу на алтернативне начин њихове набавке.⁶⁵⁴ Бенефит ове врсте прилива капитала јесте и тај што не доводи до пораста задужености земље према иностранству. Другим речима, стране директне инвестиције су начин како Србија може да утиче на смиривање својих макроекономских неравнотежа, раст продуктивности, извоза и дугорочни економски раст. Међутим, стране директне инвестиције могу, такође, да имају бројне негативне ефекте, а посебно ако су усмерене на секторе неразмењивих добара или предузимање локалних монопола. Од квалитета пословног амбијента зависи какве ће инвестиције и у којом обиму доћи у неку земљу, као и какве ће бити њихове последице по привреду дате земље. На земљи домаћину је да створи предуслове који ће довести до тога да привучу она страна улагања која ће позитивно деловати на привредни раст, а то су у нашем случају инвестиције усмерене у секторе размењивих добара и извоз. Стране директне инвестиције ће позитивно утицати на привредни раст земље домаћина уколико постоји довољан број добро обучених радника, развијена финансијска тржишта, довољно висок ниво технологије у домаћим предузећима, отворено тржиште и сл. Позитивни ефекти преливања нових технологија, знања и вештина на домаће фирме такође зависе од контекста у којем се стране директне инвестиције одвијају. Да би се они испољили потребно је подићи ниво људског капитала, као и конкурентност домаћих предузећа.⁶⁵⁵

Страни зајам, ако се правилно инвестира, позитивно утиче на основне економске показатеље: привредни раст, запосленост, инфлацију и платни биланс. У противном представља само ставку потрошње која ће се касније отплаћивати из домаће производње и

⁶⁵⁴ Сандра Стојадиновић-Јовановић, Иностранни капитал у привреди Србије, Иностранни капитал као фактор развоја земаља у транзицији, зборник радова, Економски факултет, Крагујевац, 2008, стр. 348.

⁶⁵⁵ Божо Стојановић, Страна улагања - стање и перспективе, Србија 2000-2006: Држава, друштво, привреда, Институт за европске студије, Београд, 2007, стр. 190.

на рачун животног стандарда. Треба имати у виду да страни зајмови могу покрену развој привреде, али на дуге стазе, развој мора бити ослоњен на домаћу штедњу и инвестиције, јер страни дуг треба вратити. У нашем случају, страни капитал који је долазио у виду зајмова ми смо веома нерационално користили, односно велики део је одлазио у личну потрошњу и промашене инвестиције. Последица тога је отежано враћање дугова. Заправо, узимање нових зајмова је врло проблематично и све теже изводљиво, посебно у условима економске кризе, пошто је Србија већ презадужена и спада у високо ризичне земље.

Незадовољавајући ниво домаће штедње и страних директних инвестиција, као и висока екстерна задуженост домаће привреде представљају кључна развојна ограничења привреде Србије која могу бити превазиђена активном политиком према иностраном капиталу и домаћој штедњи. При чему, треба имати у виду да је за ефикасно коришћење страних зајмова потребан рационалан економски систем са здравом конкуренцијом и модерном државом. Имајући у виду да ми такав систем немамо, потребно је фокусирати се на привлачење страних директних инвестиције и подстицање домаће штедње.

2.4.1. Ризици и ограничења у креирању повољног инвестиционог амбијента

Инвеститор, код опредељења где жели да улаже, узима у рачуницу најчешће три показатеља: рентабилност, ликвидност и сигурност. Кључни економски мотив приватних токова капитала је остварење високих профита, који су везани за ниво стопа раста пласмана, а следе мотиви као што је проширење тржишта пласмана, снадбевање сировинама, јефтина радна снага, заобилажење царинских баријера и др. Инвестиције су оскудне у окружењу у којем постојање извесних баријера умањује профитабилна очекивања инвеститора. Када је у питању сигурност, капитал одлази тамо где је сигурност већа и где ризици нису бројни и превелики. Повећање инвестирања је реално очекивати ако у земљи постоји чврст правни систем, који гарантује власничка права инвеститора и извршење уговора.⁶⁵⁶ Капитал бежи из земље у којој влада висока инфлација, привредна рецесија, политичка нестабилност, правна несигурност и распрострањена корупција.

Инвестициони амбијент у Србији могуће је сагледати кроз призму извештаја и индикатора међународних институција, организација и агенција, као што су: Светски економски форум, Светска банка, Херитац фондација, агенције за кредитни рејтинг (S&P, Fitch), и домаћих инстраживања о ставовима инвеститора у погледу амбијента у земљи.

Сагласно Извештају Светског економског форума за 2011. годину Србија је рангирана према глобалном индексу конкурентности као 95 на листи која обухвата 142 земље. Ниска конкурентност привреде Србије примарно се базира на неповољним вредностима индекса у следећим стубовима: институције 121 место, ефикасност тржишта добара 132, ефикасност тржишта рада 112, софистицираност финансијског тржишта 96, и софистицираност пословања (присуство кластера, префињеност процеса производње, квалитет маркетинга, итд.) 130 место. Овде посебно доминирају проблеми у вези са конкуренцијом и функционисањем финансијског система. Показатељи интензитета локалне конкуренције (136), степен доминације на тржишту (139) и ефикасност антимонополске политике (ранг 137) спадају међу највећим ограничењима конкурентности, пошто се услед одсуства конкуренције губе подстицаји за усавршавање и повећање продуктивности.

⁶⁵⁶ Маријана Милутиновић, Међународно кретање капитала у функцији привредног развоја Србије, Економика, бр. 2, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2010, стр. 173.

Показатељи финансирање путем локалног тржишта капитала (112), квалитет банкарског система (116) и лакоћа приступа зајмовима (97) су неповољни. Софистицираност потрошача је на веома ниском нивоу (ранг 136), а то произилази из ниског нивоа куповне снаге и одсуства заштите потрошача, и има за последицу дестимулацију предузећа да улажу у квалитет. Показатељи сарадња између послодаваца и радника (136), прихватање технологија од стране фирми (136) и поверење у професионални менаџмент (133) су изразито неповољни. Развијеност институција Србије је на нивоу афричких земаља (121), а произилази из несигурност својинских права, терета државне регулације, лоших закона, ниске ефикасности судова, слабе независности судова и раширене корупције. Значајан утицај на погоршање конкурентности привреде Србије имају и стубови: макроекономско окружење (91), инфраструктура (84), иновације (97) и високо образовање и обука (81). У оквиру ових стубова доминирају следећи проблеми: висока инфлација, ниска штедња и висок јавни дуг; лош квалитет путева, железнице, лука и ајродрома; низак капацитет за технолошке иновације и недовољно улагање кампанија у истраживање и развоја; низак квалитет образовног система и менаџерских школа, одсуство обуке запослених итд.

На скали највећих проблема који онемогућавају бољу конкурентност привреде Србије налази се следеће: неефикасна државна бирократија; раширена корупција; слаб приступ финансијским средствима (кредити, инвестиције); висока инфлација; нестабилност владе; висина пореских стопа; фискална политика; неадекватна логистичка инфраструктура; висока стопа криминалитета (привредни криминал); рестриктивна регулативна у области радних односа, ниска пословна етика; недоследна примена прописа и колизација правних норми; макроекономска политика у области девизних послова; недовољно едукована радна снага; ниска стопа квалитета јавног здравља.⁶⁵⁷ Свакако, ови чиниоци негативно детерминишу инвестициони амбијент у Србији и смањују обим и ефикасност инвестиција.

Кључни ограничавајући фактор за привлачење страних директних инвестиција и повећање домаћих инвестиција у Србији јесте висок ризик земље (економски и политички), пошто инвеститори траже стабилну и предвидљиву пословну климу на дужи рок. Висок ризик земље значи да се на кредите из иностранства наплаћује висока премија ризика, а то смањује улагања у земљи. Поверење у државу Србију као дужника, сагладано кроз кредитни рејтинг од ББ-, није ни мало повољно. Повећање спољног и јавног дуга Србије, и прелазак кричних граница спољне и унутрашње задужености 2010. и 2011. године, фактор је који је одлучујуће утицао на погоршање кредитног рејтинга земље. Лош кредитни рејтинг земље указује на погоршање услова кредитирања, а тиме и на заостравање економске кризе у земљи и смањење изгледа за привредни опоравак.

Према извештају Светске банке "Doing Business" за 2011. годину Србија је земља са обиљем проблема и ризика за обављање бизниса. Општи индекс пословања Србију ставља на 92. позицију, а то је једна од најнижих у Европи. Стање појединих показатеља пословног окружења је посебно алармантно. По критеријуму "Започињања посла" који мери потребно време и трошкове оснивања нове фирме Србија заузима 92 место у свету. По критеријуму "Добијање грађевинске дозволе" заузима 175 место због лоших прописа, компликованих процедура и корупције. По критеријуму "Лакоће запошљавања и отпуштања" заузима 92. место, а по критеријуму "Регистровање имовине" 105. По критеријуму "Заштите инвеститора" Србија заузима 79. место, а по критеријуму "Плаћања пореза" 143, са 66 плаћања по години. По критеријуму "Трговине преко границе" заузима 79. место, а по критеријуму "Извршења уговора" 104 место, са 635 дана до реализације

⁶⁵⁷ Global Competition Report, WEF, 2011-2012, p. 314.

уговора. По критеријуму "Затварања предузећа" заузима 113 место због дужине трајања стечаја, који у просеку износи 2,7 године.⁶⁵⁸ Све ово одвраћа инвеститоре и може се узети као општи разлог због којег привреда Србије расте спорије него што би то заиста могла.

Према Индексу економских слобода Србија на ранг листи Херитеџ фондације заузима 101 место 2011. године, и при томе остварује оцену 58,9, која је сврстава у категорију "Претежно неслободне земље". Низак ниво економских слобода Србије указује на сужене могућности за будући економски просперитет. У оквиру економских слобода Србија најлошију оцену остварује на пољу монетарних слобода (155 место), државне потрошње (149) и пословних слобода (121). Низак ниво монетарних слобода произилази из државне контроле цена одређених група производа. Висока државна потрошња од 44% БДП 2011. године указује на велику моћ држава у привреди, док бројна административна ограничења детерминишу низак ниво пословних слобода. Веома лоше стање економских слобода у Србији је и у случају трговинских слобода (97 место) и димензија корупције (83).⁶⁵⁹

Сагласно домаћим истраживањима ставова привредника о инвестиционом и пословном амбијенту у Србије, они као кључне препреке за пословање и интензивирање улагања издвајају следеће чиниоце: нестабилност економске политике, политичка нестабилност, неефикасно судство, отежана наплата потраживања, неиспуњење уговорних обавеза, неодговарајућа законска регулатива, лоша примена законских прописа, бирократизованост поступака и неефикасна администрација, нерешена својинска питања (највише по питању грађевинског земљишта), незадовољавајући приступ изворима финансирања, слабо едукована и обучена радна снага, неразвијеност тржишта капитала, велика корупција, неразвијена инфраструктура итд. Неефикасно и корумпирано судство необезбеђује заштиту власничких права, непримењивање закона спутава инвеститоре, неразвијена финансијска тржишта и висок ризик земље баријере су новим инвестицијама, а неразвијена инфраструктура, тј. лош квалитет путева, спор железнички транспорт и лоше снабдевања електричном енергијом, кочи сваки могући економски напредак.⁶⁶⁰ Велике проблеме у повећању инвестиција изазива компликована и дуготрајна процедура добијања дозвола, лиценци и сагласности за отпочињање посла и грађење објеката, као и за плаћање пореза, принудно извршење уговора и укњижавање имовине. Србија је једна од земаља са најдужим и најскупљим процедурама издавања грађевинских дозвола, а разгло је углавном везан за чињеницу да многе општине нису донеле урбанистичке планове.⁶⁶¹ Затим, као озбиљна баријера за повећање инвестиција јавља се масовно изражена финансијска недисциплина, која није резултат пропуста у законодавној свери, већ у неефикасном раду правосудних органа, који не пружају довољну правну заштиту поверилаца. Раширена корупција чини улагања скупљим и ризичнијим. Негативне елементе у пословном окружењу креирају прописи о запошљавању, који радну снагу непотребно чине скупљом, а посебно отежавају отпуштање радника. Проблеме је и неоговарајућа структура радне снаге. Наиме, домаће и стране фирме су често у позицији да не могу да нађу квалификоване и обучене раднике, нарочито у мањим градовим.

⁶⁵⁸ Doing Business Report, World Bank, 2012, p. 124.

⁶⁵⁹ Index of Economic Freedom, Heritage Foundation, 2011, p. 360.

⁶⁶⁰ Бранко Михајловић, Весна Параушић, Зоран Симоновић, Анализа фактора пословног амбијента Србије у завршној фази економске транзиције, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2007, стр. 32, 38, 54-55.

⁶⁶¹ Татјана Бошковић, Драган Болесников, Ефекти светске економске кризе на стране директне инвестиције у свету и у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 8.

2.4.2. Мере за унапређење инвестиционог амбијента

Имајући у виду да већина земаља у свету чини значајне напоре за унапређење свог инвестиционог амбијента, а пре свега привлачење страних директних инвестиција, није више довољна само општа либерализација, повољна пореска политика и ниске наднице па очекивати да дође до повећања обима инвестиција и њихове ефикасности. Много већу специфичну тежину има економска и политичка стабилности земље, правна сигурност, транспортна и телекомуникациона инфраструктура, квалитет и расположивост људског капитала, заштита животне средине и сл. Стога је нужно предузети веома софистициране мере економске политике за унапређење инвестиционог амбијента у Србији, и то како са аспекта задовољења потреба страних, тако и домаћих инвеститора. Тешко се може рачунати с порастом страних улагања пре него што се домаћа улагања знатно повећају, јер су домаћи инвеститори први који тестирају квалитет пословног окружења у једној земљи.

Ради креирања повољног инвестиционог амбијента у Србији, с обзиром на све претходно изложене и анализиране проблеме, неопходна је предузети следеће мере:

1) Обезбеђење макроекономске и политичке стабилност - Успешна имплементација економских реформи је добар знак за инвеститоре, будући да стабилне макроекономске перформансе (стопа привредног раста, стопа инфлације, ризик промене девизног курса, итд.) указују на низак степен ризика инвестирања. Инвеститори нарочито пажљиво прате кретања каматних стопа и цена, пошто је исплативост улагања осетљива на промене каматних стопа и цена. Остварење ценовне стабилност представља кључни индикатор макроекономске стабилности и прогреса у реализацији тржишних реформи. Смањењем стопе инфлације расте успех у имплементацији програма стабилизације и, сходно томе, могуће је у релативно кратком року остварити већу стопу привредног раста. Држава не може ефикасно да обезбеди своје услуге ако има висок јавни дуг, који мора да отплати. У том контексту повећање инвестиција се може очекивати са смањењем стопе инфлације, решавањем проблема фискалног дефицита и с стабилизацијом динара. То подразумева наставак реформи, окончање приватизације, свођење јавне потрошње на разумну меру, унапређење предузетништва, иновација и продуктивности рада, а то ће повољно деловати на динамику привредног раста, раст запосленост и конкурентности српских производа.

Политичка стабилност је услов да друштво одговорно спроводи политичке и економске реформе. Брзина реформи зависи од политичке стабилност, а без политичког консензуса о наставку реформи неће бити свеобухватних и повезаних реформских потеза. Политички ризик се огледа у недостачу консензуса у српском друштву по питању стратешких циљева и начина остварења тих циљева. То може довести до дисконтинуитета и неочекиваног увођења сета нових правила која иду на штету инвеститора.⁶⁶² С обзиром да сигурност представља један од пресудних фактора при улагању, а имајући у виду историју економске и политичке нестабилност у Србији, може се констатовати да до значајнијег повећања инвестиција може доћи само гарантовањем инвеститорима да неће изгубити капитала како услед промене макроекономске политике, нити због политичких ризика.

2) Јачање и изградња тржишних институција (заштита власничких права, заштита уговора и права кредитора, јачање политике конкуренције, ефикасније судство, развој небанкарских финансијских институција и сл.) - Несигурност својинских и уговорних права преставља две највеће препреке за ефикасно функционисање тржишне привреде и заштиту инвеститора. Ако знају да је њихов бизнис заштићен уговором, а њихово

⁶⁶² Зоран М. Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 267.

власништво заштићено снажним и ефикасним судским системом, привредници ће имати више мотива да инвестирају и продуктивније користе своје власништво.⁶⁶³ Процес приватизације друштвених предузећа значајно је допринео дефинисању својинских права у Србији. Међутим, неки сегменти својинских права још увек нису јасно дефинисани, што негативно утиче на укупну пословну климу. Ради се првенствено о решавању питања у вези реституције, приватизације војне имовине и градског грађевинског земљишта, разграничењу власничких права различитих нивоа државе, решавању проблема задружне својине, приватизације пољопривредног земљишта, бољој заштити права интелектуалне својине и др. Поред решавања ових специфичних случајева, адекватна заштита власништва и ефикасно извршење уговора тичу се унапређења функционисања правног система и судства. Свакако, завршетак приватизације друштвених предузећа ће довести до учвршћивања тржишне привреде и креирања доброг амбијента за привређивање.

Посебно место у изградњи тржишних институција заузима успостављање функционалне конкуренције, односно заштита конкуренције и регулисање односа међу тржишним учесницима. Према извештају Светског економског форума "Global Competition Report" за 2011. годину Србија заузима 132 место по ефикасности тржишта роба и услуга, а то говори о високој концентрацији и монополизацији тржишта, као и одсуству стварне воље нациоца економске политике или стварне моћи надлежних институција да предузму мере контроле и одклањања тржишних деформација. У том циљу потребно је интензивније ангажовање државе на јачању конкуренције (реформа јавних предузећа, либерализације и дерегулације инфраструктурних делатности, јачања приватног сектора, интензивирање иностране конкуренције) и унапређење рада институција (комисије, надлежни судови, организације), које се баве заштитом конкуренције и контролом државне помоћи.

3) Смањење административних баријера и реформа јавне администрације - Административне баријере у облику компликованих, нетранспарентних и непотребних процедура поскупљују трошкове пословања у Србији, а према проценама Светског економског форума Србија по оптерећености привреде прописима заузима 134 место у свету. Попуњавање непотребних и компликованих формулара или обавеза добијања великог броја дозвола за обављање делатности, дуг период у коме предузећа чекају дозволе, мишљења и тумачења, директно повећавају трошкове пословања.⁶⁶⁴ Стога, колико ће Србија убудуће повећати обим инвестиција умногоме зависи од брзине којом се буду одклањале административне баријере и препреке и унапредила ефикасност јавне администрације. Другим речима, потребно је скратити, поједноставити и стандардизовати процедуре; повећати одговорност у раду јавних предузећа; креирати механизме координације активности између националног и локалног нивоа институција власти и јавних предузећа; смањити број потребних докумената и унапредити електронску обраду и слање докумената; изградити и унапредити капацитет јавне администрације.⁶⁶⁵ Анализа указује да се приватни инвеститори у Србији суочавају са великим препрекама у случају изградње нових објеката и оснивања предузећа због чега је потребно обратити пажњу на ову област. Овде је посебно важно поједноставити и убрзати поступак добијања

⁶⁶³ Бранко Михајловић, Весна Параушић, Зоран Симоновић, Анализа фактора пословног амбијента Србије у завршној фази економске транзиције, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2007, стр. 32.

⁶⁶⁴ Квартални монитор, бр. 22, Фонд за развој економске науке, Београд, јул-септембар 2010, стр. 57.

⁶⁶⁵ Ана С. Трбовић, How Can an Improved Business Environment Contribute to Export-Led Growth in Serbia? Export-Led: Central European Experiences - Magic Formula For The Western Balkans? Friedrich Ebert Foundation, Belgrade, стр. 100.

грађевинских дозвола, обезбедити поузданост јавне евиденције непокретности и поспешити приватну иницијативу код уписа у катастар, јер непостојање катастра и неуређене земљишне књиге представљају велики недостатак за потенцијалне инвеститоре.

4) Изградња ефикасног пореског система - Нефикасност пореског система је један од фактора који у великој мери одвраћа инвеститоре и смањује обим инвестиција у Србији. Компликованост пореског система у смислу броја годишњих уплата за све порезе које плаћа једно предузеће средње величине, затим просечног броја сати проведених у попуњавању образаца, припреми извештаја, самом плаћању пореза јесте разлог зашто је Србија на 137 месту по квалитету пореског система према Извештају о условима пословања Светске банке за 2010. годину. Пореска реформа је стога неопходна како би се унапредила ефикасност пореског система и изашло у сусрет потребама инвеститора.

5) Развој финансијског тржишта - Посебну пажњу треба посветити ситуацијама са којима се сусрећу предузетници у Србији приликом проналажења финансијских средстава ради започињања или проширења пословања с обзиром на чињеницу да је банкарски систем сметња унапређењу конкурентности предузећа.⁶⁶⁶ Пословне банке постају ефикасније, али високе камате и строги услови добијања зајмова, додатно пооштрени као последица светске економске кризе, и даље ограничавају развој привреде. Тржиште капитала нефункционише адекватно, а посебан проблем представља заштита мањинских акционара. Стога се изградња недостајуће финансијске инфраструктуре и развој ефикасног тржишта капитала јављају као нужна претпоставка подстицаја прилива страног капитала и смањења ризика инвестирања у реални сектор привреде. Основ развоја тржишта капитала јесте темељна реформа регулативног оквира, који би омогућио емитовање хартија корпоративног и јавног сектора. То подразумева унапређење заштите инвеститора, тј. бољу заштиту својине и уговора, као и квалитетније и транспарентније финансијско извештавање о свим битним чињеницама у оквиру пословања издаваоца хартија од вредности. Затим, јачање компетентности државних регулаторних тела, њихове отпорности на корупцију, јачање инструмената и механизма контроле, као и независности и одговорности.⁶⁶⁷ Истовремено, неопходно је унапредити надзор финансијских институција како би се повећала стабилност, ефикасност и конкурентност банкарског сектора. Надзор банака и других финансијских институција потребно је ускладити са принципима Базела II и регулативом и стандардима Европске уније.

6) Изградња и модернизација инфраструктуре (саобраћајне, енергетске, комуникационе) – Према Извештају глобалне конкурентности за 2011. годину Србија се налази на 120 месту по развијености инфраструктуре, а према квалитету путева на 131 месту, железнице 102, лучке инфраструктуре 133, ајдрома 132.⁶⁶⁸ Мрежа путева у Србији је релативно добро развијена у погледу густине, али је у погледу квалитета и перформанси испод европског стандарда, а то умањује њену конкурентност у погледу пословања и инвестирања. Посебно лоше стање јесте у железници, где су железничка превозна средства релативно стара, непоуздана и недовољног броја, а већина пруга има неадекватне техничке и технолошке параметре и ниску дозвољену брзину кретања.

⁶⁶⁶ Ана Јовановић, *Banking Sektor As Competitiveness Factor of Firms and Economy of Serbia*, Мегатренд ревија, вол. 3(1), Мегатренд универзитет, Београд, 2006, стр. 215.

⁶⁶⁷ Дејан Шошкић, *Транзиција тржишта капитала у Србији: нека отворена питања*, Као завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 95.

⁶⁶⁸ *Global Competition Report*, WEF; 2011-2012, p. 315.

Квалитет снабдевања електричном енергијом је такође незадовољавајући. Комуникациона инфраструктура представља једину светлу тачку укупне инфраструктуре Србије. Најразвијенији делови комуникационе инфраструктуре су фиксна и мобилна телефонија.

Развој модерне саобраћајне, енергетске и комуникационе инфраструктуре непосредно доприноси смањењу трошкова пословања у Србији. Развијена саобраћајна инфраструктура смањује трошкове превоза људи и производа, док телекомуникациона инфраструктура смањује трошкове преноса информација. Поуздано снабдевање електричном енергијом, гасом и другим енергентима и њихова доступност на целој територији Републике представља услов да се производни процес несметано одвија. Међутим, изградња недостајуће инфраструктуре изискује замашна инвестициона средства, која држава није у стању да омогући из сопствених извора. Стога, отварање неких инфраструктурних делатности (производња електричне енергије, железнички превоз, дистрибуција гаса и др.) за прилив страног и домаћег капитала умањило би неразвијеност инфраструктуре и побољшало климу за даља улагања. Наиме, неопходно је увођење конкуренције на тржиштима инфраструктурних делатности и покретање приватизације (делимичне или потпуне) јавних предузећа, које послују у овим областима.

7) Смањење корупције - Према истраживањима Transparency International Србија се према индексу перцепције корупције налази на 83. месту у свету. Економски гледано, корупција је примарно везана за предимензиониран јавни сектор и велика јавна овлашћења. Степен корупције је нарочито висок на локалном нивоу. Постојање високог степена корупције у Србији негативно утиче на прилив страног капитала и пословни амбијент, јер повећава трошкове и ризике пословања и нарушава равноправну тржишну утакмицу. Укидање непотребних и поједностављење осталих прописа је од кључне важности за смањење корупције. Уз то, за корумпиране чиновнике неопходно је поштрити санкције, које би осим продужавања затворских казни, укључивале и одузимање имовине стечене корупцијом, као и трајну забрану рада у државном сектору.

8) Јачање финансијске дисциплине - У Србији је данас финансијска недисциплина изразито раширена, обавезе се измирују са велоким доцњама или се уопште не измирују. Финансијска недисциплина је првенствено последица постојања великог броја несолвентних привредних субјеката, а неефикасна и скупа процедура стечаја доприноси да повериоци толеришу неизмиравање обавеза од стране дужника. Елиминисање несолвентних привредних субјеката је нужан услов за успостављање финансијске дисциплине.⁶⁶⁹ Стога, неопходно је унапређење ефикасности принудне наплате, скраћење рокова наплате потраживања и смањење трошкова стечајне процедуре. Од осталих мера које би допринеле јачању финансијске дисциплине издавајају се: увођење строгих правила у односу на међусобна плаћања у свим врстама пословних трансакција, била од се ради о онима у приватном сектору или онима између приватног и јавног сектора; пословање државе, било преко буџета или јавних предузећа, мора бити транспарентно и оперативно у мери која би онемогућавала креирање скривених државних обавеза; изједначавање статуса свих ученика на тржишту, односно изједначавање статуса државе са статусом предузећа по питању наплате потраживања; реформа судства у смеру ефикасне заштите поверилаца; деполитизација судова; и решавање судбине предузећа у реструктурирању.⁶⁷⁰

⁶⁶⁹ Квартални мониторинг, бр. 22, Фонд за развој економске науке, Београд, јул-септембар 2010, стр. 58.

⁶⁷⁰ Иван Николић, Владимир Вуковић, Бошко Живковић, Стање неликвидности и анализа Предлога закона о споразумном финансијском реструктурирању привредних друштава, Индустрија, бр. 4, Економски институт, Београд, 2011, стр. 186.

2.5. Унапређење извозних способности привреде

Спољна трговина у СФРЈ била је под пуном државном контролом. Готов све активности предузећа (производња, трговина, услуге) у вези са међународним пословањем вођене су из перспективе ослањања на помоћ и улогу државе кроз разне стимулације, подстицаје и режиме девизног, царинског и спољнотрговинског профила. Путем политика јефтених инпута (енергије, сировина и хране) привреда је била стимулирана да користи ове факторе, који су иначе били оскудни у земљи, па се до њих долазити увозом. На нереално јефтеним импутима прерађивачка индустрија уз то заштићена високим царинама није се морала технолошки развијати у смислу штедње енергије и сировина, те је потрошња енергије и сировина по јединици производа расла. Стога се широко улагало у базичне индустрије да би се обезбедило снабдевање прерађивачке индустрије.⁶⁷¹ У таквим условима се извоз, којим би се финансирала увозна зависност, показао као услов опстанка домаће привреде. Међутим, пошто су домаћи производи били по правилу неконкурентни у односу на оне из развијених земаља, држава је била принуђена да перманентно користи извозне подстицаје. Производња за извоз је била оскудна, пошто је производња углавном била усмере на задовољење домаћих потреба. Стање ових односа, диспропорције између базичних и прерађивачких индустрија и велики увоз репродукционог материјала за потреба прерађивачке индустрије, те неконкурентности прерађивачке индустрије, за последицу има висок трговински и текући дефицит и растућу инострану задуженост.

Распадом тржишта СФРЈ, чије је степен економског прожимања био изразито велики с обзиром на тенденцију фазног груписања производње по појединачним републикама, Србија је била суочена са замком форсиране, економски нарационалне супституције увоза домаћом производњом. Супституција увоза се додатно интензивара у периоду санкција.⁶⁷² Последице санкције се огледају у одвајању домаће привреде од критеријума пословања на светском тржишту, а то је подстакло развој аутаркичних тенденција у привреди и удаљавање од критеријума светске цене. Уследило је смањивање могућности и интересовања домаћих предузећа за извоз, а тиме и смањивања конкурентности извоза.⁶⁷³

Србија је у периоду 2001-2008. године остварила релативно високе годишње стопе раста извоза роба (20,9%), али ни тако висок раст није допринео задовољавајућем нивоу учешћа извоза у БДП-у, који износи 22,2% 2008. године. Истовремено, дошло је до још већег раста увоза, и последично великог спољнотрговинског дефицита (24,1% БДП 2008. године) и дефицита текућих плаћања (18,7% БДП). Покривеност робног увоза извозом износило је само 47,9%. Структура извоза у којој доминирају сировине, репроматеријал и храна јасан је показатељ да је реч о извозу који је типичан за мање развијене земље.

Недовољан раст извоза и неповољна структура извоза последица су примењеног модела раста и развоја привреде Србије. Са форсирањем развоја сектора услуга, које су традиционално и претежно орјентисане на домаће тржиште, потпуно је запостављен развој индустријске производње. Процес девастације српске индустрије започет међународним санкцијама и НАТО бомбардовањем довршен је применом погрешног

⁶⁷¹ Жарко Папић, Реформе развојне орјентације, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989, стр. 205.

⁶⁷² Миле Његован, Трансформација југословенске привреде, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 262.

⁶⁷³ Радован Ковачевић, Извоз као фактор приступања Србије Европској унији, Европска унија и Србија: Од транзиције до придружења, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београду, 2012, стр. 163.

концепта раста и развоја привреде и лошим спровођењем приватизације предузећа. Другим речима, у претходној деценији није ништа урађено на повећању конкурентности постојећих индустрија, нити је створена нека нова индустрија у домену високих технологија. Заостајање привреде Србије за привредама развијених земаља од неколико технолошких циклуса представља велико ограничење за раст конкурентности извоза.⁶⁷⁴ Свему томе је допринео и неадекватно вођен процес либерализације. Реч је о томе да је у склопу припрема за чланство у Светску трговинску организацију и спровођења процеса стабилизације и придружења Европској унији, Србија почевши од 2001. године значајно либерализовала спољну трговину, али без значајнијег унапређења конкурентности домаће привреде и извоза. Мада су мере либерализације допринеле снажнијем повезивању домаће привреде са иностранством, њихове последице су се негативно испољиле на домаћем тржишту, јер је дошло до динамичнијег раста увоза у поређењу са растом извоза. Штавише, прилив страних директних инвестиција није довео до очекиваног прилива нових технологија, тако да је то појачало неконкурентност привреде и извоза. Проблем је био у томе што се либерализација спољнотрговинског пословања и смањења царинске заштите није спроводила фазно и што се са смањењем заштите упоредо није одвија процес јачања конкурентности привреде, већ се кренуло убрзаним темпом. Привреда Србије није била у ситуацији у којој треба журити са њеним излагањем иностраној конкуренцији, поготово у периоду када се опорављала од санкција и разарања којима је била изложена. Имајући у виду да је Србија увозно зависна у свим сегментима потрошње појачан увоз потрошних добара утицао је на успоравање процеса оживљавања домаће привреде.⁶⁷⁵

Постојаћа структура српске привреде је значајно ограничење извозној орјентацији и експанзији. Стога, базична претпоставка за раст извоза Србије јесте промена привредне структуре. Она се не може релативно брзо значајније променити, тако да повећање српског извоза захтева дводимензионални прилаз, који убухвата:

- краткорочну димензију, постизање што бољих резултата у спољној размени полазећи од постојеће привредне структуре и профила извоза;
- дугорочну димензију, промену структуре привреде у смеру задовољења светске и европске тражње уз ослањање на властите компаративне предности.

Србија је на основу законитости економије обима и величине транспортних трошкова опредељена да највећи део извоза пласира у околне земље. Привреда Србије се још увек није у значајној мери интегрисала у међународне производне мреже. Прелазак на извоз производима више фазе прераде захтева бројна побољшања. У међувремену, окосница извоза биће радно и ресурсно интензивни производи. Наиме, Србија ће у наредним годинама извозити, углавном, производе нижих фаза прераде, радећи паралелно на повећању конкурентности, односно побољшају структурних перформансе привреде у смислу њене веће компатибилности са потребама светског тржишта.⁶⁷⁶ Унапређе извозних способности привреде Србије мора да се заснива на развоју науке и новим технологијама, тако да се у извоз нађе што више капитално и технолошки интензивних производа.

⁶⁷⁴ Илија Росић, Властимир Лековић, Институционалне промене као детерминанта привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2007, стр. 111.

⁶⁷⁵ Тржиште Новац Капитал, бр. 3, Центар за научноистраживачки рад, Привредна комора Србије, Београд, јул-септембар 2004, стр. 46.

⁶⁷⁶ Горан Николић, Тенденције робне размене Србије са земљама са којима су на снази споразуми о слободној трговини, Тржиште Новац Капитал, бр. 2, Центар за научноистраживачки рад и економске анализе, Привредна комора Србије, Београд, април-јун 2013, стр. 55-56.

Процес унапређења конкурентских предности привреде Србије, с обзиром на стање, структуру и карактер привреде и извоза, подразумева низ следећих активности:

- искоришћење компаративних предности средине у виду јефтине и образоване радне снаге, квалитета и величине пољопривредног земљишта и географске и стратешке позиције земље;
- унапређење целокупне привреде у свим њеним сегментима применом знања, достигнућа и производа научно-технолошке револуције;
- реструктурирање привредне структуре инсистирањем на бржем развоју оних индустрија и услужних делатности, које су чврсто спрегнуте са применом најновијих технологија.

Унапређење конкурентност без којег нема раста извоза могуће је остварити једино константним повећањем продуктивности и квалитета. Србија мора да направи продор на пољу конкуренције квалитетом, пошто садашња стратегија која је базиран на ценовној конкурентности не може да доведе до позитивних резултата. Наиме, интензивна конкуренција јефтином робом из најнеразвијенијих земаља у свету онемогућава ценовну конкурентност, осим ако не желимо кретање ка и скупљање на дну. Модерни произвођачи и извозници на светском тржишту се такмиче пре свега на пољу квалитета производа и услуга, док је фактор цена мањег значаја. Они теже да победе у конкурентској бици тако што ће да понуде већу вредност (квалитет), с једне, и ниске цене кроз повећање продуктивности, с друге стране, јер наспрам њих су софистицирани и пробирљиви потрошачи из развијених земаља. Стога, кључ српског успеха налази се у промени технолошке структуре привреде, односно подизању њеног технолошког нивоа. Овом приликом свакако треба водити рачуна о задовољењу тржишта и тржишних принципа.

2.5.1. Карактеристике извоза Србије

Србија, као мала отворена привреда, нема другог избора него да свој привредни раст и развоја базира на повећању извоза. Досадашњи покушаји да се оствари квалитетан привредни раст и опоравак на бази раста извоз били су осујећени недореченошћу привредног система, катастрофалним кретањима у привреди и недоговорним вођењем економске политике. Терет који је притискао привреду Србије пренео се и на извоз, тако да он данас углавном носи негативне епитете - недовољан, неконкурентан и лоше структуриран. Прецизније речено, основне карактеристике извоза Србије су следеће:

Прва, неповољна секторска структура извоза, односно неповољна структура привреде. Структурне карактеристике извоза Србије могу се најбоље сагледати према подацима из табеле бр. 39. У табели се запажа да се доминантан део извоза Србије 1989. године (52,4%) односи на сектор прерађени производи и сектор машине и транспортни уређаји. Индустијски сектори хемијски производи, прерађени производи, машине и транспортни уређаји и разни готови производи су чинили 84,0% робног извоза Србије 1989. године. Производи из сектора машине и транспортни уређаји спадају у групу производа високе додате вредности, док се производи из осталих група разврставају у производе нижих фаза прераде са мањом додатом вредношћу. У примарним секторима се уочава значајно учешће сектора храна и живе животиње. Овај сектор карактерише мања додата вредност, па су и извозне цене ових производа мање у односу на цене производа више фазе прераде.

Табела бр. 39. Извоз робе, по секторима СМТК, у %

	1989	1998	2001	2007	2011
Укупно	100	100	100	100	100
Храна и живе животиње	9,3	12,6	15,9	15,4	17,8
Пиће и дуван	0,4	1,1	0,7	2,2	2,3
Сирове материје, осим горива	4,1	4,5	5,2	4,6	5,6
Минерална горива и мазива	1,8	2,5	2,9	2,6	4,2
Животињске и биљне масти	0,2	0,8	1,1	1,1	1,7
Хемијски производи	12,1	10,2	7,7	10,4	8,5
Прерађени производи	27,2	28,1	29,1	35,0	29,6
Машине и транспортни уређаји	25,2	10,6	14,1	14,3	16,6
Разни готови производи	19,4	13,7	20,6	14,1	12,8
Непоменути производи	0,3	0,0	2,7	0,3	0,9

Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 1990, стр. 408-409; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 1999, стр. 272-273; Статистички годишњак Србије, Београд, 2002, стр. 259-260; Статистички годишњак Србије, Београд, 2012, стр. 291.

Распада СФРЈ и економска изолација земље су условили погоршање секторске структуре извоза Србије. Сектор машине и транспортни уређаји је претрпео највеће смањење свог учешћа у укупном робном извозу, и то са 25,2% 1989. године на 10,6% 1998. године. Пад извоза је забележен код сектора хемијски производи са 12,1% на 10,2% и сектора разни готови производи са 19,4% на 13,7%, док је сектор храна и живе животиње порастао са 9,3% на 12,6%. Тенденција пораста сектора храна и живе животиње настављена је после 2000. године, тако да је овај сектор остварио 15,4% 2007. године и 17,8% 2011. године. Удео сектора хемијски производи има тенденцију пада након 2007. године, док је учешће сектора машине и транспортни уређаји порасло у међувремену, тако да износи 16,6% 2011. године. Значај извоза сектора разни готови производи је 2011. године сличан као и 1998. године. Мада у структури извоза доминира сектор прерађени производи, његова извозна структура по производима је неповољна, пошто се углавном састоји од производа ниже фазе прераде и са мањом додатом вредности. Раст сектора прерађени производи у периоду 2001-2007. године базира се углавном на повећању искоришћења већ постојећих капацитета, а знатно мање на новим инвестицијама.

Остварена структура робног извоза Србије скреће пажњу на чињеницу да у извозу доминирају производи ниже фазе прераде, а тиме и ниже вредности, што умањује извозне приходе. Узрок неповољне структуре извоза је пре свега лоша секторска структура прерађивачке индустрије у којој доминирају сектори са нижом додатном вредношћу.

У структури робног извоза Србије по намени 2011. године на првом месту долазе производи за репродукцију са 63,2%, затим следе производи широке потрошње 28,3% и производи за рад (опрема и машине) 8,5%. Доминација производа за репродукцију и производа широке потрошње у структури извоза Србије указује на преовлађујућу заступљеност производа нижег степена прераде и мање додате вредности. У структури робног увоза Србије по намени 2011. године на првом месту долазе производи за репродукцију (сировине и полупроизводи) са 62,2%, затим, производи за широку потрошњу 19,6% и коначно, производи за рад 13,3%.⁶⁷⁷ Ови подаци показују да домаћа индустријска производња у великој мери зависи од увоза сировина и репродукционих материјала. То је отежавајућа околност за извоз, јер се свако повећање робног извоза

⁶⁷⁷ Табела: Извоз робе 2006-2013, НБС, Београд; 2013; Табела: Увоз робе 2006-2013, НБС, Београд, 2013.

заснива на повећању увоза сировина. Раст цена увозних сировина се директно пренести на трошкове производње, што умањује извозну конкурентности. Низак удео опреме и машина у структури увоза не пружа основа за значајно унапређење производно-техничке основе привреде Србије, па самим тим ни за повећање конкурентности и обима извоза.

Друга, недовољна конкурентност извоза. Неконкурентност производа из Србије на светском и европском тржишту заправо је последица неконкурентности производње (ниска продуктивност) и неконкурентног привредног система. Упркос нижим надницама у односу на развијене земље и нове чланице Европске уније, предузећа у Србији карактерише ниска конкурентност. Узрок ниске конкурентности предузећа је спорост у увођењу нових производа због недовољне иновационе активности и због релативно ниског нивоа страних директних инвестиција. Технолошки ниво већег дела извоза Србије није прилагођен снажној конкуренцији на светском тржишту, а деловање неценовних фактора још увек није постало битан чинилац српског извоза. Наша конкурентност у извозу се, пре свега, заснива на ценовним факторима, тј. ниским ценама. Односно домаћа привреда сувише пажње поклања ценовним факторима, који су у савременим условима изгубили примат на светском тржишту, док су неценовни фактори постали доминантни. Наиме, за конкурентност су кључни квалитативни фактори, и то: квалитет, дизајн, атести и институционалне ознаке квалитета, асортиман, век трајања, брзина испоруке, практичност и лакоћа употребе, услови сервисирања, поузданост, амбалажа и др.

Међу назначајније ценовне факторе конкурентности извоза убрајају се: девизни курс, релативна стопа инфлације и јединични трошкови рада. У Србији, прецењен динар, највећа стопа раста цена у Европи и перманентан раст зарада изнад нивоа раста продуктивности рада имају изразито негативан утицај на раст извоза, с обзиром да ценовни фактори у нашем случају одлучујуће утичу на укупну конкурентност извоза.

Квалитет производа представља један од најкомплекснијих и најзначајнијих неценовних фактора конкурентности, а слично је и са дизајном. Недостатак савремене технологије и сировина одговарајућег квалитета представља главни узрок неадекватне понуде наших предузећа на инотржишту у погледу квалитета, дизајна, амбалаже, итд. Истовремено, заостала опрема и лош квалитет сировина, чија је цена на домаћем тржишту већа у односу на страну, често доводи до застоја и прекида у процесу производње, а то поскупљује крајњи продукт, тако да и оскудан производни асортиман наших предузећа постаје ценовно неконкурентан. Од осталих проблема са којима се привредници у Србији суочавају на овом пољу издвајају се лош менаџмент и велика фискална оптерећења.

Недовољне инвестиције у високо развијене технологије и конкурентне производе отежавају структурне промене домаће производње и извоза, што је претпоставка за одржив раст извоза у дужем временском периоду. Прецизније речно, неповољна инвестициона клима утиче на раст трошкова пословања, што се директно прелива на конкурентност предузећа у Србији, и делује неповољно на формирање нових извозно усмерних предузећа и прилив страних директних инвестиција у ове секторе. Стога не изненађује да прилив страних директних инвестиција у Србији знатно заостаје од онога у Хрватској, Румунији и Бугарској, а посебно је низак прилив гринфилд инвестиција. Наиме, страни инвеститори виде Србију као ризичну дестинацију за инвестирање.⁶⁷⁸

Погоршање услова кредитирања извоза има велики утицај на динамику његовог раста. Бројни су проблеми извозника и ограничења са којима се сучавају при прибављању

⁶⁷⁸ Илија Росић, Властимир Лековић, Институционалне промене као детерминанта привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2007, стр. 112-113.

финансијских средстава за извоз. Истакнута тешкоћа су високе каматне стопе на домаћем тржишту, тако да се привредници ослањају углавном на властита средства. Недостатак обртног капитала за финансирање производње је праћен несташицом средстава за финансирање и осигурање извозних послова, што отежава раст извоза. Такође, упркос томе што су средства из Фонда за развој била намењена за финансирање производње за извоз, велики део малих и средњих предузећа није био у могућности да обезбеди одговарајуће гаранције домаћих банака, па није ни повукао средства из овог извора.

Трећа, неусклађеност производног асортимана са захтевима инотржишта, пре свега тржишта Европске уније. Низак коефицијент сличности структуре извоза Србије са структуром увоза Уније показује да структура извоза Србије нема критичан ниво подударности са увозном тражњом Европске уније, што указује на мањи потенцијал за будућу међусобну размену, али и на ризике тзв. асиметричних шокова и повећање трошкова прилагођавања код процеса интеграције Србије у Европску унију.⁶⁷⁹ Конкретно, робне категорије које чини 74,2% робног извоза Србије имају веома мали значај за увоз у Унију. Највећи део ових производа (85%) спада у примарне производе и производе који су интензивни радом и природним ресурсима, што указује да неспособност српске привреде да се путем технолошки интензивних производа интегрише у тржиште Европске уније. Истовремено, производи који су значајно заступљени у увозу Европске уније (40%) и који припадају групи технолошко интензивних, чини само 19% српског извоза у Унију.⁶⁸⁰

Четврта, изразито низак степен концентрације извоза, односно уситњеност извоза у мноштву производа.⁶⁸¹ Низак индекса концентрације српског извоза од 0,12271 и увоза 0,19336 у 2008. години указују на ниску специјализацију. Специјализација у извозу, у случају мале земље, као што је Србија, значи овладавање производњом и пласманом одређене групе производа, растуће учешће и повећање конкурентности на страним тржиштима. Дакле, низак степене концентрације извоза Србије говори да се ни једна група производа на страни извоза не издваја својим производним потенцијалом, извозним капацитетима и специфичностима по којима би била препознатљива на међународном тржишту.⁶⁸² У исто време ова појава указује на одсуство било какве извозне стратегије.

Пета, неповољна географска структура извоза. Посматрајући географску структуру извоза Србије 2011. године уочава се да чак 84,8% извоза је усмерено на тржиште Европске уније (57,7%) и у земље ЦЕФТА (27,1%). Од тога, више од 45% извоза у Европску унију усмерена је на три земље: Италију (19,2%), Немачку (19,6%) и Словенију (7,7%), а више од 80% од извоза у земље ЦЕФТА отпада на извоз у БИХ (37,2%), Црну Гору (27,7%) и Македонију (16,4%).⁶⁸³ Овако висока географска концентрисаност српског извоза на свега неколико земаља може да има негативне последице на његов даљи раст и чини фактор ризика у случају појаве регионалне економске и финансијске кризе.

⁶⁷⁹ Национална стратегија привредног развоја Републике Србије од 2006. до 2012. године, Влада Републике Србије, Београд, 2005, стр. 77.

⁶⁸⁰ Едвард Јакопин, Јуриј Бајец, Изазови индустријског развоја Србије: макроекономски контекст, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, март- април 2009, стр. 31.

⁶⁸¹ Мирослав Здравковић, Александар Милојевић, Трговински потенцијал Србије, Европска унија и Србија: Од транзиције до придружења, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београду, 2012, стр. 174.

⁶⁸² Едвард Јакопин, Јуриј Бајец, Изазови индустријског развоја Србије: макроекономски контекст, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, март- април 2009, стр. 32.

⁶⁸³ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 284-285.

2.5.2. Путеви и мере повећања извоза Србије

Србија као релативно мала и недовољно развијена земља потребно је да буде у већој мери укључена у светску и европску размену роба и услуга, а пре свега да значајно повећа свој извоз. Повећање извоза је једна од кључних задатак пред којима се налази српска привреда. Повећање обима и вредности извоза затева раст конкурентности извоза, као и побољшање секторске и географске структуре извоза. Од посебног значаја је да се повећа извозни потенцијал прерађивачке индустрије и степен финализације извозних производа.

Побољшање географске структуре извоза, с обзиром на његову високу концентрисаност, подразумева њену диверсификацију, односно усмеравање извоза на следеће тржишта: Европска унија, регион ЦЕФТА, Заједница Независних Држава, Блиски и Средњи Исток и Северна Африка. Битно је успостављање трговинских веза са што већим бројем земаља. Равномернија и диверсификованија географска структура извоза неминовно имплицира његову различиту динамику раста у односу на назначена тржишта. У наредном периоду неопходно је да се у земље Европске уније и ЦЕФТА оствари раст извоза 20-25% у регион ЗНД 30%, регион Блиског и Средњег Истока и Северне Африке 40% просечно годишње.⁶⁸⁴

Европска унија је традиционално најзначајније српско извозно подручје. У наредним годинама очекујемо да ће расти удео Европске уније у укупном извоз Србије из неколико разлога: процес приближавања Европској унији утицаће на смањење перцепције ризика инвестирања у Србију; могућности већег извоза на основу Споразума о стабилизацији и придруживању; сељења радно-интензивних производних процеса из Уније у Србију ће повећати интензитет интраиндустријске трговине, која је сада на релативно ниском нивоу.⁶⁸⁵ Међутим, овде је важно скренути пажњу на чињеницу да је Европска унија до скоро била у релативној стабилности и да Србију доживљава као ризичног трговинског партнера, што је утицало на досадашњи низак ниво српског извоза на ово тржиште. Низак коефицијен сличности структуре извоза Србије и структуре увоза Европске уније указује на слаб потенцијал за будућу спољнотрговинску размену, а посредно и на стагнантност српског извоза у Европску унију. Стога се значајније повећање извоза у Унију не може очекивати без великих напора и прилагођавања у структури привреде Србије и у погледу њене конкурентности. Оваква ограничења не постоје када говоримо о извозу у неке друге регионе. При чему се регион Северне Африке може издвојити као потенцијално важна извозна дестинација, с обзиром на бројне компатибилности, већу отворености за спољнотрговинску размену са Србијом, релативно малу географску удаљености у односу на неке друге регионе и тиме мање транспортне трошкове, постојање традиционалних трговинских веза Србије и земаља овог региона. Такође, остваривању извозне експанзије допринело би унапређење економске сарадње са бившим југословенским републикама. Посебно је битан развој и јачање сарадње са Косовом како би предузећа из Србије задржала и учврстила тржишне позиције, које на овој територији већ имају. Јер, лоши политички односи су утицали на значајно смањење удела Србије у укупном увозу Косова.

Извозни резултати домаће привреде у наредним годинама у великој мери зависиће од структуре робног извоза. Извозну структуру треба прилагодити оним секторима за којима постоји велика тражња, односно који имају значајно учешће у структури увоза Европске

⁶⁸⁴ Резултати и проблеми спољнотрговинске размене Србије и иностранства, Економско-финансијски односи Србије са иностранством, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2008, стр. 61.

⁶⁸⁵ Предкризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020, USAID, Фонд за развоје економске науке, Економски институт, Београд, 2010, стр. 242

уније и земаља ЦЕФТА. Реадапација структуре извоза треба да се креће у правцу интензивнијег раста учешћа индустријских производа виших фаза прераде, већег степена технолошке интензивности и веће додате вредности. У том контексту приоритет имају извозно орјентисани програми у металском и хемијском комплексу, машиноградњи и производњи транспортних уређаја (аутомобилској индустрији), производњи телекомуникационе опреме, али и у традиционалним извозним гранама, као што су дрвна, текстилна и индустрија коже и обуће, производња обојених метала и прерада дрвета. Поред стимулисања извоза производа индустријског сектора, потребно је подстицати и извоз услужног сектора, и то: саобраћаја, туризма, телекомуникација, трговине, финансијских услуга и сл. При чему, највише компаративне предности Србија има у производњи пољопривредних и прехранбених производа.⁶⁸⁶ Производња и извоз хране су посебно важна са аспекта извоза у регион Северне Африке, с обзиром на слабије природне услове и неразвијене капацитете овог региона када је у питању производња хране.

Повећање конкурентности извоза подразумева раст продуктивности и побољшање квалитета. Податак да је крајем 2008. године реалан ефективни валутни курс био чак за 108,8% виши од његовог нивоа на крају 2000. године сам по себи указује на смањење ценовне конкурентности српског извоза. Стога, политика реалног девизног курса без ап्रेसијације у дужем периоду се намеће као приоритет. Држава би морала да уради све што је у њеној надлежности да се отклоне тешке деформације на страни понуде и на страни тражње девиза које доводе до прецењене вредности динара. Наравно, флексибилан девизног курса се не доводи у питање пошто он највише погодује повећању извоза.

Да би се променила структура извоза, унапредила његова конкурентност и повећала вредност извоза потребне су велика инвестициона улагања како би се извршило осавремењавање производне основе, односно заменила застарела опрема и технологија. У том циљу потребан је ефикасан, диверсификован и добро регулисан финансијски сектор који би осигурао потребна инвестициона средства и омогућио адекватну алокацију ресурса.⁶⁸⁷ Имајући у виду да су домаћи ресурси ограничени неопходно је побољшање економске клима у земљи, како би се привукле стране директне инвестиције, али и стимулисало на повећање домаће штедње и инвестиција. Стране директне инвестиције су вишеструко пожељне, пошто повољно утичу на платни биланс кроз увозну супституцију, повећање извоза и ефикасније инвестиције, али су такође могући и негативни ефекти преко ограничења извоза и промоције увоза. Да ли ће превладати позитивни или негативни ефекти зависи од стратегије извозне експанзије и од тога да ли ће та стратегија омогућити да стране директне инвестиције допринесу ефикасности, расту и стабилности привреде.⁶⁸⁸

Један од неопходних услова подизања квалитета и усклађености производног асортимана са захтевима инотржишта јесте и наставак либерализација домаћег тржишта. Посматрано по појединим гранама и оцењујући интензитет конкуренције најоштрија конкуренција постоји у индустрији папира, дрвној индустрији, металопреради, итд. С друге стране, најнижи степен конкуренције и монополистички услови пословања су присутни у нафтној индустрији. Истовремено, у већини грана привреде доминира учешће три највећа произвођача, а то је нарочито изражено у дуванској индустрији, производњи

⁶⁸⁶ Петар Веселиновић, Реформисаном о конкурентном економијом ка европским интеграцијама, Економске теме, бр.1-2, Економски факултет, Ниш, 2005, стр. 140.

⁶⁸⁷ Радован Ковачевић, Савремени трендови у светској привреди, Београд, 2004, стр. 191

⁶⁸⁸ Радослав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 221.

неметала, хемијских производа, каучука итд. Из ових података, произилази закључак да тренутни степен конкурентности предузећа у оквиру гране није довољан, што је резултат садашње структуре привреде, ограничено либерализованог тржишта и спорог прилагођавања привредних субјеката тржишним условима пословања.⁶⁸⁹ Стога, даља либерализација домаћег тржишта може знатно да допринесе повећању конкурентности извоза. Наравно, при томе треба достићи светски ниво продуктивности и квалитета.

Транснационалне корпорације као кључни актери у светској трговини могу значајно да помогну повећању српског извоза, и то путем укључивања домаћих предузећа у своје производне ланце. Стога, у циљу убрзања овог процеса потребно је подржати сарадњу и повезивање домаћих и иностраних предузећа. Међутим, треба имати у виду да иако транснационалне корпорације могу да помогну повећању конкурентности српског извоза, ефекти тога зависе искључиво од економске политике која се спроводи у земљи.

Финансирање извоза представља чинилац који умногоме одређује исход конкурентске борбе на светском тржишту и уопште изгледе за улазак на неко страно тржиште и освајање тога тржишта. При чему, од институција за финансирање извоза се очекује да пруже финансијску подршку у форми зајмова, гаранација, осигурања и реосигурања извозних послова како би се побољшава кредитна способност извозника за добијање кредита пословних банака, као и у форми одговарајуће техничке и саветодавне помоћи којом се подржавају извозни послови. Сходно томе, неопходно је унапређење положаја и рада Агенције за осигурање и финансирање извоза, односно повећање њених капацитета, ефикасности у раду, средстава којима располаже за финансирање извозних послова и побољшање квалитета њених услуга, а нарочито у погледу релевантности информација о страним тржиштима и изгледима за обављање извозних послова на тим тржиштима.

Висок спољнотрговински дефицит привреде Србије, који је дошао са либерализацијом спољне трговине, захтева преиспитивање заштитних маханизамa, како би се спречило даље пропадање домаћих предузећа због великог увоза робе широке потрошње ниских цена и сумљивог квалитета. Зато ће Србија у наредном периоду морати озбиљно да ревидира политику заштите домаћег тржишта. У оквиру новог концепта заштите не може бити места за забране, дозволе, квоте, контингенте, или висока царинска ограничења, већ ће по узору на праксу у развијеним земљама излаз морати да се нађе у увођењу оштријих техничких мера заштите тржишта (мере еколошке заштите, контрола квалитета, атести, порекло производа итд.). Заштитом домаће привреде од увоза применом ових мера створиће се база за раст конкурентности производње и извоза. Циљ заштите је да се привреда Србије усмери ка квалитету, тј. да се стори систем који врши селекцију на основу квалитета, а не да грађани буду затрпани јефтиним производима ниског квалитета, који уз то гуше домаћу производњу и тиме поткопавају шансе за повећање извоза.

Имамо у виду да предузећа из Србије често нису у могућности да самостално наступе на иностраном тржишту услед недостатка финансијских средстава, уситњене понуде и недостатак у људству. Проблем би се могао превазићи формирањем извозних кластера, јер се повезивањем предузећа у кластере смањују трошкови извоза и стварају претпоставке за повећање степена прераде производа, чиме се остварује могућност за повећање конкурентности, а тиме и вредности извоза и извозних прихода. Извозни кластер и међусобна сарадња предузећа у саставу кластера у погледу дељења знања и информација су од посебног значаја када је у питању освајање и прилагођавање новим тржиштима.

⁶⁸⁹ Владан Хамовић, Јачање конкуренције, унапређење пословне клима и прилив страног капитала, Југослованска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001, стр. 198.

2.6. Промена привредне структуре и развој сектора размењивих добара

Опше прихваћена дефиниција привредне структуре не постоји. Међутим, сам појам структуре се може дефинисати као скуп међусобно повезаних делова који чине јединствену целину. Целина схваћена као структура није сако скуп делова, већ такав скуп у ком делови стоје у односима међузависности. То значи да мењање било кога дела подразумева промену функционисања и осталих делова, а самим тим и читаве целине.

Структурне промене у привреди су повезане са укупном динамиком и функционисањем привреде. Брже или спорије промене у привредној структури условљене су великим бројем фактора, пре свих стопом привредног раста, али такође промена привредне структуре позитивно или негативно делују на сам привредни раст и укупан економски живот. Неравномеран привредни раст појединих делова привреде (сектора, делатности, гране) доводи од мењања њихов учешћа у привредној структури а самим тим и до промене значаја појединих делатности за укупан привредни развој. Овде треба подсетити да је за структурне промене најбоље када је укупна стопа раста висока, пошто тада долазе до изражаја пропульзивне гране. Како што привредни раст позитивно утиче на интензитет и правац структурних промена, исто тако и структурне промене позитивно утичу на привредни раст. Појава нових грана и повећање удела оних које највише шире секундарна дејства развоја има далекосежне последице на раст друштвеног производа. То, наравно, омогућава да се у нови циклус уђе са већом акумулацијом, што поново даје шансе повећању стопе привредног раста и даље поправљање привредне структуре.⁶⁹⁰

Постојећу привредну структуру Србије карактерише висока увозна зависност, недовољна функционалност, мало учешће сектора индустрије у стварању друштвеног производа, низак технолошки ниво, високо учешће државног сектора у власничкој структури привреде, што све представљају развојна ограничења. Суштина проблема је у томе што експанзија сектора размењивих добара (услуге) ида на рачун стагнације сектора размењивих добара (индустрија и пољопривреда), који је од пресудног значаја за повећање извоза и решавање платно-билансне неравнотеже. Затим, висок удео државног сектора од 40% у укупној власничкој структури привреде Србије веома негативно утиче на раст и развоја приватног сектора. Проблем чини то што приватни сектор гравитира као услугама, док државни сектор своје упориште има у индустрији. Другим речима, структура српске привреде у последњих двадесет година се додатно погоршала, и кренула је супротним правцем од оптимума. Формирана привредна структура не омогућава да се оствари већа стопа привредног раста, већи раст извоза и смањење спољне задужености и повећање запослености. У технолошком смислу, вишегодишње деловање многих неповољних унутрашњих и спољних фактора изазвало је померање привредне структуре ка секторима чији су производи ниже фазе обраде, односно нискотехнолошких карактеристика. Таква привредна структура не омогућава веће укључивање домаће привреде у светски економски систем, већи привредни раст и уравнотежен платни биланс.

Процес реструктурирања, с обзиром на стање, структуру и карактер привреде Србије, морао би да обухвата како промене у секторској и гранској структури привреде, тако и промене у својинској, технолошкој и организационој структури.⁶⁹¹ Циљ реструктурирања привреде Србије јесте стварање привредне структуре које ће омогућити стабилан и

⁶⁹⁰ Зоран Аранђеловић, Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004, стр. 425.

⁶⁹¹ Миле Његован, Трансформација југословенске привреде, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999, стр. 258.

динамична привредни раст. Таква привредна структура ће заједно са побољшањем конкурентности додатно утицати и на промену структуре спољне трговине и смањење платно-биланског дефицита. У светлу претходног, идентификовање пропульзивних сектора и грана и њихово подстицање јесте приоритет. Том приликом потребно је да поред реструктурирања привреде као целине и потенцирања појединачних сектора и грана водити рачуна и о равномерном развоју свим њених сектора и грана, јер што су сектори и гране међусобно повезанији веће су могућности ширења развоја читаве привреде.⁶⁹²

Преструктурирање привреде Србије подразумева трансформацију привреде према захтевима светског тржишта. Извозно-орјентисана стратегија и орјентација на светско тржиште су за српску привреду од посебног значаја, уважавајући чињеницу високе и позитивне корелације дугорочног и динамичног економског раста и извоза. Високе стопе привредног раста у дужем периоду успеле су да остваре само оне привреде које су се наслањале на тражњу светског тржишта и на тој основи подизале своју продуктивност и економску ефикасност.⁶⁹³ Штавише, капацитет домаћег тржишта указује да би Србија требало кроз извоз роба и услуга да реализује преко половине бруто домаћег производа.

Кључно питање изградње нове привредне структуре Србије јесте укључивања у међународну поделу рада. Привредну структуру неопходно је подесити у односу на расположиве ресурсе, а затим, орјентисати се на она подручја где постоје слободне тржишне нише. Такође, треба имати у виду оскудност акумулације и општу материјалну оскудицу. Дакле, централано место у привреди Србији мора имати извозна привреда. Довољан извоз заснован на конкурентној привреди решава практично све економске проблеме. Привреда која је конкурентна на светском тржишту јесте продуктивна и профитабилна привреда, а таква привреда омогућава остварење свих развојних циљева.

Основни структурни проблем привреде Србије је неразвијеност сектора индустрије, односно доминанција радно-интензивних индустријских производњи, низак ниво техничко-технолошке опремљености, дисперзиван и структурно неповољана извозни асортиман (сиrovине и производи нижег степена обраде). Лоше спровођена транзиције и приватизација допринеле су да индустрија, као привредна делатност која највише доприноси економском развоју, дође у позицију да не остварује своју развојну функцију.

Први корак ка трансформацији привреде Србије је да индустрија, посебно пропульзивне гране, мора добити адекватну улогу у будућем привредном развоју. Искуство показује да индустријски сектор позитивно делује преко бројних веза и мултипликованих ефеката на целокупну привреду. У том смислу овај сектор је оправдано посматрати као мотор развоја, који омогућава дугорочно одржив привредни раст. Највећи потенцијал имају пропульзивне гране, које у већој мери примењују достигнућа техничко-технолошког прогреса, нове организационе форме, брзу адаптивност на промене и тако обезбеђују веће стопе привредног раста у дужем периоду. При оваквом ставу се не сме занемарити концепт усаглашеног и балансираног развоја осталих сектора, како пољопривреде, тако и услуга.

Развој привреде Србије није могуће без развоја пољопривреде. Пољопривреда има стратешки значај и велики потенцијал у погледу развоја агроиндустријског комплекса. У периоду 2001-2008. године, пољопривреда је девастирана, са просечном стопом раста од 2,8%. Ово потврђује кретање њеног учешћа у БДП које је пало са 13,7% 2001. године на

⁶⁹² Владислав Марјановић, Марија Петровић-Ранђеловић, Стратегија реструктурирања привреде Србије, Наука и светске економске криза, Економски факултет, Ниш, 2012, стр. 83.

⁶⁹³ Владимир Мићић, Александар В. Зеремски, Деиндустријализација и реиндустријализација привреде Србије, Индустрија, бр. 2, Економски институт, Београд, 2011, стр. 60.

10,6% 2009. године, као и њено учешће у спољно-трговинској размени које је смањено са 25,7% на 17,8% у истом периоду, са доминантним учешћем непрерађених производа.

Развој сектора пољопривреде Србије подразумева повећање обима пољопривредне производње, реструктурирање пољопривреде и опште повећање конкурентности овог сектора. Основна измена производне структуре пољопривреде мора ићи у правцу повећање учешће сточарске производње у укупној пољопривредној производњи.

Развој привреде Србије је немогућ без развоја сектора услуга. Неразвијеност услужних делатности (туризам и угоститељство, трговина, саобраћај и телекомуникације, финансијске и информатичке услуге) има изразите негативне ефекте на развој индустрије и целе привреде. Полазећи од значаја сектора услуга за привредни развоја неопходно је обезбедити адекватне услове за његов развој. Такође, услужни сектор кроз даљи развој може допринети извозу и решавању платнобилансне неравнотежа. За сада, значај услужног сектора у Србији се огледа у позитивном утицају на повећање запослености.

Најперспективније гране услужног сектора Србије су туризам и саобраћај. Развој саобраћаја треба да обезбеди већи, бржи и сигурнији превоз робе и путника у земљи и са иностранством. Модернизација саобраћаја повећава ефикасност домаћег транспортног система. Приоритет је модернизација путног и железничког транспорта. Развој туризма захтева модернизацију туристичке инфраструктуре и унапређење квалитета туристичких услуга, као и прилагођавање извозне понуде светској и европској туристичкој тражњи. Доминација домаћих туриста у укупном туристичком промету указује да Србија у области туризма није препознатљива дестинација у Европи и свету, што намеће потребу за брендирањем Србије из слабо видљиве у јасно видљиву зону на мапи туристичких дестинација. Србија има велике развојне потенцијале и у другим услужним областима: здравству, спорту, културу, образовању, информатичким и финансијским услугама.

2.6.1. Стање и карактер сектора пољопривреде

Ниво пољопривредне производње у Србији данас је испод нивоа производње с краја 80-их година прошлог века, а то је последица ниске продуктивности рада и земљишта, смањења коришћених површина пољопривредног земљишта и смањења сточног фонда. Пољопривреда остварује изразито скроман раст физичког обима производње у периоду 2003-2011. године, који износи просечно годишње само 1,1%. Расту пољопривреде највише су допринели производња кукуруза, пшенице, шећерне репе, јабука и шљива. Стагнација и низак ниво пољопривредне производње у Србији је у супротности са потенцијалима, које имамо у овој делатности, с обзиром на величину површина пољопривредног земљишта, квалитет земљишта, климатске и водне услове. Србија на име располаже са 0,69 хектара пољопривредног земљишта и са 0,44 хектара ораничног земљишта по становнику, што је два пута више од просека земаља Европске уније (0,33 ха и 0,2 ха, респективно). Повољни природни услови и традиција нуде могућност за значајно већу пољопривредну производњу у односу на садашњи ниво. Међутим, услед неадекватног третмана сектора пољопривреде у прошлости и опште економске кризе, данас се он налази у веома лошем стању и с тенденцијом даљег погоршања позиције.

Пољопривредну производњу у Србији карактерише: (1) велика варијабилности у биљној производњи између година; (2) велики пад производње сточарских производа, и (3) повећање удела биљне производње у укупној производњи на рачуна сточарства.

Табела бр. 40. Пољопривреда, физички обима - стопе раста (у %)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Пољопривреда - укупно	-7,2	19,5	-5,0	-0,3	-7,9	8,5	1,0	-0,5	0,6
(1) Биљна производња	-16,7	43,8	-5,8	-2,6	-17,4	23,2	3,6	1,1	-1,8
- Ратарство	-25,7	56,2	-1,6	-7,0	-23,1	29,3	2,8	5,8	-4,6
- Воћарство	64,8	2,8	-24,5	26,8	10,7	-1,6	8,9	18,9	-19,3
- Виноградарство	14,0	-5,7	-43,3	49,4	-1,7	5,6	15,6	-32,3	-1,6
(2) Сточарство	-1,9	-0,4	2,4	-2,6	0,4	-2,8	-3,5	1,0	0,2
- Говедарство	-1,1	-0,3	1,3	-0,8	-0,3	-0,4	-4,0	3,2	1,5
- Свињарство	-5,3	-3,3	3,3	-6,9	4,3	-7,5	-4,0	-3,4	-1,5
- Овчарство	20,2	-1,8	1,3	2,5	-5,1	2,1	-4,1	3,4	3,2
- Живинарство	-3,4	9,0	2,8	2,3	-4,8	0,2	-1,0	9,1	9,8

Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 205; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2010, стр. 203; Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2007, стр. 223. (Прорачун аутора).

Просечна годишња стопа раста физичког обима пољопривредне производње износи 1,1%, биљне производње 3,04%, а сточарске -0,69% у периоду 2003-2011. године. На основу податак из табеле уочава се велико колебање биљне производње из године у годину и смањење сточарске производње током година. У нашем случају посебно је погубно смањење подсектора говедарства, због утицаја на производњу млека и квалитетног меса за извоз. У укупној пољопривреди Србије биљна производња учествује са 68,5% 2011. године, а сточарска са 31,5%, што је врло неповољан однос, с обзиром да сточарство условљава развој биљне производње и детерминише степен развоја укупне пољопривреде.⁶⁹⁴ Примера ради, у структури пољопривреде Европске уније сточарство учествује са око 70%, а биљна производња са 30%. У оквиру биљне производње Србије ратарство учествује са више до 85%, воћарство око 12%, а виниградарство са само 3%. У оквиру ратарства доминира производња куруруза, пшенице и шећерне репе, док знатно мање производња поврћа, индустријског и крмног биља. У оквиру сточарства доминира говедарство са 41%, следи свињарство са 38%, живинарство са 13% и овчарство са 8%.

Пољопривреду Србије мучи проблем неконкурентности. Квалитет пољопривредних производа је незадовољавајући са аспекта стандарда квалитета Европске уније и других стандарда. Пољопривредна производња у Србији је скупа и неефикасна. Продуктивност рада у пољопривреди Србије је нижа у односу на остатак националне привреде, спорије расте него у привреди у целини и вишеструко заостаје у односу на земље Европске уније (1:3,5). Продуктивност употребе земљишта у Србији је нешто нижа од просека у Европској унији (1:1,5), али ако поређење вршимо са напредним европским земљама (Холандија, Белгија и Француска) разлика је значајна. Примера ради, продуктивност рада у Холандији је десет пута већа од оне у Србији, а продуктивност земљишта пет пута.⁶⁹⁵

Разлози лошег стања у пољопривреди налазе се у следећим чиниоцима: 1) неповољна поседовна структура земљишта; 2) неорганизованост робних произвођача; 3) неуређеност тржишта аграрних производа; 4) низак обим инвестиција; 5) техничко-технолошка неопремљеност, неискоришћеност и застарелост; 6) неразвијена инфраструктура; 7) непостојање тржишта пољопривредних кредита и система осигурања; 8) неодговарајућа

⁶⁹⁴ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 191.

⁶⁹⁵ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 208 и 210; EU Agriculture, Report, European Commission, 2012.

улога државе и непредвидива аграрна политика; 9) недостатак радне снаге и неповољна структура запослених у пољопривреди; 10) неразвијеност руралних подручја.

1) Неповољна поседована структура земљишта - У структури поседа у Србији 43,5% коришћеног пољопривредног земљишта налази се у власништву газдинства која имају величину поседа до 10 хектара, 13,5% земљишта налази се у власништву газдинства која имају од 10 до 20 хектара, 11,2% земљишта имају газдинства величине од 20 до 50 хектара, док 31,8% земљишта имају газдинства величине више од 50 хектара. Величина просечног газдинства у Србији износи 5,44 хектара, а Европској унији 17,7 хектара.⁶⁹⁶ Последица неповољне поседоване структуре земљишта, тј. високог учешћа ситних породичних газдинстава, јесте сваштарска производња, низак обима и недостатак инвестиција, застарела технологија и опрема, мали приноси, ниска продуктивност рада, лоша обученост запослених, мали тржишни вишкови, ниски приходи газдинства итд.

Тржиште пољопривредног земљишта, који би требало да омогући прилагођавање у погледу величине земљишта, као и ефикаснију структуру газдинства, не функционише на задовољавајући начин. Разлози леже у застарелом регистру земљишта и лошем катастарском систему, нерешеном статусу друштвене својине у задругама, недостатку дугорочног кредитирања за куповину земљишта, недовршене реституција, као и економској неизвесности, која обесхрабрује дугорочно улагање и куповину земљишта

2) Неорганизованост робних произвођача - Организациона инфраструктура у пољопривреди је неразвијена, прецизније, задруге су руиниране, капацитети задруга су ниски, идеја задругарства је компромитована, удружења пољопривредних произвођача су мале снаге и неефективна, и кластери у агробизнису су малобројни и у зачетку развоја.

Србија има дугу традицију коришћења пољопривредних задруга. Међутим, услед дугогодишње економске и друштвене кризе велики број задруге је пропао или једва послује. Нерешено и неразграничено власништво над имовином задруга онемогућава развоја и функционисање већине задруга. У већем броју старих задруга, задружна правила се непоштују, тј. њима не управљају задругари, већ то чине запослени у задругама, пошто функционишу као друштвена предузећа. Присуство друштвене својине и наставак праксе самоуправљања у задругама нарушава задружни систем, а задруге чини неатрактивним за улагање, пошто власништво није дефинисано и разграничено. С друге стране, код приватних задруга се такође не поштују задружна правила, али сада из других разлога, јер су оне регистроване као задруге, а заправо су приватна предузећа у власништву једног или неколико појединаца.⁶⁹⁷ Све ово је утицало да се идеја задругарства компромитује, тако да је велики број пољопривредника остао изван система задруга и пословно неорганизован.

3) Неуређеност тржишта аграрних производа - Тржиште, као кључна институција, није уређено, што се негативно одражава на субјекте привређивања у пољопривреди. Нефункционалност тржишта аграрних производа огледа су у монополизацији тражње, атомизацији понуде и нестабилности цена. Функционисање тржишта је ограничено мањкавом законском регулативом и непостојањем институционалног оквира, што нарочито отежава укључивање мањих газдинстава у дистрибуцију пољопривредних производа. Приватизација прерађивачких капацитета обављена је на такав начин да су они задржали или појачали свој доминантан положај на тржишту, с могућношћу да диктирају

⁶⁹⁶ Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије (2014-2024), нацрт, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије, Београд, 2013, стр. 17.

⁶⁹⁷ Зоран Симоновић, Драго Цвијановић, Неки актуални проблеми задругарства Србије у транзиционим кретањима, Економика, бр. 1-2, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2008, стр. 134, 136 и 138.

цене и услове откупа пољопривредних производа. На супрот њима јавља се атомизирана понуда великог броја неорганизованих пољопривредних произвођача. То је разлог честих тржишних поремећаја, пре свега ценовних, што произвођаче излаже високом доходованом ризику. Примера ради, откупна цена пшенице је у Србији била 189 долара по тони 2007. године, док је у Албанији била 310 долара по тони. Истовремено, произвођачи у Србији су добили 315 долара по тони млека, а у Албанији 429 долара. Дакле, тржиште није развијено нити ефикасно, а изражена је доминација монопола (нпр. на тржишту млека и уљарица).

4) Низак обим инвестиција - Учешће инвестиција у основне фондове у пољопривреди износи 10,5% 2003. године, 2,8% 2007. године и 2,4% 2010. године од укупних инвестиција у привреди Србије, што је далеко од пожељног обима за убрзавање развоја ове делатности.⁶⁹⁸ Стране директне инвестиције у пољопривреди су веома скромне и крећу се око 2% од укупних страних директних инвестиција у земљи, пошто је ризичност у овој делатности већа, а профитабилност мања него у другим областима привреде.

5) Техничко-технолошка неопремљеност, неискоришћеност и застарелост - Велики број пољопривредних газдинстава у Србији не располаже адекватном опремом и механизацијом за бављење овом делатношћу. Степен искоришћености механизације (трактори и комбајни) је три пута мањи од оптималног. Проблем представља застарелост механизације и опреме. Примера ради, просечна старост трактора и комбајна је преко 20 година, а оптимално време употребе је до 10 година. Употреба битехнологија у пољопривреди је минимална, пошто се све углавном заснива на хемији. Примена хемије за побољшање квалитета земљишта и заштиту биља је такође недовољна. Примена савремених информационих-технологија и информатичка писменост јесу најнижи управо у пољопривреди. Узрок техничко-технолошке неопремљености, неискоришћености и застарелости у пољопривреди Србије јесте низак обим и неповољна структура инвестиција у овој делатности, лоша поседовна структура земљишта - велико учешће ситних породичних газдинства, неорганизованост пољопривредних произвођача, неефикасан систем трансфера знања и нових технологија у пољопривредној пракси итд. Контрадикторан је утицај лоших навика и непостојања удружења пољопривредних произвођача на расположивост и степен искоришћености опреме и механизације, која се не размењује међу произвођачима, већ се искључиво користи за своје потребе.

6) Неразвијена инфраструктура - Путна, комунална, енергетске и комуникациона инфраструктура за потребе пољопривреде су неразвијене и карактерише их низак квалитет, а узроци су одсуство нових инвестиција, лоше коришћење и одржавање. Лоша инфраструктура поскупљује производњу и дестимулише инвестиције у пољопривреди.

Системи наводњавања, одводњавања и противградна заштита у Србији су запуштени и неразвијени. Наводњаване површине у Србији су међу најнижим у Европи, и износе испод 2% од укупних обрадивих површина. Овако низак ниво наводњавања, с обзиром на недовољну количину падавина у вегетационом периоду, условљава ниске приносе и нестабилну биљну производњу. Производња високо прифитабилних биљних врста (поврће, цвеће, индустријско биље и др.) је без наводњавања ниска и немогућа.

Складишни капацитети (силоси, хладњаче, итд) за пољопривредне производе су недовољни и лоше опремљени, што има за последицу немогућност складиштења, неадекватно складиштење, губитак количина и смањење квалитета производа.

7) Непостојање тржишта пољопривредних кредита - Тржиште пољопривредних кредита једва да постоји због општег погоршања кредитирања привреде; недостатка знања

⁶⁹⁸ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 147. (Прорачун анутора)

и искуства у банкарском сектору за пољопривредне кредите; непостојања интереса банака да кредитирају пољопривреду услед ниских профита и високих ризика; непостојања права својине над земљиштем које би могло да обезбеди јемство, неадекватне подршке државе итд. У консталацији односа велике тражње за кредитима и сужене понуде, цене и услови кредитирања су неповољни. Кључан проблеме је тај што кредити нису прилагођени специфичностима пољопривредне производње. Најгори услови кредитирања се односе на мала породична газдинства, која чине базу пољопривредне производње у Србији.

8) Неразвијен систем осигурања - Систем осигурања пољопривреде у Србији је на веома ниском нивоу. Пољопривредно осигурање у Србији углавном имају професионални пољопривредни произвођачи и пољопривредна предузећа, док већина мањих породичних газдинстава није осигурана. Узроци су непостојање мотива осигуравајућих агенција да осигуравају мала породична газдинства и незаинтересованост пољопривредника да се осигурају услед не инфомираности и немања свести о свим бенефитима осигурања.

9) Неодговарајућа улога државе и непредвидљива аграрна политика - Држава се показала немоћном и невољном да подржи развој пољопривреде. Аграрни буџет је низак и износи око 3% укупног буџета. Подстицаји пољопривреди су недовољни и лоше структурирани. Систем контроле квалитета и безбедности хране није у потпуности развијен. Држава исказује проблеме у регистровању пољопривредних газдинстава и праћењу њиховог економског стања. Пољопривредна саветодавна служба је сужених капацитета. Велики проблем представља неефикасност мера аграрне политике. Аграрна политика је такође непредвидљива. Система подршке пољопривредних произвођача не даје осећај стабилности и сигурности, што је један од битних услова стабилне производње и спремности произвођача за инвестирање. Примера ради, могуће је разликовати три фазе у аграрној политици у периоду 2001-2008. године, и то: прва (2001-2003) орјентисана ка ценовној подршци за одређене пољопривредне културе (соја, сунцокрет, шећерна репа, пшеница); друга (2004-2007) која укуда ценовну подршку у уводи подршку за инвестиције и трећа (2007-2008) која доноси бројне нетржишне мере подршке (плаћање по грлу стоке или по хектару). Дакле, имамо честе промене мера подршке аграрне политике.

10) Недостатак радне снаге и лоша структура запослених у пољопривреди - У периоду након Другог светског рата па све до данас у Србији су се одвијала интензивна миграциона кретања из села у град, која су имали за резултат значајно смањење руралног, а посебно пољопривредног становништва. Карактеристично је то што се све мање људи у руралним областима бави пољопривредом, што је последица друштвено-економских промена. То говори да се дефицит радне снаге у пољопривреди Србије може у догледно време јавити као озбиљан ограничавајући фактор њеног интензивнијег раста. Образовни ниво чланова пољопривредних газдинства је неповољан: непотпуну основу школу је завршило 37,4%, основну школу је завршило 26,9%, средњу школу има 29,3%, а вишу и високу 4,7%. Старосна структура пољопривредног становништва такође није повољна. Примера ради, готово половина чланова пољопривредних газдинства (44%) чине лица старија од 50 година, док само 14,4% чине млади између 15 и 27 година.⁶⁹⁹ У старосној структури, дакле, приметан је значајно мањи број младих људи у односу на средњу и старију генерацију, што је све у спрези са масовним исељавањем младих са села.

11) Неразвијеност руралних подручија - У Србији око 41% укупног становништва живи у руралним подручјима, која захватају три четвртине територије земље. У

⁶⁹⁹ Драгица Божић, Запосленост руралног становништва Србије, Економика пољопривреде, бр. сб-2, Научно друштво аграрних економиста Балкана, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2011, стр. 89-90.

руралним подручјима око 44% становништва је запослено у пољопривреди. Рурална подручја су данас погођена низом проблема: ниски доходи, који се углавном стварају у пољопривреди; недовољно развијена инфраструктура; отежан приступ систему пензионог, здравственог и социјалног осигурања; непостојање социјалне и едукативне компоненте у свакодневном животу; ограничене могућности запошљавања и сл. Ниска продуктивност у пољопривреди узрок је ниског животног стандарда пољопривредног и руралног становништва. Рурална подручја су, нарочито, тешко погођена сиромаштвом и социјалном искљученошћу, који су далеко израженији од онога у урбаним подручјима.

2.6.2. Унапређење и развој сектора пољопривреде

Развој пољопривреде има стратешки карактер с обзиром на бројне компаративне предности Србије у погледу ове делатности и да у сарадњи са индустријским сектором може значајно допринети нашем привредном развоју и расту. Тражња за пољопривредним и прехранбеним производима у свету убрзано се повећава у последњој деценији, док цена пољопривредних производа на светском тржишту бележе раст, а поготову житарица, уљарица, вођа и поврћа, меса и шећера. То све погодује интензивирању пољопривредне производње у Србији и расту извоза пољопривредних и прехранбених производа.

Развој пољопривреде у Србији подразумева следеће: повећања обима и вредности пољопривредне производње и извоза пољопривредних производа; обезбеђење прехранбене сигурности и прехранбене безбедности; измену производне структуре у корист интензивних видова производње намењених извозу; повећање ефикасности и конкурентности пољопривредног сектора; оптимално коришћења, очувања и унапређење расположивих производних капацитета; успешно сучељавања са притиском конкуренције из Европске уније; и пораст животног стандарда пољопривредног становништва.

Раст обима и вредности пољопривредне производње јесте једна од примарних циљева развоја пољопривреде, пошто он условљава реализацију других приоритета развоја: задовољење властитих потреба и повећање извоза. Он је такође у међу спрези са оптималним коришћењем ресурса, реструктурирањем сектора пољопривреде и растом животног стандарда пољопривредног становништва. Повећање пољопривредне производње директно је условљено повећањем конкурентности сектора пољопривреде.

Повећања конкурентности пољопривреде има за циљ изградњу одрживог и ефикасаног пољопривредног сектора, који може да се такмичи на домаћем и светском тржишту, доприносећи порасту националног дохотка. Мере унапређења конкурентности се односе на повећање продуктивности у производњи и унапређење квалитета пољопривредних производа. У циљу подизања конкурентности неопходно је: унапредити квалитет производа, усмерити произвођаче на коришћење квалитетних сорти, спровођење маркетиншких активности у циљу стварања робних марки и брендова како би се стекло поверење иностраних потрошача, повећати продуктивности рада и земљишта у циљу смањења трошкова производње како би се остварила ценовна конкурентност. То даље захтева техничко-технолошко унапређење опреме и механизације, унапређење људског капитала и инфраструктуре. Свакако, повећање конкурентност пољопривреде треба базирати на компаративним предностима средине (клима, земљиште, водени ресурси).

Промена структуре пољопривредне производње захтева промену улоге појединих грана биљне и сточарске производње, а првенствено повећању учешћа сточарске производње у

укупној пољопривредној производњи. У структури биљне производње потребне су промене у правцу повећања учешћа линија које представљају интензивнији облик коришћења расположивог земљишта. Другим речима, потребно је повећање учешћа линија производње које обезбеђују већи профит по јединици површине. Стога, у структури биљне производње треба очекивати смањење површина под ратаским, а повећање површина под воћарским и виноградарским културама. Структура ратарске производње мора се мењати смањењем површина под житима, а повећањем површина под индустријским, крмним и повртарским биљем. Србија има изузетан природни потенцијал за производњу лековитог биља. Будући развоја сточарске производње мора да се заснива на развоју говедарства. Структура говедарске производње мора бити прилагођена како домаћим потребама, тако и потребама иностране тражње млека и меса.⁷⁰⁰

У циљу развоја пољопривреде Србије потребно је предузети следеће мере:

1. повећање броја крупних пољопривредних произвођача у циљу раста продуктивност производње;
2. изградња организационе инфраструктуре (удружења, задруге, кластери);
3. боља регулација и уређење тржишта пољопривредних производа;
4. унапређење система квалитета и здравствене безбедности хране;
5. повећање обима и ефикасности инвестиција у пољопривреди и руралном сектору;
6. стварање услова да финансијски сектор одговори потребама пољопривредника за кредитима;
7. техничко-технолошко модернизовање пољопривреде и развој људских ресурса;
8. развој класичне инфраструктуре (наводњавање, путна мрежа, противградна заштита, складишни капацитети);
9. развој руралних подручја и повећање квалитета живота у руралним подручјима.

Породична газдинства у Србији поседују значајне површине релативно квалитетног земљишта. Међутим, са постојећом просечном величином газдинства од 5,4 хектара само мањи број газдинстава има предуслове који ће гарантовати да могу бити продуктивни и конкурентни, па се повећање броја крупних пољопривредних произвођача намеће као приоритет. Нужно је водити активну и доследну земљишну политику, која ће позитивно утицати на укрупњавање поседа и рационалније коришћење земљишта. Важан предуслов за развој пољопривреде јесу сигурна права закупа земљишта и добро функционисање тржишта земљишта. Сигурно право на земљиште било да је у питању власник или закупца мотив је за улагање и побољшање продуктивности земљишта, што је у функцији користи из таквог улагања. Тржиште које добро функционисање како по питању продаје, тако и по питању закупа земљишта, олакшава расподелу земљишта од мање продуктивних ка продуктивнијим пољопривредницима и јасно валоризује будући пословни успех корисника. Резултат изграђеног тржишта земљишта је продуктивнија структура газдинства и постојање већих и боље консолидованих приватних пољопривредних фирми.

Изградња и унапређење организационе инфраструктуре у пољопривреди захтева финансијску, логистичку и институционалну подршку основању и јачању удружења пољопривредних произвођача, земљорадничких задруга, кластера, комора и лобинг агенција. Задругарство у пољопривреди Србије је од посебне важности за развој ове делатности, пошто се путем удруживања пољопривредних произвођача у задруге значајно

⁷⁰⁰ Симо Стевановић, Развој тржишне производње у пољопривреди Републике Србије, Пољопривредни факултет, Београд, 2009, 195-197.

увећава њихова моћ на тржишту. Наиме, повезивање пољопривредних произвођача у задруге могло би да има значајне позитивне ефекте: јефтинија набавка инпута, лакши и сигурнији пласман, размена знања и искуства, приступ повољнијим кредитима, боља едукација и обука, боља информисаност, правна заштита, итд. То све доприноси конкурентности пољопривреде. С обзиром на веома лоше стање у задружном сектору Србије неопходно је јачање задружног сектора као би пољопривредници били у могућности да боље штите и остварују своје интересе. Јачање задругарства захтева побољшање у законском регулисању задружне организације, како би се прецизирано власништво, начин управљања и створили услови за поштовање задружних правила. Овде је решавање института друштвене својине у задругама од прворазредног значаја.

Уређење тржишта пољопривредних производа, с обзиром на његову неразвијеност, нефикасности и монополизованост, захтева доследну примену правне регулативе у области заштите конкуренције, јачање капацитета Комисије за заштиту конкуренције, смањење сиве економије, јачање улоге робних резерви у функцији елиминисања краткорочне нестабилности на тржишту, изградњу откупно-дистрибутивних центара кроз приватно-јавно партнерство, боље организовање пољопривредних произвођача у циљу јачања њихове тржишне снаге, унапређење општег пословног амбијента итд.

Квалитет и здравствена безбедност хране чине основ конкурентности пољопривреде и прехранбене индустрије. У циљу унапређења квалитета и безбедности производа неопходна је свеобухватна имплементација следећих стандарда: GLOBALGAP, ISO-9000:2000, ISO-22000:2005, TQM, HACCP унутар сектора пољопривреде и гране прехранбене индустрије. Од значаја за успешну имплементацију наведених стандарда и њихово заживљавање у пракси, поред већ присутног субвенционисања предузећа да уведу стандарде, јесте јачање капацитета и знања контролно-инспекцијских и саветодавних служби, које су до сада веома неефективно обављале свој посао. Посебну пажњу треба поклонити субвенционисању примарних произвођача да примене стандард добре пољопривредне праксе GLOBALGAP, с обзиром да је квалитет финалних прехранбених производа одлучујуће детерминисана сировинама које долазе из примарне производње.

Инвестиције су од прворазредног значаја за раст и развоја пољопривреде Србије. Повећање обима инвестиција у пољопривреди представља услов њене техничке и технолошке модернизације. При чему, структура инвестиција мора кореспондирати са већ наведеним приоритетима реструктурирања ове делатности. Раст инвестиција у пољопривреди у спречи је са могућностима финансирања. Овде долази до изражаја специфичност пољопривредне производње, тј. слаба акумулативна способност и последично мала способност самофинансирања, тако да је инвестициона активност у пољопривреди умногоме предодређена лакоћом приступа кредитима и подршком државе.

Држава има одлучујућу улогу када је реч о унапређењу инвестиционог амбијента и побољшању цене и услова кредитирања пољопривреде. Побољшања инвестиционог амбијента се тичу општих места већ разјашњених у овом раду. Од посебних мера државе усмерених на повећање кредитирања пољопривреде истичу се: (1) стимулисање комерцијалних банака да се укључе у финансирање пољопривредне производње путем субвенционисања каматне стопе од стране државе и (2) оснивање пољопривредне банке уз подршку државе, која би нудила повољније услове кредитирања и ниже каматне стопе. Издвајања државе за потребе развоја пољопривреде морају бити повећана и усмерена на изградњу инфраструктуре, технолошку модернизацију и унапређење квалитета.

Техничко-технолошка модернизација пољопривреде је неизбежна ако желимо да повећамо продуктивности и конкурентности ове делатности. Она захтева, поред повећања обима и промене структуре инвестиција, унапређење техничко-технолошких знања пољопривредних произвођача кроз боље и чешће информисање, едукацију и саветовање.

Србија има веома повољне природне услове за успешну пољопривредну производњу, осим количине падавина и њиховог распореда у периоду вегетације, што представља ограничавајући фактор високих приноса и стабилне биљне производње. Ради смањења зависности пољопривреде од количине и динамике падавина неопходан је развој система наводњавања. Интензивнији развој система наводњавања такође значајно би допринео реструктурирању биљне производње у корист поврћа, индустријских и крмних биља.

Развој руралних подручија подразумева активности које воде побољшању квалитета живота људи и изгледа за привређивање на селу. У том циљу следеће мере имају приоритет: унапређење капацитета постојеће мреже подршке руралном развоју; стимулисање инвестиција у опрему и објект за пољопривредну производњу и прераду; изградња и обнова сеоске инфраструктуре (транспортне, комуналне и телекомуникационе); едукација и стручно усавршавање сеоског становништва; развој непољопривредне економије на селу (нпр. сеоског туризма); и заштита природних ресурса и животне средине. Од осталих мера посебно се издваја: подела газдинства на комерцијална и некомерцијална; смањење броја некомерцијалних газдинстава; материјална подршка некомерцијалних газдинстава у циљу побољшања квалитет живота; унапређење система пензионог, здравственог и социјалног осигурања пољопривредника.

2.6.3. Стање и карактер сектора индустрије

Низак ниво активности и структура данашње индустрије Србије последица је модела раста и развоја привреде и индустрије и недостатака привредног система у претходном вишедеценијском периоду. Социјалистички систем привређивања и модел развоја индустрије базиран на увозној супституцији до деведесетих година прошлог века довео је до дубоких структурних диспропорција у индустрији и привреди. Ефикасност инвестиција је у низу деценија опадала и прешла је у негативну зону током осамдесетих. Криза осамдесетих праста у кризу деведесетих када долази до значајног смањења индустријске производње, траћења и изједања ресурса (капитала) у индустрији, технолошког назадовања, смањења конкурентности и погоршања структуре индустрије. На почетку новог века индустрија Србије је наставила да пропада захваљујући лоше спроведеној транзицији (приватизацији) и погрешном моделу раста и развоја привреде, смањују се обим инвестиције у ову делатности, рапидно опада број индустријских радника и интензивира се деиндустријализације. Избијањем светске економске кризе 2008. године, и последично падом иностране и домаће тражње за индустријским производима и кредитне понуде и погоршањем услова кредитирања стање у индустрији се додатно погоршава.

Индустрију Србије данас карактерише: недовољна производња, неадекватна гранска и технолошка структура, незадовољавајући ниво квалитета производа, неефикасност (што је у корелацији са незадовољавајућим нивом продуктивности и високим трошковима производње), технолошка заосталост, низак степен енергетске ефикасности, низак ниво маркетинг менаџмента и управљања производњом, пад индустријске запослености, одлагање приватизација и реструктурирања, недостатак страних директних инвестиција.

Просечна стопа раста индустрије Србије у периоду 2001-2012. године износила је 0,4% и кретала се испод просечне стопе привредног раста (3,4%). Будући да је раст индустрије био доста спорији од раста укупне привреде, учешћа сектора индустрије у укупној привреди Србије се значајно смањило. Промене у индустријској структури су у периоду 2001-2008. године углавном имале негативан предзнак, а стање у индустрији се додатно погоршава у кризном периоду 2008-2012. године. Прерађивачка индустрија 2010. године чини 70,1% укупне индустрије Србије, и представља њен најзначајнији сектор. У поређењу са успешним транзиционим земљама, где се учешће прерађивачке индустрије у БДП креће од 20 до 30%, у Србији је у периода 2001-2010. године ово учешће опало са 19,2% на 13,5%. Прерађивачка индустрија Србије је запошљавала 619.000 радника 2001. године, а само 295.000 радника 2011. године, а то је алармантно смањење од 52,3%.⁷⁰¹

Табела бр. 41. Структура индустрије Србије (у %)

	2000	2003	2005	2007 ³	2010 ³
Индустрија - укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
(1) Вађење руда и камена	7,3	7,7	7,5	6,3	7,6
(2) Прерађивачка индустрија	78,3	76,3	76,9	73,8	70,1
- Производња прехранбених производа	20,4 ¹	23,2 ¹	23,2 ¹	15,9	17,2
- Производња пића	-	-	-	4,7	4,7
- Производња дуванских производа	1,8	2,1	2,2	1,5	1,2
- Производња текстила	2,1	1,5	1,3	0,8	1,0
- Производња одевних предмета	2,7	1,2	0,9	2,4	2,3
- Производња коже и премега од коже	1,4	0,9	0,7	1,1	0,9
- Прерада дрвета и произв. од дрвета, осим намештаја	2,0	0,9	0,7	1,4	1,2
- Производња папира и производа од папира	1,6	1,6	1,4	1,8	2,2
- Штампане и умножавање аудио и видео записа	3,4	3,2	3,0	1,9	1,6
- Производња кокса и деривата нафте	1,5	3,7	4,1	3,7	5,2
- Производња хемикалија и хемијских производа	6,4	9,0	10,3	3,1	3,0
- Производња основних фармацеутских производа	-	-	-	3,8	2,6
- Производња производа од гуме и пластике	2,9	3,9	4,2	4,7	4,5
- Производња производа од неметалних минерала	5,5	5,4	5,0	4,7	3,9
- Производња основних метала	2,1	2,2	3,6	4,1	1,1
- Производња металних производа, осим машина	4,9	4,6	4,9	5,8	6,0
- Производња рачунара, електр. и опт. производа	7,9	0,6	0,6	2,7	2,0
- Производња електричне опреме	2,8	2,6	2,6	2,2	2,4
- Производња непоменутих машина и опреме	3,6	3,7	3,0	2,4	2,3
- Производња моторних возила и приколица	2,2	2,2	2,5	1,4	1,2
- Производња осталих саобраћајних средстава	0,5	0,5	0,4	0,5	0,4
- Производња намештаја	2,5	2,7	2,1	1,7	1,1
(3) Ел. енергија, гас и вода	14,3	15,9	15,6	19,9	22,3

Извор: Статистички годишњак Србије, РЗС, 2012, стр.122; Статистички годишњак Србије, РЗС, 2006, стр. 120-121, Статистички годишњак Србије, РЗС, 2008, стр. 128. (Прорачун аутора).

Напомена: 1 - Производња прехранбених производа и пића; 3 - Сагласно новој класификацији.

Највеће учешће у структури прерађивачке индустрије 2010. године имају индустријски подсектори: производња прехранбених производа, пића и дувана (33,1%); производња

⁷⁰¹ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 52 и 121. (Прорачун аутора)

кокса, деривата нафте, хемикалија и хемијских производа (11,8%) и производња основних метала и металних производа (10,2%), који чини заједно око 55% укупне прерађивачке индустрије.⁷⁰² Индустријске гране које су у периоду 2001-2008. године биле доминантан носилац раста у свету, као што су: производња машина, канцеларијске и рачунарске опреме, производња електричних машина и комуникационе опреме и производња моторних возила и саобраћајних средстава, у Србији бележе смањење свог учешћа у прерађивачкој индустрији. Скоро троструко веће учешће ових грана у структури прерађивачке индустрије у света (33,5%) у односу на Србију (13,9%) 2008. године говори о изразитој неразвијености наше прерађивачке индустрије. Са избијањем светске економске кризе структура индустрије Србије се додатно погоршава. Производња машина, канцеларијске и рачунарске опреме, производња електричних машина и комуникационе опреме и производња моторних и саобраћаних средстава опада са 13,9% 2008. на 12,2% 2010. године. Традиционалне индустријске гране, као што су производња текстила, коже и предмета од коже у периоду 2001-2010. године бележе смањење свог учешћа у укупној прерађивачкој индустрији, које износе само 2,7% 2010. године.⁷⁰³

Постојећа технолошка структура индустрије Србије је изразито неповољна. Посматрано по технолошким групама у структури прерађивачке индустрије највеће учешће имају групе ниске технолошке (47,7% 2001, 47,9% 2008, 50,3% 2010. год.) и средње-ниске технолошке интензивности (28,2% 2001, 30,5% 2008, 30,0% 2010. год.), док је учешће средње-високих (16,5% 2001, 13,8% 2008, 13,2% 2010. год.) и високих технологија (7,6% 2001, 7,6% 2008, 6,5% 2010. год.) све мање.⁷⁰⁴ Поједини сегменти, посебно у делу високих технологија и средње-високих технологија су у претходној деценији у потпуности нестали. На пример, индустрија Србије више не производи машине алатке, индустријске роботе и трансфер линије за аутомобилску и друге индустрије прераде метала, а управо овај сектор је кроз своја генеричка својства у периоду пре 1990. године представљао мотор развоја индустрије. Слична ситуација је присутна и у другим секторима прерађивачке индустрије, као што су сектори производње електричних уређаја, транспортних средстава, или сектор пољопривредних машина. Девастирање ових сектора је практично паралисало индустрију, јер су они за собом повукли и остале делове индустрије.⁷⁰⁵ Кључни проблем јесу сектори ниске технологије, чије је учешће превелико.

Изазови и ограничења развоја индустрије Србије јесу: (1) нестанак индустријских центара и макрокластера; (2) застарела опрема и технологија; (3) недовољно развијена иновацијска активност; (4) низак ниво искоришћености капацитета; (5) неразвијеност малих и средњих предузећа; (6) низак обим и ефикасност инвестиција; (7) ограничен приступ изворима финансирања; (8) смањење индустријских радника; (9) неусклађеност понуде и тражње радне снаге; (10) неприватизована велика прерађивачка предузећа и неререформисана јавна предузећа; (11) низак ниво енергетске ефикасности; (12) неукљученост индустрије у светске производне ланце; (13) неразвијеност инфраструктуре.

Број индустријских центара - градова у Србији је смањен са 62 на 28 у периоду 1990-2008. године, што указује да је са индустријске мапе нестало 34 индустријска центра са више од 1.000 радник. У истом периоду, број великих индустријских система са више од

⁷⁰² Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 122. (Прорачун аутора)

⁷⁰³ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 121. (Прорачун аутора)

⁷⁰⁴ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 122. (Прорачун аутора).

⁷⁰⁵ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011 до 2020. године, Влада Републике Србије, Београд, 2011, стр. 22-23, и 66.

хиљаду радника је смањен са 217 на 55, док је укупни број радника у њима смањен са 682.000 на 127.000. Податак да је сваки четврти велики индустријски систем преживео транзицију, односно да је сваки пети индустријски радник у великим индустријским предузећима наставио са радом, указује на размере процеса деиндустријализације.⁷⁰⁶

Прекретница у развоју кластера у Србији је 2006. година, пошто је тада усвојен Програм за развој пословних инкубатора и кластера. Захваљујући овом програму до 2010. године је основано 25 кластера, а међу њима најзначајнији су: ауто кластер, дрвопрерађивачки кластер, кластер произвођача цвећа, софтверски кластер и кластер произвођача малих пољопривредних машина.⁷⁰⁷ Међутим, ови резултати су далеко од стварних могућности и потреба, и чине тек кап у мору онога што би морало да уследи. Према ранг листи конкурентности Светског економског форума 2011. године Србија по нивоу развоја кластера заузима 128 место у свету.⁷⁰⁸ Кластери у Србији показују слабости у свим релевантним димензијама: броју, величини, специјализацији и фокусу. Препреке у развоју кластера можемо поделити на оне које предходе формирању кластера: недовољна перцепција менџмента предузећа о користима од кластеризације, слаба подршка државе (финансијска и институционална), опште препреке у развоју предузетништва, слаб прилив страних директних инвестиција, и оне које ограничавају развој већ формираних кластера: лоша комуникација међу члановима кластера, недовољна сарадња са истраживачко-развојним институцијама, слаб менаџмент кластера, неразвијена заједничка кластерска инфраструктура и лоша финансијска самоодрживост кластера. Такође, огроман проблем чини недостака знања и финансијских средстава за формирање и развој кластера.

Велики проблем опоравка и развоја индустрије Србије представља заосталост технологије и опреме, пошто то одлучујуће утиче на смањење продуктивности и квалитета индустријских производа, а по том основу и на смањење конкурентности. Индустријска предузећа, услед недостатка средстава у дужем периоду, нису била у могућности да коришћењем нових технологија прате конкуренте на светском тржишту. Уз то, једна од значајних узрока погоршања квалитета производа, свако је и све теже стање у истраживачко-развојном раду, као и чињеница да је увоз знања минималан.⁷⁰⁹ Иновацијска делатност у Србији је неразвијена и подцењена. Слабо се улаже у развој и истраживање (0,3% БДП), а оскудне инвестиције углавном долазе од стране државе, што је супротно од праксе у развијеним земљама, где је интерес приватног инвеститора преовлађујући. Проблем представља и недовољан број истраживача и одлив високообразованих кадрова из земље, што говори о губитку иновацијског потенцијала.

Степне искоришћености капацитета у индустрији је незадовољавајући, и смањен је са 69% 1990. године на 48,1% 2005. године и 43,4% 2009. године. Узроци ниског коришћења капацитета су: низак ниво индустријске производње као последица недовољне тражње на домаћем тржишту и извоза, недостатак средстава за инвестирање и финансирање текуће репродукције, застарела опрема и технологије, неадекватна кредитна подршка, проблем снабдевања репроматеријалом, вишак запослених и недостатак стручног кадра итд.

⁷⁰⁶ Едвард Јакопин, Јуриј Бајец, Изазови индустријског развоја Србије: макроекономски контекст, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, март-април 2009, стр. 29.

⁷⁰⁷ Мирјана Глигоријавић, Сања Митић, Значај и развијеност индустријских кластера у Србији, Нова стратегија развоја привреде Србије, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београд, 2011, стр. 296.

⁷⁰⁸ Global Competition Report, WEF; 2011-2012, p. 314.

⁷⁰⁹ Јован М. Ранковић, Регионални развоја и конкурентности индустрије, Економика предузећа, бр. 7-8, Савез економиста Србије, Београд, 2008, стр. 114.

Инсталирани производни капацитети у погледу обима нису ограничавајући фактор повећања производње, али у погледу квалитета (технолошки ниво) ситуација је знатно неповољнија. То указује да застарелост капацитета у индустрији у односу на захтеве савременог тржишта претпоставља велика инвестициона улагања.⁷¹⁰

Мала и средња предузећа чине 99,8% укупног броја предузећа 2008. године, а обезбеђују око 55% БДП, запошљавају 67,2% од укупног броја запослених, у извозу учествују 45,9%, у увозу 60,5%, а у инвестицијама 58,7%. Кључна слабост МСП сектора је ниска конкурентност, низак образовни ниво и ниво вештина предузетника и радника, неадекватан ниво и спектар извора финансирања, непотпуна институционална инфраструктура.⁷¹¹ Свакако, велика препрека развоју МСП сектора јесте мањак могућности задуживања ради започињања и проширења пословања. Пословне банке постају ефикасније, али високе камате и строги услови добијања зајмова, додатно пооштрени као последица економске кризе, представљају велики проблем за мала и средња предузећа. Непознавање законског оквира пословања, као и неадекватно познавање тржишта су следећи фактори, који после финансијских представљају највећи проблем у пословању. Сектор МСП је данас суочен са скупим и дуготрајним процедурама добијања дозвола за градњу и других дозвола и лиценци, неефикасним и дуготрајним решавањем пословних спорова и с нерегулисаним условима за коришћење покретне и непокретне имовине. Поред тога, неадекватна је квалификациона структура и недовољна заштита запослених у МСП.⁷¹² Сектор МСП карактерише и одсуство хоризонталних и вертикалних веза, односно мала и средња предузећа нису довољно повезана између себе у различите облике пословног удруживања, као што су нпр. кластери, нити су довољно повезана са великим предузећима и мултинационалним компанијама у ланце добављача.

Удео инвестиција у основне фондове у прерађивачкој индустрији износи 15,0% 2003. године, 21,8% 2007. године и 20,7% 2010. године од укупних инвестиција у привреди Србије, које су већ малог обима и крећу се испод 20% БДП, и указује на тренд дезинвестирања у ову делатност.⁷¹³ Акумалација и амортизација као основни извори домаћих инвестиција у процесу транзиције су практично изгубиле значење. Ефикасност инвестиција у индустрији Србије је на ниском нивоу. Посебно је низак ниво инвестиција усмерен у развој нових технологија, односно Србија се убраја међу земље са најнижим уделом улагања у истраживање и развој (са 0,3% БДП) у Европи. Ово практично значи неодржавање и убрзано застаривање постојећих технологија у индустрији, и имплицира одсуство елементарних услова за прихватање, развој и примену нових технологија.

Недовољан обима инвестиција у индустрији Србије има своје извориште у ограниченом приступу изворима финансирања индустријских предузећа. Финансирање ових предузећа је ограничено из више следећих разлога: Прво, због недостатка дугорочних кредита. У периоду економске кризе услед опште неизвесности и раста свих врста ризика уочава се тенденција смањења удела дугорочних кредита, и енормног раста удела краткорочних средстава у банкарских портфељима; Друго, предузећа морају да се надмећу са државом

⁷¹⁰ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011 до 2020. године, Влада Републике Србије, Београд, 2011, стр. 23.

⁷¹¹ Едвард Јакопин, Јуриј Бајец, *Structural Transformations - A Development Imperative*, Економика предузећа, јануар-фебруар 2012, Савез економиста Србије, Београд, стр. 89.

⁷¹² Маринко Бошњак, Социокономски и структурни напредак Србије у транзиционом периоду 2001-2007. године, Финансије, бр 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2008, стр. 32.

⁷¹³ Статистички годишњак Србије, РЗС, Београд, 2012, стр. 147. (Прорачун аутора)

за дугорочна новчана средства. Високи буџетски дефицити формирају јаку тражњу за дугорочним капиталом на страни државе. Ово заједно са рестриктивном монетарном политиком производи високе каматне стопе. То води паду тражње предузећа за кредитима; Треће, финансирање путем обавезница и акција у Србији практично не постоји. Са релативно високим и промењивим стопама инфлације, финансирање путем обавезница са дугорочним фиксним приносима ризично је за обе стране. Финансирање путем акција наилази на исте проблеме. Неразвијен финансијски систем, и последично отежано и скупо прикупљање информација о предузећима и гранама повећава ризик и ствар чини тежом.⁷¹⁴

У претходној деценији услед процеса деиндустријализације и приватизације предузећа дошло је значајног смањења броја индустријских радника у Србији, што ће значајно утицати на даљи развој сектора индустрије. Раст продуктивности рада у индустрији по просечној годишњој стопи од 9,5% у периоду 2003-2008. године, до кога је дошло посредством приватизације, углавном је последица редукције броја радника. Запосленост у индустрији Србије је смањена за -12,8% 2003. године, -4,8% 2004. године, -7,6% 2005. године, -8,3% 2006. године, -8,1% 2007. године и -5,5% 2008. године.⁷¹⁵ Прерађивачка индустрија је овом приликом изгубила половину својих радника. Чињеница да околне земље имају неколико пута више индустријских радника (Буграска 2 пута, Мађарска скоро 3 пута, Румунија 6 пута) и да су скоро све земље у транзицији успеле да одрже индустријску запосленост говори о тежини ситуације у којој се Србија налази. Свођење броја индустријских радника на испод 300 хиљада 2011. године говори о губитку великог потенцијал у знању и искуству, које је овим чином поништено, те не може бити пренето на будуће генерације. То отвара питања обуке нових радника, ко ће вршити обуку, повећане цене и трошкова обуке. Овде долазимо и до проблема неусклађености тражње и понуде за радом. Може се очекивати да ће са развојем индустрије, а с обзиром на значајно смањење индустријских радника, проблем неравнотеже на тржишту рада ескалирати.

Приватизација друштвених предузећа још увек није окончана, а велики број ових предузећа се налази у фази реструктурирања и припреме за приватизацију. Приватизација јавних предузећа је на почетку, ако изузмемо појединачне случајеве. Јавна предузећа углавном нису реформисана, тако да производе велике губитке и гомилају дугове. Од посебног значаја за индустрију Србију је девет великих јавних предузећа, с обзиром да њихови производи и услуге чине кључне инпуте у индустрији и привреди. Генерално, проблем са претходно наведеним групама предузећа је што нерационално троше велика државна средства (субвенције), која држава прибавља задуживањем са последицама на истискивање приватних инвестиција. Такође, ова предузећа чини нефер конкуренцију приватним предузећима и путем финансијске недисциплине уносе хаос у целу привреду.

Енергетска ефикасност привреде Србије је четири пута нижа од просека Европске уније, док је потрошња примарне енергије по становнику нижа два пута.⁷¹⁶ У укупној потрошњи финалне енергије учешће електричне енергије износи 28%. Оно што забрињава јесте структура потрошње електричне енергије. У развијеним земљама висока потрошња електричне енергије по становнику је, пре свега, резултата њеног интензивног коришћења

⁷¹⁴ Љубинка Јоксимовић, Јуриј Бајец, Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010, стр. 307-308 и 312.

⁷¹⁵ Петар Петровић, Жељко Јовић, Претпоставка просперитетног развоја српске привреде - подизање нивоа конкурентности индустрије, Међународна политика, бр. 1147, Институт за међународну политику и привреду, Београд, јул-септембар 2012, стр. 79.

⁷¹⁶ Serbia 2020: The Concept of Serbian Development by The Year 2020, Government of Serbia, Belgrade, 2010, p. 16.

у процесу производње и стварања нове вредности, док је у Србији висока потрошња последица нерационалног коришћења за потребе грејања. Индустрија учествује са свега 25,9% у укупној потрошњи електричне енергије, док домаћинства са чак 51,7%.⁷¹⁷

Савремени процеси развоја индустрије у свету одвијају се у условима интеграције светске производње и глобализације светског тржишта. Носиоци ових процеса су мултинационалне компаније, које имају велики удео у располагању светским ресурсима, производњи и тржишту. Србија је услед геополитичке катаклизме и изолације била дужи период времена изван овог процеса, тако да се њена индустрија данас нашла неумрежена у светске производне ланце и потиснута са светског тржишта без могућности да се укључи.

Инфраструктура чини уско грло развоја индустрије Србије, нарочито транспортна (путеви, железница, луке, ајродроми) и енергетска. Високи трошкови транспорта, застарела путна и железничка мрежа и лоше снабдевање електричном енергијом поскупљују индустријску производњу и чини је мање конкурентном. Неравномерно развијена физичке инфраструктура умногоме утиче на регионални размештај индустрије и њену концентracију у одређеним тачкама, те тоталну неразвијеност целих региона.

2.6.4. Унапређење и развој сектора индустрије

Развој индустрије, а пре свега остварење динамичног индустријског раста, сматра се кључним фактором одрживог и дугорочног раста привреде Србије, повећања животног стандарда грађана, смањења незапослености и сиромаштва. Приоритети развоја индустрије Србије јесу: (1) трајан и брз раст индустријске производње; (2) успостављање ефикасне и конкурентне индустрије; и (3) реструктурирање индустрије, а да би се они остварили неопходан је раст обима и ефикасности инвестиција и промена структуре инвестиција у индустрији; унапређење инфраструктуре (путеви, луке, ајродроми, телекомуникације); развој и унапређење кластера; развој и унапређење сектора малих и средњих предузећа; потпомагање технолошке и истраживачке инфраструктуре и веће коришћење савремених технологија; укључење у светске производне ланце; боље искоришћење постојећих капацитета; реформа система образовања у циљу задовољења потреба индустрије; унапређење енергетске ефикасности; развој тржишних структура; подстицање извоза; реструктурирање и приватизација друштвених и државних предузећа.

Повећање индустријске производње, с обзиром на величину и потенцијале домаћег тржишта, захтева оријентацију на светско и европско тржиште. Предуслов изласка домаћих произвођача и њихових производа на светско и европско тржиште почива на њиховој снази да издрже интензивну конкуренцију на тим тржиштима, тј. повећању конкурентности ове делатности. С друге стране, само тржиште Србије нуди простор за повећање индустријске производње у разним сегментима. Отвореност српске привреде за робу из иностранства, такође, намеће потребу за повећањем конкурентности индустрије, како би она могла да издржи снажан притисак иностране конкуренције на домаћем тржишту.

Повећање конкурентности индустрије подразумева повећање продуктивности и унапређење квалитета производа у индустрији. Квалитет производа сматра се пресудним фактором конкурентности, који се тиче опстанка и развоја сваког индустријског предузећа, индустријске гране, односно индустрије као привредне делатности. Постојећи

⁷¹⁷ Сања Филиповић, Марко Миљковић, Политика унапређења енергетске ефикасности у индустријском сектору, Индустрија, бр. 4, Економски институт, Београд, 2011, стр. 230.

концепти система квалитета (концепт TQM и серија стандарда ISO 9000:2000) сматрају унапређење квалитета процесом који се не завршава, односно захтевају континуелно унапређење квалитета. Уколико предузеће не угради довољан ниво квалитета у производ оно постаје мета конкуренције и губи своје потрошаче. Утицај повећања ниво квалитета, с друге стране, манифестује се у повећању лојалности и сатисфакције потрошача, порасту тржишног учешћа и профита.⁷¹⁸ Када је реч о чиниоцу продуктивности, његовим повећањем се ствара здрава основа за ниже цене производа и ценовну конкурентност.

Развоје индустрије поред раста индустријске производње захтева и пререструктурирање индустрије. Стабилан и равномеран раст индустрије у себи садржи потребу за континуираном променом индустријске структуре и њеним прилагођавањем. Имајући у виду тешко наслеђе Србије у овој делатности проистекло из досадашњег развоја индустрије, али и због наглашене потребе да радикалније убрзамо индустријски и привредни развој земље, неопходно је променити индустријску структуру. У циљу развоја и раста српске индустрије, неке гране, групе или појединачни производи морају добити статус приоритета, а неке изгубити место и значај које су имали у претходном периоду.

Пререструктурирање индустрије подразумева орјетацију ка активностима, сегментима и производима који ће омогућити повећање производње и извоза, раст запослености на здравим и дугорочним основама. Таргетирано сектори су средње и високо технолошке области индустријске производње. Конкретније, то су следеће индустријске области: производња моторних возила и компоненти (аутомобилска индустрија), хемијска индустрија, производња машина и уређаја, производња електронске и телекомуникационе опреме и производња информационе технологије. Међу претходно наведеним индустријама производња моторних возила и компоненти, посебно аутомобилска индустрија, је најперспективнија област у привреди Србије, с изгледима да одлучујуће допринесе расту извоза и друштвеног дохотка. Производња машина и уређаја, електронске и телекомуникационе опреме може имати огроман утицај на динамизирање привреде и осталих сегмената индустрије, повећање извоза и супституцију увоза. Од стратешког значаја за Србију је развој прехранбене индустрије, с обзиром на компаративне предности наше земље у пољопривреди, постојеће неискоришћене производне капацитет у овој грани и изгледе за извоз у виду здраве хране. Свакако, важно је водити рачуна и о развоју осталих грана индустрије, посебно радно-интензивних (текстил, кожа, обућа и индустрија намештаја), које могу допринети значајнијем повећању броја запослених и где имамо традицију и искуство. Од важности за развоје целе привреде и прерађивачке индустрије јесте сектор енергетике, посебно производња и дистрибуција електричне енергије.

Раст и развој индустрије подразумевају веома обимна улагања у ову делатност, повећање ефикасности и промену структуре инвестиција. Раст обима инвестиција захтева побољшање инвестиционог амбијента, који ће погодновати страним и домаћим улагањима. Стварање повољне инвестиционе климе поред макроекономске стабилности захтева унапређење правне сигурност; развој финансијског систем, који ће донети разноврсније и јефтиније финансирање; и смањење административних ограничења и трошкова.

Изградња и модернизација инфраструктуре јесу важан аспект подршке индустрији, с обзиром да неразвијена транспортна инфраструктура поткопава конкурентности ове делатности. У домену транспорта поред изградње аутопутева и унапређења путне мреже од значаја је изградња и модернизација железничке инфраструктуре. Од посебног значаја

⁷¹⁸ Јован М. Ранковић, Регионални развоја и конкурентност индустрије, Економика предузећа, бр. 7-8, Савез економиста Србије, Београд, 2008, стр. 118.

за равномеран развој индустрије јесте унапређење енергетске сигурности и доступности, а то захтева изградњу и модернизацију енергетских капацитета и дистрибутивне мреже.

Веће коришћења индустријских капацитета захтева додатне инвестиције ради бољег прилагођавања тржишту, али и подизање општег нивоа менаџерских и маркетиншких знања. Проблем недовољне искоришћености индустријских капацитета условљен је, такође, решавањем статуса јавних и друштвених предузећа, која чекају на приватизацију.

Развој индустрије је немогућ без адекватне радне снаге, како по степену квалификације тако и по обучености и радном искуству. Рапидно смањење броја запослених у индустрији у последној деценији умногоме поткопава потенцијал ове делатности. Стога, неопходно је системски решити питање понуде радне снаге, како би по структури и компетанцијама одговарала развоју индустрије. Приоритетни задаци, које би требало реализовати, су: (1) креирање образовних профила сагласно потребама индустрије и (2) подстицање привредника да врше обуку радника. То подразумева међусобну сарадњу привредника, научних и образовних установа у циљу утврђивања и задовољења потреба индустрије за квалитетном радном снагом, као и повећање обима улагања у образовање и обуку.

На развој и раст индустрије највећи утицај има технолошка иновативност и способност привреде да прихвати нове технологије. Стање у Србији указује на то да је иновативност ограничена, и то не само на страни понуде (мањак квалификоване стручне радне снаге и лабораторија, неефикасан систем заштите интелектуалне својине), већ и на страни тражње (иновације у пословном сектору се третирају као додатни трошак).⁷¹⁹ Велики проблем представља то што мрежа постојећих институција за истраживање и развоје не одговара потребама предузећа када је у питању будући развоја индустрије. Грађење новог амбијента за технолошки развоја подразумева да Србија своје потенцијале у области истраживања и развоја повећа, али и да их учини плодотворнијим у смислу њиховог већег доприноса развоју индустрије. То је процес који захтева развој научног истраживања, развој универзитета, стимулисање приватног сектора да више улаже у развој савремених технологија и да их користе у свом развоју.⁷²⁰ С обзиром да Србија располаже веома скромним научним и технолошким потенцијалима, потребно је стимулисати трансфер технологија и знања из иностранства, и то кроз производну кооперацију и заједничка улагања са иностраним партнерима. Овде значајну улогу игра стратегија привлачења страних директних инвестиција. Свакако, посебну пажњу треба посветити отклањању постојећих баријера за несметан промет нових технологија, и то путем адекватне заштите права интелектуалне својине и усклађивањем домаћих стандарда са међународним.⁷²¹

Укључење домаће индустрије у светске производне ланце захтева подстицање и оспособљавање домаћих предузећа у овој делатности на улазак у различите облике сарадње, кооперације и интеграције са произвођачима из иностранства. Изгледе за сарадњу са међународним актерима треба тражити у компаративним предностима у виду јефтине и образоване радне снаге, геостратешкој позицији земље и потенцијалима у пољопривреди, а подршку домаћој привреди могуће је обезбедити путем конституисања агенције или центра, која би чинила мост за међународну сарадњу по овом питању.

⁷¹⁹ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011 до 2020. године, Влада Републике Србије, Београд, 2011, стр. 55.

⁷²⁰ Иван Божић, Економска модернизација Србије и међународни економски токови, Теме, бр. 4, Универзитет, Ниш, 2012, стр. 1755.

⁷²¹ Љубодраг Савић, Извозно орјентисана индустријализација као основа новог модела развоја, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2010, стр. 325.

Развоја индустрије се не може замислити без развоја индустријских кластера. Кластеризација повећава конкурентност индустрије, тако што предузећа удружујући се у кластере покушавају да надокнаде оно што сваком од њих појединачно недостаје, а то су: кадрови, финансијска средства, сировине, нова знања, технологије и сл. Између учесника у кластеру поред сарадње, такође, влада и конкуренција, која усмерава на квалитет. Бенефити кластеризације су посебно изражени уколико су у кластер укључена и међусобно повезана предузећа из различитих индустријских делатности. Развој кластера у Србији захтева следеће мере: едукативну и информативну подршку у иницирању и развоју кластера, унапређење опште пословне климе, обезбеђење финансијске и институционалне подршке, развој кластерске инфраструктуре, подстицање сарадње са истраживачко развојним центрима, унапређење менаџмета кластера, јачање маркетиншких знања итд.

Развој и раст сектора МСП јесте један од приоритета развој индустрије. Од проблема које овде треба решити: прво, неопходно је побољшати приступ МСП изворима финансирања под повољнијим условима, и то путем: кредитних линија, успостављања специјализованих микрокредитних институција и техничке подршке банака са циљем да се повећа кредитирање овог сектора. Следећи корак јесте регулатива која одговара потребама МСП, смањење административних трошкова, смањење пореза и доприноса и смањење времена за започињање пословања.⁷²² Јачање приступа тржишту за МСП је трећи приоритет, а главне мере у том погледу су боља доступност информација, саветодавних и тренинг услуга; повезивање великих предузећа и МСП; сузбијање сиве економије; олакшање приступа електронским услугама; заштита на тржишту јавних набавки и др.⁷²³

Индустријски развој почива на концепту да се за исти ниво и квалитет производње користи што мање енергије, тако да се унапређење енергетске ефикасности јавља као императив. Повећање енергетске ефикасности захтева подстицајне мере у виду регулаторне подршке, институционалне подршке, пореског ослобођења и субвенција. Важна мера по овом питању је и либерализација цена енергената, јер тржишне (стварне) цене најбоље приморавају потрошаче на прилагођавање и смањење трошкова (енергије).

Реструктурирање и приватизација друштвених и државних (јавних) предузећа су од великог значаја за повећање конкурентности индустрије и укупне привреде. Кључни позитивни ефекти од реструктурирања и приватизације предузећа на индустрију Србије испољиће се у виду повећања ефикасности, већем приливу страних инвестиција, бољој и квалитетнијој понуди производа и услуга јавних предузећа, смањењу нефер конкуренције, повећању економских слобода, смањењу субвенција, ширењу приватног сектора, смањењу утицаја политичког фактора на индустрију, итд. С обзиром на досадашње кашњење и одлагање приватизације и реструктурирања предузећа потребно је уради све да би се овај процес убрзао и успешно окочао. Решавање питања преосталих друштвених предузећа захтева убрзану приватизацију продајом капитала где је то могуће, а у осталим случајевима потребно је извршити стечајни поступак. Реструктурирање јавних предузећа подразумева прецизирање улоге јавних предузећа, раздвајање помоћних од основне делатности, решавање вишка запослених, отплату дугова и увођење корпоративног управљања. Јавна предузећа која су у позицији природног монопола потребно је задржати за себе, док је сва остала предузећа потребно приватизовати. Најбоље решење приватизације великих јавних предузећа је путем продаје по моделу случај по случај.

⁷²² Ана С. Трбовић, Михаило Црнобрња, Ефекти интеграције Србије у Европску унију, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, октобар 2009, стр. 136.

⁷²³ Национална стратегија привредног развоја Републике Србије од 2006 до 2012. године, Београд, стр. 75.

2.7. Стабилизација привреде, девизног курса и цена

Стабилизација економског живота представља један од најважнијих предуслова за раст и развој привреде. Под макроекономском стабилизацијом првенствено имамо у виду монетарну и фискалну стабилност остварене посредством одговарајућих мера монетарне и фискалне политике. У нашим условима ове стабилизационе политике морају синхронизовано да делују, при чему њихове функције и улоге морају бити јасно раздвојене и самостално устројене. Монетарна сфера не сме генерисати високу инфлацију, и мора обезбедити чврсту и стабилну валуту. Фискална, пак, делујући независно од монетарне мора да стимулише и охрабри приватне инвеститоре и остале привредне субјекте, а да притом не угрози општу стабилност привреде. Међутим, у Србији још увек није креирана флексибилна и снажна макроекономска основа која би слала јасне сигнале микроекономском нивоу, а то је основни предуслов за одржив раст производње, запослености, извоза, инвестиција и домаће штедње. Наиме, кључни ризици за макроекономску стабилност земље су и даље висока јавне потрошња, висок фискални дефицит и висок јавни дуг, затим, висок дефицит платног биланса и висок спољни дуг, као и нестабилност националне валуте и снажна еуризација кредитног порфеља банака.

У нашем случају, с обзиром на све проблеме са којима се суочавамо на пољу стабилизације привреде Србије, остварење стабилност подразумева: (1) смањење и стабилизацију инфлације, (2) фискално прилагођавање и смањење фискалног дефицита, и (3) смањење и свођење дефицита текућег рачуна платног биланса и трговинског дефицита у прихватљиве оквири. Кредибилна економска политика ствара амбијент за бржи привредни раст, а кључну улогу у стабилизацији привреде Србије има фискална политика.

Ради успостављања и одржавања макроекономске стабилности потребно је задржати постојећи монетарни режим у коме је основни циљ смањење и стабилизација инфлације на ниском нивоу и следствено томе флексибилан девизни курс. Режим циљане инфлације и флексибилног курса омогућава усмеравање привреде Србије ка инвестицијама у секторе размењивих добара и повећање извоза. Јер, ниска и стабилна инфлација и стабилизација динара на реалној вредности стимулативни су за инвестиције, извоз и привредни раст.

Република Србија, иако у дужем периоду остварује повишен фискални дефицит, први пут је прешла критичну границу дефицита од 3% БДП 2009. године. Фискални дефицит у наредним годинама наставља тенденцију раста и достиже 3,7% 2010. године, 4,2% 2011. године и чак 5,7% 2012. године. Повећање фискалног дефицита у периоду 2009-2012. години последица је високих буџетских расхода услед одсуства реформе јавног сектора и пада буџетских прихода услед рецесије привреде. Висок фискални дефицит је финансиран како задуживањем у иностранству, тако и емисијом записа трезора на домаћем финансијском тржишту, тако да је дошло до раста и спољног и унутрашњег јавног дуга.

Фискална одрживост захтева делотворне фискалне реформе на страни прихода и на страни расхода буџета Републике. У наредном периоду уместо задуживања ради покрића високог фискалног дефицита неопходно је смањивање фискалног дефицита кроз остварење уштеда на расходној страни буџета. Значајне буџетске уштеде је могуће остварити кроз реформу у сектору образовања, здравства, пензијског система, јавне администрације и социјалних давања и субвенција, као и кроз реструктурирање и приватизацију (потпуну или делимичну) јавних републичких и локалних предузећа. Битно је да се спречи неконтролисан раст плата у јавном сектору и пензија, односно да се обезбеди успореније кретање ових величина од реалног раста БДП. Такође, значајно је и

смањивање броја запослених у јавном сектору. С тим што, остварени фискални дефицит боље је финансирати текућим приходима него додатним задуживањем. При томе, када се исцрпе могућности за смањење расхода боље је повећати ПДВ него ићи у задуживање.

У теорији привредног раста и развоја текући и спољнотрговински дефицит платног биланса доводе се у везу са финансирањем привредног раста и развоја. У нашем случају овим дефицитима се финансирао знатно виши ниво потрошње од реалних могућности привреде. Дефицити бележе раст због раста потрошње која повећава увоз. Извори дефицита су у поремећеној структури привреде, ниској продуктивности и технолошком заостајњу домаћих произвођача, односно њиховој недовољној укључености у светско тржиште. Смањење дефицита текућег рачуна платног биланса испод 10% БДП, што се сматра критичном границом средњерочно одрживог текућег дефицита, је велики изазов за економску политику, а могуће га је извршити убрзаним растом производње и извоза, смањењем јаза између потребних и расположивих инвестиција и смањењем високе јавне потрошње. Другим речима, за постизање трајне и дугорочне равнотеже (текући и спољнотрговински дефицит) потребно је: (1) када је у питању извоз, спровести структурне реформе које ће прилагодити српску привреду условима који владају на светском тржишту и, (2) када је у питању увоз, водити одговорну фискалну политику, која не би захтевала реакције монетарне политике у правцу високе рестриктивности.⁷²⁴ Оцењује се да је неопходно водити политику смањења јавне потрошње и политику фискалног суфицита све док се дефицит платног биланса не смањи на одржив ниво (8,3% БДП за Србију) и док се инфлација не смањи и трајно стабилизује на нивоу од 5% годишње.

Спољни дуг Србије је износио 84,9% БДП на крају 2010. године, а јавни дуг преко 41% БДП. Искуства земаља у развоју, тј. земаља са средњим нивоом друштвеног дохотка каква је Србија, указују да спољни дуг преко 80% БДП постаје критично висок и да може довести до дужничке кризе: престанка плаћања или реструктурирања дуга. С тим што, када је у питању јавни дуг одржив нивоа овог дуга јесте 40-45% БДП за земљу ниво развијености Србије. Стога, финансирање високог фискалног дефицита кроз неконтролисан раст спољне задужености представља велики макроекономски ризик. Емпиријски резултати показују да висок спољни дуг од преко 60% БДП у земљама у развоју доводи у просеку до снижавања средњерочне (потенцијалне) стопе привредног раста за два процентна поена. Следи да Србији по овом основу прети опасност да смањи своју потенцијалну средњерочну стопу привредног раста. Отуда и императив смањења дефицита спољнотрговинске размене и дефицита текућих трансакција платног биланса.

Координација и синхронизација монетарне и фискалне политике, с обзиром на досадашња искуства у вођењу економске политика и нецелисходност, од посебног је значаја за успостављање и одржавање макроекономске стабилности. Усаглашавање монетарне и фискалне политике мора бити побољшано у посткризном периоду када ће доћи од раста домаће и стране тражње са утицајем на инфлацију и спољни дефицит. Проблем је у чињеници да је снажна монетарна рестрикција дошла до границе ефикасности, коју јој постављају висок ниво јавне потрошње и изражена финансијска евроизација. Зато више није могуће одржавати високу рестриктивност монетарне политике у циљу краткорочне стабилизације, јер то негативно делује на привредни раст, запосленост и будућу стабилност. Пожељна је комбинација релаксираних монетарне политике, која би са нижим каматним стопама стимулисала инвестиције и привредни раст, и рестриктивне фискалне политике, која обезбеђује смањење јавне потрошње, нижи

⁷²⁴ Квартални мониторинг, бр.11, Фонд за развој економске науке, Београд, октобар-децембар 2007, стр. 84.

фискални дефицит и нижи ниво јавног дуга. Рестриктивна фискална политика допринела би смиривању инфлације и наново ратућег спољнотрговинског и текућег дефицита платног биланса. Дакле, успех за остварење макроекономске стабилности је у фискалном прилагођавању. Наравно, успешност и одрживост фискалног прилагођавања у највећој мери зависи од наставка процеса структурних реформи, посебно реформе јавног сектора.

2.7.1. Монетарна политика и девизни курс

У области монетарне политике потребно је јачати постојећи монетарни режим таргетирања инфлације, односно треба остати фокусиран на ниску и стабилну инфлацију. Од осталих циљева монетарне политике посебно се издвајају следећи: 1) очување стабилности курса динара; 2) појединачење кредита и смањење референтне каматне стопе; 3) стабилизација банкарског система и повећање штедне-понуде капитала; 4) очување и јачање независности Народне банке Србије и 5) подршка развоју тржишта капитала.

Поред утврђивања задатака монетарно-кредитне политике потребно је да буде прецизно дефинисан и начин на који ће она остварити своје задатак. Узимајући у обзир да Народна банка Србије сада има потешкоће у контролисању монетарних агрегата, јер неке њене компоненте су изван њене контроле. Једна од кључних ограничења вођења монетарне политике циљања инфлације јесте јак утицај девизног курса, а поготову депресијације динара, на општи ниво цена у Србији. Спољноекономска неравнотежа и психолошки фактори повезани са перцепцијом ризика улагања у Србију стварају константни депресијацијски ризик, који доводи од инфлационог притиска, угрожавајући остварење постављених циљева таргетирања инфлације. То доводи од примене изразито рестриктивних мера монетарне политике, које се у појединим ситуацијама не могу сматрати пожељним са аспекта реалне економије. Агресијација девизног курса, као резултат рестриктивне монетарне политике и прилива краткорочног капитала из иностранства, угрожава конкурентности домаће привреде, продубљујући проблеме екстерне неравнотеже.⁷²⁵ Друго ограничење вођења монетарне политике циљања инфлације јесте снажна финансијска евроизација, које у великој мери утиче на јачање канала девизног курса, као трансмисионог механизма монетарне политике, а слабљење канала каматне стопе. Могућности деловања монетарне политике су сужене, пошто услове кредитирања (цене кредита) банкарски сектор у Србији везује за референтне каматне стопе на иностраним тржиштима. Наиме, референтна каматна стопа, као главни инструмент монетарне политике, у условима инфлационог таргетирања губи на значају.

На основу претходно реченог, а сагласно са предлогом да треба остати на режиму циљања инфлације, кључно је успостављање предуслова за ефикасно деловање овог режима. Концепт циљања инфлације је дао добре резултате у већини земаља где је примењиван. Међутим, треба имати у виду да се висок степен евроизације и висок утицај промене девизног курса (депресијације) на општи ниво цена у Србији јављају као два кључна ограничавајућа фактора успешности примене овог режима. Искуства других транзиционих земаља показала су да се у тим земљама са протоком времена смањила јачина преноса девизног курса на цене, и то управо као последица макроекономске стабилизације. Стога, то исто се може очекивати у Србији уколико политика циљања

⁷²⁵ Ненад Јанковић, Ненад Станишић, Проблем избора адекватног режима девизног курса у Србији, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2012, стр. 405.

инфлације да очекиване резултате у погледу стабилности. Дакле, од кључне важности за успостављање ценовне стабилност јесте наставак подршке режиму циљања инфлације, односно сповођење динаризации и боља усаглашености монетарне и фискалне политике. Успостављање стабилне и ниске инфлације у Србији се налази делом изван моћи монетарне политике, и то у сфери решавања проблема перманентно високих спољних и унутрашњих дефицита, као и институционалног јачања банкарског система, који могу бити жаришта потенцијалне кризе са последицама на настабилност и поновни раст цена.

Полазећи од претходног, а у условима наше економије и финансија, иако се води изразито рестриктивна монетарна политика не мора доћи до смањења и стабилизације инфлације. То значи да су узроци високе инфлације уграђени у систем и структуру привреде и да манипулисање само монетарним агрегатима не постоје изгледи да се изврши значајније потискивање или отклањање уграђених дестабилизатора економског система. Стога, неопходно је реструктурирање реалног, финансијског и јавног сектора привреде, јачање тржишних принципа ефикасног и рационалног пословања и изградња система објективизираних тржишних расподеле. Само под тим претпоставкама деловање монетарне политике се знатно побољшава, пошто се тек онда операцијама на монетарно-кредитном сектору обезбеђује катализаторско деловање монетарних агрегата на формирање обима и структуре инвестиција, потрошње, тражње и тржишне равнотеже.⁷²⁶

Потребно је стави акценат на умерено рестриктивној монетарној политици уз нужно преструктурирање и усклађивање привредне структуре. Ригидна рестриктивна монетарна политика би у нашим условима имала (и имала је) снажне дестабилизационе ефекте, јер би деловала на потенцирање неликвидности у привреди, а врло слабо на потискивање системских и структурних елемената инфлације. Једино умерана и флексибилна монетарна политика обезбеђује довољно маневарског простора за синхронизовано усклађивање привредне структуре и отклањање основних системских и коњукурних инфлационих жаришта, без изазивања дубоких неликвидности и контрапродуктивних ефеката на привредну активност. Овде долазе до изражаја преимућства режима циљања инфлације, који има краторочне негативне ефекте на привредни раст током стабилизације и смањења инфлације, а позитивне дугорочне ефекте по успостављању стабилности цена. Истраживања су показала да режим циљања инфлације има за 7% слабији утицај на смањење производње од алтернативних режима. При чему, негативан утицај режима циљања инфлације постоји само у времену обарања инфлације, а када се једном успостави жељени ниво раста цена, одржавање ниске инфлације не угрожава реалну економију.⁷²⁷

Посебне тешкоће у практичној реализацији монетарне политике причињава опште присутна финансијска недисциплина. Наиме, што је рестриктивнији курс монетарне политике, то је еластичнија граница ширења финансијске недисциплине, а то аутоматски релативизује ефекте монетарне политике и ствара утисак о немоћи монетарног сектора.

У области финансијског сектора неопходно је смањења високог нивоа еуризации који представља ризик за финансијску стабилност и ограничење за вођење монетарне политике. Основни предуслов за деевроизацију јесте управо стабилизација инфлације.

Под очувањем стабилности курса динара се подразумева стабилизација флексибилног девизног курс у смислу његовог дугорочног кретања сагласно стању у платном билансу и

⁷²⁶ Александар Живковић, Светлана Поповић, Монетарна политика привреде у транзицији: случај СР Југославије, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2000, стр. 125.

⁷²⁷ Миливоје Давидовић, Марина Грубор, Хуесин Мехмедовић, Циљање инфлације: детерминатне, предуслови, ефекти, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2013, стр. 306-307

спречавања великих осцилација у краћем року. С обзиром на нестабилност у реалним економским токовима, неконкурентност привреде, велики распон између извоза и увоза, затим, висок буџетски дефицит, спољнотрговински и текући дефицит платног биланса, као и велики спољни и јавни дуг успостављање стабилности валуте је веома тешко и затева константне интервенције Народне банке Србије на девизном тржишту, тј. трошење девизних резерви. У земљама у којима ови проблеми нису изражени интервенције централне банке на девизном тржишту су минималне. Стога, трајнија и јефтинија стабилизација девизног курса се може очекивати тек са смањењем и свођењем претходно наведених дефицита у прихватљиве оквире, односно поправањем односа извоз/увоз.

Смањење каматних стопа је неодвојиво од стабилизације економских прилика, смањења инфлације, уравнотежења спољнотрговинског биланса земље и смањења обавезне резерве банака. Смањење инфлације на низак ниво и устаљеност на том нивоу је од прворазредног значаја за отварање простора за смањење рестриктивности монетарне политике. Јер, једном када је успостављена ниска инфлација у режиму таргетирања инфлације њено одржавање не захтева рестриктивне мере уколико је остварена стабилност инфлаторних очекивања. У циљу стабилности инфлаторних очекивања важно је јачати поверење јавности у централну банку, а то захтева јачање њене независности и транспарентности у раду. Дакле, по успостављању ниске инфлације може се приуштити смањење рестриктивности монетарне политике и последично смањење каматних стопа. Свакако, значајније обарање каматних стопа може се очекивати тек са уклањањем различитих ризика у привреди и са стабилизацијом и развојем финансијског система.

2.7.2. Фискална политика у функцији стабилизације и развоја

У садашњим макроекономским условима у Србији фискална политика представља окосницу економске политике. Основни циљеви фискалне политике су подржавање привредног раста, као и допринос отклањању најважнијих макроекономских неравнотежа (инфлације и спољног дефицита). У том циљу, кључна одредница фискалне политике јесте фискално прилагођавање, којим ће се у наредном периоду значајно смањити учешће јавне потрошње у БДП, затим наставак реформе пореског система и унапређење управљања јавном потрошњом. Јер, са становишта стабилности и раста привреде Србије неодржив је садашњи ниво јавне потрошње и неприхватљив је тренд раста фискалног дефицита, као и тенденција раста јавног дуга. Фискална ситуација је постала посебно тешка у време актуелне економске кризе, када је дошло од смањења привредне активности, спољнотрговинске размене, прилива страних директних инвестиција и пада кредитне активности. Последично, порески приходи бележе значајно смањење. Стога, неминовно је фискално прилагођавање како би се избегле негативне макроекономске последице високог нивоа јавне потрошње и брзог раста фискалног дефицита, као што су истискивање приватних инвестиција, успоравање привредног раста, раст инфлације, раст дефицита текућег рачуна платног биланса, раст задуживања државе.⁷²⁸ Такође, важан сегмент фискалне политике јесте подстицање привредног раста и развоја Србије и стварање услова за јачање приватног сектора, и то значи да релативно учешће јавних инвестиција мора

⁷²⁸ Мирослав Ђорђевић, Петар Веселиновић, Развојне карактеристике српске економије у периоду транзиције, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009, стр. 6.

значајно да се повећа, а постепено смањи захватања по основу директних пореза (пореза на доходак и пореза на добит) уз корекцију индиректних пореза (ПДВ и акцизе).

Кључни приоритети фискалне политике јесу:

- јачање правног оквира фискалне одговорности и унапређење буџетског система;
- наставак реформи пореског и царинског система;
- свођење фискалног дефицита на одржив ниво редукијом текуће јавне потрошње;
- смањење учешћа јавног дуга у БДП;
- повећање јавних инвестиција и подстицаја привреди;
- свеобухватне реформе јавног сектора, пре свега смањење броја запослених и других трошкова републичке и локалне администрације и реформа система образовања, здравства, пензионог осигурања и социјалне заштите;
- побољшање финансијског положаја организација обавезног социјалног осигурања;
- хармонизација домаће регулативе пореског система са правним стандардима Европске уније и оспособљавање пореске администрације за примену модерне пореске регулативе;
- смањење и укидање субвенција и других облика подршке државним и друштвеним предузећима;
- јачање фискалне дисциплине у јавним предузећима на републичком и локалном нивоу;
- усклађење политике државне помоћи са принципима Европске уније, с посебном пажњом на сегмент помоћи који се тиче пољопривреде.

Увођење фискалног подстицаја у Србији подразумева разматрање питања: колики је квантитативни ефекат повећања јавних расхода на обим производње? Резултат, релевантан за Србију, јесте да у земљама у развоју, типа отворене привреде, са високим спољним дугом и са релативно флексибилним девизним курсом повећање текуће јавне потрошње има минимални ефекат на раст производње. С друге стране, повећање јавних инвестиција може да има значајан ефекат.⁷²⁹ Стога, Србија треба да смањи раст текуће јавне потрошње, а да стимулисање производње обавља повећањем јавних инвестиција.

Ниво јавних расхода треба да буде дефинисан тако да подржава реализацију најважнијих макроекономских циљева – брз привредни раст и стабилност привреде уз обарање инфлације. Стандард је за земље у развоју (транзицији), као што је и наша, да за текућу јавну потрошњу троше од 30 до 35% БДП-а да би се више инвестирало у привреду. Пошто су консолидовани јавни расходи Србије на нивоу од 42% БДП (а текући расходи 38% БДП) неопходно је смањити њихов обим, јер је једино на тај начин могуће генерисати штедњу као извор за спровођење структурних реформи. Штавише, јавни сектор је неефикасан и незадовољава привреду са потребним обимом и квалитетом производа и услуга. Структура јавне потрошње је такође неповољана, и у њој доминирају издаци за пензије и плате, док је инвестициона потрошња на нивоу од само 5% укупне јавне потрошње. Потребно је повећање учешћа инвестиција у људски капитал (образовање, науку) и физички капитал (инфраструктуру, животну средину). Посебну пажњу треба посветити унапређењу селекције јавних инвестиција, као и повећању ефикасности у њиховој реализацији. Раст улагања у инфраструктуру представља неопходан услов за привлачење приватних инвестиција, које су примарни фактор одрживог привредног раста.

⁷²⁹ Квартални мониторинг, бр. 21, Фонд за развој економске науке, Београд, апри-јун 2010, стр. 59.

Високу јавну потрошњу у Србији генеришу следећи чиниоци: 1) неререформисан социјални сектор (пензиони, здравствени, образовни и систем социјалне заштите) и државна администрација, 2) велики квази фискални дефицити у неприватизованим и неререформисаним јавним и друштвеним предузећима, 3) нетранспарентна политика субвенционисања, 4) слаба контрола јавне потрошње у буџетима на локалном нивоу.

Смањење јавних расхода у кратком и средњем року могуће је остварити кроз укидање непродуктивних јавних услуга, прилагођавање цена јавних услуга економском нивоу, увођење фискалне дисциплине у јавна предузећа, приватизацију јавних предузећа, побољшање управљања и ефикасности јавних предузећа, окончање реструктурирања и приватизације друштвених предузећа, смањење броја запослених у јавном сектору, прилагођавање нивоа плата у јавном сектору и пензија могућностима привреде, смањењем субвенција и других трансфера, успостављањем контроле над рачунима локалне самоуправе и сл. Ради постизања фискалне одрживости у дужем периоду потребе су свеобухватне реформе јавног сектору ради побољшања ефикасности, односно смањења трошкова, повећања обима услуга и побољшања квалитета услуга. То подразумева првенствено целовиту реформу пензионог, здравственог и образовног система, јер главне расходне ставке у буџету Републике су управо издаци за пензије, здравство и образовање.

Кључ смањење јавне потрошње јесте усклађивање нивоа пензија са реалним растом привреде. Пензије треба да буду смањене на испод 10% БДП, за разлику од 14% БДП 2012. године. То подразумева да пензије морају да расту спорије од раста БДП. Плате у јавном сектору такође морају да следе сличну динамику, и расту спорије од раста БДП, како би се њихово учешће у БДП смањило на 8%. Смањење вишка запослених у јавном сектору и професионализација јесу од прворазредног значаја за смањење јавних расхода, унапређење ефикасности и квалитета јавних услуга. Број од преко 650 хиљада запослених у јавном сектору и јавним предузећима и партијска књижица као критеријум за запошљавање и напредак на послу указују на неодложност решавања овог проблема.

Политика прихода мора бити усмерена на измене унутар пореског система и на јачање пореске администрације. У том циљу потребно је наставити изградњу једноставног и ефикасног пореског система са ниским пореским стопама, који не дозвољава различита ослобођења и подстицаје и лакши је за контролу. Фискално прилагођавање на страни буџетских прихода је неопходно остварити: даљим растом наплате јавних прихода ширењем пореске основице и смањењем сиве економије; обезбеђивањем стабилних и предвидивих пореских прихода уз њихово свођење на ниво који ће утицати на повећање конкурентности привреде; преиспитивањем пореских стопа и пореских ослобођења како би се порески терет равномерно и правично распоредио; и наставком хармонизације пореског система са стандардима Европске уније, унапређењем пореске, царинске администрације, буџетског планирања и извршења, и оснивање Агенције за јавни дуг.⁷³⁰

Имајући у виду све развојне проблеме привреде Србија, који ескалирају економском кризом у периоду 2008-2012. године, односно превелику потрошњу и увоз, с једне, а недовољну производњу, извоз, запослености, штедњу и инвестиције, с друге стране, потребно је управо пореским реформама дестимулисати потрошњу и увоз и позитивно утицати на извоз, штедњу, инвестиције и запошљавање. Суштински правац пореских реформи јесте да се смањи опорезивање рада, а повећа опорезивање потрошње. Ово би се

⁷³⁰ Весна Арсић, Фискалне и структурне реформе – меморандум о буџету и економској и фискалној политици за 2006. год. и пројекцијама за 2007. год. и 2008. год., Стабилизација и развој – како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005, стр. 294.

могло остварити смањењем фискалног оптерећења зарада преко смањења доприноса за социјално осигурање, а губици јавних прихода који би настали услед тога надокнадили би се повећањем ПДВ. Оваква прерасподела пореског оптерећења би допринела побољшању ценовне конкурентности привреде Србије, јер су порези на факторе производње садржани у ценама извозних производа, док то није случај са порезима на потрошњу. Повећање пореза на потрошњу (ПДВ) би, међутим, повећало цену увозних производа, што је такође у складу са потребом да се смањи спољнотрговинска неравнотежа Србије. Смањење трошкова рада, путем смањења доприноса, повећало би и атрактивност Србије за домаће и стране инвеститоре, а то би повратно позитивно утицало на тражњу за радном снагом.

У оквиру пореског система Србије посебну пажњу треба посветити питању смањења пореза на добит предузећа и реформи пореза на доходак грађана, а одговарајуће измене потребно је предузети у систему опорезивања имовине и адекватног вредновања имовине.

Постојећи, мешовити, систем пореза на доходак грађана у Србији не задовољава већину критеријума на основу којих се врши вредновање модела опорезивања физичких лица, као што су хоризонтална и вертикална правичност, економска ефикасност, једноставност, билансна издашност, међународна конкурентност и др. Стога, потребно је увести пропорционални порез на доходак грађана, или неку варијанту синтетичког или дуалног пореза. Пропорционални порез је супериорнији са становишта већине економских критеријума (алокативна неутралност, утицај на тржиште рада, ниски трошкови примене и др). У случају опредељења за неку варијанту синтетичког или дуалног пореза, оцењује се да би требало изабрати што је могуће једноставнији модел са што мање пореских стопа (најбоље две пореске стопе) и што мање пореских ослобођења. Важно је нагласити да промена неког од сложенијих пореских облика (синтетичког или дуалног) изискује огромне административне трошкове и дуготрајну припрему пореске администрације.⁷³¹

Измене у систему пореза на имовину су неопходне, иако је дошло до извесних унапређења изменама Закона о порезима на имовину из 2010. године, јер је постојећи систем и даље оптерећен социјалним аспектима. Порез на имовину услед потцењивања пореске основице, бројних пореских изузећа и неадекватне евиденције пореских обвезника, прилично слабо обавља своју пореску функцију и представља неадекватан извор јавних прихода.⁷³² Реформа пореза на имовину остварила би се преко низа мера: бољег пореског обухвата имовине, усклађивања пореске основице са тржишном вредношћу имовине, замене постојећих прогресивних пореских стопа пропорционалном пореском стопом, замене процентуалних пореских кредита фиксним износима по члану домаћинства. Очекивани резултат реформе система опорезивања имовине је знатно праведније опорезивање, али би реформа свакако донела и додатне пореске проходе.⁷³³

Важан сегмент реформе пореског система Србије јесте укидање економских неоправданих олакшица у оквиру постојећих врста пореза, а нарочито у оквиру пореза на добит и пореза на доходак. Издашни подстицаји у комбинацији са ниским пореским стопама, значе сигуран губитак пореских прихода за Србију уз врло неизван резултат у погледу повећања инвестиција и запослености. Такође, побољшање наплате пореских прихода је изразито важно, с обзиром на димензије избегавања пореза, и подразумева повећање ефикасности пореске администрације у смислу ажурности и контроле наплате.

⁷³¹ Квартални мониторинг, бр 17, Фонд за развој економске науке, Београд, јануар-март 2011, стр. 90.

⁷³² Квартални мониторинг, бр 24, Фонд за развој економске науке, Београд, април-јун 2009, стр. 96 и 107.

⁷³³ Предкризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020, USAID, Фонд за развоје економске науке, Економски институт, Београд, 2010, стр. 26.

2.8. Раст животног стандарда и квалитета живота становништва

Животни стандард се дефинише као ниво благостања доступан појединцима или групи људи. У питању је лакоћа којом људи задовољавају своје материјалне и нематеријалне потребе. Животни стандард са материјалног аспекта обухвата физичке услове у којима људи живе, робе и услуге које су у могућности да троше и ресурсе који су им доступни. Он зависи до квантитета и квалитета доступних роба и услуга и начина на који се дате робе и услуге дистрибуирају међу становништвом. У нематеријалне аспекте животног стандарда спадају следеће категорије: образовање, здравствена заштита, запошљавање, друштвена укљученост, безбедност, култура, државна администрација, организација јавних служби, изграђеност инфраструктуре, систем комуникације и др. Животни стандард се генерално одређује са индикаторима као што су БДП, реални приходи по особи и стопа сиромаштва. Квалитет живота представља укупно благостање појединаца у одређеном друштву, и фокусиран је на могућности сваког појединца да се самооствари. За разлику од животног стандарда, квалитет живота се не идентификује само објективним индикаторима, већ и субјективним, који детерминишу људски живот. Квалитет живота се често одређује дескриптивним мерама као што су сатисфакција и срећа. Концепт животног стандарда и квалитета живота су веома слични и чврсто међуспрегнути.

Ниво животног стандарда становништва и квалитет живота у Србији могуће је посматрати кроз призму објективних и субјективних индикатора. Кључни објективни индикатори су: БДП по становнику, индекс потрошачких цена, вредност потрошачке корпе, потрошња домаћинства, стопа сиромаштва, неједнакост прихода и индекс хуманог развоја.

Мерено БДП по становнику Србија доста заостаје у животном стандарду у односу на развијене земаље Запада, али такође и у односу на многе земље из ближег окружења. Величину заостатка животног стандарда најбоље илуструје индикатор БДП по глави становника мерен куповном снагом. Према БДП по становнику мерено паритетом куповне моћи од 10.900 долара Србија је рангирана на 111 месту од 229 земаља света 2012. године. Према истом индикатору Србија се налази на 31,6% од просека Европске уније (34.500 долара), 38,6% од просека Словеније (28.200 долара), 60,9% од просека Хрватске (17.900 долара), и алармантно је да се налази на 85,1% од просека света (12.800 долара).⁷³⁴

Вредност потрошачке корпе нам омогућава да проценимо просечне трошкове домаћинства. Посматрајући однос просечне потрошачке корпе/зарада из табеле бр. 42. уочавамо негативну корелацију и погоршање односа у кризним годинама.

Табела бр. 42. Вредност просечне и минималне потрошачке корпе

Година	Просечна нето зарада	Просечна потрошачка корпа	Минимална потрошачка корпа	Однос потрошачке корпе и зараде	
				Просечна	Минимална
Мај 2008	32.147,00	44.104,01	23.485,73	1,37	0,73
Мај 2009	31.086,00	47.914,10	25.276,23	1,54	0,81
Мај 2010	33.463,00	49.539,85	26.079,67	1,48	0,78
Мај 2011	35.362,00	56.493,38	30.188,30	1,60	0,85
Мај 2012	40.442,00	57.920,59	30.580,66	1,43	0,76

Извор: Анализа основних макроекономских показатеља у Републици Србији (2007-2012), Савез самосталних синдиката Србије, Београд, 2012, стр. 6.

⁷³⁴ The World Factbook, Central Intelligence Agency, 2014.

Расположива средства (приходи) домаћинства у Србији износе месечно у просеку 47639 динара 2009. године, 47376 динара 2010. године, 51641 динара 2011. године, и 51504 динара 2012. године. Проблем је структура извора прихода домаћинства где пензије учествују са 47,3% 2012. године, зараде у приватном сектору са 21,9%, зараде у јавном сектору са 15,8%, а пољопривреда са 7,6%. Лична потрошња домаћинства износи месечно у просеку 42548 динара 2009. године, 42448 динара 2010. године, 47574 динара 2011. године, и 49700 динара 2012. године. У структури личне потрошње домаћинства Србије доминира категорија храна и безалкохолна пића са 42,9% 2012. године, следи категорија становање, вода, струја, гас и друга горива са 15,8%, транспорт са 7,9%, одећа и обућа са 4,7%, алкохолна пића и дуван са 4,6%, здравство са 4,3%, намештај, опремање домаћинства и одржавање са 4,3%, комуникације 4,0%, рекреација и култура 3,8%, ресторани и хотели 2,0% и образовање 0,9%.⁷³⁵ Високо учешће хране у структури личне потрошње домаћинства Србије указује на низак животни стандард и сиромаштво становништва. Примера ради, категорија храна и безалкохолна пића учествује са испод 15% у структури личне потрошње домаћинства Европске уније. Према обиму личне потрошње домаћинства Србија је на 43% од просека Европске уније 2012. године.

Сиромаштво у Србији бележи раст у периоду 2008-2012. године, као последица дејства економске кризе. Стопа ризика од сиромаштва износи 20,9% 2006. године, 21,0% 2007. године, 17,9% 2008. године, 17,7% 2009. године, и 18,3% 2010. године. Процент апсолутно сиромашних у Србији износи 8,8% 2006. године, 8,3% 2007. године, 6,1% 2008. године, 6,9% 2009. године и 9,2% 2010. године. Процент релативно сиромашних износи 14,4% 2006. године, 13,4% 2007. године, 13,2% 2008. године и 13,6% 2009. године.⁷³⁶ Тренд повећања сиромаштва и ризика од сиромаштва кореспондира са смањењем запослености и повећањем незапослености. Према Анкети о радној снази стопа активности износи 60,8% 2009. године, 58,8% 2010. године и 59,9% 2011. године, стопа запослености износи 50,0% 2009. године, 47,1% 2010. године и 45,3% 2011. године, а стопа незапослености 16,7% 2009. године, 19,2% 2010. године и 23,7% 2011. године. Стопа дугорочне незапослености износи 10,9% 2009. године, 14,3% 2010. године и 18,1% 2011. године. Подаци из Анкете о животном стандарду становништва у Србији указују да у групу најугроженијих када је у питању сиромаштво спадају следеће друштвене групе и категорије: рурално становништво, особе са ниском квалификацијом, незапослена лица, радници у неформалној привреди, старије особе, деца, вишечлана домаћинства, итд.

Неједнакост прихода указује на размере разлике у дистрибуцији прихода богатих и сиромашних слојева становништва. Степен неједнакости прихода се узима у обзир као важан аспект једнаких шанси у друштву. Гини коефицијен, који се користи као мера неједнакости прихода и узима у обзир целу дистрибуцију прихода, износи 32,9 у 2006. години, 32,0 у 2007. години, 30,2 у 2008. години, 29,5 у 2009. години и 33,0 у 2010. години. Квантилни однос Ц80/Ц20, који упоређује приходе 20% популације која располаже највишим приходима са приходима 20% популације са најнижим приходима, износи 5,8 у 2006. години, 5,6 у 2007. години, 4,8 у 2008. години, 4,7 у 2009. години, и 5,7 у 2010. години.⁷³⁷ Оба индикатора иду у прилог тези да Србија представља земљу једнаких могућности, пошто не постоје израженије разлике у приходима међу становништвом.

⁷³⁵ Анкета о потрошњи домаћинства, РЗС, Београд, 2012, стр. 17 и 43.

⁷³⁶ Праћење социјалне укључености у Србији 2006-2012, Влада Републике Србије, Београд, 2012, стр. 26-28.

⁷³⁷ Праћење социјалне укључености у Србији 2006-2012, Влада Републике Србије, Београд, 2012, стр. 26-28.

Индекс хуманог развоја (HDI) је мера просечног прогреса земље у хуманом развоју. Овај индекс узима у обзир три индикатора: очекивану дужину живота; образовање и куповну моћ. Он обезбеђује увид у људски прогрес и однос између прихода и благостања у једном друштву. Индекс се креће у распону 0-1, и већа вредност овог индекса указује на већи напредак у погледу развоја. За Србију овај индекс износи 0,769 у 2012. години, а то је сврстава на 64 место на ранг листи од 187 земаља света. Сагласно вредности овог индекса Србија је сврстана у категорију "Јако хумано развијене земље". Слаба позиција Србије се налазе у свери ниског нивоа БДП, а у одређеној мери и категорији образовање.⁷³⁸

Поред коришћења објективних индикатора како би се измерио ниво животног стандарда становништва и утврдио квалитет живота имамо такође и низ субјективних индикатора: степен сатисфакције и среће, депривацију и оптимизам у погледу будућности.

Индекс сатисфакције животом даје увид у то како појединац оцењује свој живот и могућности да нешто учини у животу. Овај индекс се креће у распону од 1-10, а у случају Србије износи 6,3 у 2012. години, а то је мање од просека Европске уније (7,1). Индекс среће мери субјективни осећај благостања и среће, креће се у распону од 1-10, а износи у случају Србије 7,1, а то је нешто мање од просека Европске уније (7,4). Индекс депривације показује просечни број опција (животни стил, смештај, исхрану, одећу, слободно време и дружење) које појединац не може себи да приушти. Овај индекс за Србију износи 2,2, а то говори да грађани не могу да приуште 2,2 од 6 опција. То сврстава нашу земљу у доста лошију позицију у односу на просек Европске уније (1,2).⁷³⁹ Србија је посебно рањива када је у питању депривација у области запослености. Стопа дугорочне незапослености износи 20,4% априла 2012. године, стопа веома дуге незапослености 15,4%, а учешће незапослених који су одустали од тражња посла 25,0%. Здравствена депривација долази до изражаја кроз низак субјективни здравствени статус, погоршање стопе непокривености здравственим осигурањем и немогућности приступа здравственој нези. Образовна депривација посматрано кроз пропорцију становништва старости 25 и више година које има само основу школу и мање од основне школе износила је 34,6% у априлу 2012. године. Материјална депривација изражена је у погледу инфраструктуре, ниског квалитета становања и неадекватне опремљеност домаћинства.⁷⁴⁰ Индекс оптимизма у вези будућности за Србију износи 60%, већи је од просека Европске уније (52%), и говори о проценту грађана који имају позитивна очекивања у вези будућности.⁷⁴¹

Низ претходно изложених и анализираних индикатора за Србију указују на низак животни стандард становништва и лош квалитета живота у земљи, као и на тренд њиховог погоршања. Економска криза, која је погодила земљу 2008. године, одразила се снажно на пад животног стандарда и повећање сиромаштва услед смањења зарада и запослености, повећања незапослености, смањења дознака из иностранства, замрзавања пензија, пораста трошкова живота и мање доступности кредита и зајмова. Могућности државе да интервенише и ублажи последице кризе на животни стандард у многоме су ограничене услед смањених прихода и растућих дефицита. Србија, као земља са малим

⁷³⁸ Human Development Report, UNDP, New York, 2013, p. 145.

⁷³⁹ Quality of Life in Enlargement Countries: Third European Quality of Life Survey - Serbia, European Foundation for the Implementation of Living and Working Conditions, 2013.

⁷⁴⁰ Праћење социјалне укључености у Србији 2006-2012, Влада Републике Србије, Београд, 2012, стр. 35, 37 и 52.

⁷⁴¹ Quality of Life in Enlargement Countries: Third European Quality of Life Survey - Serbia, European Foundation for the Implementation of Living and Working Conditions, 2013.

фискалним капацитетом, суочава се са великим тешкоћама да обезбеди финансирање социјалних расхода - образовања, здравства, пензија и новчаних накнада за сиромашне.

Стандард и квалитет живота становништва првенствено је израз укупног степена развијености једне земље, али и резултат деловања дистрибутивних механизма и осталих инструмента економске и развојне политике. Ради унапређења животног стандарда становништва и побољшања квалитета живота у Србији првенствено је неопходно остварити динамичан економски раст, нарочито раст продуктивности, пошто он позиционира земљу на глобалној сцени. Од осталих приоритета у Србији на овом плану истиче се смањење незапослености, пошто висока незапосленост условљава погоршање свих аспеката животног стандарда, посебно повећање сиромаштва и социјалне искључености. Унапређење квалитета здравствених услуга и образовања чини најбољи начин борбе против сиромаштва и искључености, и има дугорочне позитивне последице. Решење проблема захтева и редефинисање и доградњу мреже социјалне подршке и услуга.

2.8.1. Социјално укључивање и смањење сиромаштва

Економска криза, која је Србију захватила крајем 2008. године, додатно је погоршала већ лоше економске услове и повећала ризик од социјалне искључености и сиромаштва у земљи. Посебно су тешко угрожене следеће друштвене групе: избеглице, Роми, особе са инвалидитетом, млади, рурално становништво, незапослена лица, особе са ниским квалификацијама итд. Суштина проблема социјалне искључености јесте отежан приступа институцијама социјалног, здравственог и образованог система, судовима, локалној администрацији, институцијама финансијског система, немогућности политичке партиципације, остварења грађанских права, приступа информацијама и новим технологијама. Искљученост са тржишта рада и ниски приходи условљавају отежан приступ институцијама система и искљученост из друштвених односа. Велики утицај на социјалну искљученост има дискриминација појединих мањинских друштвених група до стране већине становништва. Сви ови подаци сврставају сиромаштво и социјалну искљученост у Србији у ред најзначајнијих економско-друштвених проблема и изазова, чије разрешење у великој мери условљава одрживост развоја у будућности. Сиромаштво и социјална искљученост имају изразито негативне последице и узрокују огромне губитке људских ресурса. Истовремено, они обесмишљавају све напоре који се спроводе у друштву, пошто напредак друштва не припада подједнако свим његовим члановима. Стога, смањење и искорењивање сиромаштва и већа социјална укљученост представљају приоритет. Побољшање услова живота најугроженијих категорија становништва у великој мери опредељује успешност развојног процеса. Посебан проблем представља настанак нових облика сиромаштва као последице спровођења неопходних економских реформи.

Приоритети у свери смањења сиромаштва и социјалне искључености обухватају:

- унапређивање равномерног приступа грађана свим користима од привредног раста и развоја,
- обезбеђење претпоставки за стварање социјално инклузивног друштва,
- проактивна политика запошљавања која води јачању компетенција сиромашних,
- унапређење система социјалне заштите у циљу повећања подршке онима који су изложени ризику од сиромаштва.

Судбина сиромаштва у Србији зависи у великој мери од динамике привредног раста, а она од тога како се обликују и спроводе економске реформе. Стога је од виталне важности за нашу земљу да обезбеди одрживо и динамично повећање реалног дохотка по становнику. Мада је привредни раст од кључне важности за сузбијање сиромаштва, не смеју се губити из вида ни промене у расподели дохотка, које прате овај раст. Ефекат привредног раста на сиромаштво зависи од тога како се додатни доходак, који раст генерише, распоређује међу свим члановима друштва. При томе је важно да се промене у неједнакости држе под контролом и да се њима пажљиво управља. Висока неједнакост умањује ефекте који дата стопа привредног раста има на смањење и сузбијање сиромаштва. Осим тога, висока неједнакост у расподели поткопава могућност решавања проблема сиромаштва, пошто снижава стопу привредног раста, односно равномернија расподела дохотка може да делује као ефикасан стимулатор и убрза раста привреде.⁷⁴²

Процес социјалне инклузије треба да омогући пуну партиципацију искључених и маргинализованих појединаца и друштвених група у економске, друштвене и културне трендове, као и досезање одређеног нивоа животног стандарда.⁷⁴³ У теорији могуће је разликовати три димензије социјалне искључености: прву, осиромашење, односно недостатак ресурса (низак доходак или одсуство било каквих примања); другу, искљученост са тржишта рада и трећу, искљученост из друштвених односа (недостатак друштвених контаката и подршке). Искљученост са тржишта рада се неретко изједначава са социјалном искљученошћу, пошто је за појединца рад веома важан, и то не само зато што обезбеђује дохотак, већ и зато што радно место представља веома важан простор на коме се одвија друштвена инерација. Наиме, искљученост са тржишта рада лако може да доведе до других облика социјалне искључености - сиромаштва и искључености из друштвених односа.⁷⁴⁴ Подаци из Анкете о радној снази за 2010. годину указују на постојање изражене искључености са тржишта рада у Србији, односно да 1/6 становништва у радном добу јесте искључено са тржишта рада. Стога, у циљу социјалне инклузије неопходно је осигурати подједнак приступ тржишту рада свим члановима друштва и посебно угроженим и искљученим друштвеним групама, као и образовању, здрављу, спорту, култури, социјалним услугама, становању и финансијским услугама.

У Србији проблем сиромаштва највећим делом је условљен незапосленостју радне снаге и ниским зарадама. Стога, приоритет Србије у решавање проблема сиромаштва јесте проактивна политика запошљавања усмерена на подстицање веће укључености сиромашних у легално тржиште рада и смањење ангажовања у сивој економији. Смањење сиромаштва подразумева приходе од радне активности, јер они повећавају потрошњу и истовремено умањују вероватноћу да домаћинство буде сиромашно. Подршка расту запослености захтева и веће смањење пореског оптерећења рада за запослене са ниским примањима. Увођење прогресивног опорезивања дохотка требало би да допринесе како расту запослености, тако и смањењу релативног сиромаштава кроз смањење доходних неједнакости. Посебно је важно спречавање превременог напуштања образовног система услед сиромаштва, пошто се тако спречава будућа искљученост са тржишта рада.

⁷⁴² Радосав Маринковић, Илија Росић, Милан Илић, Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002, стр. 99.

⁷⁴³ Serbia 2020: The Concept of Serbian Development by The Year 2020, Government of Serbia, Belgrade, 2010, p. 17.

⁷⁴⁴ Наташа Голубовић, Тржиште рада, социјална искљученост и сиромаштво, Активне мере на тржишту рада и питање запослености, тематски зборник, Институт економских наука, Београд, 2011, стр. 423.

Унапређење система социјалне заштите има велики утицај на побољшање положаја сиромашних. Србија је почев од 2001. године значајно побољшала и унапредила систем социјалне заштите, који обухвата помоћ сиромашнима, бригу о осетљивим социјалним групама и подстицање рађања. Реформски оквир смањења сиромаштва конципиран је Стратегијом за смањење сиромаштва усвојеном 2003. године и новом стратегијом исте вокације усвојеном 2005. године.⁷⁴⁵ Једна од најважнијих иновација у систему социјалне заштите уведен је 2004. године када је временски ограничено право на социјалну помоћ корисницима способним за рад, чиме је више средстава остало да се расподела онима који су у незавидној материјалној позицији, с једне, и створен систем, који тера кориснике да се више активирају како би унапредили своју позицију. Коначно, Закон о социјалној заштити усвојен је марта 2011. године, којим је прецизирано обезбеђење егзистенцијалног минимума и утврђена подршка социјално искљученим и угроженим корисницима.

Мањкавост систем социјалне заштите у Србији се огледа у томе да не обезбеђује потребан ниво заштите за велики број сиромашних, а посебан проблем представља неадекватна социјална политика у случају угрожених група. Давања за социјалну заштиту у Србији су знатно нижи од већине других земаља у региону. Укупни расходи за социјалну заштиту у Србији износе испод 2% БДП-а, док се ови расходи у земљама Централне Европе типично налазе у интервалу од 3 до 4% БДП-а.⁷⁴⁶ Друга неповољна околност јесте та што је обухват становништва социјалном помоћи изузетно низак и износи око 2% укупног броја домаћинства у Србији. Критеријуми за остварење права су стриктни. Дефинисана линија сиромаштва је нижа од апсолутне линије тако да социјална помоћ не покрива основне потребе. Она смањује ризик сиромаштва, али не гарантује адекватну материјалну сигурност. Значајан број сиромашних не користи социјалну помоћ услед необавештености, немања сталне адресе становања, сложене административне процедуре и сл.⁷⁴⁷ Додатно, веома је проблематична и намена социјалних накнада, јер око 50% социјалних трансфера добијају они који нису сиромашни. Стога, социјални трансфери у Србији тек умерено смањују сиромаштво. То говори о ефикасности социјалних трансфера, која је у Србији седам пута мања од просека Европске уније.⁷⁴⁸

Реформа социјалне заштите захтева промене у правцу бољег циљања социјалних трансфера. То подразумева како проширење социјалне помоћи и давања кроз веће износе трансфера најугроженијим групама које тренутно не задовољавају критеријуме за социјалну помоћ, тако и обезбеђење приступа за све који задовољавају критеријуме, али тренутно не остварују социјалну помоћ из бројних системских разлога. Стога, реформа система социјалне заштите подразумева повећање учешћа средстава која су директно намењена решавању проблема сиромаштва, отклањање административних баријера за добијање помоћи, као и смањење регресивности неких облика социјалне помоћи. Такође, неопходно је спровести реформу осигурања у случају незапослености, како би се обезбедила материјална потпора свима онима који не мога да дођу до посла услед кризе.

⁷⁴⁵ Дренка Вуковић, Наталија Перишић, Социјална сигурност у транзицији - изазови и (не) решена питања реформи, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 138.

⁷⁴⁶ Предкризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020, USAID, Фонд за развоје економске науке, Економски институт, Београд, 2010, стр. 8 и 173.

⁷⁴⁷ Национална стратегија привредног развоја Србије од 2006 до 2012. године, Влада Републике Србије, Београд, 2005, стр. 174.

⁷⁴⁸ Дренка Вуковић, Наталија Перишић, Социјална сигурност у транзицији - изазови и (не) решена питања реформи, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 139.

3. МИШЉЕЊЕ АУТОРА О СТРАТЕШКИМ ГРЕШКАМА У ТРАНЗИЦИЈИ И КРИЗИ

У последњих двадесет година начињено је пуно стратешких грешака које су умногоме утицале на стање у којем се сада налазимо. Уочи транзиције крајем 80-их година прошлог века привреда Србија је била у далеко повољнијем положају него данас и имала је бројна преимућства да транзицију спроведе брзо и ефективно и ухвати корак са развијеним светом. СФРЈ је тада виђена као прва из социјалистичког блока која ће постати чланица Европске уније. Привредни систем земље сматран је најкомпатибилнији тржишном у односу на остале социјалистичке земље. Постојало је значајно искуство државе и домаћих привредника у спољнотрговинским односима са Западом. Међутим, на самом почетку тржишне реформе начињена је кључна стратешка грешка, односно кренуло се супротним смером ка унутрашњој дезинтеграцији земље уместо ка њеној спољашњој интеграцији у свет. Мада је дезинтеграција земље дуго спремана, она није морала бити извршена на тако радикалан и трагичан начин. Све је могло бити урађено мирним путем, као што показује пример Чехословачке. Бивша Југославија је свакако захтевала свеобухватне промене на које све републике нису биле спремне. Политички естаблишмент Србије је преценио своје могућности и креирао је погрешну слику о геополитичком значају земље, снази и капацитетим друштва и привреде. То је даље произвело низ погрешених одлука, које су водиле одустајању од транзиције и самоизолацији. Уместо да су извршене неопходне и планиране реформа унутар привреде и спроведена одговарајућа реинтеграција у светску привреду, долази до унутрашњег скупљања и регресије. Ове катастрофалне одлуке и смернице одредиће наредно двадесетогодишње пропадање привреде, државе и друштва.

У првом налету погрешних одлука истиче се чврсто држање за социјалистичко-самоуправно наслеђе и идеју југословенства. Уместо стварања и јачања властите државе, која би потом била способна да доноси исправне одлуке и да их успешно имплементира, на нивоу власти и целог друштва недостајала је визија будућности и увид у право стање ствари и промењене светске односе. На тај начин земља се нашла мимо реалности и искључена из процеса глобализације, транзиције и научно-технолошке револуције у којима су учествовале све успешне земље у свету. Српско друштво није имало свој одговор на светске мегатрендове, тако да излази из ових процеса, што се одражава на његову глобалну позицију. Глобална позиција привреде и друштва бива тиме значајно уназађена. Погрешна визија друштва и привреде се задржава током целог периода 90-их година. Одређени елементи самоуправног социјализма пропадају и неповратно нестају, али снажно мешање државе у привреди упорно опстаје, а чак се и појачава. У међувремену, између економских санкција и НАТО бомбардовања у период 1996-1999. године долази до динамизирања привредне активности социјалистичким мерама и узурпацијом друштвеног капитала, што има катастрофалне дугорочне последице по привреду. Једна од великих грешака била је заблуда да без обзира што се социјализам самоурушио не треба журити са изградњом новог тржишног система, чиме је стварен дивљи систем или несистем са квази институцијама. Није постојала визија привредног развоја и транзиционих реформи. Велики проблем представља и недоношење бројних одлука које је било неопходно брзо донети и успешно имплементирати. Приватизација је поништена 1994. године, а то битно детерминише њену успорену динамику. Понашало се аутистично, као да ништа не треба да се промени или да су довољне мале промене. Економска циљеви бивају у овом периоду

потпуно потиснути од стране политичких циљева. Дакле, нема трансформације од политичког ка економском друштву, односно од друштва принуде ка друштву слободе.

Разлози посустаја и ретроградних тенденција на нивоу привреде, друштва и државе током 90-их година су бројни и разноврсни: први, распад СФРЈ с свим својим политичким, економским и друштвеним последицама; други, карактер социјалистичког-самоуправног привредног система у којем доминира друштвена својина; трећи, наслеђена запуштеност и раштимованост привреде - структурни поремећаји у привреди; четврти, бројни негативни спољни утицаји економске и политичке природе - економске санкције и рат у земљи и у окружењу; пети, неизграђени управљачких механизми и последично лоша општа и економска политика; и шести, традиција и вредности друштва који нагињу колективизму и егалитаризму. Једном речју, низ негативних фактора спољне, али и унутрашње природе, условио је неспровођење и одустајање од неопходних реформи и промена, односно долази до усвајања низа лоших одлука, одсуство добрих одлука од стратешког значаја или њихове лоше имплементације, и тако коначно довео до потпуног краха српске привреде.

Одустајање од токова цивилизацијског развоја и кумулирање негативних појава током 90-их година кулминира одређеним преокретом октобра 2000. године. У наредном периоду долази до напретка на пољу реформи, транзиција убрзава, земља се отвара ка свету. Међутим, свеобухватна визија развоја привреде и транзиције ка тржишном систему као целина изостају. Поједине мере из транзиционог програм се спроводе селективно и са великим закашњењем, или се уопште не спроводе. Актери реформи се понашају као да тек они сада први пут на свету спроводе транзицију, и као да не постоји нагомилано вишегодишње искуство осталих постсоцијалистичких земља. Грешке које су начиниле неуспешне постсоцијалистичке земље на свом транзиционом путу без изузетка се чине и понављају у Србији. Натавља се пракса неодлучности и кашњење за реалним догађајима. Може се слободно рећи да је неодлучност кључни стратешки недостатак, који производи све остале грешке. Јер, ако проблем постоји, а ми ништа не чинимо, проблем неће проћи сам од себе, већ ће даље расти и постати већи. Погрешна визија економског развоја и раста по сваку цену предпоставља негативан расплет. На таласу ентузијазма и креираних високих очекивања стварају се услови који погодују расту сектора услуга, док се индустрија и пољопривреда стављају у други план и запостављају. Вођењем процеса приватизације предузећа у атмосфери недовршених и квази институција резултира пропадањем бројних индустријских капацитета и губљења потенцијала уместо да се индустрија реструктурира и технолошки осавремени и модернизује. Учињено је више стратешких грешака у посматраном периоду 2001-2008. године, а поред оних да се транзиција одуговлачи и да се мере транзиције спроводе асичроно, ту су и неразликовање потребе постојања стратегије развоја привреде независно од стратегије транзиције. Ове две стратегије се поистовећују, тако да изостаје подршка приватном предузетништву, повећању економских слобода, креирању приватног сектора и његовом увећању мимо процеса приватизације. У овом периоду такође нема стратегије реиндустријализације, стратегије развоја пољопривреде, нити опште стратегије развоја привреде. Огромна средства у виду страних кредита, прихода од приватизације и дознака из иностранства се уливају у протрошњу, док се ниво инвестиција одржава на релативно ниском нивоу, што говори о потпуном недостачу рационалности и непостојању опште стратегије развоја привреде. На пољу евроинтеграција такође се дешава низ пропуста, а процес се из политичких разлога намерно успорава. На пољу реинтеграције у светско тржиште

одуговлачило се са уласком у Светску трговинску организацију. Дакле, свуда где је могла да буде показана неодговорност она је показана, а то је начинило огромне штете привреди.

Економска криза избија у Србију 2008. године када долазе до изражаја негативни ефекти различитих пропуста и нечињења из претходног периода. Наиме, поремећаји на релацији сектора услуга-индустрије, приватне својине-друштвене и државе својине, и реалног-финансијског сектора резултирају појавом снажне економске кризе у земљи. Истовремено, светска економска криза се прелива на привреду Србије посредством канала страних кредита, извоза и страних инвестиција, и том приликом се сједињује са домаћом економском кризом. Предузете мере економске политике у циљу сузбијање ефеката светске економске кризе на привреду Србије су се показале незакружене и непотпуне, тако да не дају задовољавајуће позитивне ефекте. Овом приликом се исказује сва неувиђајност и неспремност да се отпочне са решавањем кључних проблема у привреди и изврше дубинске структурне и институционалне реформе. У јеку економске кризе се одустаје од неопходних транзиционих мера, већ се наставља по старом кључу чекања да се нешто деси, да криза прође, па да се тек са поприличним закашњењем нешто и уради, и то онда пошто се привреда сама спонтано стабилизовала на нижем нивоу. Кључна грешка у овом периду јесте неспремност да се види проблеме и да се решава. У домену економске политике и одговора на актуелну економску кризу, када се говори о стању у којем се привреда Србије налази, потенцира се спољани карактер економске кризе, док се у други план ставља њен унутрашњи чинилац, који уствари и чини основу кризе. У складу са претходним, погрешним виђењем проблема, дају се и погрешна краткорочна решења. Наиме, сматра се да ће се економско стање у земљи поправити и да ће привреда изаћи на путању убрзаног раста, пошто прође светске економске криза. Упорно се истрајава на редистрибуцији постојећег друштвеног богатства, тј. његовом трошењу и расипању, уместо да се ствара нова вредност. Штавише, у друштву и на политичкој сцени све до 2013. године постојале су јаке турбулације и сумње у погледу стратешког опредељења земље о уласку у Европску унију, што говори о непостојању визије развоја привреде и свести људи о значају овог процеса за унапређење позиције државе и привреде у свету.

Последица лоше спроведене транзиције и одсуства одређених реформских мера, као и неадекватан одговор економске политике на преливање светске економске кризе на привреду Србије јесте веома спор привредни опоравак, ескалација незапослености и претећа презадуженост. Узроци оваквог развоја догађаја и негативних последица по привреду Србије су: први, низак ниво привредне активности на почетку процеса реформи, као последица негативних дешавања током 90-их година; други, наслеђени руинирани и запуштени привредни ресурси из истог кризног периода; трећи, недовршеност процеса транзиције ка тржишној привреди, посебно реформа јавног сектора; четврти, неразвијеност тржишта капитала; пети, неконсолидована држава и константно превирање у политичкој свери; шести, слабе институције и лоши закони; седми, недостаци управљачког механизма и последично лоша економска политика; и осми, консталација снага, навике и обичаји у друштву, који дају јак отпор променама. Може се, стога, слободно речи да су узроци економске кризе добрим делом наслеђени из периода 90-их година, али да, такође, није много учињено да се неки проблеми, које је било могуће решити, успешно превазиђу и тако уклоне потенцијална жаришта кризе. Ставар је у томе да није довољно учињено да се активирају успавани привредни потенцијали и ресурси, или изграде нови, већ је дошло до супротних трендова, тако да силе разградње превладавају елементе који теже ка креацији и доводе до синергије у привреди.

ЗАКЉУЧАК

Привреда Србије у време социјализам пролази кроз низ развојних етапа и трпи различите промене системског карактера. У првим фазама формирања новог привредног система долази до масовног подржављења, увођења бројних рестрикција на тржишту и промовисања планске координације. Идеја водила је централно-плански привредни систем успостављен у СССР-у. Суштина новог привредног модела раста и развоја састоји се у инсистирању на индустријализацији, а пре свега развоју технолошки захтевнијих грана индустрије. Убрзо по успостављању административног социјализма долази до заокрета и његовог напуштања већ 1950. године у циљу изградње самоуправног привредног система. У питању је економски систем базиран на друштвеној својини и радницима самоуправљачима. Привредна активност достиже свој максимум у наредној деценији најваљујући тенденцију успоравања. У одговору на посустајање привреде промовише се тржишна реформа 1965. године, тј. јачање тржишних елемената путем либерализације. Међутим, очекивани позитивни резултати изостају, привредна активност наставља успоравање, јачају структурне и макроекономске неравнотеже, те долази до заокрета ка договорној економији и јачању самоуправљања. Овим заокретом се негира улога државе и тржишта у привреди, што има изражене негативне консеквенце. У међувремену, развијене земље Запада захвата структурална криза из које они налазе излаз кроз транзицију, јачајући тржиште, прекомпонујући државу и подижући конкурентност и продуктивност својих привреда. То отвара широм врата процесу глобализације и ствара могућност за научно-технолошку револуцију и коришћење њеним преимућства. На проблеме неконкурентности и ниске продуктивности у постсоцијалистичким земљама нема аутентичног одговора, већ долази до ретроградних тенденција, затварања у себе, јачања ограничења и снаге државе. Економска криза у социјалистичким земљама почиње да се испољава у отвореном облику почетком 80-их година. Кризу генерише привредни систем, који дестимулише синергију у привреди и позитивне исходе. Привреда Србије следи исту путању са негативним последицама карактеристичну за остале социјалистичке привреде. Наиме, цели период 80-их година карактерише убрзано опадања привредне активности, осипање капитала, технолошко назадовање, заостравање структурних и макроекономских неравнотежа, а све као последица карактера привредног система.

Општа економске криза која је захватила све социјалистичке земље најављује напуштање дотадашњег друштвено-економског уређења и трагање за алтернативом. У одговору на изазове јавља се транзиција социјалистичког у тржишни привредни систем. Србија, тј. Југославија, јесте једна од првих социјалистичких земаља која започиње овај процес. Међутим, унутрашњи политичко-друштвени потреси и стремљења у комбинацији са спољним променама и ударима условљавају заокрет и напуштање реформи. Србија улази у десет година неизвесности и интензивне друштвено-економске и политичке кризе. Последишно, стање у привреди на крају 90-их година је вишеструко горе од стања на почетку овог периода. Радикално опада привредна активност и значајно се погоршава привредна структура. Кључна негативна тенденција јесте осипање капитала друштвених и државних предузећа, како физичког, тако и људског, чиме се подривају развојни потенцијали привреде. У овом периоду изостаје транзиција, а долази до супротних тенденција, односно јачања улоге државе у привреди и стварања квази привредног система и институција, повећања неуређености, непредвидљивости и анархије у привреди.

Политичким превратом октобара 2000. године обнавља се интересовање за транзицијом и реформама. Применом стандардног транзиционог модела долази до првих резултата на пољу приватизације друштвених предузећа, либерализације цена и спољне трговине и стабилизације привреде. Међутим, изостаје синхронизација ових мера и институционална реформа и надоградња, што има велике последице на привреду Србије, њено функционисање и сужавање потенцијала за раст и развој. Велики проблем чини спорост процеса приватизације и одсуство реструктурирања друштвених и државних (јавних) предузећа и неспровођење реформе сектора социјалних услуга (пензиони, здравствени, образовни и социјални систем). Релативно задовољавајући привредни раст у периоду 2001-2008. године, услед већ наведених пропуста у реформама, бива праћен погоршањем структуре привреде и јачањем спољних неравнотежа. У српској привреди је нарочито погубан тренд деиндустријализације, којим су продуктивност и конкурентност привреде смањени на дугорочној основи. Пропагирани модел привредног раста и развоја базиран на потрошњи и задуживању у иностранству уместо на сопственим средствима и снагама, инвестицијама и производњи доводи о експанзије увоза наспрам извоза, те раста спољнотрговинског и текућег дефицита платног биланса, који кулминира у виду платнобилансних проблема у периоду 2006-2008. године. Дакле, транзиционе реформе нису спроведена на адекватан начин, односно није дошло до жељеног реструктурирања привреде и стварања здраве основе за дугорочан привредни раст. Конкурентности привреде је на незавидном нивоу, продуктивност и квалитет производа су ниски, тако да је глобална позиција привреде врло неповољна. У међувремену, тачније 2007. године, долази до избијања светске економске кризе у Америци и њеног ширења на Европу и остатак света. Први отворени знаци светске економске кризе у Србији се испољавају крајем 2008. године. Глобална криза се прелива на привреду Србије посредством канала глобализације, тј. спољне трговине и финансија, појачавајући домаћу економску кризу.

Привреду Србије у кризном периоду 2008-2012. године карактерише успоравање и пад привредне активности до кога долази првенствено услед пада агрегатне тражње (извозне и домаће). Прецизније речно, смањење извоза долази као последица пада привредне активности и потрошње у Европској унији и земљама у окружењу, док пад домаће тражње долази као последица редукације кредитне активности, коју узрокује општа финансијска криза глобалних размера. Пад економске активности је најизраженији у сектору индустрије. Смањење индустријске производње само 2009. године је толико да се њиме анулира благи раст, који је остварен у претходном осмогодишњем периоду. Специфичност економске кризе у Србији јесте врло ниска запосленост и веома висока незапосленост, а од проблема се истиче и, такође, изразито висок спољни и јавног дуга. Негативна кретања у привреди се не могу објаснити само светском економском кризом, већ су, пре свега, чинилац домаће економске кризе. Домаћу економску кризу можемо сагледати као конгломерат криза и пропуста, који су се кумулирали и свој пун израз нашли у садашње време. Транзициона рецесија се испољава као ниво привредне активности који се 2010. године налази на 73% онога из 1989. године. Платнобиласна криза долази до изражаја већ 2006. године, али своју кулминацију достиже 2008. године. Ту је и блага валутна криза у периоду 2008-2009. године. Затим посустајање привредног раста услед нагомилавања дугова и јачања свих врста ризика са могућношћу уласка у дужничку кризу. Економска криза бива додатно подржана недовршеношћу економско-политичког система и институција, као и општом друштвеном и демографском кризом.

У намери да се оствари излазак из економске кризе и успоставе здрави темљи за развој привреде Србије неопходано је у наредном периоду реализовати равномеран и стабилан привредни раст и спровести реструктурирање привреде. Прецизније речено, неопходно је наставити и убрзати процес европских интеграција; динамизирати привредни раст, повећати запослености и продуктивност ангажоване радне снаге путем институционалне надоградње тржишта рада и већег улагања у образовање и обуку; унапредити инвестициони амбијент ради привлачења и активирања домаћих и страних инвестиција; остварити динамичнији раст извоза путем раста конкурености, географске диверсификације и промене структуре извоза чему предходе промене у привреди; спровести развој сектора размењивих добара путем реиндустријализације и развоја пољопривреде; креирати и одржати макроекономску стабилност мерама монетарне и фискалне политике. Све ово не би имало смисла без вођења рачуна о животном стандарду и квалитету живота свих слојева становништва, посебно сиромашних и искључених.

Процес евроинтеграција из економског угла захтева формирање пуне тржишне привреде и оспособљавање домаће привреде да конкурише на тржишту Европске уније, као и да одговори на изазове конкуренције из Европске уније на домаћем тржишту. Испуњење ових захтева подразумева јачање конкурентности и стабилизацију како би домаћа привреда била способна да одговори на изазове иностране конкуренције на домаћем и европском тржишту и окончање транзиције, тј спровођење структурних реформи у реалном, финансијском и јавном сектору у разумном року и изградњу тржишних институција, као би се обезбедило адекватно функционисање привреде.

Повећање запослености и продуктивно ангажовање радне снаге јесте један од предуслова динамизирања привредног раста, а и обратно, убрзан привредни раст може да допринесе повећању запослености и продуктивности. Кључан фактор повећања запослености у једној земљи на здравим основама јесте повећање продуктивности, односно конкурентности привреде. У нашем случају поред фактора привредног раста и продуктивности, који су незаобилазни, неопходно је унапредити функционисање тржишта рада и побољшати људски капитал. Садашње тржиште рада у Србији је неефикасно, тј. алокација рада је далеко од оптималне. Посебан проблем чини неформално тржиште рада, чије постојање и ширина указују на дисфункционалност формалног тржишта рада и његову ригидност. Узимајући ово у обзир неопходно је извршити измене усмерена на потискивање неформалног тржишта рада, а ширење формалног тржишта. То подразумева повећање флексибилности формалног тржишта рада и подстицање тражње за радом мерама политике активног запошљавања. Када је у питању унапређење људског капитала, мора се имати у виду да је у претходном периоду све мање и мање улагано у овај у савременом свету препознат као најзначајнији ресурс и фактор привредног раста. Имајући у виду неусклађеност понуде и тражње за радом у Србији мере морају бити усмерена на промену структуре радне снаге у смислу поседовања адекватних знања и нивоа компетенција са аспекта потреба привреде и привредника. Поред овог парцијалног захтева неопходно је у општем смислу подићи образовни ниво читавог становништва, јер је ниво образованости људи један од кључних фактора који омогућава бољи одговор на изазове, уклапање у савремене трендове и прилагођавање у окружењу које се стално мења.

Обима и ефикасност инвестиција, као и извори средстава, одлучујуће детерминишу привредни раст и развој једне земље. Повећање обима инвестиција у Србији је од посебног значаја, с обзиром на стање у којем се привреда налази и дуг период дезинвестирања у прошлости. Бројни су примери неодговорног расипања средстава од

стране државе, тако да је повећање ефикасности инвестиција још значајније од повећања њиховог обима. У нашем случају, услед бројних ризика, домаћи и страни извори средстава су оскудни и скупи. Решење проблема се налази како на страни државе, тако и на страни тржишта. Досадашњи привредни раст базиран претежно са страним изворима финансирања мора да уступи место привредном расту базираном на домаћим изворима. Кључни проблеми су свакако на пољу повећања домаће штедне и њеног активирања, тј. финансијског система, неререформисаног реалног и јавног сектора, институционалне неизграђености, и последично повећања нестабилности привреде и раста свим могућих врста ризика. Најповољнији облик прилива страног капитала јесу стране директне инвестиције, пре свих гринфилд инвестиције, али мора се имати у виду да су оне само корисна допуна, а никако потпуна замена осталих извора средстава. Ради унапређења инвестиционог и пословног амбијента у Србији, тј. повећања обима и ефикасности инвестиција, неопходно је обезбедити економску и политичку стабилност; употпунити тржишне институције, пре свих заштитити приватну својину и уговарање; уколони административне баријери и учинити их јефтинијим; употпунити финансијски систем и изградити право функционално тржиште капитала; прилагодити порески систем могућностима привреде; модернизовати инфраструктуру, сузбити корупцију и решити проблем финансијске недисциплине; како би се свели на разумну меру сви облици и врсте ризика и трошкова, те бројни облици пословања начинили сигурним и исплативим.

Унапређење извозних способности привреде Србије и повећање извоза има за циље стабилан и равномеран привредни раст, спољну стабилизацију привреде и смањења макроекономских ризика. У питању је велики изазов имајући у виду низак ниво конкурентности и нарушену структуру привреде Србије. Извоз Србије карактеришу следећи негативни чиниоци: неповољна структура извоза у којој доминирају производи нижег степена прераде и ниже додате вредности; неповољна конкурентности извоза, како ценовна тако и неценовна; неусклађеност производног асортимана са захтевима инотржишта; изразито низак степен концентрације извоза и неповољна географска структура извоза. У светлу претходног, базична претпоставка повећања извоза Србије јесте промена привредне структуре у смеру задовољења светске и европске тражње. Раст обима и вредности извоза захтева повећање конкурентности извоза, промену структуре извоза и географску диверсификацију извоза. Промена структуре извоза мора ићи у смеру повећања учешћа производа вишег степна обраде, технолошке интензивности и више додате вредности, а то је немогуће без развоја прерађивачке индустрије. Повећање конкурентности извоза тиче се повећања продуктивности производње и квалитета производа за извоз, што захтева повећање инвестиција усмерених у извозне подухвате, наставак либерализације и јачање конкуренције на домаћем тржишту, укључивање извозника у међународне производне ланце, обезбеђење финансијске подршке и осигурања извоза, усаглашавање домаћих са међународним стандардима; увођење суптилних механизма заштите домаћег тржишта инсистирањем на квалитету, као и изградњу извозне инфраструктуре. Усмеравање извоза на нова тржишта је неопходно због изражене географске концентрисаности српског извоза на свега шест земаља у Европи.

Промена привредне структуре Србије мора ићи у смеру повећања сектора размењивих добара, нарочито индустрије и пољопривреде, пошто је у претходној деценији дошло до деиндустријализације и дезаграризације, чиме је битно нарушено функционисање привреде. Приоритетни сектор, свакако, је индустрија, и то њене пропульзивне гране, пошто оне имају моултипликован позитиван ефекат на целу индустрију и привреду. Развој

пољопривреде црпи свој значај као сектор који има бројне компаративне предности у нашој земљи, затим због великог значаја за очување прехрамбене независности земље, развоја индустрије и као елемент извоза. Поред развоја индустрије и пољопривреде мора се води рачуна и о развоју сектора услуга, који, такође, може допринети расту извоза.

Развој пољопривреде подразумева раст обима пољопривредне производње и извоза пољопривредних производа, реструктурирање пољопривреде и унапређење њене конкурентности. Од мера које је потребно предузети како бисмо дошли до жељених циљева издвајају се следећи: јачање тржишности у свим сегментима сектора пољопривреде, изградња пољопривредне инфраструктуре (задруга, удружења, мреже саветовалишта, кластера), развој сточарства, инсистирање на квалитету и безбедности хране, повећање инвестиција у пољопривреду, обезбеђење финансијске подршке, изградња и модернизација класичне инфраструктуре, и развој руралних подручија.

Развој индустрије подразумева повећање индустријске производње, успостављање ефикасне и конкурентне индустрије и реструктурирање индустрије. Реструктурирање индустрије мора ићи у смеру повећања учешће индустријских сектора средње високе и високе технолошке интензивности и задовољења критеријума светске и европске тражње. Мере које потребно предузети ради остварења жељених циљева су следеће: повећање обима и промена структуре инвестиција, изградња и модернизација класичне инфраструктуре (путеви, електрична енергија, телекомуникације), изградња и унапређење индустријске инфраструктуре (кластери, индустријске зоне, мала и средња предузећа), инсистирање на већем коришћењу савремених технологија, развој образовања сагласно потребама индустрије, укључивање и повезивање у светске производне ланце, унапређење енергетске ефикасности, јачање тржишних структура и реформа јавних предузећа.

Стабилизације привреде Србије је у функцији смањења свих врста ризика, окончања реформи и предуслов за динамичнији привредни раст. Висока инфлација, нестабилан девизни курс, висок фискални дефицит, висок спољнотрговински и текући дефицит платног биланса, изразито висок спољни и јавни дуг јесу проблеми које је неопходно свести на прихватљиву меру као би се остварила сигурнија, предвидљивија и стабилнија привредна атмосфера. Решење се налази у усаглашењу мера монетарне и фискалне политике. Другим речима, не сме се дешавати као до сада да мере монетарне политике буду анулиране мерама фискалне политике, а све на штету привреде и динамике привредног раста. Остварење трајне макроекономске стабилности у Србији, свакако, је немогуће без наставка и окончања структурних реформи, нарочито реформе јавног сектора, али и измена и допуна у оквиру финансијског и пореског система. Пропусти транзиције и структуралне недовршетности онемогућавају ефекте монетарне и фискалне политике, тако да тек са изградњом пуне тржишне структуре можемо очекивати праве ефекте мера економске политике на кретања у привреди и пуну стабилизацију.

Животни стандард и квалитет живота у Србији су веома ниски. Привредни раст, раст продуктивности и повећање запослености у Србији имају одлучујући утицај на повећање животног стандарда и квалитет живота, с обзиром да су то кључни фактори који детерминишу незавидну економску ситуацију у земљи. Велики проблем чини поновни раст сиромаштва и изражена социјална искљученост у условима економске кризе, које је могуће ублажити активном социјалном политиком усмереном ка повећању запослености и реформом система социјалне заштите ради повећања обухвата и висине давања.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврамовић, Д., Демократизација својинских односа, О својини и својинским променама, САНУ, Београд, 1997,
2. Актуелна монетарна кретања за период I-IX 2008. године, Регионална привредна комора, Ваљево, децембар 2008.
3. Албијанић, М., Знање као извор конкурентске предности, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд.
4. Албијанић, М., Изгледи за европске интеграције земаља Западног Балкана после великог проширења и неуспеха усвајања устава, Европска мисао у Србији, Универзитет Сингидунум, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2007/2008.
5. Албијанић, М., Људски капитал у функцији економског раста и примена на Србију, Куда иде конкурентност Србије?, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2010.
6. Анализа основних макроекономских показатеља у Републици Србији (2007-2012), Савез самосталних синдиката Србије, Београд, 2012.
7. Антевски, М., Светска економска криза и њен утицај на привреду Србије, Економски хоризонти, бр. 1, Економски факултет, Крагујевац, 2010.
8. Ануфријев, Д.А., Дашић, Г., Компаративне предности пољопривреде Србије и одржив развој, Социоекономика, бр. 1. 2012.
9. Арандаренко, М., Авлијаш, С., Утицај кризе на зараде у Републици Србији, Народна банка Србије, Београд, 2011.
10. Арандаренко, М., Беговић, Б., Живков, Г., Живковић, Б., Ковач-Церовић, Т., Мијативић, Г., Мијатовић, Б., Пауновић, М., Поповић, Д., Симић, С., Реформе у Србији: достигнућа и изазови, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008.
11. Арандаренко, М., Зеловић, М., Ефекат европских интеграција на тржиште рада у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009.
12. Аранђеловић, З., Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004.
13. Арсић, В., Фискалне и структурне реформе – меморандум о буџету и економској и фискалној политици за 2006. год. и пројекцијама за 2007. год. и 2008. год., Стабилизација и развој – како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005.
14. Ацин, Ђ., Земље у транзицији ка чланству у Европској унији, Економске теме, бр 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
15. Ацин, Ђ., Сигулински, С.А., Глобализација у свету који се мења, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003.
16. Ацић, С., Економска политика у условима глобалне депресије и финансијске кризе - студија случаја за Србију, Економија, бр. 16(2), (www.rifin.com), 2009.
17. Ацић, С., Преструктурирање предузећа у условима неразвијеног финансијског тржишта, Приватизација, финансијско тржиште и финансијске институције, Саветовање економиста Југославије, Научно друштво економиста Југославије, Економски факултет, Београд, 1998.
18. Ацић, С., Регионални и микроекономски аспекти секторских развојних политика, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999.

19. Бабић, В., *Managing Current Development in Economies in Crisis*, Мегатренд ревија, бр. 1, Мегатренд универзитет, Београд, 2004.
20. Бабић, В., Славковић, М., *Повезаност образовног систем и потреба привреде, Активне мере на тржишту рада и питања запослености, тематски зборник, Институт економских наука, Београд, 2011.*
21. Бабовић, М., *Стање у банкарском сектору СРЈ - нужност реструктурирања, Изазови трансформације у реалном и финансијском сектору Србије, Нишко саветовање, Савез економиста Србије, 2000.*
22. Банићевић, Д., *Ефекти страних инвестиција на привреду и запосленост у актуелном тренутку развоја СЦГ, Стабилизација и развоја – како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005.*
23. Бановић, Р., *Монетарна политика и пословање банака, Изазови трансформације у реалном и финансијском сектору Србије, Нишко саветовање, Савез економиста Србије, Ниш, 2000.*
24. Барјактаревић, Ј., *Конкурентност у банкарском сектору Србије, Куда иде конкурентност Србије?, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2010.*
25. Bartlett, W., Prica, I., *The Variable Impact of The Global Economic Crisis in South East Europe, Economic Annals, No. 191, Faculty of Economics, Belgrade, 2011.*
26. Бекер, Е., *Економски аспекти глобализације, Привредна изградња, бр 3-4, Београд, 2005.*
27. Bennett, J., Estrin, S., Ugra, G., *Methods of Privatization and Economic Growth in Transition Economies, Economics of Transition, The European Bank for Reconstruction and Development, 2007.*
28. Беслаћ, М., *Недовршена реформа банкарског сектора и утицај на привређивање, Како завршити приватизацију у Србији, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007.*
29. Беслаћ, М., *Транзициони закони као оквир новог привредног амбијената, Стабилизација и развој–како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005.*
30. Бјелић, П., *Међународна трговина, Економски факултет, Београд, 2008.*
31. Боговац-Цветковић, Н., Илић, Б., Милићевић, В., *Глобализација и конкурентност аграрног сектора Србије, Економске теме, бр. 1, Економски факултет, Ниш, 2010.*
32. Божић, Д., *Запосленост руралног становништва Србије, Економика пољопривреде, бр. сб-2, Научно друштво аграрних економиста Балкана, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2011.*
33. Божић, И., *Економска модернизација Србије и међународни економски токови, Теме, бр. 4, Универзитет, Ниш, 2012.*
34. Божић, М., *Деиндустријализација земље у транзицији и њене економске последице, Теме, бр. 2, Универзитет, Ниш, април-јул 2009.*
35. Божић, М., *Економска политика, Спектар, Ниш, 2004.*
36. Божић, М., Голубовић, С., *Незапосленост радне снаге у Србији као развојни проблем, Теме, бр. 4, Универзитет, Ниш, 2008.*
37. Божовић, Ј., Божовић, И., *Приватизација банака у процесу транзиције, Како завршити приватизацију у Србији, Економски факултет, Београд, 2007.*

38. Бошковић, Г., Нужност извозно оријентисане стратегије реиндустријализације Србије, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2011.
39. Бошковић, М., Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Студија за сајт Министарства финансија, Министарство финансија Републике Србије, Београд, јануар 2011.
40. Бошковић, М., Макроекономске неравнотеже као изазов економске политике, Трендови, Републички завод за статистику, Београд, децембар 2008.
41. Бошковић, Т., Болесников, Д., Ефекти светске економске кризе на стране директне инвестиције у свету и у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
42. Бошњак, М., Резултати и изазови економских реформи у Србији у транзиционом периоду 2001-2008. години, Министарство финансија, Београд, јануар 2011.
43. Бошњак, М., Социоекономски и структурни напредак Србије у транзиционом периоду 2001-2007. године, Финансије, бр 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2008.
44. Бошњак, М., Укључивање у Европску унију као кључно стретешко опредељење СР Југославије, Југослованска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001.
45. Бацковић, Н., Економија и институције, Зајечар, 2006.
46. Воуско, М., Shleifer, A., Vishny, R.W., A Theory of Privatisation, The Economic Journal, Royal Economic Society, Oxford, UK, 1996.
47. Бугар, Д., Папић-Благојевић, Н., Бувач, Д., Пољопривреда-чиницац привредног развоја, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
48. Будимир, Б., Медак, В., Водич кроз придруживање Србије Европској унији, Центар за међународне и безбедносне послове, Београд, 2008.
49. Васић, Ј., Анализа спољног дуга Републике Србије са освртом на одабране земље у окружењу, Тржиште Новац Капитал, бр. 4, Привредна комора Србије, Београд, октобар-децембар 2012.
50. Васић, Ј., Зона слободне трговине у Југоисточној Европи и придруживање Србије Европској унији, Тржиште-новац-капитал, бр. 2, Београд, април-јун 2005.
51. Васић, С., Изазови европских интеграција и стратегија развоја Србије и Црне Горе, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003.
52. Вигњевић-Ђорђевић, Н., Актуелне промене и тешкоће банкарства и финансија у привредама у транзицији–како даље? Стабилизација и развој–како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, 2005.
53. Виларет, С., Пјешкић, В., Ђурић, М., Основне карактеристике и досадашње искуство Србије у спровођењу стратегије циљене инфлације, Министарство финансија, Београд, 2009.
54. Вемић-Ђурковић, Ј., Утицај кризе и незапослености на одлив људског капитала из Србије, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
55. Веселиновић, П., Глобализација – сурова тржишна утакмица, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003.
56. Веселиновић, П., Економија, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.

57. Веселиновић, П., Институционалне детерминанте процеса приватизације у Србији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
58. Веселиновић, П., Реформисаном и конкурентном економијом ка европским интеграцијама, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2005, стр. 139.
59. Вјетров, А., Ђурић, У., Алинчић, В., Симић, А., Компаративна анализа пословног окружења у Србији по методологији новог индекса конкурентности, Куда иде конкурентност Србије?, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2010.
60. Вјетров, А., Ђурић, У., Раденковић, Т., Цвјетићанин, И., Жутић, Е., Калашић, О., Светска економска криза и последице по привреду Србије, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, април 2009.
61. Вујовић, Д., Глобална финансијска криза: поруке и поуке за касне транзиционе привреде, Факултет за економију, финансије и администрацију, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009.
62. Вујовић, Д., Глобални контекст кризе и одговори економске политике, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, септембар-октобар 2009.
63. Вујовић, Д., Лабус, М., Привредна реформа: од манифеста до конкретног програма, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО и Савез економиста Југославије, Београд, 1989.
64. Вукадиновић, С., Хетерогени карактер сегмената постсоцијалистичке транзиције, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2000.
65. Вуковић, Д., Перишић, Н., Социјална сигурност у транзицији - изазови и (не) решена питања реформи, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012.
66. Вуковић, С., Економски узроци разбијања/распада Југославије, Социолошки преглед, вол. XLV, 2011.
67. Вулетић, В., Лавиринт транзиционих теорија, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012.
68. Вучковић, В., Неиграђеност финансијског система као узрочник неравнотежа у привреди Србије, Економско-финансијски односи Србије са иностранством, Друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2008.
69. Давидовић, М., Грубор, М., Мехмедовић, Х., Циљање инфлације: детерминатне, предуслови, ефекти, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2013.
70. Димитријевић, Б., Ортодоксни стабилизациони програми, Економски факултет, Београд, 2009.
71. Доловац, М., Цивилни сектор и промоција европских вредности у Србији и светска економска криза, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
72. Дракулић, Д., Ограничење развоја и стање кооперације у Србији, Привредна изградња, Београд, 2002, бр. 1-2.
73. Драшковић, Б., Два приступа феномену економских криза: Криза капитализма или пролазна грешка финансијског капитала, Институционалне промене као детерминатна привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2012.
74. Драшковић, Б., Промене у регулативи довршетка приватизације и економски аспекти, Како завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007.

75. Душанић, Ј.Б., Светска економска криза: Made in USA, Школа бизниса, бр. 1, Београд, 2010.
76. Ђанков, S. "Enterprise Restructuring in Transition: A Quantative Survey", World Bank Working Paper, 2000.
77. Ђекић, И., Transitional Priorities of Serbia in The Light of European Integration, Мегатренд ревија, вол. 7(2), Мегатренд универзитет, Београд, 2010.
78. Ђекић, С., Пољопривреда – приоритет привредног развоја Југославије, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999.
79. Ђерић, Н., Радовић-Стојановић, Ј., Зараде у Републици Србији 1994-2011, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија и привреде Републике Србије, Београд, 2012.
80. Ђорђевић, М., Глобализација и транзиција, Теме, Часопис за друштвену науку, бр. 1, Универзитет, Ниш, 2007.
81. Ђорђевић, М., Веселиновић, П., Развојне карактеристике српске економије у периоду транзиције, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
82. Ђорђевић, С., Борба за доминацију транснационалних корпорација у процесу глобализације, Економски факултет, Ниш, 2008.
83. Ђокић, Н., Мирела Момчиловић, Јован Његић, Изградња фискалног система Србије у процесу транзиције и његово унапређење у контексту одговора на светску економску кризу, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
84. Ђукић, П., Глобална и национална економска криза - изазов за реформу и одрживи раст економије, Школа бизниса, Београд, 2010.
85. Ђукић, П., Координате одрживог довршетка приватизације у Србији: искуства и еволуција, Како завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007.
86. Ђукић, П., Привредни токови и економски систем Србије: на странпутицама кризе и пропуштених реформи, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012.
87. Ђурић, Д.М., О либерализацији и односима са светом, Југословенска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001.
88. Ђурић, Д.М., Пада ли звезда према истоку или западу? Европска унија и Србија: Од транзиције до придружења, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београд, 2012.
89. Ђурић, Д.М., Развој и интеграција југословенске привреде у светску, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999.
90. Ђурићин, Д., Како из економије моралног хазарда прећи у економију интелигентног управљања ризицима: случај Србије, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, септембар-октобар 2009.
91. Ђурићин, Д., Транзиција, стабилизација и одрживи развоја: перспективе Србије, Економски факултет, Београд, 2007.
92. Ђурићин, Д., Уочавање и управљање ризицима у условима глобалне економске кризе, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, јануар-фебруар 2009.

93. Ђуровић-Тодоровић, Ј., Ђорђевић, М., Избор оптималне комбинације монетарне стратегије и режима девизног курса у функцији јачања конкурентности националне економије, Унапређење конкурентности јавног и приватног сектора умрежавањем компетенција у процесу европских интеграција Србије, Економски факултет, Ниш, 2011.
94. Ђуровић-Тодоровић, Ј., Ђорђевић, М., Монетарне реформе у земљама Средње и Источне Европе, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003.
95. Ђуровић-Тодоровић, Ј., Sustainability of The Monetary Policy Strategy of The NBS, Теме, бр. 1, Универзитет, Ниш, 2012.
96. Гавриловић-Јовановић, П., Задуженост Србије и донације, Економско-финансијски односи Србије са иностранством, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2008.
97. Гајић, Б., Митровић, Ђ., Однос власничке трансформације и реструктурирања у земљама у транзицији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
98. Gidens, E., Последице модерности, Филип Вишњић, Београд, 1998.
99. Gidens, E., Социологија, Економски факултет, Београд, 2007.
100. Гладиска-Теменугова, О., Приватизација-претпоставка транзиције или сама себи циљ, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
101. Глигоријевић, Ж., Економика индустрије, Економски факултет, Ниш, 2008.
102. Глигоријевић, Ж., Утицај агресије НАТО-а на својинску трансформацију југословенске привреде, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999.
103. Глигоријевић, Ж., Бошковић, Г., Механизам унапређења конкурентности индустрије, Економски факултет, Ниш, 2007.
104. Глигоријевић, Ж., Бошковић, Г., Митровић, Б., Утицај опорезивања на конкурентност и регионални развоја, Економика предузећа, бр. 7-8, Савез економиста Србије, Београд, 2008.
105. Глигоријавић, М., Митић, С., Значај и развијеност индустријских кластера у Србији, Нова стратегија развоја привреде Србије, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београд, 2011.
106. Ђњатовић, Д., Политичка економија и економски систем Југославије, Полицијска академија, Београд, 1996.
107. Голубовић, Н., Анатомија глобалне финансијске кризе и импликације за земље Централне и Источне Европе, Теме, бр. 2, Универзитет, Ниш, 2009.
108. Голубовић, Н., Основне карактеристике незапослености у привредама у транзицији – са посебним освртом на незапосленост у Југославији, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999.
109. Голубовић, Н., Политика транзиције и развојна стратегија - које поуке Србија може да извуче из искуства осталих транзиционих привреда, Теме, бр. 4, Универзитет, Ниш, 2002.
110. Голубовић, Н., Приватизација и економске перформансе транзиционих привреда – поуке за Србију, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
111. Голубовић Л.Н., Трансформациона рецесија и перспективе оживљавања привредног раста - са посебним освртом на СР Југославију, Економски факултет, Ниш, 2001.

112. Голубовић, Н., Тржиште рада, социјална искљученост и сиромаштво, Активне мере на тржишту рада и питање запослености, тематски зборник, Институт економских наука, Београд, 2011.
113. Горчић, Ј., Управљање кризом- свет и ми, Проинком, 2009.
114. Gouret, F., Privatisation and Outout Behaviour During The Transition: Methods Matter; Journale of Comparative Economics, ELSEVIER, 2007.
115. Граић-Степановић, С., Ефекат приступања Србије Европској унији: Политика конкуренције, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009.
116. Грбић, М., Јакшић, М., Таргетирање инфлације у функцији стабилности цена, Институционалне промене као детерминатна привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2012.
117. Грубишић, З., Макроекономска стабилизација и структурне реформе – одрживост фискалног прилагођавања, Стабилизација и развој–како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005.
118. Завишин, А., Ђукић, М., Вејновић, Н., Дабих, Н., Фекет, Р., Образовни систем у функцији конкурентности привреде, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009/2010.
119. Здравковић, М., Милојевић, А., Трговински потенцијал Србије, Европска унија и Србија: Од транзиције до придружења, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београду, 2012.
120. Златковић, Ж., Симоновић, Д., Васиљевић, В., Росић, И., Предић, Б., Проблеми развоја и структурне промене привреде Србије, Ниш, 1995.
121. Зец, М., Живковић, Б., Транзиција реалног и финансијског сектора, Економски факултет, Београд, 1997.
122. Зец, М., Радоњић, О., Системски дефицит и транзиција у Србији, Економско-социјална структура Србије: Учинак прве деценије транзиције, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2010.
123. Ивановић-Ђукић, М., Симић, И., Лепојевић, В., Суочавање са интерним узроцима неликвидности предузетничких организација у Републици Србији као изазов српских предузетника, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2012.
124. Извештај о инфлацији, Народна банка Србије, Београд, август 2013.
125. Извештај о напретку Србије за 2010. годину, Европска комисија, Брисел, 2010.
126. Илић, А., Могућности финансијске кризе у Србији, радни документ, Српски економски форум, Београд, 2007.
127. Economic Development During Transition in Serbia, Faculty of Economics, Finance and Administration, 2007.
128. Економски токови привреде Србије у условима транзиције, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999.
129. Ефекти интеграције Србије у Европску унију у области слободе кретања капитала, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд.
130. Ефекти приватизације у Србији, Социјално-економски савет Републике Србије, Београд, 2011.
131. Ерић, Д. Финансијска тржишта и инструменти, Београд, 2003.
132. Errunza, V.R., Mazumdar, S.C., Privatization: a Theoretical Framework, 2000.
133. Estrin, S., Hanousek, J., Kocenda, E., Svejner, J., Effects of Privatization and Ownership in Transition Economies, University of Michigan, jun 2007.

134. Јакопин, Е., Бајец, Ј., Изазови индустријског развоја Србије: макроекономски контекст, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, март- април 2009.
135. Јанковић, Н., Станишић, Н., Проблем избора адекватног режима девизног курса у Србији, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2012.
136. Јаћимовић, Д., Бјелић, П., Марковић, И., Утицај светске економске кризе на међународне инвестиције и трговинске токове у региону Западног Балкана, Економске теме, бр. 1, Економски факултет, Ниш, 2013.
137. Јелачић, Н., Економске претпоставке за улазак Србије у Европску унију, Европска мисао у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2007/2008.
138. Јелисавац, С., Зиројевић, М., Cooperation in The Region of Southeastern Europe within The Framework of The CEFTA Agreement, Мегатренд ревија, вол 5(1), Мегатренд универзитет, Београд, 2008.
139. Јовановић, А., Banking Sektor As Competitiveness Factor of Firms and Economy of Serbia, Меагатренд ревија, вол. 3(1), Мегатренд универзитет, Београд, 2006.
140. Јовановић, М., Ђуровић-Тодоровић, Ј., Стојасновић, М., Финансијска тржишта у функцији обнове и развоја Југославије, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999.
141. Јовановић, С.С., Институције финансирања извозних послова, Институционалне промене као детерминанта привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2012.
142. Јовановић, Т., Приватизација капитала, тржишна и развојна компонента, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
143. Јовић, М., Глобални односи и феномени савременог светског тржишта и Југославије, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999.
144. Јовић, С., Рачић, Ж., Винџановић, Д., Неки аспекти узрока светске финансијске кризе и њен утицај на банкарски сектор Србије, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, 2009.
145. Јовичевић, Д., Утицај транзиције и светске економске кризе на незапосленост у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
146. Јововић, Д., Економске димензије глобализације, Косовска Митровица, 2007.
147. Јоксимовић, Љ., Савремени привредни системи, централно-планске привреде у транзицији, Економски факултет, Београд, 1991.
148. Јоксимовић, Љ., Бајец, Ј., Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 2010.
149. Јоловић, А., Управљањем портфељем јавног дуга, Економско-финансијски односи Србије са иностранством, Економски факултет, Београд, 2008.
150. Јухац, Г., Секјуритизација кредита и узроци хипотекарне кризе, Економски погледи, бр. 1, Економски факултет, Косовска Митровица, 2011.
151. Campos, N.F., Coricelli, F., Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should, William Davidson Institute, Working Paper, Number 470, February 2002.

- 152.Карић, Д., Зечевић, Р., Паспаљ М., Правно-економска припремљеност земаља Југоисточне Европе у процесу интегрисања у Европску унију, Економика, бр. 2, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2012.
- 153.Kate, N., "Contemporary Political Sociology: Globalization, Politics and Power, Blackwell, 2000.
- 154.Квартални монитор, бр. 9, Фонд за развој економске науке, Београд, април-јул 2007.
- 155.Квартални монитор, бр. 11, Фонд за развој економске науке, Београд, октобар-децембар 2007.
- 156.Квартални монитор, бр 14, Фонд за развој економске политике, Београд, јун-септембар 2008.
- 157.Квартални монитор, бр. 16, Фонд за развој економских наука, Београд, јануар-март 2009.
- 158.Квартални монитор, бр 17, Фонд за развој економских наука, Београд, април-јун 2009.
- 159.Квартални монитор, бр 18, Фонд за развој економске науке, Београд, јул-септембар 2009.
- 160.Квартални монитор, бр 21, Фонд за развој економске науке, Београд, април-јун 2010.
- 161.Квартални монитор, бр. 22, Фонд за развој економске науке, Београд, јул-септембар 2010.
- 162.Квартални монитор, бр 24, Фонд за развој економске науке, Београд, април-јун 2009.
- 163.Квартални монитор, бр. 29, Фонд за развој економских наука, Београд, 2012.
- 164.Квргић, Г., Виларет, С., Вујовић, Т., Светска финансијска криза и утицај на финансијски систем Србије, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2009.
- 165.Китановић, Д., Држава и тржиште у земљама у транзицији – осврт на СРЈ, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999.
- 166.Китановић, Д., Голубовић, Н., Основи политичке економије, Економски факултет, Ниш, 2003.
- 167.Claessens, S., Kose, M.A., Finacial Crises: Explanations, Types, and Implications, IMF Working Paper 13/28, International Monetary Fund, 2013.
- 168.Claessens, S., Kose, M.A., Terrones, M.T., How Do Business and Financial Cycles Interact? IMF Working Paper 11/88, International Monetary Fund, April 2011.
- 169.Кнежевић, М., Privatization as The Basis of Reform Proccession Serbia, Економика, бр. 3-4, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2009.
- 170.Ковач, О., Постоје ли услови за комплетно тржишно решење у привредном систему СФРЈ, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989.
- 171.Ковачевић, М., Изазови глобализације, Економске теме, бр 2, Економски факултет, Ниш, 2003.
- 172.Ковачевић, М., Либерализација економских односа Србије са иностранством – утицај на спољну трговину, Тржиште-новац-капитал, Београд, јануар-март 2005.

173. Ковачевић, М., Узроци дубоке економске кризе у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, темацки зборник, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
174. Ковачевић, М., Трендови, стања и перспективе економско-финансијских односа Србије са иностранством, Економско финансијски односи Србије са иностранством, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2008.
175. Ковачевић, Р., Извоз као фактор приступања Србије Европској унији, Европска унија и Србија: Од транзиције до придружења, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет у Београду, 2012.
176. Ковачевић, Р., Пораст извоза као генератор привредног развоја Србије, Стабилизација и развоја – како даље?, Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005.
177. Ковачевић, Р., Савремене тенденције у светској трговини, Београд, 2004.
178. Ковачевић, Р., Транзиција земаља Централне и Источне Европе у тржишну привреду, Привредна изградња, бр. 3-4, 2002.
179. Ковачевић, Р., The Impact of Economic Crises on Foreign Direct Investment Flows in Western Balkan Countries, Economic Policy and Global Recession, бр. 2, Економски факултет, Београд, 2009.
180. Ковачевић, Р., The Structural Characteristics of World Trade and The Merchandise Exports of Serbia, Економски анали, бр. 181, Економски факултет, Београд, април-јун 2009.
181. Ковачевић, С., Развој и резултати процеса интеграције у Европи, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001.
182. Kolodko, G.W., Globalization and Catching-up: From Recession to Growth in Transition Economies, IMF Working Paper, International Monetary Fond, 2001.
183. Kolodko, G.W., Transition to a Market Economy and Sustained Growth: Implication for The Post-Washington Consensus, Communist and Post-Comunist Studies, Poland, 1999.
184. Контић, Љ., Приватизација, Србија 2000-2006: Држава, друштво, привреда, Институт за европске студије, Београд.
185. Kornai, J., What the Change of System From Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean, Journal of Economic Perspeticve, Princeton University, Offord Univesitiy, Vol. 14, No. 1, Winter 2000.
186. Котлица, С., Технологија и међународна размена у савременој светској привреди, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999.
187. Крачун, Д., Транзиција, стабилизација и економски раст: искуства Словеније, Економски преглед, Београд, 2005.
188. Крстић, Б., Маринковић, С., Јемовић, М., Актуелне контроверзе о надлежностима централне банке у односу на њене традиционалне функције, Економске теме, бр.4, Економски факултет, Ниш, 2010.
189. Крстић, Г., Стојановић, Б., Основне реформе тржишта рада у Србији, Центар за либерално-демократске студије, Економски институт, Београд, 2001.
190. Krugman, P.R.; Obstfeld, M., Међународна економија: Теорија и политика, Економски факултет, Београд, 2009.
191. Кулић, М., Стојановић, И., Приватизација у процесу транзиције наше привреде, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.

192. Лабус, М., Милошевић, С., Економска криза у Србији: Између раста и структурних проблема, Раст у условима глобалне рецесије и финансијске кризе: (не) конвенционалне иницијативе, Савез економиста Србије, Копаоник бизнис форум, 2009.
193. Лабус, М., Основи економије, Правни факултет, Београд, 2007.
194. Лакићевић, М., Лице и наличје приватизације, Acta economica, бр. 15, Економски факултет, Подгорица, јул 2011.
195. Lavigne, M., The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy, Palgrave Macmillan, New York, 1999.
196. Лазаревић, А., Средојевић, Ј., Атанасковић, Д., Утицај развоја малих и средњих предузећа на конкурентности Србије, Европска мисао у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009/2010.
197. Лајовић, Д., Вулић, В., Технологија и иновације, Економски факултет, Подгорица, 2010.
198. Лековић, В., Глобализација светске привреде - кључни фактори и носиоци, Економски хоризонти, бр. 1-2, 1999.
199. Lenger, A., Big-bang versus Gradualism? Towards a Framework for Understanding Institutional Change in Central and Eastern Europe, Conference "Okonomik, Politische Okonomie and Psychologie statlcher Reformen in Europa", 2008.
200. Lipton, D., Sachs, J., Stanley Fischer, Janos Kornai, Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland, Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 1990, Issue 1, The Brookings Institution, 1990.
201. Lukić, V., From Finacial Crisis to The Real Sector Crisis or in Reverse Order, The Challanges of Economic Science and Practice in The 21st Century, Faculty of Economics, Nis, Octobar 2010.
202. Љубић, М., Депресијација девизног курса земаља у транзицији под утицајем светске економске кризе, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија и привреде Републике Србије, Београд, 2012.
203. Љумовић, И., Процес финансијске глобализације и трансформација банкарског сектора Србије, Економски факултет, Ниш, 2010.
204. Максимовић, Љ., Системска ограничења конкурентности привреде Србије, Економски хоризонти, бр. 2, Економски факултет, Крагујевац, 2012.
205. Максимовић, С., Тржиште, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002.
206. Малешевић, З., Отвореност финансијског тржишта Републике Србије за интеграцију са финансијским тржиштем земаља ЕУ, Школа бизниса, бр. 4, Београд, 2011, стр. 86.
207. Маринковић, Р., Илић, М., Росић, И., Раст, структурне промене и функционисање привреде Србије, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999.
208. Маринковић, Р., Росић, И., Илић, М., Институционална решења и транзициони процеси у Србији, Економски факултет, Крагујевац, 2002.
209. Marinković, S., Serbian Credit Market During and After The Storm: Causes and Remedies, The Challenges of Economic Science and Practice in the 21st Century, Faculty of Economics, Nis, Octobar 2010.

210. Маринковић, С., Три таласа кризе у Србији, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, септембар-октобар 2009.
211. Марјановић, В., Петровић-Ранђеловић, М., Стратегија реструктурирања привреде Србије, Наука и светске економска криза, Економски факултет, Ниш, 2012.
212. Марјановић, В.Ж., Промене привредне структуре Србије и интеграциони процеси у Европи, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2010.
213. Марјановић, Г., Искуства развијених тржишних привреда и земаља у транзицији у процесу колективног преговарања, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
214. Марјановић, Г., Незапосленост и тржиште рада у привреди СР Југославије, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2002.
215. Марковић, Д., Улога банака у обнови и реконструкцији југословенске економије, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 1999.
216. Марковић, И., Аргументи за и против проширења ЕУ, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2009.
217. Марковић, К., Ниво и динамика парцијалних продуктивности као индикатори конкурентности пољопривреде, Економика пољопривреде, бр. 2, Научно друштво аграрних економиста Балкана, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2009.
218. Марсенић, Д., Дугорочни програм стабилизације као противречан подухват спајања (самоуправног) социјализам са тржишном привредом, Привредне реформе 1990 - пут у тржишну економију, Институт друштвених наука, Београд, 1993.
219. Марсенић, Д.Б., Економика Југославије, Економски факултет, Београд, 1996.
220. Марсенић, Д., Реформе привредног система обликованог 70-их година, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989.
221. Martellato, D., Проблеми конкурентности националних економија после велике рецесије, Економске теме, бр. 1, Економски факултет, Ниш, 2012.
222. Матијашевић, Ј., Светска економска криза - Утицај на привреду и пословање привредних друштава у Републици Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, 2009.
223. Матковић, Г., Мијатовић, Б., Петровић, М., Утицај кризе на тржиште радне снаге и животни стандард у Србији, Центар за либерално демократске студије, Београд, јануар 2010.
224. Маџар, Љ., Недостајуће димензије у еволуацији макроекономских перформанси Републике Србије, 2010, Београд.
225. Маџар, Љ., Политичка ограничења у реализацији економскополитичких програма: случај Србији, Теме, бр. 2, Универзитет, Ниш, 2009.
226. Маџар, Љ., Путеви и беспућа приватизације у Југославији, приватизација, финансијско тржиште и финансијске институције, Саветовање економиста Југославије, Научно друштво економиста Југославије, Економски факултет, Београд, 1998.
227. Маџар, Љ., Својина и реформе, прва књига, Економски институт и Институ економских наука, Београд, 1995.

228. Маџар, Љ., Сутон социјалистичких привреда, Институт економских наука, Београд, 1990.
229. Меценгер, Ј., Привредна реформа и незапосленост, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989.
230. Мијатовић, Б., Приватизација: Модели, искуства и изазови за Србију, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002.
231. Милетић, С., Изазови и ограничења развоја у транзицији, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2000.
232. Милосављевић, С., Текућа привредна кретања у Србији почетком 2007 и изазови и очекивања до краја године, Како завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007.
233. Милутиновић, М., Међународно кретање капитала у функцији привредног развоја Србије, Економика, бр. 2, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2010.
234. Мићић, В., Кластери - фактор унапређења конкурентности индустрије Србије, Економски хоризонти, бр. 12, Економски факултет, Крагујевац, 2010.
235. Мићић, В., Нужност прилагођавања развоја индустрије Србије индустрији Европске уније, Економика, бр. 5-6, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2008.
236. Мићић, В., Узроци и начин решавања економске кризе у Србији, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, темацки зборник, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
237. Мићић, В., Зеремски, А.В., Деиндустријализација и реиндустријализација привреде Србије, Индустрија, бр. 2, Економски институт, Београд, 2011.
238. Митровић, Б., Економика транзиције, Економски факултет, Ниш, 2007.
239. Митровић, Б., Економска транзиција у Србији двадесет година после, Економика, бр. 6, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2009.
240. Митровић, Б., Перспективе закаснеле економске транзиције у Србији, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2010.
241. Митровић, Б., Приватизација као централни проблем транзиције, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
242. Митровић, Б., Процес глобализације и транзиције привреде Србије, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001.
243. Митровић, Б., Слом социјалистичких привреда и перспективе њихове трансформације - пример Југославије, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 1998.
244. Митровић, В., Транзиција постсоцијалистичких привреда, Економски факултет, Ниш, 2000.
245. Митровић, Д., Међународна политичка економија, Факултет политичких наука, Београд, 2008.
246. Митровић, Ђ., Развој институција у земљама у транзицији и процес глобализације, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001.
247. Михаиловић, Б., Параушић, В., Симоновић, З., Анализа фактора пословног амбијента Србије у завршној фази економске транзиције, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2007.

248. Мишљење Комисије о захтеву Србије за чланство у Европској унији, Саопштење Европске комисије Европском парламенту и Савету, Европска комисија, Брисел, 2011.
249. Младеновић, И., Транзиција финансијског система у земљама Централне и Источне Европе и њене поуке за транзицију финансијског система Србије, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2002.
250. Момчиловић, Д.М., Примена новог оквира монетарне политике - коридор ка потпуној имплементацији таргетирања инфлације у Србији, Финансије, бр 1-6, Министарство финансија, Београд, 2008.
251. Мрак, М., Globalization: Trends, Challenges and Opportunitites for Countries in Transition, United Nation, 2000.
252. Мрдак, Г., Макроекономска основа конципирања транзиционе стратегије у Републици Србији, Економика, бр. 2, Друштво економиста "Економик", Ниш, 2010, стр. 97.
253. Муминовић, С., Љубљана, Ј.Д.Д., Павловић, В., Примењивост фокусираног инвестирања на банкарској берзи, Финансије, бр 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2008.
254. Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије, Влада Републике Србије, Београд, 2007.
255. Национална стратегија привредног развоја Републике Србије од 2006. до 2012. године, Влада Републике Србије, Београд, 2005.
256. Национални програм пољопривреде Србије 2009-2011, нацрт, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Београд, 2009.
257. Недановски, П., Сапкова, К., Институционалне промене у транзијским околностима као фактор економског развоја и фактор за привлачење страних директних инвестиција, Инострани капитал као фактор развоја земаља у транзицији, зборник радова, Економски факултет, Крагујевац, 2008.
258. Николић, Г., Анализа степена испуњености мастрихтских критеријума конвергенције: Србија и земље региона, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансијска, Београд, 2011.
259. Николић, Г., Глобална привредна стагнација и ребалансирање економске моћи: положај Србије, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012.
260. Николић, Г., Историја динара и перспективе уласка у еврозону, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2009.
261. Николић, Г., Компаративна анализа тенденција динара и других источноевропских валута од почетка светске економске кризе, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2010.
262. Николић, Г., Тенденције робне размене Србије са земљама са којима су на снази споразуми о слободној трговини, Тржиште Новац Капитал, бр. 2, Центар за научноистраживачки рад и економске анализе, Привредна комора Србије, Београд, април-јун 2013.
263. Николић, Г., Утицај депресијације девизног курса и берзанских тенденција на конкурентност, Школа бизниса, бр. 1, Београд, 2010.

264. Николић, Д., Тектонске промене у глобалној економији и њихов потенцијални ефекат на Србију, Финансије, бр. 1-6, Министарство финансија и привреде Републике Србије, Београд, 2012.
265. Николић, И., Вуковић, В., Живковић, Б., Стање неликвидности и анализа Предлога закона о споразумном финансијском реструктурирању привредних друштава; Индустрија, бр. 4, Економски институт, Београд, 2011.
266. Његован, М., Трансформација југословенске привреде, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999.
267. Односи између Србије и Европске уније, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2007.
268. Ојданић, С., Будућност Европске уније (2010-2020): Изазови и перспективе проширења Европске уније, Европска мисао у Србији, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009/2010.
269. Павловић, В., Capital Value Appraisal - The Comparative Experiences of France & Serbia, Мегатренд ревија, вол. 5 (1), Мегатренд универзитет, Београд, 2008.
270. Павловић, М., Значај привредних циклуса у савременим тржишним привредама, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2009.
271. Папић, Ж., Реформе развојне орјентације, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО Економика и Савез економиста Југославије, Београд, 1989.
272. Раун, В., The Global Economic Crisis: Causes, Dynamics, Characteristics; Мегатренд ревија, vol. 7(1), Мегатренд универзитет, Београд, 2010.
273. Пејановић, П., Цвијановић, Д., Његован, З., Тица, Н., Живковић, Д., Проблеми пољопривреде Републике Србије и мере за превазилажење кризе, Економика пољопривреде, бр. 2, Научно друштво аграрних економиста Балкана, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2009.
274. Пејановић, Р., Тица, Н., Томашевић, Д., Неуспешност транзиционих реформи у пољопривреди Републике Србије, Пољопривреда у транзицији – компаративне искуства и перспективе, Економика пољопривреде, тематски зборник, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2004.
275. Пејановић, Р., Томашевић, М., Максимовић, Г., Економска криза и пољопривреда Републике Србије, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
276. Петковић, В., Транзиција у Србији - Осам година реформи, Српски економски форму, Лесковац, 2008.
277. Пековић, Д., Утицај светске економске кризе на тржиште рада Европске уније и Србије, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
278. Петровић, Б., Правни и економски аспекти приватизације друштвених предузећа у Републици Србији, Правни факултет, Ниш, 2007.
279. Петровић, П., Ефекат светске финансијске кризе на Србију и одговор економске политике, Економика предузећа, март-април 2009, Савез економиста Србије, Београд.
280. Петровић, П., Resuming Growth in Serbia: Case For Fiscal Responsibility Legislation, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, септембар-октобар 2009.
281. Петровић, П., Утицај људских ресурса на привредни раст и развој Србије, Економски хоризонти, бр. 1, Економски факултет, Крагујевац, 2010.

282. Петровић, П., Јовић, Ж., Претпоставка просперитетног развоја српске привреде - подизање нивоа конкурентности индустрије, Међународна политика, бр. 1147, Институт за међународну политику и привреду, Београд, јул-септембар 2012.
283. Петровић, С.Љ., Иновациона политика, Београд, 1998.
284. Петровски, Г., Јовановски, К., *The Global Financial and Economic Crises: Its Impact on Macedonia, Economic Policy and Global Recession*, бр. 2, Економски факултет, Београд, 2009.
285. Пешкарић, А., Јелочек, М., Бекић, Б., Трговински биланс Републике Србије у контексту међународне размене хране и пољопривредних производа, Економика, бр. 1, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2012.
286. Печуљић, М., Глобализација: Два лика света, Београд, 2005.
287. Побрић, Н., Глобална финансијска криза: искуства и смернице, Финансије, бр 1-6, Министарство финансија Републике Србије, Београд, 2010.
288. Покрајац, С., Технологија, транзиција и глобализација, Београд, 2001.
289. Polterovich, V., *Towards the Theory of Privatisation*, (1995) MPRA, No. 20151, Central Economic and Mathematical Institute, published 2010.
290. Попов, Ђ., Процеси у светској привреди и Србији, Правни факултет, Нови Сад, 2011.
291. Поповић-Аврић С., Марјановић, В-Б., Међународна економија, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2009.
292. Поповић, В., Симоновић, В., Живковић, В., Перформансе аграрног сектора у транзицији, Пољопривреда у транзицији – компаративна искуства и перспективе, Економика пољопривреде, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2004.
293. Поповић, Д., Влајић, Ђ., Економика транзиције, Економска агенција за реконструкцију, Београд, 2005.
294. Поповић, Т., Актуелна кретања у међународном окружењу и Југославији - модел транзиције и транзициони потенцијал Југославије, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999.
295. Поповић, Т., Основе транзиције и програма приватизације, Институт економских наука, Београд, 1996.
296. Последице глобалне економске кризе и мере Владе Републике Србије, Привредна комора, Нови Сад, 2009.
297. Пословна клима у 2009. години: Утицај светске економске кризе, Центар за текућа привредна кретања и стратегијски развој, Регионална привредна комора Панчево, март 2009.
298. Прашћевић, А., Ефекти напуштања фискалног конзервативизма у циљу превазилажења економске кризе, Нова стратегија развоја привреде Србије: Изазови економске политике у 2011. години, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београд, 2011.
299. Преглед, Информативно-документарни тромесечник, бр. 1, Република Србија, 2009.
300. Предић, Б., Економски токови привреде Србије у условима транзиције, Економски факултет, Ниш, Економски факултет, Крагујевац, 1999.
301. Предкризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020, USAID, Фонд за развоје економске науке, Економски институт, Београд, 2010.

302. Прица, И., Bartlett, W., Утицај еврозоне на привреду Србије, Европска унија и Србија: Од транзиције до придруживања, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет Београд, 2012.
303. Радмиловић, С., Финансијска либерализација – битна компонента транзиције у тржишну привреду и приступање Европској унији, Југослованска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001.
304. Радукић, С., Петровић-Ранђеловић, М., Изазови решавања проблема сиромаштва у Србији у посткризном периоду, Наука и светске економска криза, Економски факултет, Ниш, 2011.
305. Ракић, Б., Глобализација версус национална економија, Економске теме, бр 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001.
306. Ракић, Б., Специфичности приватизације јавног сектора у транзицији привреде Србије, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2002.
307. Ранђеловић, Н., Основна обележја транзиционе економије экс-социјалистичких земаља и Србије, Економика, бр. 3, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2010.
308. Ранковић, Ј.М., Радикална измена закона о приватизацији као приоритет, Како завршити приватизацију у Србији, Економски факултет, Београд, 2007.
309. Ранковић, Ј.М., Регионални развоја и конкурентности индустрије, Економика предузећа, бр. 7-8, Савез економиста Србије, Београд, 2008.
310. Rasto, O., Why Institutional Change Should Be Rapid - A Transaction Cost Perspective, Communist Economics & Economic Transformation, Vol. 10, No. 1, 1998.
311. Резултати и проблеми спољнотрговинске размене Србије и иностранства, Економско-финансијски односи Србије са иностранством, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2008.
312. Reinert, E., Глобална економија - Како су богати постали још богатији и зашто сиромашни постају још сиромашнији? Београд, 2006.
313. Ристић, З., Ефекти приватизација у Србији - изневерена очекивања и остварења у пракси, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012.
314. Ромић, Л., Тржиште капитала у развијеним и у земљама у транзицији, Приватизација, финансијско тржиште и финансијске институције, Саветовање економиста Југославије, Научно друштво економиста Југославије, Економски факултет, Београд, 1998.
315. Ropke, W., Crises and Cycles, William Hodge and Company, LTD., London - Edinburg-Glasgow, 1936.
316. Росић, И., Лековић, В., Институционалне промене као детерминанта привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2007.
317. Ружица, М., Држава и/или тржиште - неолиберализам и/или социјалдемократија, Како грађани Србије виде транзицију, Fridrich Ebert Stiftung, CSSD, CeSID, Београд, 2010.
318. Савић, Љ., Глобализација као светски процес – перспективе, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003.
319. Савић, Љ., Бошковић, Г., Утицај светске економске кризе на развој српске индустрије, Индустрија, бр. 4, Економски институт, Београд, 2011.
320. Савић, Љ., Економика индустрије, Економски факултет, Београд, 2007,

321. Савић, Љ., Извозно орјентисана индустријализација као основа новог модела развоја, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2010.
322. Савић, Љ., Модел приватизације јавних предузећа, Како завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007.
323. Савић, Љ., Стране директне инвестиције као фактор динамичног развоја Србије, Иностранни капитал као фактор развоја земаља у транзицији, Зборник радова, Економски факултет, Крагујевац, 2008.
324. Савић, Н., Како је могућа економска реформа, Привреда у реформи, Зборник радова, ИРО и Савез економиста Југославије, Београд, 1989.
325. Савић, Н., Кључне дилеме стабилизације и развоја: како даље?, Стабилизација и развој – како даље?, Економист, Београд, 2005.
326. Савић, Н., Стратегија придруживања ЕУ – случај Југославије/Србије, Југословенска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001.
327. Савић, Н., Питић, Г., Куда иде конкурентност Србије?, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, 2010.
328. Самјуелсон, П.А., Нордхаус, В.Д., Економија, Београд, 2009.
329. Svejner, J., Assistance to The Transition Economies: Where There Alternatives? The World Bank, Washington, 2002.
330. Секулић, М., Огледи о транзицији, Економски факултет, Ниш, 2004.
331. Serbia 2020: The Concept of Serbian Development by The Year 2020, Government of Serbia, Belgrade, 2010.
332. Симић, Ј., Дејан Ђурић, Милан Михајловић, ЦЕФТА и извозна орјентација земаља Западног Балкана, Школа бизниса, бр 3, Београд, 2011.
333. Симон, Ђ., Економске реформе у Југославији - једно виђење споља, Економика транзиције у Југославији, Мађарска, 2003.
334. Симоновић, З., Цвијановић, Д., Неки актуални проблеми задругарства Србије у транзиционим кретањима, Економика, бр. 1-2, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2008.
335. Словић, С., Раонић, И., Девизни курс и мере НБС, Економика, бр. 3, Друштво економиста "Економика", Ниш, 2011.
336. Сокић, С., Економија транзиције, Издавачко предузеће "Завет", 2003.
337. Стакић, Б., Бараћ, С., Јавне финансије, Универзитет Сингидунум, Београд, 2008.
338. Стаменковић, С., Живковић, Б., Вучковић, В., Ковачевић, М., Да ли се мења тежиште стабилизационе политике? Стабилизација и развој – како даље? Економист, бр. 1, Савез економиста Србије и Црне Горе, Београд, 2005.
339. Стаменковић, С., Здравковић, М., Пошарац, А., Вучковић, В., Савин, Д., Ковачевић, М., Развојне перспективе југословенске привреде у светлу економских односа са иностранством, Изазови развоја на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999.
340. Станојевић, Ж., Петровић, Д., Глобализација и технолошки развој - могућности и изазови, Београд, 2007.
341. Станојевић, Н., Батић, Ј., Quantitative Analysis of Serbia's Export Potential to North African Countries, Мегатренд ревија, вол. 7(1), Мегатренд универзитет, Београд, 2010.

342. Стевановић, С., Развој тржишне производње у пољопривреди Републике Србије, Пољопривредни факултет, Београд, 2009.
343. Стефановић, В., Глобализација – појава изазвана технолошким променама, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2003.
344. Стефановић, В., Научно-техничке промене и развој, Економски факултет, Ниш, 2000.
345. Стефановић, З., Специфична улога државе у институционалној транзицији српске привреде, Економске теме, бр. 4, Економски факултет, Ниш, 2002.
346. Стефановић, З.Д., Еволуционистички приступ у економској теорији и савремени токови светске привреде, Докторска дисертација, Економски факултет, Ниш, 2007.
347. Стефановић, З., Младеновић, И., Приватизација у земљама у транзицији: Нека институционална ограничења, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
348. Стефановић, М., Утицај страних директних инвестиција на развој националне економије, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 2008.
349. Стефановић, Т., Својинска трансформација југословенске привреде, Функционисање тржишне привреде у периоду транзиције, Економски факултет, Ниш, 1995.
350. Стефановић, Т., Голубовић, Н., Утицај глобалне кризе на финансијски и реални сектор Србије, Економске теме, бр. 3, Економски факултет, Ниш, 2009.
351. Stiglic, Dž.E., Противуречности глобализације, СБМ-х, Београд, 2004.
352. Stiglitz, J.E., Whither Reform? Ten Years of the Transition, World Bank, 1999.
353. Стојиљковић, Д., Транзиција и криза, Студентски информативно издавачки центар, Ниш, 1999.
354. Стојадиновић-Јовановић, С., Инострани капитал у привреди Србије, Инострани капитал као фактор развоја земаља у транзицији, зборник радова, Економски факултет, Крагујевац, 2008.
355. Стојановић, Б., Девизни курс земље у транзицији, Изазови на прелазу у XXI век, Институт економских наука, Београд, 1999.
356. Стојановић, Б., Страна улагања - стање и перспективе, Србија 2000-2006: Држава, друштво, привреда, Институт за европске студије, Београд, 2007.
357. Стојановић, З., Путеви и странпутице српске транзиције, Лавиринт транзиције, Fridrich Ebert Stiftung, FPN, Центар за демократију, Београд, 2012.
358. Стојановић, И., Држава и тржишне реформе, Прометеј, Београд, 2000.
359. Стојановић, И., Економска политика као фактор превазилажења кризе и стварања привредно-системских услова и претпоставки оживљавања друштвено-економског развоја Србије, Резултати научних истраживања из области економије у периоду 1991-1995. године, Министарство за науку и технологију, Београд, 1996.
360. Стојановић, И., Привредна криза у новоиндустријализованим земљама и глобализација светске привреде, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001.
361. Стојановић, И., The Economic Crisis in America - The "Glory"& the Grief of Globalisation, Мегатренд ревија, вол. 5(2), Мегатренд универзитет, Београд, 2008.
362. Стојиљковић, Д., Криза и транзиција, Студентски информативно-издавачки центар, Ниш, 1999.

363. Стојиљковић, С., Национална економија у условима глобализација, Економски факултет, Ниш, 2009.
364. Стошић, И., Резултати и проблеми приватизације српског реалног сектора, Економске анализе, бр. 1-2, Институт економских наука, Београд, 2007.
365. Стошић, Н., Стојадиновић, Д., Кризни поремећаји, глобализација и њене последице намећу напуштање неолибералног концепта, Економски погледи, бр. 2, Економски факултет, Косовска Митровица, 2009.
366. Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011-2020. године, Влада Републике Србије, Београд, 2010.
367. Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011. до 2020. године, Влада Републике Србије, Београд, 2011.
368. Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије (2014-2024), нацрт, Министрство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије, Београд, 2013.
369. Ступар, М., Светски поредак, глобализација и питање суверенитета, Филозофија и друштво XXI века, Филозофски факултет, Београд.
370. Sheshinski, E., Lopez-Calva, L.F., Privatization and Its Benefites: Theory and Evidence, CESifo Economic studies, vol. 49, 3/2003, IFO Institute for Economic Research, Munich.
371. Таборош, С., Транзиција мунди, Правни факултет, Београд, 1997.
372. Тмушић, М., Економска политика у функцији макроекономске стабилности, Годишњак, бр.6, ФНП, Београд, децембар 2011.
373. Todayo, M.P., Smith, S.C., Економски развој, Сарајево, 2006.
374. Тодоровић, В., Вуксановић, Е., Ефекти реформских процеса и регулаторног окружења на банкарски сектор Србије, Институционалне промене као детерминатна привредног развоја Србије, Економски факултет, Крагујевац, 2012.
375. Тодоровић, М., Основне полуге процеса глобализације, Економске теме, бр. 11, Економски факултет, Ниш, 2003.
376. Тодоровић, М., Марковић, И., Конкуренција на светском тржишту у условима глобализације, Економске теме, бр 1-2, Економски факултет, Ниш, 2001.
377. Томић, Д., Шеварлић, М.М., Стање и перспективе пољопривреде Србије у условима кризе, Пословно окружење у Србији и светска економска криза, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, октобар 2009.
378. Томић, Р., Томић, Д., Производни потенцијали агропривреде Србије - фактор унапређења конкурентности, Школа бизниса, бр. 3, Београд, 2011.
379. Трајчевски, Р., Фабрис, Н., Макроекономска стабилизација и спољнотрговинска либерализација у привредама у транзицији, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 1997.
380. Трбовић, С.А., How Can an Improved Business Environment Contribute to Export-Led Growth in Serbia? Export-Led: Central European Experiences - Magic Formula For The Western Balkans? Friedrich Ebert Foundation, Belgrade.
381. Трбовић, С.А., Црнобрња М., Ефекати интеграције Србије у Европску унију, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд, октобар 2009.
382. Тржиште Новац Капитал, бр. 3, Центар за научноистраживачки рад, Привредна комора Србије, јул-септембар, 2004.
383. Тривић, Н., Економска ефикасност југословенске привреде, Нови Сад, 1996.

- 384.Трновски, Б., Примењивост доминантних макроекономских теорија у земљама транзиције, Економски погледи, бр. 2, Економски факултет, Косовска Митровица, 2009.
- 385.Turley, G., Luke, P.J., Transition Economics: Two Decades On, Routledge, London, 2011.
- 386.Увалић, М., Интеграција Србије са Европском унијом, Европска унија и Србија: Од транзиције до придруживања, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет Београд, 2012.
- 387.Унковић, М., Светска привреда данас, Завод за економски публицитет, Београд, 1988.
- 388.Филиповић, С., Ефекти глобалне финансијске кризе на финансијски сектор Србије, Индустрија, бр. 3, Економски факултет, Београд, 2010.
- 389.Филиповић, С., Мундел Флемингов модел на примеру Србије, Економика предузећа, Савез економиста Србије, Београд, октобар-новембар. 2009.
- 390.Филиповић, С., Миљковић, М., Политика унапређења енергетске ефикасности у индустријском сектору, Индустрија, бр. 4, Економски институт, Београд, 2011.
- 391.Хамовић, В., Јачање конкуренције, унапређење пословне клима и прилив страног капитала, Југослованска привреда и Европска унија – изазови и могућности, Економист, бр. 1, Београд, 2001.
- 392.Хатибовић, Д., О глобализацији још једном; Глобализација, тржишне, Европска заједница; Београд, април 2002.
- 393.Хафнер, П., Китановић, Д., Глобалне друштвене промен и проблеми транзиције, Економски факултет, Ниш, 1997.
- 394.Nadžić, M., Pavlović, P., How to Overcome (SMS) Crisis: Serbian Case, Acta Polytechnica Hungarica, Vol. 8, No. 1, 2011.
- 395.Hernandez-Cata, E., Price Liberalisation, Money Growth, and Inflation During the Transition to a Market Economy, IMF Working Paper, International Monetary Fund, jun 1999.
- 396.Хинић, Б., Буквић, Р., Анализа привредних кретања у 1991 и 1992. и предвиђање за 1993. годину, Економист, бр. 1-2, Београд, 1993.
- 397.Хорват, В., Привредни систем и економска политика Југославије, Институт економских наука, Београд, 1970.
- 398.Цветановић, С., Ђорђевић, М., Царић, М., Економија, Факултет за економију и инжењерски менаџмет, Нови Сад, 2006.
- 399.Цветановић, С.Ж., Теорија привредног развоја, Економски факултет, Ниш, 2005.
- 400.Цветановић, С., Транзициони донети привреде Србије након октобра 2000. године, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш, 2002.
- 401.Цветковић, С., Китановић, К., Законитости - тенденције привредног раста и технолошких промена у условима транзиције, Транзиција као развојна фаза, Пергамент, Приштина, 1995.
- 402.Цена одлагања интеграције Србије у Европску унију, Студије и анализе, бр. 4, Институт факултета за економију, финансије и администрацију, Београд, октобар 2008.
- 403.Церовић, Б., Од национализације до приватизације или социјализам и мешовита привреда, Економски факултет, Београд, 1991.

404. Cerović, B., Transition and Growth: What Was Thought and What Happened, Economic Annals, No. 183, Faculty of Economic, Belgrade, 2009.
405. Чаушевић, Ф., Финансијска глобализација и економски суверенитет, Социологија, Економски факултет, Сарајево, 2004.
406. Чобелић, Н., Југословенски економски систем у историјској перспективи, Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма): Теоријска заснованост и могућност операционализације, Економски зборник, Српска академија наука и уметности, Београд, 1991.
407. Чобелић, Н., Привреда Југославије - Раст, структура, функционисање, књига прва, Савремена администрација, Београд, 1972.
408. Џунић, М., Поверење као елемент институционалне инфраструктуре привреда у трансформацији, Инострани капитал као фактор развоја земаља у транзицији, Зборник радова, Економски факултет, Крагујевац, 2008.
409. Швоб-Ђокић, Н., Транзиција и нове европске државе, Загреб, 2000.
410. Шљукић, С., Земљорадничко задругарство и рурални развоја, Економика пољопривреде, бр. 1, Друштво аграрних економиста СЦГ, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2007.
411. Шошкић, Д., Транзиција тржишта капитала у Србији: нека отворена питања, Као завршити приватизацију у Србији: резултати и перспективе, Научно друштво економиста, Економски факултет, Београд, 2007.
412. Шуковић, Д., Привреда Србије - стање и прве реформске промене, Економске теме: Економска стварност СР Југославије, Мега Агенда, Београд, 2002.

БИОГРАФИЈА

Иван Ђекић рођен је 11. септембра 1980. године у Прокупљу. Средњу техничку школу у Прокупљу завршио је са одличним успехом.

Основне студије Агреномског факултета у Чачку уписао је 2000/2001. године. Програм стручног образовања и усавршавања савладао је према наставном плану и програму, смер: "Технологија пољопривредних и прехрамбених производа", са просечном оценом 8,57. Дипломирао је 30. новембра 2004. године на тему "Изучавање промене притиска у течностима на дну колоне са вибрационом мешалицом испуњеном Рашинговим прстеновима" из предмета Технолошке операције са оценом 9 (девет).

Постдипломске студије уписао је 2004/2005. године на Економском факултету у Нишу, магистарски курс: "Трговински менаџмент". Испите предвиђене наставним планом и програмом, закључно са школском 2006/2007, положио је са просечном оценом 9. Магистарску тезу под насловом "Хармонизација права конкуренције Србије и Европске уније" одбранио је 18. маја 2009. године.

Радни однос заснива на позицији "Технолога" у предузећу за производњу пекарских производа "Хера Плус" из Прокупља у периоду 2012-2013. године, када обавља посао из надлежности шефа производње и технолога.

Оспособљен је за коришћење рачунара и од страних језика говори енглески.